

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ.

ФИТРАТ
ва
ЖАДИДЧИЛИК

Илмий-тадқиқий мақолалар

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2007

83.3 (5У)

Б 83

Жадиг адабиёти ва жадигчилик масалалари ҳар доим долзарб илмий муаммолардан саналади. Адабиётшунос олим, профессор Ҳамидулла Болтабоев қарийб 30 йилдан бери ушбу масалалар билан жиддий шуғулланиб келади. Мазкур мажмуага жадигшунос олимнинг турли йилларда яратилган тадқиқот ва мақолалари жамланган. Ушбу илмий мажмуа олий ўқув юртлири талабалари, аспирант ва тадқиқотчи олимлар, шунингдек, жадигчилик билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир
филология фанлари доктори, профессор
Наим КАРИМОВ

Тақризчилар:
филология фанлари доктори, профессор
Умарали НОРМАТОВ,
филология фанлари доктори
Илҳом ҒАНИЕВ

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетининг Илмий-техник кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (1-сонли баённома, 2007 йил, 17 январь).

Болтабоев Ҳамидулла.
Фитрат ва Жадигчилик: Илмий –
тадқиқий мақолалар / Масъул муҳаррир
Н. Каримов. – Т.: Алишер Навоий
номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2007. – 286 б.

ББК 83.3 (5У)
63.3 (5У)6

ISBN 978-9943-06-031-9

© Ҳ. Болтабоев, 2007.
© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутуб-
хонаси нашриёти, 2007.

*Улуғ адиб ва давлат арбоби, профессор
Абдурауф Фитрат таваллудининг
120 йиллигига бағишланади*

1886–1938

ТАҚДИМ

Фитрат тавалудига 120 йил тўлибди. Ун етти ёшиданоқ ҳожи Абдурауф, дея улуғланган ва шоир Фитрат унвони билан мазкур бўлган улуғ адиб қатлидан ҳам салкам етмиш йил мурдат ўтди. Бироқ кечган вақт мобайнида биз фитратшунослар улуғ адиб асарларига муносиб тадқиқлар ёздикми ёки янги ўзбек шеъриятининг бошланмаси бўлган атиги 17 шеърига ва яна 14 шеърдан иборат «Сайҳа»си билан янги тожик шеъриятига асос солган шеърларини таҳқиқ қила олдикми? Ҳеч бўлмаса, унинг сайланма асарлари нашрини охирига қадар етказа оламизми? Шоир Фитрат ҳақида ёза бошлаганда мана шу ўйлар тинчлик бермайди.

Тўғри, олимнинг илмий мероси ва драматурглик маҳорати ҳақида докторлик диссертациялари ёқланди. Ижодий фаолиятининг турли йўналишлари бўйича етти номзодлик диссертацияси тайёрланди, китоб ва рисоалар чиқиб турибди. Айрим тадқиқотчиларнинг фитратшунослиги номзодлик дипломларини олгунча давом этмоқда. Бироқ бу Фитратнинг ижодий мероси тўла ўрганилди дегани эмас. Ҳали хорижий фитратшунослар бажарган даражадаги ишни ҳам биз ворислар бажара олганимиз йўқ...

Йиллар давомига турли муносабат билан ёзилган мақолалар, илмий анжуманлардаги чиқишларни жамлаб, бир мажмуа ҳолига келтиришга журъат топдик. Табиийки, улар қайта таҳрирдан ўтказилди, айрим факт ва материаллар янги топилмалар ҳисобига бойитилди, саҳв келган ўринларга ислоҳ қалами тортилди. Дастлабки нашрларда етарлича акс этмаган иқтибос ва ишоратлар ўрнига қўйилди. Зеро, бу кузатишлар улкан давлат ва жамоат арбоби, адиб ва муҳаррир, профессор Фитрат мавзусининг айрим кемтикларини оз бўлса-да ёритар, улуғ адиб ижодини ўрганишга илҳақ талаба ва изланувчиларимизга ёрдам берар ва, энг асосийси, бўлажак жиддий тадқиқотларга асос бўлар деган умиддамиз. Зеро шоир Фитрат ёзганидек:

Умид гули бизим учун ҳам тугар...

ЖАДИДЧИЛИК ЖАБҲАЛАРИ

НОМАЪЛУМ ФИТРАТ

1956 йили «таркибида жиноят состави йўқлиги ва тошиланган янги материалларга биноан» оқланган ўзбек сиёсий маҳбуслари қаторида олим ва адиб Абдурауф Фитрат ҳам бор эди. Халқ келажаги учун курашган минглаб фидойи кишилар биргина «халқ душмани» тамғаси остида олиб кетилгани каби уларнинг халққа қайтарилиши ҳам бир хил моддага («жиноят состави йўқлиги») тўғри келди. Бу янги тамға шахсга сиғиниш қурбони бўлган 40 миллион кишининг тақдирига Комфирқа XX съездининг муносабати бўлиши билан бирга «тошиланган янги материалларга биноан» деб келтирилган илова навбатдаги сиёсий ёлғон, юмшоқроқ қилиб айтганда, халқ олдида ўзини оқлашнинг кичик бир кўриниши эди. Аслида элнинг Фитрат каби фидойи фарзандлари шундай «материаллар» қолдириб кетишган эдики, уларни ҳар қанча беркитишмасин, батамом йўқ қилиб қилиб юбориш мумкин эмасди. Бу «материаллар» 70 йил давомида ўз эгаларини кута-кута (унинг эгаси халқ) чириб, йўқ бўлиш арафасида турган бир пайтда, шукрки, ўзбек зиёлилари, бу «оқлавиш»дан қарийб ўттиз йил кейин, ўз адибларини «излаб» топа бошладилар. Улар ҳақида мақолалар, лавҳалар эълон қилинди, асарлари қайтадан нашрга тайёрлана бошланди.

Абдурауф Абдурахим ўғлининг адабий тахаллуси *Фитрат* бўлиб, бу сўз *туғма истеъдог*, *инсонга Аллоҳ берган яратувчилик қобилияти* маъноларини англатади. Замондошларининг гувоҳлик беришича, талабалик йиллари *Мижмар* (чўғдон, хушбўй нарсалар солиб тутатиладиган идиш маъносида) тахаллуси билан ҳам газаллар битган¹. Абдурауф Абдурахим ўғли 1886 йил (хижрий 1304) Бухоро шаҳрида туғилган (айрим манбаларда туғилган йили 1884 деб нотўғри кўрсатилади). Шоирнинг отаси савдогарчилик билан машғул бўлган диндор, зиёли шахс бўлиб, касби юзасидан оилани тез-тез ташлаб кетар, ҳатто 1913 йилдан Қашгарга кетганидан кейин у ҳақда маълумотлар деярли учрамайди². Фитратнинг онаси Мустаф биби (оилада уни Бибижон деб аташган) нозиктаъб, шоира аёл бўлиб, фарзандлар таълим-тарбияси билан, асосан, шу киши шуғулланган. Онасининг таъсирида Абдурауфда шеър завқи уйғонган, бадийят дунёсига яқинлашган. Дастлаб эски мактаб ва Мирараб мадрасасида

¹ Ҳожи Неъматуллоҳ Муҳтарам. Тазкирату-ш-шуаро. — Душанбе: 1975. — Б. 319—320.

² Маҳбуба Раҳим қизи. Акам Фитрат ҳақида хотираларим. Қўлёзма. Ҳ.Болатбоев шахсий архиви. — Т.: 1972. — Б. 2.

таълим олиб, 1909 йил «жамияти хайрия»нинг кўмаги билан Истанбулга ўқишга борган. Фитратнинг сингиси Маҳбуба Раҳим қизининг эслашича, унинг укаси Абдурахмон (ўша пайтда Когон босмахонасида ҳарф терувчи бўлиб ишлаган) акасига моддий жиҳатдан ёрдам бериб турган. Фитрат Истанбулда «Бухоро таъмили маориф жамияти» ташкил этади, бу жамият Туркияга ўқишга келган талабаларнинг моддий ҳаёти билан машғул бўлиб, илм олишларига кўмак берган. Бу даврда ўзбек талабалари турк инқилобчи ёшлар ҳаракати (ёш усмонлилар) ишларига ҳам аралашади, кейинроқ бу фаолиятнинг давоми сифатида ўз юртида «Ёш бухоролилар сиёсий партияси»ни тузади³.

Фитрат деярли 17 ёшидан бошлаб, аввалига диний, сўнгра ижодий ва илмий иш билан жиддий шугулланган, ўзининг 1929 йилги маълумотига кўра, илмий ва публицистик мақолалардан ташқари 110 босма тобоқ ҳажмида адабий асарлар ёзган⁴. Бунга 1929 йилдан 1937 йили қибса олингунга қадар ёзган бадиий, публицистик ва илмий асарларини қўшсак, эълон қилинган асарларининг ҳажми 250 босма тобоққа яқин келади, эълон этилмаган асарлари эса (асосан, илмий ва бадиий) 80—100 босма тобоқ атрофида тахмин қилинади. Фитратнинг бу бой адабий ва илмий мероси ўз тадқиқотчиларини интизорлик билан кутяпти.

Фитрат бадиий ижодга шеърят орқали кириб келган. Унинг шеърый асарлари «Бухорои шариф», «Садои Туркистон» ва бошқа вақтли матбуот саҳифаларида, алоҳида тўплам ҳолида хорижда — Истанбулда 1911 йили «Сайҳа» («Бонгсўз») номи остида форс тилида эълон қилинган. Фитратнинг ватани Туркистонда эса бу мажмуа «Садои Туркистон» газетасининг 1914 йил июль ойи сонларида шеърлар туркуми сифатида босилган. С. Айний «Намунаи адабиёти тожик» мажмуасини тузганда, юқоридаги нашрларга асосланиб, Фитратнинг форсча шеърларидан сайлаб тўпламга киритган⁵. Фитрат лирикаси ҳақида фикр юритилганда, биргина «Сайҳа»га кирган шеърлар билан чекланиш ноҳолислик бўлади. Шоирнинг ўзбек тилидаги шеърлари «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) мажмуасида Чўлпон, Элбек ва Боту асарлари билан бирга эълон қилинган. «Ҳинд ихтилолчилари»нинг Берлин нашри (1923) муқовасида Фитратнинг «Учқун» (туркий тилда) шеърлар тўплами нашрга тайёрланаётгани ҳақида эълон қилинган⁶ бўлса, «Абдулфайзхон»нинг Москва нашрида (1924) мазкур тўплам

³ Хўжаев Ф. Таъланган асарлар. Уч томлик. 1 том. — Т.: 1976. — Б. 99.

⁴ Фитрат. Ёпишмаган гажаклар (Ж. Бойбўлатовга очиқ хат). // Қизил Ўзбекистон. — 1929. — 16 сентябрь. — 216 сон.

⁵ Айний С. Намунаи адабиёти тожик. — М.: Чопхонаи нашриёти марказии ҳалқи Иттиҳоди жамоҳири шўравии сўсиёлисти, 1926. — Саҳ. 534—545.

⁶ Ҳинд ихтилолчилари. Беш пардалик фожиаи театру. — Берлин: Муҳаррири нашри бухороли Абдурауф Фитрат, 1923. — Б. 90.

босилиб, сотувга чиққани ҳақида маълумот бор⁷. Афсуски, у шеърӣй тўпламининг мундарижасидан беҳабармиз. Фитратнинг шеърлари, айниқса, «Сайҳа. Миллий шеърлар» тўплами нафақат Туркистонда, балки Туркия, Германия, Россиянинг марказий шаҳарларида тез тарқалиб, ўқувчиларга «электр қуввати каби кучли таъсир этди» (С. Айний). Бу ҳақда Ф. Хўжаев «Бухородаги инқилоб ва Ўрта Осиёнинг миллий чегараланиши тарихига доир» асарида шундай ёзади: «Фитратнинг асарлари ҳар қанча таъқиқлаб қўйилганига қарамай кенг тарқалди, жамиятнинг ҳамма табақалари орасида бу китобчалар зўр қизиқиш билан ўқилди, улар устида баҳс ва мунозаралар бўлиб турди... Ватанпарварлик шеърлар тўплами бўлган «Сайҳа»ни ўқиган кишиларни Бухоро ҳукуматигина эмас, шу билан бирга рус ҳукумати ҳам таъқиқ қила бошлади. Чунки бу шеърларда Бухоро мустақиллиги гоёси биринчи марта ёрқин шаклда ифодалаб берилди»⁸. Бу ўринда Фитрат шеърларининг таҳлилига имкон бўлмаса-да, унинг лирикаси нафис ва улуг шарқ шеърятининг барча гўзалликларидан тўйинган, уни ўзига хос равишда ичдан янгилашга камарбаста шеърлардан тартиб бўлганини таъкидламаслик мумкин эмас. Дарвоқе, бу ҳақда ҳам Айнийда шундай фикр бор: «Фитратнинг шеърятини ҳақида ана шуни айтиш керак: шоир ўзбек адаблари ичида биринчилардан бўлиб фольклор шаклларида шеърлар ёзди. Бу минг йилча давр ичида аруздан бошқа шакли билмаган ёзма шеърятимиз соҳасида новаторлик эди»⁹.

Фитратнинг поэтик меросида «Шарқ» деб номланган кичик дoston (муаллифнинг ўзи поэма деб атаган) салмоқли мавқега эга. Унда шоир ўтган шарқнинг «дардли оғир ярасини ёриб» кўрсатади: «...Бироқ бу кун эзилар ким бу ўлка, Ҳар томондан таланмишдир йўлсизча. ...Хотинларнинг пардаси, Болаларнинг юраги, Қариларнинг гавдаси — Йиртилган, Ёрилган, Эзилган!». Фитрат «нега бўйла?» (нега бундай?) деб ажабланади, бу фожианинг ижтимоий илдизларини излайди: «Ким берган Бу оғирлик ўлкага бунча ўтми?! Ким тўккан Бу муқаддас ишга бунча қонини?!»¹⁰.

Ярали Шарқ мавзуси биргина бу нарчада эмас, унинг кўплаб бадийй ва публицистик асарларида, жумладан, нафис лирикасида ҳам акс этган. Шоирнинг «Овунчоқ», «Беҳбудийнинг сағанасин изладим» хотира—шеърда «Қоп-қора, эски, титрак, Олдимизни тўсиб турган Булут нарчаси кучли бир ел кўргач турмас, Йиртилар» деб умид қилади. Бироқ умид ҳали танҳо нажот йўли эмас, шу боис «кучли

⁷ Абулфайзхон. Йўқсул ўлкасининг тарихидан беш пардали фожа. — М.: СССР халқларининг марказий нашриёти, 1924. — Б. 92.

⁸ Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Уч томлик. 1 том. — Т.: 1976. — Б. 99.

⁹ Айний С. Таърихи инқилоби Бухоро. — Душанбе: Адиб, 1987. — Саҳ. 101.

¹⁰ Фитрат. Шарқ. Поэма. / Тонг. — 1920. — 2 сон. — Б. 11.

ел»ни ташқаридан эмас, элнинг ўз фарзандларидан кутади: «Сўкиш, қарғаш, лаънат аралаш бўғиқ товушларни... қувла, сен бу сезгисиз ўлкадан»¹¹.

Фитрат ижодидаги дастлабки тўлқин унинг 1909–1914 йилларда Истанбулдаги мухожирлик йиллари билан, навбатдаги кўтарилиш 1923–1924 йиллар давомида Москва, Ленинградда яшаган даври билан боғлиқ кечади. Бу давр кўп манбаларда Фитратнинг ўзи бажариб турган Халқ нозирлари кенгашининг ўринбосари ва унинг муваққат раиси вазифасидан «Мансабни суистеъмол қилгани ва молиявий характердаги камчиликларга йўл қўйганлиги учун» ишдан бўшатилагани билан изоҳланиб келди¹². Туркистон МИКнинг бу қарори кейинроқ «Фитрат Россияга чақирилиб олингани муносабати билан ўрнига... тайинлансин»¹³ деб ўзгартирилган. Алоҳида тадқиқотга мойил бу мунозарага киришмасдан, шоир ҳаётининг кейинги ҳодисотларига эътиборни қаратсак, Фитрат 1923 йил ўрталаридан Москвада яшай бошлаган, аввал Лазаревлар Жонли шарқ тиллари институти (ҳозирги Осие ва Африка институти)да, кейинроқ Ленинград дорилфунунининг Шарқ факультетида маърузалар ўқиган ва ўша даргоҳ илмий кенгашининг қарорига мувофиқ профессорлик илмий унвонига тавсия этилган¹⁴.

Бу даврда адибнинг кўпгина насрий асарлари қаторида «Қиёмат» ҳаёлий ҳикояси чоп этилган. Китобга сўзбоши ёзган Дарвиш (Назир Тўрақулов) асарни Дантенинг машҳур «Илоҳий комедия»си билан қиёслаб, ўзбек адабиётида муҳим ўрин тутажагини таъкидлайди. Асар ўтган 60 йил мобайнида ўн мартага яқин босилган бўлиб, адиб асарлари ичида шўролар даврида нисбатан энг кўп қайта нашр этилгани ҳисобланади¹⁵. Биргина рус тилида Л. Соцердотева (Тошкент, 1936, 1937), Л. Кандинов (Душанбе, 1964), С. Васильева (Москва, 1965) таржималарида (сўнгги нашр эса Л.И.Климович сўзбошиси билан) чоп қилинган. Асарнинг қайта-қайта нашр этилишининг сабаби фақат унинг бадий қимматигина эмас, балки мавзу атеистик деб гумон

¹¹ Беҳбудийнинг сағанасин изладим. / Ўзбек ёш шоирлари. Фитрат, Чўпон, Боғу, Элбек. – Т.: Туркистон Давлат нашриёти, 1922. – Б. 18–19.

¹² Ўз ССР МДА. 47 ф., 1 р., 197 иш, 1, 4, 15 в.; 1718 фонд, 1 р., 110 иш, 8 в.; 47 ф., 1 р., 208 иш, 8 в.; 197 иш, 2 в.; 186 иш, 1в ва бошқалар.

¹³ Ўз ССР МДА. 47ф., 1р., 287 иш, 71 ва 73 varaқлар.

¹⁴ 1987 йили Москва ва Ленинград шаҳарларига қилинган илмий сафарларимиз натижасида Фитратнинг профессорлик илмий унвонига тавсия этилган ҳужжатни кўрдик, лекин ушбу диплома нусхасини қўлга киритиш имкони бўлмади. 1937 йили Фитратни ҳибсга олинганлиги тўғрисидаги ҳужжатларда ҳам бу диплома олиб кетилгани ҳақида бирон бир қайда дуч келмадик. Қаранг: Ўз ССР. ИИХК ДХК материаллари. Дело 4269. – Б. 5.

¹⁵ Фитрат. Қиёмат. Ҳаёлий ҳикоя (нашрга тайёрловчининг исми кўрсатилмаган) – Т.: Ўзбекистон, 1967. – 30 б.

қилинганлиги учун унинг нашрига турғунлик йилларида монетлик қилинмаган. 20-йиллар охирида «Худосизлар» журналида Фитратнинг бу йўналишда олти та ҳикояси (жумладан, «Меърож», «Оқ мазор», «Қийшиқ эшон», «Заҳронинг иймони» в. б.) эълон этилди. Бу асарларнинг тахминий мавзусидан келиб чиқиб, Фитратни «атеист»га чиқариш ва уни ўн йиллар давомида «диннинг асирлигида бўлган» деб ёзиш мантиққа зиддир. Бундай чалқаш тушуниш натижасида «Мунозара» ҳақида мақола эълон қилган¹⁶ Гушан Раҳимова «унинг (Фитратнинг — Ҳ. Б.) 20-йиллардан кейин яратган асарлари қатъий атеистик позицияда бўлган» деган нотўғри хулосага келади¹⁷. Бухоро ва Истанбул олий мадрасаларини хатм қилган, «Мухтасари тарихи ислом» номли (форс тилида) китоб ёзган, ўнлаб рисоаларида исломий таълимотни улуғлаб келган диншунос олимга нисбатан «атеист» деган юзаки тамғани босиш ҳам илм, ҳам инсоф жиҳатидан номатлубдир. Лекин шуни ҳам илова этиш керакки, адибнинг аср бошларида ёзган «Мунозара» (форс тилида 1909; ўзбек тилида 1911) ва «Ҳинд сайёҳи баёноти» (1912) асарларининг умумий мундарижаси билан таниш бўлишнинг ўзидек юқоридаги фикрни инкор қилади. «Мунозара»нинг бадиий ва диний эмас, балки ижтимоий, фалсафий, ахлоқий ва маърифий аҳамиятини асарни рус тилига ағдарган таржимон ва ноширлар (полковник Ягелло) ўша вақтдаёқ таъкидлашган эди. Бу асарнинг тубида исломпарастлик (панисламизм) ва туркпарастлик (пантуркизм) ақидалари баробарида Фитрат ижодининг муҳолифлари топиб ҳужум қилганидек, жади́дчилик ғоялари ётади. Бироқ унга реакцион оқим сифатида эмас, балки «аср бошларида Ўрта Осиё тараққиёти учун хизмати улкан бўлган демократик оқим» (Х. Мирзозода) сифатида қараш кераклиги 60-йиллардаёқ айтилган эди¹⁸.

Гитлер лагеридан қутулган маҳбуслар Сталин пайтида қайта турмага юборилганидек, уламолар «куфр» деб аталган «усули жади́д» шўролар жамиятида ҳам аёвсиз зарбаларга дучор бўлган. Асар ана шу икки тизим — жади́д ва қадимчилар курашидан баҳс юритади. «Мунозара»да асар персонажи Фаранги ва Фитрат қарашларида умумийлик сезилгани билан, адиб дунёқарашини биргина адабий қаҳрамон савияси билан чеклаш ҳам номаъқулдир. Ҳолбуки, шундай маҳдуд қараш асосида бир неча ўн йиллар давомида «Мунозара» нотўғри талқин этилиб, аёвсиз танқидларга учраган.

¹⁶ Раҳимова Г. «Мунозара» — уйғониш дарахчиси // — ЎзАС. — 1989. — 29 декабрь.

¹⁷ Раҳимова Г. Фитратнинг диний мавзудаги асарлари. // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1990. — I соҳ.

¹⁸ Мирзозода Х. Адабиёти демократии жади́д // Садои Шарҳ. — 1968. — № 10.

Ф. Хўжаев Фитрат асарларининг аҳамияти ҳақида гапириб: «...мавжуд тузумни қаттиқ танқид қилган, унинг барча камчиликларини аёвсиз очиб ташлаган, амириликнинг чирик системасини фош қилиб берган «Сайёҳи ҳинди» асарининг аҳамиятини бу ерда қайд этолмасдан ўтолмаймиз» деб ёзганида тамомила ҳақ эди¹⁹. «Роман услубида ёзилган бу асар» (С. Айний) Фитрат насрий асарлари ичида алоҳида қимматга эга. Чунки унда ўлка ҳаётининг кўплаб муаммолари — халқнинг ночор аҳволи, ҳарбий ноziрларнинг интизомсизлиги, шаҳар ва унинг атрофидаги қишлоқларнинг экологик аҳволи, эл соғамгини сақлаш — табобат ва даволаш усуллари, саноат ва ишлаб чиқаришнинг ночор ҳолати, қозихоналар иши, қатор вилоятларнинг миллий рўзномага муҳтожлиги, йўл қурилиши, хатто темир йўллар, деҳқончилигу ҳунармандчилик — ҳаётнинг барча соҳалари кескин ислоҳга муҳтож эканини ҳинд сайёҳи назари орқали идрок этилади. Асарга XX аср бошлари насрида илк бор учраган рус табиби образи ҳам кириб келади. Бу билан Фитрат мустамлакачилик сиёсати билан бошланган ва 20–30-йилларда иттифоқда оммавий жараёнга айланган руслаштириш сиёсатига ҳам ўз ижодининг асосий йўналишларидан ҳисобланган маърифатчилик хусусиятларидан келиб чиқиб ёндашади. Чунки Фитрат ўлкага четдан (хусусан, Россиядан) мутахассислар таклиф қилиш билан иш ўнганмаслигини яхши билади. Бухорода табиий, техник ва сув иншоотлари (ирригация), махсус мадрасалар (ўқув юртлари) очиш, уларни маҳаллий кадрлар билан таъминлаш масалаларини ҳам ўртага қўядики, бу ҳозирда кун тартибда турган долзарб муаммолар эканини халқимиз аён пайқамоқда. Шунингдек, асарда гарчи ишоралар билан бўлса-да, Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олинishi (тўғрироғи, босиб олинishi) масаласига доир мулоҳазалар мавжудки, бу Фитрат идроки ва дунёқарашининг халқчилигидан далолатдир.

Амир Бухоросини «аслидай» беришга уриниш, унинг муаммоларини енгилатишга интилиш Фитрат публицистик асарларига ҳам хос кайфиятдир. Бу йўналишдаги асарларнинг кўпчилиги Фитрат ижодининг дастлабки даври 10–йилларда ёзилган. Жумладан, «Шарқ сиёсати» рисоласида: «Бизга қарши (сўл жадиҳчилик нуқтаи назаридан туриб фикр юритилапти — Ҳ. Б.) Бухорода икки йирик куч бор: амир тахти ва англиз олтини» деб ёзади. «Сиёсий ҳоллар», «Юрт қайғуси», «Туркистонда руслар» каби мақола ва лавҳаларида Туркистон ҳаёти таҳлили билан чекланса-да, уларда баён қилинган фикрлар тўғридан-тўғри «бир йилда содир бўлган икки инқилоб» (Россиядаги Февраль ва Октябрь тўнтаришлари — Ҳ. Б.) воқеаларига бориб

¹⁹ Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Уч томлик. 1 том. — Т.: 1976. — Б. 98.

тақалади. Буларда бугунги кунда моҳиятан қайта ўрганилаётган Февраль инқилоби билан боғлиқ ҳодисаларга муносабат билдирилади²⁰. Фитрат дунёқараши ҳақида гап кетганда, уни «конституцион манархия» тарафдори қилиб кўрсатиш масалага юзаки муносабат эканини нафақат адиб ижодидан, балки бу даврда яратилган кўплаб тарихий ва публицистик асарлардан ҳам англаш мумкин.

Фитрат ижодига шахсга сиғиниш даври нуқтаи назаридан қарашнинг «юксак» намунасини Ҳамид Олимжоннинг «Фитрат адабий фаолияти»га бағишланган мақоласида учратиш мумкин. Элининг ардоқли шоири Фитрат асарларини «текшира» туриб, «Фитрат романтик эди, бу эса реакцион романтизмдир» дейишгача бориб етади²¹. Шоиримиз унинг «миллатчилиги»ни асослаш учун эса эълон қилинмаган «Беғижон», «Ўғузхон», «Темур сағанаси» каби асарларидан мисоллар келтиради (шунинг учун бўлса керак, мазкур драмалар билан биргаликда «Қон», «Абу Муслим» каби асарлар ҳам шу пайтгача эълон этилмаي қолиб кетган). Мақола Фитрат ижодини ўрганишга ҳам ўз таъсирини кўрсатдики, натижада унинг асарлари узоқ вақтга қадар деярли ўрганилмай келинди.

Фитратнинг драматик асарлари, асосан, 1918–1925 йиллар оралиғида ёзилган бўлишига қарамай, бўлғуси драматург салоҳиятининг олис шабадалари 1909 йилдаёқ Фаранги ва Мударрис («Мунозара»), Мен ва Уста, Қози ва Мен («Ҳинд сайёҳи») диалогларида сезилган эди. Бу асарлар ҳинд ўлкаси воқеаларига бағишланадими («Ҳинд ихтилолчилари», «Чин севиш»), Бухоро тарихининг қоронғу қатламларидан баҳс юритадими («Абулфайзхон», «Арслон») ёхуд диний сюжет материалларига асосланадими («Шайтоннинг тангрига исёни», «Рўзалар») улар турли ришталар билан ўлка тарихига боғланади, юрт келажагига диддан қайғурувчи «ватанпараст» шоирнинг истеъдоди кўлаמידан далолат беради. Фитрат драматург сифатида яна инқилобий-тарихий мавзуда «Восеъ кўзғолони» номи (тожик тилида) драма яратган, «Тўлқин» номи опера либреттосини ёзган. 1921 йили «Қизил байроқ» газетасида ёзилишича, Чимкент шаҳрида тузилган театр труппасининг мажлиси бўлиб ўтган. Мажлисни бошқарган труппа режиссёри Абдуқодир Умаров труппани ўзбек театри ривожига салмоқли ҳисса қўшган драматург номи билан аташни таклиф қилади. Труппа мажлиси ўзини «Фитрат театр труппаси» деб аташга қарор қилади.

²⁰ Ушбу мавзуда Фитрат қаламига мансуб қуйидаги ҳужжатларга ҳам эътибор қаратиш лозим: Тактика. Постановления III съезда младобухарцев. / Центральный архив КП Узб. – Фонд 275. – Опись 1. – Дело 14. – Лист 75; Телеграмма в ЦК большевистской партии от младобухарцев. / Центральный архив КП Узб. – Фонд 275. – Опись 1. – Дело 14. – Лист 70.

²¹ Олимжон Ҳ. Фитратнинг адабий ижоди ҳақида. // Совет адабиёти. – 1936. – 5 сон. – В. 63–71.

Фитрат ижоди серқирра эканлиги унинг таржималарида ҳам акс этган. Улар сиёсат («Ленин ва Шарқ», Н. Нариманов асари), риёзиёт («Амалий ҳандаса», Камол Шамси асари), ижтимоий ҳаёт («Мусулмони дору — р — роҳат», И. Фаспрати асари), халқ ижодиёти («Минг бир кеча») каби соҳаларни ўз ичига олган бўлиб, рус, араб тилларидан ўзбекчага ва туркий тилдан форсчага таржима этилагандир. 1918 йилдан эътиборан Фитрат Тошкент дорилмуаллиминида дарс бериш баробарида Шокиржон Раҳимий ва Қаюм Рамазон билан ҳаммуаллифликда ўзбек маорифи тарихида биринчи бор «Она тили» дарслигини ёзади. Кейинроқ бу соҳадаги ишларини мукаммаллаштириб, «ўзбек тилининг сарфи»²² ва «ўзбек тилининг наҳви»ни эълон қилди²³. Туркистон маориф комиссарлиги томонидан нашрга тавсия этилган бу дарсликлар 1924–30-йиллар давомида беш марта қайта нашр этилади. Самарқанд, Бухоро ва Тожикистон жумҳурияти аҳолисининг эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда «Тожиқ тилининг қоидалари» («Қоидаҳои забони тожиқи»)ни ёзди²⁴. Фитрат тил илмининг фақат назарий қонуниятларини ўрганиш билан kifояланмай, она тилимизнинг гўзаллиги ва софлиги учун курашчи сифатида «Тилимиз», «Ўзбекча тил сабоқлиги», «Имло конференцияси муносабати билан» мақолалари билан матбуотда чиқди. «Дунёнинг энг бой ва бахтсиз тили» бўлган туркий тилни араб, форс ва Оврўпа тиллари асоратидан қутқаришга уринган, унинг мустақиллигини Навоийдан кейин жиддий исбот этган олимлардан бири сифатида кўринди. Бу ҳақда А. Саъдий шундай ёзади: «Ёш ўзбек адабиётида Фитратнинг роли унинг тили ва услубида кўринади. Фитрат адабиётда араб ва форс сўзларига йўлни беркитди, тил ва услубда кўлаб ўзбек шоирларини ўзига қаратди... Ўзбекча шеър тузилишининг ривожланиш йўлларини белгилади»²⁵. Фитратнинг адабиёт, санъат ва маданият тарихи ҳамда назариясига оид ишларини кузатиб, айтиш мумкинки, Фитрат ўзбекларнинг ўз ёзуви бўлишини истаган олимлардан бири эди. Бу борада ўзбек зиёлиларининг ўша даврдаги вакиллари каби лотин ёзувининг «маърифий аҳамиятини ҳисобга олиб» лотинлаштириш жараёнида фаол иштирок этди. Ўзбекистон КП(б) МКнинг 1926 йил 9 июндаги топшириғи билан тузилган Янги ўзбек алифбоси комиссиясига Й. Охунбобоев раис, Боту (котиб) Ф. Хўжаев, А. Икромов билан бир қаторда

²² Фитрат. Сарф. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Биринчи китоб. — Самарқанд—Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1923, 1925, 1926, 1927, 1929. — 62 б.

²³ Фитрат. Наҳв. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Иккинчи китоб. — Самарқанд—Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1925, 1926, 1927, 1930 (сўнгги наشري лотин ёзувида). — 55 б.

²⁴ Fitrat. Qoidaҳои zaboni tojikī. — Т.: 1930. — S. 123.

²⁵ Саъдий А. Ўзбек ёш шоирлари. Фитрат. // Туркистон. — 1923. — 10, 12 декабрь.

Фитрат ҳам аъзо сифатида қабул қилинди. Бу тадбир ўзбек тилини минг йиллар давомида синалган ўз имлосидан узоқлаштириш учун ташланган дастлабки қадам эканини Фитрат илаб етган бўлса ҳам, кирилл ёзувига ўтишдан кўра турк дунёсида фаол қўлланишга киришилган лотин ёзувини афзал билганидан бўлса керак. Айрим манбаларнинг гувоҳлик беришича, Фитрат Олтой группасига кўрувчи тиллар табиатини узоқ ўрганган (бу масалада улкан тилшунос Е. Поливанов билан мунозарага киришади) ва 30-йилларнинг ўрталарида «Қадимги мўғул тили луғати»ни тузган, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғатит турк» асарининг «тушунтириш матнлари»ни арабчадан ўзбек тилига таржима қилган, лирик парчаларга эса шарҳлар ёзган эди. Бироқ нашрга тайёрланган бу асарлар ҳали халққа қайтарилгани йўқ. Тилимиз Давлат тили мақомини олган ҳозирги кунларда бундан 70 йил аввал ёзилган ўша асарлар нечоғлик ҳаётий ва илмий ҳақиқатга яқин эканига бугун иймон келтириш мумкин.

1919 йили Туркистон ҳукумати Мухтор жумҳурият халқларининг ижодий меросини ўрганишга киришди. Туркистон ўлкасининг мусулмон бюроси бу ишга раҳбарлик қилишни Назир Тўрақулов, Лазиз Азиззода ва Абдурауф Фитратга топширади. Бу илмий ҳаракатнинг дебочаси сифатида «Исоният ҳақида Навоий фикри» (Фитрат асарларида «Навоий» сўзи «Навоий» тарзида ёзилгани учун аслиятдаги ёзув сақланди — Ҳ.Б.) деган тадқиқот яратилди. Бу воқеага қадар Фитратнинг «Ўқув», «Шеър ва шоирлик» каби адабий қўлланма ва мубоҳасалари эълон этилган бўлиб, улар илмий жамоатчилик орасида ўзига хос нуфуз қозонган эди. Фитрат илмий мероси (адабиётшунослик соҳасида)нинг асосий қисми 1923—1935 йилларда яратилганига қарамай, бу давргача олим эликдан ортиқ илмий тадқиқот ва мақолалар эълон қилиб улгурган эди. Улар замонавий адабиётшуносликнинг мавжуд ҳамма соҳаларини қамраб олган бўлиб, асосан, Шарқ ва туркий халқлар адабиётлари тарихи, назарияси ва адабий танқидига оид тадқиқотлардан ташкил топгандир.

1928 йилдан Фитрат Самарқанддаги Педакадемияда (ҳозирги университет) Шарқ классик адабиёти, ўзбек ва форс тиллари грамматикаси (сарфи)дан талабаларга маърузалар ўқиди. Унинг адабиётшуносликка доир «Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт ҳаваслилари учун қўлланма» (1926), «Энг эски турк адабиёти намуналари» (1927), «Ўзбек адабиёти намуналари» (1 жилд, 1928), «Аруз ҳақида» (1936) каби ўқув қўлланмалари, қадимги турк адабиётининг йирик вакиллари Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Боласоғуний, Адиб Аҳмад Югнакий, ўзбек мумтоз адабиётининг улкан намояналари Хожа Аҳмад Яссавий,

Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Турди, Машраб ижоди; форс – тожик классиклари Фирдавсий, Умар Хайём, Бедил ва бошқа кўплаб шоирлар ижоди ҳақида тадқиқотлар, мақолалар эълон қилди. Фитрат ҳаёти ва ижодий фаолиятининг мана шу Самарқанд давригача у биринчи ўзбек совет муסיқашуноси бўлиб танилди. Олимнинг шарқ классик муסיқаси тарихи ва назарияси ҳақидаги «Шашмақом», «Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи», «Шарқ муסיқаси» каби ишлари санъат илми ривожига салмоқли ҳисса қўшди. Фитрат 30-йилларда эса, асосан, илмий тадқиқот ишлари ва уларни ташкил этиш билан шуғулланади. ЎзССР Халқ маорифи нозирлигининг Ўзбек илмий текшириш институтида, кейинроқ Ўзбек маданий қурилиш илмий текшириш институти деб ном олган даргоҳда ишлади. Тошкент ўқитувчилар институтида ҳам маърузалар ўқигани ҳақида маълумотларга эгамиз...

Фитрат ижодини жиддий ўрганиш даврига қадам қўяр эканмиз, шуни эътироф этиш керакки, Фитрат адабий меросини ўрганишни бир-икки илмий ишнинг ёки бир илмий марказнинг ташаббуси доирасига сиғдириш қийин. Шунинг учун бу бой адабий меросни тўплаш, ўрганиш ва келгуси авлодларга етказиш мақсадида Фитрат асарларининг умумий рўйхатини эълон қилоқдамиз (Илова 1). Табиийки, бу рўйхат тўла эмас, ҳали адиб томонидан ёзилиб, матбуотга етиб келмаган асарлар қанча. Қўлёзма ҳолида мавжуд бўлиб, бироқ «халқ душмани»нинг асарларини сақлашдан қўрқиб қариндошлари томонидан ёқиб юборилганлари, 1956 йил Фитрат ижодини ўрганиш комиссияси томонидан ўрганишга олиниб, қайтарилмай, айрим олим ва ёзувчилар шахсий архивини «бойитиб» турганлари қанча. Эҳтимол, 70 йил давомида қонимизга сингиб қолган журъатсизлик туфайли унинг асарларини эълон қилишга шошилмаётгандирмиз, эҳтимол, у асарлар эълон этилиши билан ўзбек совет адабиётининг «олтин фонди»га кирган айрим бадиий ва илмий асарларининг нурсизланиб қолишдан чўчиётгандирмиз. Эҳтимол, унинг бизга номаълум Фитрат ўзи айтмоқчи, «чун ва чора»лари бордир. Лекин адиб шундай улкан мерос қолдирганки, уни ўрганиш учун асарларини сақлаётганларнинг нафақат журъату жасоратлари, балки умрлари ҳам етмайди. XX аср бошларида яратилган асарларни ҳеч бўлмаса аср охирида халққа қайтариш ўзбек зиёлиларининг бурчидир.

«Ёшлик». — 1990. — 4 сон. — Б. 34–36.

ФИТРАТНИНГ ИСТАНБУЛ ДАВРИНИ ТАВСИФЛОВЧИ МАНБАЛАР

Абдурауф Фитратнинг Туркияга ўқишга боргани тўғрисидаги маълумотлар барчага маълум бўлса ҳам улуф адиб у ерда қачон ва қаерда ўқигани тўғрисида турли хил мунозарали фикрлар мавжуд. Қатор олимлар, жумладан, Э.Каримов, Н. Каримов, А. Алиев, И. Ганиев ишларида¹ 1909–1913 йиллар Туркияда бўлгани қайд этилган, бироқ бу олимларнинг ҳеч бири қайси манбалар асосида иш кўрганини айтмайди. Афтидан, Фитрат ҳақида «фош қилувчи» мақола ёзган Ҳамид Олимжон дастлаб улуф шоир ва олимнинг Истанбулдалик даврини 1909–1913 йиллар деб кўрсатгани² учун ҳам бу саналар турли олимларнинг ишларида бир-бирига ўтиб юрган. Айни мана шу маълумот, кейинроқ суд-тергов ҳужжатларида ҳам такрорланади. Шунинг учун ҳам проф. Б. Қосимов қатъий қилиб, «Фитрат Истанбулда 1909–1913 йилларда ўқиди» деб ёзганди³. Бироқ С. Айнийнинг хотиралари бу масалани⁴ чалкаштириб юборгани ҳам сир эмас...

«Тарбияти атфол»

С. Айнийнинг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» китобида «Фитрат 1910 йилнинг баҳорида ҳамроҳи Муқимбек билан Эрон йўли орқали Истанбулга кетди»⁴ деб ёзади. Яна шу асарда 1910 йилдаги Февраль воқеаларига тўхталиб, «Тарбияти атфол» («Боалар тарбияси») номи махфий жамият тузилгани айтилади⁵. Бошқа бир ўринда «1911 йили Истанбулга кетди» деган хабарни ҳам бериб ўтади⁶. Барча саналар ҳижрий 1329 йил воқеалари сифатида тилга олинади. Бошқа бир муҳим манба, 1981 йилда (2-нашри) чоп этилган проф. Аҳмад Заки Валидий

¹ Каримов Э. Возвращение реализма в узбекской литературе. — Т. Фан, 1979; Каримов Н. Мавлоно Фитрат. // Фан ва турмуш. — 1990. — 7 сон; Алиев А. Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат. — Т.: 1991; Ганиев И. Фитрат, эътиқод, ижод. — Т.: Камалак, 1994 ва бошқалар.

² Қарағ: Алимджан Х. О литературном творчестве Фитрата. // Литературный Узбекистан. — 1936. — № 5.

³ Қосимов Б. Маслақдошлар: Бехбудий, Ажзий, Фитрат. — Т.: Шарқ НМК, 1994. — Б. 74. Кейинги ишларида ҳам олим ушбу фикрини қайтарган: «37 йилдаги суд-тергов маълумотларига қараганда, Фитрат Истанбулда 1909–1913 йиллари дорилмуаллиминда ўқиган». / Қосимов Б. Миллий уйғониш. — Т.: Мъънавият, 2002. — Б. 350. Фитрат ва унинг асарлари ҳақида Туркияда тадқиқот яратган Юсуф Авжи, асосан, Б.Қосимов қарашларини эътироф этади: Avcı Y. Fitrat ve Eserleri. — Ankara: 1997. — S. 5-11.

⁴ Айний С. Таърихи инқилоби Бухоро. — Душанбе: Адиб, 1987. — Саҳ. 83.

⁵ Кўрсатилган асар. — Б. 97.

⁶ Кўрсатилган асар. — 101. Бу ҳақда Иброҳим Ёркиннинг «Туркистоннинг жадвади олими, ёзувчи ва шоири Абдурауф Фитрат» мақоласида ҳам маълумот бор: Yarkin I. Türkistan'ın Ceditçi Fikir Adamı Yazar ve Şair Abdurauuf Fâret / Türk Kültürü. — 1975. Ocak, - S. 148.

Тўғоннинг «Бутунги Туркэли Туркистон ва яқин тарихи» асари бўлиб, унда жумладан, шундай ёзилган: «1910 йилда Эрон йўли билан Истанбулга келган шоир Фитрат ва Муқимиддин ҳамда Русия йўли орқали келган Усмонхўжа, Гулжали Абдулазиз, Содиқ Ашур ўғли бу жамият («Бухоро таъмили маориф жамияти» кўзда тутилган — Ҳ. Б.)нинг қурувчилари эдилар»⁷. С. Айний асарига кўра иш кўрган Э. Олвортт, А. Беннигсен ҳамда А. Заки Валидий Тўғон асари бўйича иш кўрган Б. Ҳайит, Т. Хўжа ўғли ҳам шу санани тўғри деб кўрсатади⁸. Япон олими Х. Кўматсу ишларида бу сана келтирилиш билан чекланимай, «Мунозара»нинг илк Истанбул нашридаги Хотимада муаллифнинг диндош биродарларига мурожаат қилиб, Бухородаги «шиа ва суннийлар ихтилофини орадан кўтаринг» деган сўзларига ишора қилган ҳолда «Бухорода шиа ва сунний мазҳабидаги мусулмонлар ўртасидаги нифоқ 1910 йилнинг бошида кескинлашган ва 1328 ҳижрий йил Муҳаррам ойининг 10 санасида (1910 йилнинг феввали) нифоқ бошланган ва беш кун давом этган, бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган ва уларда иштирок этгани учун муаллиф ўз асарининг Хотимасида бухороли ҳамшаҳарларини тартибга чақирмоқчи бўлгани» ва шундан келиб чиққан ҳолда асар санаси нашрдаги 1327 (1909) йил эмас, балки 1329 (1911) йил деган хулосага келади: «Фитрат Истанбулга 1910 йилнинг апрелида келган, «Мунозара» эса, 1911 йилда нашр этилган». Кўринадики, Х. Кўматсу жаноблари хорижий манбаларни қайта таҳлил қилиш билан бирга Фитрат асарларининг мазмунини 1911–1913 йилларда турк матбуотида Бухоро ҳақида эълон қилинган мақолалар билан солиштирган ҳолда бундай хулосага келгани⁹ учун ҳам биз ҳам аввалги ишларимизда ушбу фактларни ишончли қарашлар деб ҳисоблаган эдик¹⁰. Бироқ сўнгги йилларда Туркияга қилинган илмий сафарлар, бирламчи ҳужжатлар билан қайта танишиш, ДХҚ архивидаги 4269 рақамли йигма жилда материалларини ўрганиш ушбу масалага қайтиб, ойдинлик киритишни тақозо қиломда (ана шу адабий —

⁷ Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Toğan. Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi. Cild I. 2. Baskı. — İstanbul: 1981. — S. 354.

⁸ Қаранг: Allworth E. Uzbek Literary Politics. Mouton & Co., The Hague: 1964; Bennigsen A., Chantal Lemerrier-Quelequier. La Presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920, Mouton & Co., Paris-La Haye: 1964; Hayit B. Sovyetler Birliginde Türkçülükün ve İslamın Bazı Meseleleri. — İstanbul: 1987. — S. 196; Kocaoglu T. Türkistanlı Bilgin Abdurauuf Fitrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri. TDAY-Belleter, Ankara: 1982. — S. 102-112; Komatsu H. Fitrat'ın "Münazara"sı Üzerine Notlar / Doğu Dilleri. — Ankara: A.Ü. DTCF Arş. Ens. — 1981. Yayın sayı: 4. — S. 157-158.

⁹ Komatsu H. 20. Yüzyıl başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri. — Ankara: 1993. — S. 7-8.

¹⁰ Болтабоев Ҳ. Фитрат ва Истиқлол маънавияти. / Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1 жилда. — Т.: Маънавият, 2000. — Б. 7.

илмий эҳтиёждан келиб чиққан ҳолда ушбу мақола қайта таҳрирдан ўтказилди»¹¹.

Кузатишимизча, дастлаб Бухоро ёшларининг хорижда таълим олиш ишларига кўмаклашиш учун 1327 Робеъу-лаввал (1908 йил март)да «Ширкати Бухорои шариф» тузилди. Унинг аъзолари Айний маълумотига кўра, Аҳмадҷон маҳдум (Ҳамдий), Аминҷон маҳдум, Усмоиҳўжа, Ҳамидхўжа, Мулла Низом Собитий, Абдураҳмон Саидий (бизнингча, бу шахс бизга таниш проф. А. Саъдий бўлиши мумкин. Чунки олим «Автобиография»сида ёзишича, 1906 йили Оренбургдаги мадрасаи Муҳаммадийни тугатгандан сўнг Бухоро ва Истанбулга ўқишга бормоқчи бўлган, 1909—1911 йиллар эса, Туркия давлат (ҳозирги Истанбул) университетининг филология факультетида таҳсил олган — Ҳ.Б.), Мирзо Абдулқодир, Мирзо Абдулвоҳид, Садриддин Айнийдан иборат тўққиз киши бўлган. Бу ширкатнинг амалий иши «Тартилу-л-Қуръон» номи Тажвид қодалари асосидаги қироат мажмуасининг наشري бўлган. Бу асарни чоп қилдиришни ўз зиммасига олган А. Саидий (Саъдий) Россияда «Вақт» газетаси матбаасида нашр қилиш учун Оренбургга юборилган¹².

Б. Қосимовнинг ёзишича, «Усули жадид билан танишмоқ учун» бир киши Боғчасаройга, бир киши Истанбулга юборилди»¹³. С. Айний буни бошқачароқ кўрсатади: «Мактаблардаги ҳақиқий аҳвол ва ўқув интизомини ўрганмоқ учун қадимчи ўртоқлардан Ҳамидхўжа Меҳрий ва тараққийпарвар ёшлардан Усмоиҳўжа Боғчасарой ва Истанбулга жўнаб кетдилар. Улар бир ойча Боғчасаройда бўлиб, Исмоилбек Гаспранли билан мактаблар хусусида суҳбат қилдилар, усули савтияни обдон ўрганганларидан сўнг Истанбулга бордилар. У ерда ҳам мактаб интизомини кўрдилар, таълим-тарбия ва бошқа фанлар хусусида китоблар харид қилдилар, уч ой туриб маълумотларини такмил қилиб, Бухорога... қайтдилар»¹⁴. 1909 йил 18 июнда Бухоро ёшлари томонидан юқорида тилга олинган «Тарбияти атфол» номи яширин жамият ташкил қилинди. «Жамиятнинг биринчи мақсади Истанбулга ўқувчиларни юбормоқ чорасига киришмоқ эди»¹⁵. Яширин жамият таъсисчилари сифатида С. Айний томонидан Мирзо Абдулвоҳид Мунзим, Ҳамидхўжа Меҳрий, Аҳмадҷон маҳдум Ҳамдий, мударрис Ҳожи Рафеъ, Мукамил маҳдум Бурҳонзода кўрсатилади ва уларнинг сафи

¹¹ Мақоланинг дастлабки наشري учун қаранг: Фитратнинг Истанбул даврини тавсифловчи хорижий манбалар. / Бадий таржима ва ўзбек адабиётининг хорижий алоқалари. Илмий анжуман материаллари. — Самарқанд: 1993.

¹² Айний С. Таърихи инқилоби Бухоро. — Душанбе: Адаб, 1987. — Саҳ. 40.

¹³ Қосимов Б. Маслақдошлар. Беҳбудий, Ажзий, Фитрат. — Т.: Шарқ НМК, 1994. — Б. 73.

¹⁴ Айний С. Кўрсатилган асар. — Саҳ. 41.

¹⁵ Айний С. Асарлар. Саккиз томлик. 1 том. — Т.: 1963. — Б. 233.

1329 йил Рамазон ойигача Мирзо Иззатуллоҳ, Порсохўжа, Ҳожи Ҳамроҳ Йўлдош ўғли, Аҳмад Камол, Фазлиддин маҳдум, Мирзо Назруллоҳ, Ҳожи Абдусаттор, Ҳакимжон маҳдум, Мирзо Пўлат, Салимжон, Муҳаммадназар маҳдум, Мазҳар маҳдум ва С. Айний ҳисобига кенгайтгани ёзилган¹⁶.

Ниҳоят, мақсад амалга ошиб Истанбулга борадиган ёшлар аниқланди. Улар, Айнийнинг эътирофича, «Икмоли таҳсил учун Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли, унинг биродари Атохўжа, Мазҳар маҳдум Бурҳон маҳдум ўғли, Абдурауф Фитрат, Муқимбек Истанбулга сафар қилдилар»¹⁷. Ҳижрий 1329 йилда жамият аъзоси Ҳомидхўжа Меҳрий ҳамроҳлигида икки нафар талаба, бир йилдан сўнг Аҳмаджон маҳдум ўғиллари Афзал ва Акрамни ҳам жамият ҳаржи билан Истанбулга олиб кетади. 1912 йилда жамият ҳаржи билан Истанбулга борган ёшлар сони 15 ва 1912 йилга келиб, 30 га етди. Заки Валидий Тўғон гарчи санани Айний бўйича нотўғри кўрсатган бўлса ҳам, бошқа масалани ойдинлаштиради. Фитрат билан Муқимиддин Истанбулга Эрон йўли билан келган бўлса, Русия йўли орқали Усмонхўжа, Гулжали Абдулазиз, Содиқ Ашур ўғли келган¹⁸ эдилар. Фитратнинг синглиси Маҳбуба Раҳим хотираларида Фитрат «Истанбулга етиб олгунга қадар савдо баржа (кема)сига юк ташувчи бўлиб ёллангани, кейин у ерда ўқиш билан бирга мадраса ва масжидда ҳовли супуриб, тирикчилигини ўтказгани, унга укаси Абдурахмон моддий жиҳатдан ёрдам бериб тургани айтилади¹⁹.

Х. Кўматсу жаноблари асос қилиб олган шиа ва суннийлар нифоқи масалаларига Фитрат аралашмаган кўринади. Чунки Бухоро жадидларининг ушбу воқеага муносабатини билдирган Ф. Хўжаев асарида ҳам, С. Айний хотираларида ҳам Фитрат номи кечмайди. Манбаларда нифоқнинг ўчоғларидан бири сифатида Мирараб мадрасаси кўрсатилади. Агар Фитратнинг иштироки бўлганда эди, унинг номи бирор ўринда зикр этилган бўлар эди. Ҳатто япон олими асос қилиб олган бу воқеага муносабат билдирган «Сироту-л-мустақим» ва ундаги Бухоро воқеалари муаллифи Гиёсиддин Ҳасаний (проф. Х. Кўматсу уни Ҳусний деб ўқиган—Ҳ.Б.) мақоаларида ҳам бирор ўринда Фитратнинг номи келтирилмаган²⁰.

С. Айний асарининг «1910 йилда ёшларнинг аҳволи» бобида «Бу йил Бухородан Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли ва унинг биродари Атохўжа, Бурҳон маҳдумнинг ўғли Мазҳар

¹⁶ Айний С. Кўрсатилган асар. — Саҳ. 97, 100.

¹⁷ Айний С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. — М.: 1927. — Б. 69.

¹⁸ Заки Валидий Тўғон. Кўрсатилган асар. — Б. 354.

¹⁹ Раҳим қизи М. Акам Фитрат ҳақида хотираларим. Қўлёзма. — Б. 2.

²⁰ Қаранг: Сироту-л-мустақим. / 3 жилд, 74 сон; 4. жилд, 76 сон (1325); 4 жилд, 82 сон; 91 сон (ҳ.1326) ва бошқалар.

махдум кетган эдилар» деб ёзади ҳамда «Фитрат бу ёшларнинг энг истеъдодлиси ва энг фозили эди» деган жумлани қўшиб қўяди²¹. Фитрат билан Муқимиддин (Мирзо Урганжийнинг укаси) дўстлиги ҳақида сўз юритиб, шиа – суннийлар нифоқи муносабати билан Бухорога келган Низомиддин Мирзо Урганжийнинг иниси Муқимиддинни кўра олмаганини айтиб ўтади. Бу факт ҳам Фитратнинг шиа – суннийлар нифоқи пайтида Бухорода бўлмаганини кўрсатади.

«Бухоро таъмили маориф жамияти»

Истанбулга етиб келган Фитрат ва Бухоро ёшлари шу йилнинг кузи (сентябрь)га бориб, «Жамияти таъмили маорифи Бухоро» («Бухоро умумий маориф жамияти») номи хайрия жамияти тузади ва унинг сафида «Бухороли Абдурауф Фитрат, Муқимбек, Содиқ Ашурзода ва Фулжали Абдулазиз номи киши бор эди. Истанбулдаги барча бухороли ва туркистонли ўқувчилар бу жамиятга аъзо бўлганлар... Татар Олимжон Идрисий ҳам бу жамиятнинг аъзоларидан эди»²². Манбаларда ушбу жамиятнинг раҳбари сифатида Фитрат ва Усмонхўжа кўрсатилади. Истанбулда расман тан олинган бу жамият Низомномаси ва Ҳаракат дастури 1327 (1909) йил 26 октябрда эълон этилган²³. Бизга анча кечикиб етиб келган мазкур ҳужжат 1931 йили рус тилига (Аршаруни ва Габидуллин), 1966 йилда француз (Элен Каррер д'Энкаус) ва 1988 йилда инглизчага (Хоар) таржима қилинган эди²⁴. Маълум бўлишича, бу жамият XX аср бошларида Бухоро жадидлари томонидан таъсис қилинган «Тарбияти атфол» («Болалар тарбияси») жамиятининг Истанбулдаги хайрия шохобчасидир. XX аср бошларида Истанбулда «Қрим талабалари жамияти», «Русия ислом талабалари жамияти»²⁵ каби шу йўналишдаги жамиятлар ҳам мавжуд эди. Улардан дастлабкиси Жаъфар Саидахмад Киример томонидан 1909 йилда ташкил этилган, иккинчи жамият қурувчиси сифатида «Туркиядаги Турк дунёси» асари муаллифлари Шавқий Виктор (1914)ни кўрсатади ва Меҳмед Содиқ Аран томонидан «Озрий турк ганчлар

²¹ Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро. – Саҳ. 83

²² Айни С. Таърихи инқилоби Бухоро. Саҳ. 101.

²³ Kocaoglu T. Buhara Ta'mim-i Maarif Cemiyet-i Hayriyesi'nin Nizamname ve Hatt-ı Hareketi. // Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtifaller: 1900-1924. – Haarlem, 2001. – S. 467.

²⁴ Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. – М.: 1931. – С. 133–135; D'Encausse Helene Carrere. Reform et revolution chez les Musulmans de l'Empire russe: Bukhara 1867-1924. – Paris: Librairie Armand Colin, 1966. – pp. 286-288; D'Encausse Helene Carrere (Translated by Quintin Hoare). Islam and Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1988. – pp. 194-196.

²⁵ Saray M. Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914). – Ankara: 1987. – S. 77.

бирлиги» (1917) тузилганини ҳам қайд этадилар²⁶. «Бухоро таъмими маориф жамияти» Низомномасининг сўзбошисида «Жамият 1909 йил 26 Еким (сентябрь)да Истанбулда Абдурауф Фитрат ва Усмон Хўжа каби бухороли жадидчилар томонидан қурилган»²⁷и ёзиб қўйилган. Биз фойдаланган манбада жамият Низомномаси ва ҳаракат дастурининг асл матни (араб ёзувидаги фотокопияси), туркча транскрипцияси ва инглиз тилидаги таржимаси берилган. Айни ҳужжат нафақат Фитратнинг Истанбулдалик фаолиятига аниқлик киритади, балки ушбу жамият билан боғлиқ жуда кўп чалкашликларни ечишга ёрдам беради. Б. Қосимов ишларида Ғози Олим Юнусов билан Ҳамза ҳам бир муддат Истанбулда ўқигани («Дору-л-воизин») ҳақида хабар берилади²⁸.

Иккинчи муаммо Фитратнинг таҳсил олган ўқув юрти бўлиб, унинг Истанбулда нуфузли университетда ўқигани (Т. Хўжаўғли)²⁹, муаллимлар гимназиясида (Б. Ҳайит)³⁰, дорилмуаллиминда таҳсил олгани (С. Айний) айтилади³¹. Заки Валидий юқоридаги китобида бу ҳақда кенг тўхталмаган, бошқа бир мақолада эса, «Воизин мадрасасида таҳсил олгани, фақат таҳсил билан чекланмай ўзи мустақил маърузалар ўқигани» тўғрисида маълумот бор³². Истанбулга илм истаб келган Фитрат ва унинг маслақдошлари дастлаб Ўзбеклар теккасига қўнгани ҳақида маълумотлар бор. Бироқ Истанбулда учта Ўзбеклар теккаси (такяси — даргоҳи) бор бўлиб, уларнинг бири Султон Айюбда, иккинчиси Султон Аҳмадда ва учинчиси Султонтепада³³. Яна бир муаммо туғилади: Ҳожи Абдурауф Фитрат ва унинг дўстлари уларнинг қайси бирларига қўнган?

Султонтепадаги Ўзбеклар теккаси

Туркияга сўнги сафаримиз чоғида ҳар уч даргоҳни синчиклаб ўрганиш натижасида Фитрат домланинг изларини учинчи Султонтепадаги Ўзбеклар теккаси (такя)дан топишга муяссар бўлдик. Бу такянинг барпо этилиши ҳақида икки хил қараш мавжуд. Вақфлар бош мудирлигидаги маълумотга кўра, текка 1757-74 йиллар орасида Султон Мустафо III даврида қурилган, бу ҳақда текка деворида

²⁶ Türkiye'deki Türk Dünyası. Hazırlayanlar: Yaman E., Boloç K., Esatoğlu. — Ankara: 1998. — S. 137-148.

²⁷ Türkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924. Birinci Baskı: 2001, Haarlem, Holland - S. 467-483.

²⁸ Қосимов Б. Маслақдошлар. — Б. 74.

²⁹ Kocaoğlu T. Türkistanlı bilgin Abdurauf Fitrat'ın Türkojeji sahasındaki unutulmuş eserleri. // Türk Dili Araştırmaları Yılıhğı-Belleten 1982-1983. — S. 101-112.

³⁰ Hayit B. Türkistan'da cedidçilik ve Sonu. // Mith Eğitüm ve Kültür. — Ankara: 1981, No. 9. — S. 45-55.

³¹ Айний С. Қўрсатилаган асар. — Б. 233.

³² Валидов А. З. О собраниях рукописей в Бухарском ханстве. / Записки отделения русского археологического общества. Т. 23. — М.: 1915. — С. 245-262.

³³ Eryılmaz F. S. Sultantepe Özbekler Tekkesi. — İstanbul: — S. 5-7.

лавҳа ҳам бўлган. Исмоил Айвансаройининг «Ҳадиқату-лажавомий» асарида эса бу даргоҳ Мараш волийси Абдуллоҳ Пошо (1754–55) томонидан қурдирилгани айтилади³⁴. Ривоятларга кўра, ҳаж зиёратига отланган туркистонлилар Усмоили халифалигининг ижозатини олиш учун Истанбулда тўхтаганлар ва Айюб султон зиёратидан сўнг Макка Мадина сафарига киришганлар. Зиёратчилар ишак ва юнган тайёрланган чодирларини Ускудар ортидаги Султонтепадаги водийга қурганлар. Султонтепа Истанбулнинг энг баланд манзилларидан бўлиб, султон лашкарлари жангдан аввал ва сўнг ушбу водийда жамланганлар. Султон ушбу тепадан туриб уларни кузатгани учун Султонтепа номини олган бу жойдан бутун Истанбул кўриниб туради.

Ўзбеклар теккаси Нақшбандийлик тариқатига мансуб шайхлар маскани бўлиб, сўнгги шайх Нажмиддин Ўзбеккангай Холидийя ихтиёрига ўтгунга қадар Аҳмад Яссавий шайхлари бу ерда истиқомат қилганлар. Текка қурилган вақтдан 1925 санага қадар ҳар душанба ва пайшанба кечалари мусофир, дарвиш ва талабалар жамъ бўлишган. Ушбу кечанинг тафсилоти манбаларда бундай келтирилади: Шайх ўз ўрнини олгандан сўнг тариқат силсиласида бир мақом ўқилади, унинг ёрдамчиси хатми Хожагон учун ҳозирланади. Аввал 25 карра истиғфор айтилади, кетидан етти марта Фотиҳа сураси ўқилган, 79 карра Иншироҳ сураси, 1001 карра Ихлос сураси, янгидан 7 карра Фотиҳа сураси ва 100 карра саловат ўқилган. Дуолар ўқилиб, 1001 та тошчалар тўплангандан сўнг Таважжуҳга ўрин берилган. Таважжуҳ нақшбандий тариқатига кўра, Аллоҳ билан юзлашиш мақомини ташиган. Таважжуҳ пайтида жазба ҳолати кузатилган. Йиғин сўнггида бир қироатхон қори томонидан Пайгамбарга наът ўқилган. Шайх томонидан Фотиҳа сураси ўқилиб, дуо қилиниши билан маросим тугаган. Маросим охирида иштирокчиларга ўзбек палови тортилган («Султонтепа Ўзбеклар теккаси» муаллифи ўзбек паловининг қандай тайёрланиши ҳақида ҳам анча батафсил маълумот беради)³⁵. Бу маросимлар йилига 7–8 марта анча катта йиғин тарзида ўтказилган ва иштирокчиларнинг сони 300 га етиб борган. Бундай ҳашаматли маросимлардан ташқари теккада қандил кечалари (юқоридаги душанба ва пайшанбада ўтказиладиган йиғинлар) ҳақидаги у ерда сақланаётган айрим ҳужжатлар гувоҳлик беради.

Теккада кунлик дафтар ва расмий мусофир дафтари юритилган бўлиб, биринчи дафтарга ҳижрий 1323 (1905–

³⁴ Bektaş C. Üsküdar'ın Sultantepe'sindeki Özbekler Tekkesi. – İstanbul: 1983; Bektaş C. Özbekler Tekkesi. // Tarih ve Toplum. – 1984. – Ağustos.

³⁵ Eryılmaz F. S. Sultantepe Özbekler Tekkesi. – S. 5.

1906)дан 1341 (1922–1923) йилларгача келган меҳмонлар қайд этилган. Иккинчи дафтарда эса 1224–1241 (1809–1826) йилларга оид 254 қайд бор. Демак, бизга ниҳоятда зарур бўлган бу дафтарда нафақат меҳмонларнинг келиш-келиши санаси, балки уларнинг касби, ёши в. б. маълумотлар бор. Мусофирларнинг асосий қисми ҳунармандлар, тужжорлар, талаба ва диний вазифалардаги шахслар бўлиб, фақат бир ўринда касби деган жойга «дарвиш» сўзи ёзилган қайд учрайди. Ушбу маскан ҳақида сўз юритган ғарб олимлари уни «бир социал жамият ва маданият маркази» сифатида эътироф этадилар³⁶. XIX аср охирида бу текканинг юртимиз билан алоқаси кучайгани ва мамлакатдан борувчи илм толиблари ва ҳаж зиёратчиларини қабул қилувчи робот ва илмий муассаса тусини олгани айтилади. Бу ерда таълим олиб, сўнгра унинг шайхи сифатида ном қозонган Иброҳим афандига оид алоҳида қайдлар мавжуд. Айни унинг шайхлик даврида Истанбулнинг машҳур кишилари Нажмиддин Ҳўқайи, Сами афанди, Азиз афанди, Абдулқодир Қадрий афанди мана шу теккадан етишиб чиққани маълум. Айни замонда Иброҳим афанди билан дўст бўлган Ҳолида Адиб Адивар, Исмоил Фозил пошо, Исмаил Инону, Жалолиддин Ориф ва Меҳмед Акиф теккага келиб тургани ҳам ёзилган. Эҳтимол, Фитратнинг машҳур турк шоири, «Сироту-л-мустақим»нинг бош муҳаррири, Туркия жумҳуриятининг давлат мадҳияси «Истиқлол марши»нинг муаллифи (724 шоир ичида голиб чиққан) Меҳмед Акиф билан ҳам танишуви шу ерда кечар. Чунки Истанбулга таҳсилга келган ёш талаба оташин мақоаларининг 1911 йилдан «Сироту-л-мустақим»да чоп этилиши мана шу теккадаги бўлган самовий суҳбатлар натижасида амалга оширилгандир. Эҳтимол, мана шундай калит билан «Сироту-л-мустақим»ни варақлаганда Бухоро ва Туркистон ҳақида энг кўп маълумот берган Туркиядаги нашр эканини ҳам қайд этиш лозим келар. 1925 йилдан Ўзбеклар теккасининг фаолияти тўхтатилган³⁷ бўлса-да, бу жой жумҳурият тасаввуф мусиқалари усталарининг йигини марказига айлангани ҳақида маълумот бор³⁸.

Султонгепи ўзбеклар теккаси меъморий жиҳатдан яхлит комплекс бўлиб, тўрт бурчак шаклидадир. Ғарбий бўлимида икки қаватли масжид, сўнгра яна икки қаватли саломлик хона мавжуд. Бу икки бўлимни туташтирувчи йўлакнинг ташқарисида мазор жойлашган. Ўз вақтида йўлак деворида ниёз панжараси, ҳожат панжараси ва мувожаба панжараси ёзувлари бўлган дарчалар очилган. Мозорда текканинг пири

³⁶ Lichez R. (ed.) *The Dervish Lodge.* / - Berkeley: University of California Press, 1991; Smith G M. *The Uzbek Tekkes of Istanbul.* *Der Islam* – 1981. - 57, No. 1.

³⁷ Mustafa Kara. *Din, Hayat ve Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler.* – İstanbul: Dergah Yayınları, 1977. – S. 281.

³⁸ Eryılmaz F. S. *Sultantepe Özbekler Tekkesi.* – S. 11.

Ризо афанди, «Лугати Чигатойи ва турки усмоний» муаллифи³⁹ Шайх Сулаймон афанди Бухорий (1821–1890) каби машҳур кишиларнинг хиёналатлари мавжуд. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, 1847 йилда Бухоро амирининг вакили Дор(ус)саодат (айни шу сўзни Фитрат ташкил қилган «Бухоро таъмили маориф жамияти Низомномаси»да ҳам учратамиз), яъни теккага келган. 1882 йилда машҳур лугатини тузган ва унга Шайх уйвони билан қадрашлари ҳам мана шу даргоҳдаги фаолияти учундир. Шайх Сулаймон ҳазратлари 1890 йили Истанбулда вафот этгач, теккадаги ўзбеклар мазорига қўйилган. У ҳақда турк олимлари ёзади: «Бухороли Шайх Сулаймон афанди нақшбанд тариқатига мансуб бўлиб, Султонтепадаги Ўзбек (Бухоро) теккаси шайхидир... Истанбулга илк дафъа 1847 йилда Бухоро амирининг элчиси сифатида келган эди...»⁴⁰

Маслакдошлари орасида биринчилардан бўлиб, Истанбулга 1908 йилда келиб ташкилий масалаларни келишиб олган, сўнгра Фитрат ва унинг сафдошларини бу ерга бошлаб келган машҳур Усмонхўжанинг ҳам қабри шу мазордан жой олган. Демак, бу қабристон Туркиядаги ўзбекларнинг ҳам доимий зиёратгоҳларидан бири бўлган. Масжид ва мадраса биринчи қаватта жойлашган, иккинчи қаватда эса, талабалар ва меҳмонлар тунаши учун хоналар ажратилган. Бундан ташқари уч қаватли ҳарамлик ҳам мавжуд бўлиб, бунинг иккинчи қавати хос меҳмонлар учун ажратилган (қишлик) хоналардан иборат, учинчи қават эса, ёзлик айвонни ташкил этади. Айвон Султонтепанинг энг баланд жойи, бу ерда бутун Истанбулни кўриш мумкин. Ҳарамликнинг ичкарасида емакхона мавжуд бўлиб, кузатишимизча, бир пайтнинг ўзида 30–35 киши тановули учун курси ва курсичалар (стол ва стуллар) қўйилган. Ошхонанинг ичкарасига чуқур турк қозонлари жойлашган бўлиб, уларнинг энг каттаси 100 л. ҳажмида сув сифимига эга. Масжид ва мадраса ўртасида Барокко усулида ҳовуз қурилган, унда тоза сув сақланган. Таҳорат исрофлари учун ташқаридан бир ариқ очилган, айни ариқ суви орқали ҳам пайти билан ҳовуз тўлдирилган ва суви тинитилган. 1952 йилдан 1983 йилга қадар текка бир неча марта таъмирланган. Сўнгги таъмирланиш Американинг Турк дўстлик жамиятининг раиси Аҳмад Эртегуннинг моддий кўмаги билан амалга оширилган. 1997 йилда Мунир Эртегун тарих тадқиқот вақфи

³⁹ Şeyh Süleyman Efendi Buhari. Lügat-i Çağatay ve Türkî-i Osmani. – İstanbul: 1882.

⁴⁰ Шайх Сулаймон афандининг Истанбулдаги фаолияти учун қаранг: Ҳ.Болатбоев. Эрксевар халқнинг эркисизлиги. / Мумтоз сўз қадри. – Т.: Адолат, 2004. – Б. 187. Турк тилидаги манбалар: Yalçınkaya A. Cemaliddin Efgani ve Türk Siyasi Hayati Üzerindeki Etkileri. – İstanbul: Osmanlı Yay., 1991. – S. 185-189; Özcan A. Özbekler Tekkesi Postnisini Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Bir 'Double Agent' miydi? // Tarih ve Toplum, 100. – 1992: Nisan. – S.12-16.

ташкил этилиб, ҳозир текка мана шу вақфнинг моддий ҳимоясига олинган.

Ушбу таъя, асосан, ҳаж сафарига кетувчилар учун робот (меҳмонхона) вазифасини бажарган. Даргоҳ ёзуваридан маълум бўлишича, бу ерда 1329 йилнинг кузида (милодий 1909 йилнинг сентябрь – октябрь ойлари)да Ҳожи Абдурауф Бухорий яшаган. Кейинроқ Султонтепадан унчалик узоқ бўлмаган Воизин мадрасасидан (таассуфки, бу мадраса шаҳар паркиннинг кенгайиши ҳисобига бузилиб кетган) хужра олиб, у ерда таҳсил олган ва мударрислик қилган. Теккада Фитратнинг сафардош биродарларидан фақатгина Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғлига тегишли маълумотларни учратиш насиб қилди, холос. Воизин мадрасасининг тарихини тўла ўрганмагунча, Фитратнинг Истанбулдалик даврининг қолган қисмини тиклаш мумкин эмаслиги маълум бўлди.

Шайх Абдулқодир Кароматуллоҳ Саббоқ Бухорийнинг «Армуғони Саббоқ» номли хотираномасида (ҳижрий 1410) «Фитрат, вафоти 1309, Ҳожи Абдурауфнинг таҳаллусидир. Ул зот асли бухороликдир. Ёшлик чоғида отаси билан биргаликда Ҳарамайни шарифайн (Маккаю Мадина) зиёратига мушарраф бўлган. Бухорода ақоидгача мутадовала (жорий) бўлган илмларни таҳсил қилган. Сўнгра 25 ёшида 1328 да таҳсили улум учун Истанбулга сафар қилган. Ва у ерда олий диний мадраса бўлган «Воизин»да таҳсилни давом эттирган... Истанбулда ёзилган «Саййид Амир Олимхонга – таҳният ва унинг жулус (тахтга ўтириш) тарихида» қасидасининг тарих моддаси будир:

*«Торихи соле салтанатро мунавварон,
Асбоби интибоҳи Бўхори навеште шуд»⁴¹*

каби қайдларни учратамиз. Гарчи бу тазкира Саудия Арабистонида 1960-йилларнинг бошида тузилган бўлса-да, Фитратнинг Истанбул даври билан боғлиқ айрим фактларнинг учраши бизнинг эътиборимизни тортиди. Юқоридаги маълумот бизга Бухоро амири Олимхоннинг тахтга чиқиши санаси (1910)да Фитратнинг Истанбулда бўлганини ва Воизин мадрасасида таҳсил олаётганини тасдиқлайди. Шунингдек, шоир Фитратнинг бизга номаълум қасидасидан хабар беради. Бу қасиданинг мазмуни ҳозирча маълум бўлмаса-да, «Армуғони Саббоқ» муаллифи бизга бухороли Ҳожи Абдурауфнинг таҳаллуси Фитрат деб таништиради (асарнинг 1962 йилда яратилганини инобатга олсак, бу изоҳ тўғри деб қаралиши керак). Бироқ улуғ адибнинг Истанбул даврига қадар яратилган асарларида «Фитрат» таҳаллуси учрамайди. Ҳожи Неъматуллоҳ

⁴¹ Саббоқ Бухорий. Армуғони саббоқ. – Ривъз: 1410. – Б. 197 (араб ёзувида).

Муҳтарам 1904 йилда ёзилган «Тазкирату-ш-шуаро» асарида шоирни Ҳожи Мулла Абду-р-рауф деб таништиради. Унинг «Мижмар» (луғавий маъноси чўғдон) тахаллуси билан шеър ёзганини айтиш баробарида «сухандонларнинг ҳарифи» деб баҳо беради⁴². 1909 йилга қадар эълон қилган асарларида ҳам Фитрат тахаллусига дуч келмадик, бу тахаллусни дастлаб Истанбулда 1909 йилда эълон қилинган «Мунозара» муқовасида учратамиз.

Турк дунёси улуғлари билан мулоқот

Фитратнинг Истанбулдалик даврини тўлдирувчи манбалар орқали улуғ шоир ижодий фаолиятининг айрим қирраларини тиклаш мумкин. Фитрат Истанбулга келган пайтда туркликнинг ўчоғи таҳликали ҳолатда эди. Бу вақтда «Иттиҳод ва тараққий» фирқаси гарчи ҳукумат тепасига келгани билан унинг олмон таъсирига берилиши миллатчи ёшлар ўртасида норозиликлар уйғотган эди. Фитрат таҳсил олган деб кўрсатилаётган «Дору-л-воизин» юксак диний мадрасаси ва Истанбул дорилфунуни талабалари ҳукуматга ишончсизлик намойишини ўтказган, ҳукуматнинг Берлин билан яширин муоҳадаларидан хабар тошган, мамлакат жанубидаги ҳарбий ҳаракатлардаги муваффақиятсизлик, Измирнинг юнонлилар томонидан ишғол қилиниши «ганч усмонлилар»ни безовта қилган эди: «Онадўлини бермаймиз, ҳарб истаймиз, ҳарб!..» сингари намойишчиларнинг овозалари нафақат Истанбулни, бутун Румэлини ларзага солган, намойишчиларнинг талабларига жавоб беролмаган сўнги Султон Меҳмед Ришодхон Бешинчининг тили каловланиб қолган эди⁴³. Намойишчилар фақат сиёсий талаблар билан чиқар, уларни Болқон воқеалари, Кафказортидаги кўтарилиш, бутунислом ўлкаларидаги тараққиёт ва янгиланиш воқеалари қизиқтирар эди. Дашнақсийоннинг Қорабоғдаги қилмишлари, 1909 йилнинг апрелида бошланган Оданадаги Армани воқеалари гўё биргина «Иттиҳод ва тараққий»гагина эмас, бутун ёш зиёлиларга таалуқли эди. Бу даврга келиб фирқанинг ҳам дастур доираси кенгайган, энди унинг мақсади биргина Румэлида конституцион монархия ўрнатиш эмас, балки миллий жумҳурият талабига айланган эди. «Ганч усмонлилар»ни Онадўли ёки Румэли манфаатларигина эмас, балки бутун туркликни бирлаштиражак, ягона ўртатурк тили жорий қилажак Туркия давлатини қуриш гоёси безовта қилмоқда эди. «Иттиҳод ва тараққий» фирқасининг бош наشري бўлган «Ени мажмуа»нинг бош муҳаррири, кейинчалик «Туркчилик асослари» дастурининг муаллифи

⁴² Ҳожи Нейматуллоҳ Муҳтарам. Тазкирату-ш-шуаро. — Душанбе: 1975. — Б. 319—320.

⁴³ Mevlanzade R. İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılabının Yıçyüzü. — İstanbul: Yedi İklim, 1992. — S. 72-73.

Зиё Кўгалп Истанбул дорилфунунида ижтимоиёт хожаси (домласи) сифатида фаолият кўрсатар эди⁴⁴. 1911 йилда чоп этила бошлаган «Турк юрду», «Ганч қаламлар» нашрлари тилни араб ва форс унсурларидан тозалаб, туркликнинг адабийлигини таъминлаш ниятида эдилар. Таҳликали Биринчи жаҳон уруши арафасида турк ёзарлари қаламини қиличга айлантирган, мамлакатни Оврўпа бўғувидан сақлаб қолиш ҳар бир зиёлининг кундалик гап-сўзига ва ҳарбийларнинг доимий юмушига айланганди. Биз Ўзбеклар теккасида бир неча бор учратган адиба Холида Адиб Адивар Измирнинг юнонликлар томонидан ишғоли муносабати билан Мустафо Камол шошога Америкадан туриб очиқ мактуб ёзиб⁴⁵, мамлакат ҳавфсизлигига унинг масъул экани эслатган кезлар эди.

Ўтган аср бошларида Истанбулга келган Россия мусулмонларидан Исмоилбек Ғаспрали (1851–1914), Абдурашид Иброҳимбек (1857–1944), Алибек Ҳусайнзода (1864–1940), Аҳмед Оғаўғли (1869–1939), Мусо Беги Жоруллоҳ (1875–1949), Аёз Исҳоқий (1878–1954), Усмон Оқчўкроқли (1879–1938), Юсуф Оқжўра (1879–1935), Меҳмед Амин Расулзода (1884–1955), Сафар Сайдаҳмад Киример (1889–1960), Заки Валидий Тўғон (1890–1970), Бакир Чўпонзода (1893–1939) ва бошқаларни қайд этган турк олимлари ўзбек мухожирларидан фақат Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли (1878–1968) ва Абдурауф Фитратнинг теккада бўлганини эътироф этадилар⁴⁶. Бу улуғ турк алломаларининг қай бири билан Фитратнинг ижодий суҳбатлар қургани ёки таҳсил бадалида учрашгани ҳақида маълумотлар етарли эмас. Фақат шуниси маълумки, 1911 йили Россия жаҳидларининг отаси Исмоилбек Ғаспрали бу шаҳарга келиб, усули савтия ҳақида маърузалар ўқиган.

Турк олими Меҳмед Сарай Исмоилбек Ғаспрали билан алоқада бўлган зиёлilar ва ёшларнинг фаолият марказлари сифатида «Турк дернеғи», «Қрим талабалари жамияти», «Турк ўчоғи», «Русия ислом талабалари жамияти» каби ташкилотлар ва «Мезон», «Турк юрду», «Халққа тўғру», «Турк сўзи» каби журналлар (1911)ни кўрсатади⁴⁷. 1911 йили «Турк юрду» мажалласида Исмоилбек Ғаспралининг «Турк юрду»чиларига номли мақоласи (7 сон, 190–195 бетлар) эълон қилинган бўлиб, унда жумладан, шундай ёзилган: «Лозим кўриланган мурожаатга кўра, «усули савтия ва тадбиқот

⁴⁴ Gökalp Z. Türkçülüğün Esasları (Haz. Mehmet Kaplan). – İstanbul: MEV Yayını, 1990. – S. 113-139.

⁴⁵ Мактубнинг матни учун қаранг: Mevlanzade R. İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılabının İçyüzü. – İstanbul: Yedi İklim, 1992. – S. 198-203.

⁴⁶ Türkiye'deki Türk Dünyası. Hazırlayanlar: Yaman E., Boloç K., Esatoğlu. – Ankara: 1998. – S. 55-60, 101-106.

⁴⁷ Saray M. Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı Ysmaıl Bey (1851-1914). – Ankara: 1987. – S. 77.

дарслари»ни берурмиз. Дарслар қисқа муддат давом этур... бу муддатда усули савтия ила алифбо ва қироат тадриси ўргатилажақдир. Вилождан келиб Истанбулда таҳсил ила машғул «талабаи улум»нинг дарсларимизда бўлунмаси, билхосса, матлубдир. Дарслар бошланадиган кун, вақт ва санаси ҳақида Истанбул мажмуа ва жаридаларида хабар берилади. Дарсларда бўлмоқ истаганлар исм ва адресларини Аё Софиядаги «Турк юрду» идорасига хабар беринг. Талабаларнинг дарс тинглашлари давомида уларнинг исм ва адреслари қайд этилажақдир»⁴⁸. Айни журналнинг кейинги сониди (8 сон, 236–240 бетлар) ушбу мақоланинг давомида усули савтия дарслари бошлангани хабар қилинади.

Бу вақтга қадар «Турк юрду»нинг фаолларидан бирига айланган, ўз ҳисобидан икки китоб ва Бухоро амири ҳамда унинг вазири номига очиқ мақола-мақтублар битиб улгурган, Исмоилбек ҳазратларига улуг эҳтиром билан яшаган бухороли талабанинг бу дарслардан ташқарида қолиши кутилмаган ҳол. Гарчи қўлимизда ҳозирча Фитратнинг Исмоилбек Ғаспрали билан учрашуви ҳақида моддий ҳужжат бўлмаса ҳам, айни мана шу даврда, 1911 йилдан бошлаб Россия мусулмонларининг отаси қаламига мансуб «Дору-р-роҳат» (Қрим туркчасида «Ғанимат дейар») романини турк тилидан форсий тилга таржима қилгани ва уни сафардан сўнг Петроградда нашр қилдирилиши Исмоилбек Ғаспрали билан Фитрат ўртасидаги алоқанинг натижаси эканига далил бўлиши мумкин. Руҳан «Дору-р-роҳат»га яқин бўлган «роман услубида ёзилган» илк асари «Баёноги сайёҳи ҳинди» ҳам мана шу учрашувдан кейин 1912 йилда матбуот юзини кўргани бу фикрни қувватлаши мумкин.

1914 йилда Исмоилбек Ғаспрали вафот этди. Бу кун нафақат туркий дунё, балки олами ислом учун ҳам мотамга айланади. «Турк юрду» мажалласи 1914 йил 12 сонини Исмоилбек Ғаспрали хотирасига бағишлади. Уни кўрган, билган ва у зотнинг сабоқларига мушарраф бўлган турк олимлари ўзларининг хотираларини эълон қилдилар. Исмоилбек Ғаспралининг 1912 йил 20 июндаги сабоқларида қатнашган адиб Ҳамидуллоҳ Субҳий «Мен уни кўрдим» сарлавҳали эҳтиросли хотираномасида шундай ёзади: «Ўчоғ («Турк ўчоғи» жамияти – Ҳ. Б.)да ҳар пайшанба кунги тўландиларда Кафказиядан, Оренбургдан, Қримдан, Тошкентдан, Бухородан – турк дунёсининг мухталиф гўшаларидан келган қардошларимиз йиғилар, турк ганчларига бўлган ҳавасларини изҳор этар эдилар... Турклар унутиши мумкин бўлмаган муқаррам бир кунда (20 Ҳазирани, 1330 – 1911 йил 20 июнь)... буюк Исмоилбек Ғаспрали билан учрашув содир бўлди»⁴⁹. Масалани анча кенг ўрганган проф. Меҳмед

⁴⁸ Saray M. Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey . – S. 196.

⁴⁹ Subhi H (Tanrıöver), Ben onu gördüm. / Türk Yurdu. – 1330/1914. – No: 12. – S. 356-358.

Саройнинг қайд этишича, турк тили истиқлоли учун кураш қайта алангаланаётганидан қувонган ёш зиёлилар «Турк тилининг биринчи ислоҳчиси Алишер Навоий бўлса, иккинчиси, шубҳасиз, Исмоилбекдир» деб ҳайқиришган бу сабоқлардан кейин⁵⁰.

XX аср бошларида Истанбулда нафақат туркий дунё, балки араб, форс, афғон сиёсий ҳаракатларининг раҳбарлари яшаганлар ва улар дунёқарашларининг шаклланишида ҳам Истанбул муҳити ўз таъсирини кўрсатган. «Афғонистонда маърифатпарварлик ҳаракатининг эътироф этилган йўлбошчиси 21 ёшдан — 36 ёшгача Туркияда яшаган ва унинг дунёқарашини ана шу мамлакатда шаклланган»⁵¹. Аср охирида афғон ислоҳотчилик ҳаракатининг йўлбошчиси сифатида эътироф этилган Маҳмуд Тарзийнинг буюк файласуф ва жамоат арбоби Сайид Жамолиддин Афғоний (1837 — 1897) билан учрашуви ҳам мана шу Истанбул замида кечганди⁵². Маҳмуд Тарзий (1865 — 1933) муҳаррирлигида 1911 йилдан чиқа бошлаган «Сирожу-л-ахбори афғония» газетасида Фитрат мақоласининг пайдо бўлиши тасодифий ҳол эмас. Қолаверса, форс тилида «Тараққий ва тажадуд» сарлавҳаси билан эълон этилган бу мақола остида «Истанбул: 1331. Зулҳижжа 10 (15.11.1913)» санаси келтирилиши Фитрат 1913 йилнинг 15 ноябрида ҳали Истанбулда эканини аниқлатади. Айни шу йили унинг «Ойна» журналинда (1913 йил 4 ва 6 сонлар; 16, 30 ноябрь) чоп этилган «Манфаат» мақоласи ҳам, бизнингча, Истанбулда ёзилган ва Маҳмудхўжа муҳаррирлигидаги журналга юборилган бўлиши керак⁵³. Чунки «Сирожу-л-ахбори афғония»даги Фитрат мақоласининг бошланғичида унинг «Самарқанд» газетасининг 44 — сонидан кўчирилиб босилганига ишора бор. Бу эса «Самарқанд» газетасининг тўхтаб қолишидан аввал чиққан сўнгги сони бўлиб, бу ҳақда М. Беҳбудий ёзади: «Самарқанд» газети сармоясиз, фақат ваъда ва умид илан чиқарилиб эди. Умидлар тасаввурдан феъла келмади. Зарар ва оқчасизлик сабабли чору ночор беш ой давом этиб, 1913 йил 13 сентябр 44 ададла вақтинча ётиб эди...»⁵⁴. Бу каби фактлар Фитратнинг 1909 йилнинг сентябридан, Айнийнинг эътирофига кўра, 1914 йилнинг баҳорига қадар Туркияда бўлганини аниқлатади.

С. Айний ўз асарининг «Абдурауф Фитрат ва унинг асарлари» бобида олти асар: «Мунозара», Сайёҳи ҳинди»,

⁵⁰ Saray M. Turk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey. — Ankara: 1987. — S. 72-73.

⁵¹ Иномхўжаев Р. Фитрат мақоласи Афғонистон матбуотида. // Адабиёт кўзгуси. — 2004. — 8 сон.

⁵² Иномхўжаев Р. Афғонистон маърифатпарварлик адабиёти очерклари. — Т.: 1999. — Б. 28 — 29.

⁵³ Фитрат. Манфаат. // Ойна. — 1913. — 4, 6 сон (16, 30 ноябрь).

⁵⁴ Беҳбудий М. Баёни ҳол. // Ойна. — 1913. — 2 сон. (2 ноябрь).

«Сайҳа», «Раҳбари нажот», «Ойила», «Мусулмонони дорур-роҳат»ни келтиради. Кўрсатилган асарларнинг қайси бири Истанбулда яратилгани маълум фактлар асосида аниқлашга ҳаракат қиламиз.

Истанбул даврида яратилган асарлар

Манбалардан маълум бўлишича, Ҳожи Абдурауф Бухороли Фитрат Истанбул даврида қуйидаги асарларни ёзган:

1. «Бухоро таъмили маориф жамияти» Низомномаси ва ҳаракат дастури. Бу ҳужжат 1909 йил 26 Еким (сентябр)да Дор(ус)саодат – Ўзбеклар теккасида чоп этилган. Асл матнда (расмий ҳужжат бўлгани учун) муаллифнинг исми, шарифи кўрсатилмаган. Биз фойдаланган манбада унинг муаллифлари сифатида Усмон Хўжаўғли ва Фитрат кўрсатилади⁵⁵. Жамият Низомномаси ва ҳаракат дастурининг асл матни (араб ёзувидаги фотокопияси), туркча транскрипцияси ва инглиз тилидаги таржимаси берилган (Низомнома матнининг нусхаси учун 2 иловага қаранг).

2. Истанбулда яратилган бадий асарлари орасида дастлаб «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси» (бундан кейин «Мунозара» деб юритилади) нашр этилган бўлиб⁵⁶, асарнинг ички муқовасида «1327 — матбааи исломияи ҳикмат» ёзуви бор. Демак, асар 1909 йил «Ҳикмат» исломий матбавсида чоп этилган. Ички муқовадаги «Асори Фитрат Бухорои» ёзувидан сўнгги «аз тарафи соҳиби асар нашр хоҳад шуд» сўзларидан маълум бўлишича, асар Фитратнинг ўзи ҳисобидан (жамият ҳисобидан эмас!) нашр этилган. Асар Муқаддимасидан сўнгра Фаранги ва Мударриснинг диалоги келади. Асар сўнгида муаллиф томонидан «бухоролиларнинг меҳрибон отаси» Амир Олимхон ва «барча азиз ватандошлар»га хитобан ёзилган Хотима мавжуд. Асар Истанбул университети кутубхонасида «Беладия китоблари» рукни остида К — 3772 рақами остида сақланади. Бу асар Бухорога яширин келтирилгани, нафақат асарни, балки уни ўқиган кишиларни ҳам амир таъқиб остига олингани Ф. Хўжаев томонидан аниқланилади⁵⁷. «Мунозара» 1911 йида «Садои Туркистон»да Ҳожи Муъин Шукруллои Самарқандий таржимасида босилган. Айни шу йили Тошкентда (1911) рус тилида полковник Ягелло таржимасида «Не подлежит оглашению» муҳри билан оз нусхада нашрдан чиққан. Мутаржим асарнинг мазмунини

⁵⁵ Turkistanda Yenilik Hareketleri ve Itihaller: 1900-1924. Birinci Baski: 2001, Haarlem, Hollanda. - S. 468.

⁵⁶ Мунозарани мударриси бухорои бо йак нафар фаранги дар Ҳиндистон дар боран макотиби жадида. Ҳақиқат: натижаи таодим афкор аст. Таъб аввал. Асори Фитрати Бухорои. Аз тарафи соҳиби асор нашр хоҳад шуд. — Истанбул: Матбааи исломияи Ҳикмат, 1327. — 68 саҳ (араб ёзувида, форс тилида).

⁵⁷ Хўжаев Ф. Бухородаги ниқилоб ва Урта Осиёнинг миллий чегараланишига доир. / Танланган асарлар. Уч томлик. 1 том. — Т.: Фан, 1978. — Б. 170.

қандай нашр этилган бўлса, ўзгаришсиз сўзма-сўз таржима қилган⁵⁸. «Мунозара»нинг Ҳожи Муъин таржимаси 1912 йилда Маҳмудхўжа Беҳбудий матбаасида «Мунозара ҳақида» сўнгсўзи билан Самарқандда нашр қилдирган. Асарнинг илк таржимасида Чор ҳукумати ва Бухоро амирининг ғазабини келтирмаслик учун Ёш эронлилар ҳаракатининг йўлбошчилари Сатторхон ва Боқирхон ҳамда Ёш усмонлилар сиёсий фирқасининг етакчилари Анварбек, Ниёзийбек номлари тушириб қолдирилган ва унинг ўрнига рус адиби Лев Толстой ҳақидаги лавҳа киритилган (асарнинг илк нашри титул varaғи учун 13 иловага қаранг)⁵⁹.

3. «Бухоро вазири Насруллоҳбей(к) Парвоначи афанди ҳазратларина очиқ мактуб» Аҳмад Тождин ва Яъқуб Камол томонидан нашр этилаётган «Таъруфи муслимин» («Муслимлар таърифлари») номли «диний, сиёсий, тарихий, фалсафий ва олам аҳволдан хабардор қилу(в)чи ҳафталик мажалла»да эълон қилинган. Мақолага "Бухороли Абду-рауф" имзоси қўйилган. Нашр санаси: 1328 (1910), 25 адад (сон). 2 жилд (8 декабрь сони). Мактуб матни форс тилида ёзилган (унинг ўзбекча таржимаси 4 иловада берилган). «Эй вазоратпаноҳ, биз тартиботи жадидага муҳтожмиз» шиори билан бошланадиган бу очиқ хат Амир Олимхон Бухоро тахтига ўтиргандан сўнг бир қанча ўзгаришлар қилишга ваъда бериб, бош вазир (вазоратпаноҳ) лавозимига Насруллоҳ Парвоначини тайинлаши муносабати билан ёзилган⁶⁰. Унинг мазмуни усули жадида мактабларининг ҳимоясига ва ватан тараққиётининг турли жабҳаларида ислоҳотчилик қарашларининг ифодачиси сифатида ёзилган илк насрий асарларига ҳамоҳангдир.

4. Сайҳа. Шеърҳои миллий. — Истанбул: 1329 (1911) — 16 б. Тўплам «Фитрати Бухорои» имзоси билан чоп этилган. «Сайҳа» сўзининг (форсча) таржимаси "наъра, бонг" бўлиб, даъват ва қақирқ маъноларида қўлланилган. Тўпламга тўққиз ғазал, икки таркиббанд ва бир неча қитъа киритилган. Бу шеърлар 1914 йилнинг июль ойида «Садои Туркистон»да ҳар байт остида туркча мазмуни билан биргаликда чоп қилинган. Ф. Хўжаевнинг қайдига кўра, бу газета Фитратнинг шеърлари

⁵⁸ Фитрат Бухарец. Спор индийского мударриса с европейцем в Индии о новометодных школах. Истинный результат обмена мыслей. Первое издание. Напечатано в Стамбуле, в Мусульманской типографии. / С персидского перевел полковник Ягелло. Не подлежит оглашению. — Т.: Электро-паровая типография-литография штабс округа, 1911. — 98 с.

⁵⁹ Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масъалалар ҳам усули жадида хусусида қилган мунозараси. / Мутаржими Муаллим Ҳожи Муъин ибн Шукруллоҳи Самарқандий. — Т.: Туркистон кутубхонаси, 1329. / 1912. — 41 б (араб ёзувида).

⁶⁰ Бухоро вазири Парвоначи Насруллоҳбек афанди ҳазратларина очиқ мактуб. Вазоратпаноҳи мо бе тартиботи жадида муҳтожмиз. // Таъруфи муслимин. Истанбул: 1328 / 1910. Адад 25. 2— жилд (8 декабрь, араб ёзувида, форс тилида).

чиққандан кейин тўхтатиб қўйилган⁶¹. С. Айний «Намунаи адабиёти тожик»ни тузганда (Москва, 1926) мана шу тўпламдан бир неча шеърларни келтириб, XX аср форс-тожик шеърятининг асосчиси сифатида кўрсатади⁶².

5. «Баёноти сайёҳи ҳинди». Асари Абду-р-рауф имзоси билан 1330 (1912) йили Истанбулда «Матбааи исломияи ҳикмат» нашриётида («Мунозара» чоп этилган матбаада) босилган⁶³. Истанбул университети кутубхонасида «Беладия китоблари» рўқни билан 174 рақам остида сақланади. Асар нашрдан бир йил ўтмаёқ Самарқандда рус тилида чоп этилган: Абду-р-рауф. Рассказы индийского путешественника. Бухара, как она есть / Перевел с персидского А. Н. Кондратьева. — Самарканд: Изд. Махмуд — ходжи Бекбуди, 1913. — 111 с. С. Айний юқоридаги асарида «роман услубида ёзилган китоб» деб баҳолаган.

6. «Муслумони дору-р-роҳат». Исмоилбек Ғаспрати «Дору-р-роҳат» (Қрим туркчасида «Ғанимат дийар») романининг форс тилига таржимаси: Муслумони дору-р-роҳат. Таълифи Исмоилбей Ғаспрински. Мутаржим Абду-р-рауф Фитрати Бухорои. — Петроград: Кетобхонаи маърифат, 1915. Бизнингча, Исмоилбек Ғаспрати билан Истанбулда учрашганидан сўнг таржимага қилган.

7. «Тараққий ва тажадуд» («Тараққиёт ва янгиланиш»). Махмуд Тарзий (1865—1933) муҳаррирлигида 1911 йилдан чиқа бошлаган «Сирожу-л-ахбори афғония» газетасида форс тилида эълон этилган. Мақола остида «Истанбул: Абду-р-рауф Фитрат» имзоси қўйилган. Ҳижрий «1331. Зулҳижжа 10 (15.11.1913)» санаси келтирилган. «Самарқанд» газетасининг 1913 йил 13 сентябрдаги 44-сонидан кўчирилиб босилган.

8. «Сайид Амир Олимхонга — таҳният ва унинг жулус (тахтга ўтириш) тарихида» қасидаси. Шайх Абдуқодир Кароматуллоҳ Бухорийнинг «Армуғони Саббоқ» номли хотираномасида (ҳижрий 1410) маълумот берилган. Қасиданинг яратилиш тарихи 1328 (1910). Бухоро амири Олимхоннинг тахта чиқиши санаси) муносабати билан Истанбулда ёзилган. Асарнинг тўла матни ҳозирча қўлга киритилмади.

9. «Мавлауд шариф ёҳуд Миръоти хайру-л-башар». Шарифжон махдум Садри Зиё (1867—1932) «Тазкори ашъор» асарида «Фозили комил инқилобчи Ҳожи Абдурауф зикрида» сўз юритаркан⁶⁴, Фитрат яратган асарлар ҳақида шеърӣ тазкира йўли билан «ашъори миллий, аҳкоми дин, ихёи суннат, аъдои миллат» руҳидаги асарлари қаторида мазкур асарнинг номини ҳам келтиради. Ушбу асарни тожик

⁶¹ Ҳўжлев Ф. Кўрсатилган асар. — Б. 99.

⁶² Айний С. Намунаи адабиёти тожик. — М.: Чопхонаи нашриёти марказии халқи Иттиҳоди жамоҳири шўравии сўсиёлисти, 1926. — Саҳ. 534—545.

⁶³ Асори Абду-р-рауф. Баёноти сайёҳи ҳинди. — Истанбул: Матбааи исломияи ҳикмат, 1330/1912. — 128 саҳ.

⁶⁴ Шарифжон махдуми Садри Зиё. Тазкори ашъор (Матни ва матн интиқоди, бо эҳтимоми Саҳоби Сиддиқ). — Саҳ. 150—152.

тилида нашр қилдирган Абдулҳай Саидзода Муҳаммадамин «бу дoston 1331 ҳижрий (милодий 1912)нинг Рабеъу-л-аввал 8 кунида ёзиб тамомлангани»ни қайд этади⁶⁵. Ҳақиқатан ҳам асарнинг 1914 йилда Тошкентда чоп этилган⁶⁶ дастлабки нашри «Тамму-л-китобу би авни-л-малику-л-ваҳҳоб. Фи санати 1331 ҳижрий, 8 шаҳри Рабеъу-л-аввал Катабаху Самарқандӣ мулло Сайфиддин ал-муфти» сўзлари билан тамомланади. Шунингдек, «Ойина» журналида (1914 йил 1 февраль) «Матбуоти жадида» сарлавҳали эълонда «Истанбул хилофотида сокин бўлган жаноб нозим Абдурауф Фитрат афанди томонидан Бухоро талаби билан 36 саҳифалик «Мавлуди шариф» сотувга чиққани айтилади⁶⁷. Маълум бўладики, ушбу асар ҳам Фитратнинг Истанбулдалик пайтида ёзилган ва ватанга қайтгач, нашр этилган экан.

10. «Мухтасари тарихи ислом». Шарифжон маҳдум Садри Зиё юқорида тилга олинган тазкирасида эҳтиром билан таърифлаган асарлардан бири. Тожик олими Абдулҳай Муҳаммадаминнинг эътирофига кўра, бу тарих китоби ҳам юқоридаги асар билан биргаликда жаҳид мактабларида ўрганилиши лозим бўлган асарлардан бири сифатида яратилган. Асарнинг Душанбе нашрига сўзбоши ёзган А. Сайидзода бу китобни ҳам Фитратнинг маърифий руҳда Истанбулда яратилган асарлари қаторига қўяди⁶⁸. 1987 йили бизнинг қўлимизга етиб келган бу рисола 1915 йили Самарқанддаги Газаров матбаасида чоп этилган⁶⁹ бўлиб, унинг нусхаси Москвадаги «Императорский исторический музей»да XV—28411 рақами билан сақланади. Мазкур асар бизнинг таржимамизда икки марта (1992, 2004) чоп этилгани учун у ҳақдаги маълумотлар ушбу нашрларнинг сўзбошида айтилгани маълум.

11. Шарифжон маҳдум Садри Зиё тазкирасида «Китобе, ки «Раҳбар» бувад бо најот, бувад умдан таълифи он некзот» деб улуғланган «Раҳбари најот» асари 1332 ҳижрий санада ёзил тугалланган⁷⁰. Асарнинг «Садои шарқ»даги нашри ҳақида тадқиқот ёзган тожик олими С. Табаров асар Фитрат хориждалик пайтида ёзилганига ишора қилади⁷¹. Мавзу ва мазмун жиҳатидан юқоридаги асарларга руҳдош бўлган бу

⁶⁵ Муҳаммадамин А. С. Дурахши нури абадиёт ва зуҳури раҳнамои башариёт. / Ҳожи Абдурауфи Фитрати Бухорои. Мавлуди шариф ёхуд Миръоти хайру-л-башар. — Душанбе: Сино, 1997. — Саҳ. 16.

⁶⁶ Асори Фитрат. Мавлуди шариф ёхуд Миръоти хайру-л-башар. Ношир: муаллим мулла Абдулқодир Шакурӣ. Ҳақ таъ ба ношир оид аст. — Тошканд: Матбааи Осиё, 1914.

⁶⁷ (Имзосиз) Матбуоти жадида. // Ойина. — 1914. — 8 февраль. — 16 сон. — Б. 276.

⁶⁸ Сайидзода А. Сарсухан. / Фитрат. Мухтасари таърихи ислом. — Душанбе: Ирфон, 1991. — Саҳ. 5—10.

⁶⁹ Асори Абду-р-рауф Фитрат. Мухтасари тарихи ислом. Таъб аввал. Ношир: Ҳожи Муъин ва шериконаш. Ҳаққи нашр бо ноширонаш оид буд. — Самарқанд: Матбааи Газаров. 1333/1915.

⁷⁰ Асори Абдурауф Фитрат. Раҳбари најот. — Петроград: 1915.

⁷¹ Табаров С. Инсон ва жамият аз назари Фитрат. // Нидои ранжбар. — 1993. — 6—12 август.

рисола ҳам Фитратнинг ижодий муваффақиятларга бой Истанбул даври самараси бўлиши мумкин.

С. Айний Фитратнинг асарларига тўхталаркан, негадир «Мавлуди шариф...» ва «Мухтасар ислом тарихи» номларини келтирмайди, бунинг боиси бу асарларнинг диний руҳи сарлавҳадаёқ акс этганидан бўлса керак. С. Айний «ойила ҳаётини ислоҳ қилиш масъалаларига бағишланган бу асар сифатида «Ойила»ни тилга олиб, Мирзо Абдулвоҳид ҳаржи билан нашр этилганини ёзади⁷². «Ойила ёхуд вазифаи хонадори» деб номланган бу асар 1332 (1914) йида ёзилган, бир оз кейинроқ Бокуда чоп этилган⁷³. Асар муқаддимасидан маълум бўлишича, Фитрат «Ойила»ни чигатой туркчасида ёзмоқчи бўлган, бироқ Мирзо Абдулвоҳид мунзим фикрини инобатга олиб, форс тилида яратган. Маълум бўлишича, С. Айнийнинг 1921 йида Фитратнинг «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи баёноти», «Сайҳа», «Раҳбари нажот», «Ойила», «Мусулмони дору-р-роҳат» асарлари ва уларнинг махфий равишда Бухорога келтирилгани ҳақидаги қайдлари НКВД томонидан Фитратни жинойий жавобгарликка тортиш бўйича очилган 4269 рақамли «иш»га илова тарзида унинг делосига тикиб қўйилган⁷⁴.

С. Айний 1914 йилнинг майида Бухорода юз берган воқеалар давомида «бу орада Фитрат билан Атоҳўжа Бухорога қайтиб келдилар» деб ёзади⁷⁵. «Ойина» журналида юқорида кўрган миз «Матбуоти жадида»га асосланган бўлсак, Фитрат 1914 йилнинг февралида «Истанбулда сокин яшаган» эди. Айний домла шу йилнинг июль ойи бошида (2 июль) содир бўлган воқеалар баёнида уларнинг фаол иштирокчиси сифатида Фитратни кўрсатади. Бошқа бир факт, Махмудхўжа Беҳбудийнинг 1914 йилнинг ёзида Истанбулга келганини эслайлик. Беҳбудийнинг «Саёҳат хотиралари»да ёзилишича, у Истанбулга 8 июнда келиб тушган. Истанбулнинг марказига интилган Беҳбудий 20 июнда шаҳар марказидаги Гулхона паркида Исмоилбек Гаспралли ҳазратлари билан учрашади. Агар Фитрат бу вақтда Истанбулда иқоматда бўлганида эди, Беҳбудий ҳазратлари у билан кўришишни ҳам ихтиёр қилган бўлар эдилар. Демак, Абдурауф Фитрат 1909 йилнинг июнидан 1914 йилнинг баҳорига қадар Истанбулда яшади. Бу салкам беш йиллик жўшқин адабий, илмий фаолият тўғрисида Фитратнинг айни ерда чоп этилган уч китоби, бир неча мақолалари ҳамда Турк жарида ва мажмалаларидаги Бухорога доир хабарлар маълумот беради.

«Бағиий таржима ва ўзбек адабиётининг хорижий алоқалари». Илмий анжуман материаллари.

— Самарқанд: 1993.

⁷² Айний С. Таърихи инқилоби Бухоро. — Саҳ. 102.

⁷³ Ойила (вазифаи хонадори). — Боку: Мирзо Абдулвоҳид Мунзим нашр., 1916.

⁷⁴ Муртазоев Ж., Соҳибов Х. Фитратга қарши фитна. // Жаҳон адабиёти. — 1997. 3 сон. — Б. 182—183.

⁷⁵ Айний С. Таърихи инқилоби Бухоро. — Саҳ. 118.

**ЮРТ ҚАЙҒУСИ ёки «ХУРРИЯТ» саҳифаларида
Фитрат публицистикаси**

...Нега сенинг қалин тов(у)шинг «кет» гемайди уларга?
Нега сенинг эркли кўнглинг эрк бермайди қўлларга?!

Чўлпон. «Бузилган ўлкага»

Абдурауф Фитрат «Хуррият» газетаси саҳифаларида эълон қилган уч сочмаси ва бир шеърини «Юрт қайғуси» деб атади. У мазкур туркумни «Ватан ҳасратини», «Халқ гарди» дея баландпарвоз, жарангдор номлашдан ўзини тийди. Ва бу сирадаги дастлабки мақоласини ўзи муҳаррирлик масъулиятини зиммасига олган куни, яъни 1917 йилнинг 28 июлида чоп эттирди. Худди шу куни Петроградда «Июль воқеалари» деб аталган шармандали қўзғалишлар барҳам топиб, Ленин бошлиқ большевиклар икки ҳокимиятчилик мувозанатини зўравонларча бузиб ташлаб, қуроли тўнтариш билан ҳокимиятни эгаллашни ният қилган эдилар. Қарийб етмиш йил давом этган йўқсиллар зўравонлиги (пролетариат диктатураси)нинг ибтидоси амалда шу кундан бошланган эди.

Мазкур зўравонлик (диктатура) бундан роппа-роса икки юз йил аввал Пётр Биринчи томонидан Хивани, Туркистонни босиб олиш учун юборган 3727 пиёда, 617 отлик, икки минг казак, 230 денгизчи, 22 тўп билан йўлга чиққан княз Бекович – Черкасский отряди бошлаган¹ босқинчиликнинг мантиқий давоми эканини чуқур ҳис қилганди. Ўртадаги икки юз йиллик фарқнинг қалин пардалари бир оз кўтарилса, Пётр «Хива, Туркистон билан тотув муносабат ўрнатиш» баҳонаси билан бу ишга журъат қилган бўлса, Ленин «пролетариат диктатураси» ниқоби билан ҳаракат бошлагани бугун ҳар бир зиёлига кундай равшан.

Самарқандда 1917 йилнинг 15 апрелидан «Хуррият» газетаси Мардонқул Муҳаммадзода муҳаррирлигида чоп этила бошлади. Газетадан Беҳбудий, Сиддиқий – Ажзий асарлари ўрин ола бошлади, унинг таҳририятида иштирок этган Ҳожи Муъиннинг ўнлаб эҳтиросли мақолалари мана шу нашр орқали дунё юзини кўрди. Ниҳоят, унинг таҳририятига таклиф этилган Фитрат июль ойидан муҳаррир сифатида фаолият бошлади. Фитрат имзоси билан «Хуррият»даги дастлабки мақола «Иттифоқ бўлайлук»² ҳисобланади³. Унинг муҳаррирлик фаолияти 27-сондан бошланган. Ушбу сонда «Юрт қайғуси» туркумидаги

¹ Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии. – М.: 1974.

² Фитрат. Иттифоқ бўлайлук. // Хуррият. – 1917. – 25 июль; – 26 сон.

³ Кейинроқ С. Кароматуллоҳжаеванинг «Қалбимга мангу муҳрланган» хотирасида «Матбуот» мақоласи (Хуррият. – 1917. – 18 июль)нинг ҳам Фитрат қаламига мансублиги ҳақида маълумот берган. Қаранг: Тафаккур. – 1996. – 2 сон. – Б. 69.

дастлабки сочмаси эълон қилинган⁴. Унда муҳаррир ёзади: «Эй, улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди?.. Нечук кунларга қолдинг?.. Дунёни «ур-ҳо»лари билан титраткан йўлбарс юракли болаларинг қани?.. Нечун товушлари чиқмайди? Ер юзининг бир неча польвонлари бўлган ботиб туркларинг қани? Нечун чекиндилар? Нечун кетдилар? Қураш майдонларин ўзгаларга нечун қўйдилар? Нечун... нечун... нечун?.. Гапур менга, эй Улуғ Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди?!» Албатта, Фитрат бу сатрларни Петроград воқеаларини назарда тутиб ёзмаган. «Қарайман: кимсасизлик юкинган орифланган танга золимона урулган қамчиларнинг яраси бор. Кўраман: жоҳилона қилинган эмларга носулға қайтган яралариндан қонлар оқиб туради!..» деб ёзаркан, на Пётр юришини, на Ленин зўравонлигини тилга олади. «Бош-аёғлари яланғоч, тирсақларигача қоп-қора лойқадан ботган, бақирурга товуши, қутулурга кучи қолмаган» Ватан хаёлини мунгли хотун қиёфасида тасаввур этиб, «Золимлар сени кимсасизми кўрдилар? Йўқ, сен кимсасиз эмассан. Мана мен бутун борлиғим билан сенга кўмак қилурга ҳозир. Мана мен чин кўнгли билан сенинг йўлингга ўлурга рози... Устимга инсонлар эмас, шайтонлар қўшини келса, Оёғимга занжирлар эмас, жаҳаннам илонлари сорилса, яна сен сари чопарман. Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкулса, Зулм чўлининг темир шиконлари кўзларимга кирса, яна сени қутқарарман» (31 сон), дея курашга бел боғлаганда, шубҳасиз, Ватан озодлиги йўлида жонини берурга тайёр бир фидойининг эҳтиросли ниятини ифода этган. Фитратнинг бу мардона хитобларига аниқлик киритиш зарурати туғилса, 1917 йилнинг айни буғдой пишиғида кечган қирғинбарот жанглардан Фитрат асарларига томган, «Хуррият»нинг сарғайган варақларига сингган ўша қонларнинг доғларини аниқроқ илғаш қийин эмас: «Кўрдим, кездим, эшитдим, ўқидим. Мамлакатлар орасинда Туркистонимиз каби бахтсиз бир мамлакат йўқдир. Бутун ёлғизгина опларни тарихда қўйиб кетган эл-улусларнинг эзилиб кетдиғларига биринчи сабаб шул айрилиқ, шул иттиҳодсизлиқдир... Биз туркистонликлардаги бу иттиҳодсизлиқдан кўпроқ фойда кўрган, каттароқ осифланган эски Русия ҳукумати эди...» Шу ўринда Фитратнинг сўзларини бўлиб, Туркистон генерал губернатори Духовский ўз императори Николай II га 1899 йили ёзган баённомасидаги мана бу сўзларни ёдга олайлик: «Буюк олампаноҳ, Сиз бошқараётган ҳозирги буғ ва электр асрида ҳамма миллий нифоқларни текислайдиган ўзаро нифоқлардан кучланган умумий тинчлик ғояси ва бунга қандай қилиб бўлса ҳам интилиш чуқур мулоҳазали иш бўлур

⁴ Юрт қайғуси (Сочма). // Хуррият. — 1917. — 28 июль; Қайта нашри: Фан ва турмуш. — 1990. — № 9. — Б. 7 (нашрга тайёрловчи Саид Акбар Аъзам Хожа). Бундан кейин «Хуррият»дан келтирилаётган кўчирмалардан сўнг қавс ичида унинг нашр санасини келтириш билан чеklangилади.

эди»⁵. Айни шу даъват ва тасдиқда Фитрат мулоҳазаларининг индаллоси айтилган эди. Мақолани ўқишда давом этамиз: «Қулуқлар улуғ Тангримизгаким, ўлмак — шу золим ҳукуматнинг йиқилдиғини кўрдик. У золим ҳукумат йиқилди. Русиянинг эски ҳукумати билан биргалашиб орамизда нифоқ ва айрилиқ кўрғонларининг даҳи йиқилиб кетмаги керак эди (Духовский орзу этган — Ҳ. Б.), лекин бу қорақўрғонлар ҳоло йиқилмади, ҳоло эски чигамини сақлаб турибди» (25-сон). Фитрат бунда «янги ҳукуматнинг саодат ваъдаларидан фойдаланурга» даъват этса-да, бу ҳукумат орадаги нифоқларнинг камайиши эмас, аксинча, уни кучайтиришга урунаётганини англаш мумкин. «Мусулмонлар, гофил қолманг!» (33-сон), «Биринчи чорамиз» (34-сон), «Шўро ислом»нинг хатоси» (36-сон) мақолаларида эса шаҳар думасидан, шўро сайловидан фойдаланиб, думада кўпроқ овоз олиб, демак, мусулмонлар ҳақ-ҳуқуқларини ҳал қилувчилар рўйхатига ёзилишга интилаётган шаҳардаги рус, армани, жухудларнинг найрангларидан мусулмонларни огоҳ бўлишга чақиради ва бу йўлда улар билан иттифоқ қилган «Шўро ислом»нинг хатосини кўриб, ажабсинади: «Ажаб, Шўро жамияти («Шўро ислом» назарда тутилмоқда — Ҳ. Б.) нечун шуну тушунмайди?.. Шўро шу масалани тушунмаган бўлса, миллатнинг ўзи тушунсин ва ортуқ қайси номер рўйхатга товуш бермак керак эдугини тайин этсун» (36-сон). Бунинг учун эса элни яна «иттифоқ этмакка» (26-сон) чақиради: «Бугун ер юзига саксон милйўн боланг бор. Буларнинг томирларидаги қон чингизларнинг, темурларнинг қонидир. Буларнинг кучлари сенинг кучингдир». Муаллиф буларнинг кучи дунёнинг ҳар ёнига тарқалган турк улусининг кучи эканини яна бир бор эслатиш баробарида Темур олдида, унинг сағанасига бош уриб, Турк юртининг қайғулари тарихидан сўз очади: «Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, ўртанган жоним учун бу сағанангдан даво излам келдим, хоқоним! Юз йиллардан бери жафо кўриб, ғам чекиб келган қонли кўз ёшларим этакларингга тўқарга келдим. Қоронғулар учра ёғдусиз қолган ўзбек кўзлари учун тупроғингдан сурма олгани келдим. Номусини бағ кишиларнинг оёғлари остинда кўриб турклик қони қайнағай, мусулмонлиқ ҳамияти тошғай, тамуғ оловлари каби сачрағай. Лекин ўз кучсизлигини англаб қайтиб ўтирган ва қон йиғлаган турклик ҳолини арз этарга келдим, хоқоним!» (47-сон)

Туркларнинг муқаддас ўчоғини золимларнинг оёғлари остидан тозалашга уриниш айни ўша 1917 йилларнинг кузидagi воқеаларга дахлдор, бироқ «ўз кучсизлигини англаб, қайтиб ўтирган» деганда Фитрат «икки фирқага тақсим

⁵ Всеподданнейший докладъ Туркестанского генераль-губернатора Духавскаго. / Ислам в Туркестане. — Санкт-Петербург: 1909. — С. 19.

этилган» Бухоро уламосини, асл йигитларини узоқ Россия учун мардикорликка бериб, ўзи ҳимоясиз қолган Туркистонни, «Биринчи жаҳон уруши» деб ном олган чалкаш савашлардан ўзга бирор хулоса қила олмай, «англиз ўйунлари» олдида ожиз қолган сиёсатдонларни, ота юрт ва миллат зиёдалари олдида турган қатор чалкашларни назарда тутган эди.

Шу ўринда Ҳожи Муъиннинг айни газетада Фитрат сочмалари руҳида ёзилган «Юрт қайғуси», унинг публицистикасида («Шўроё ислом»нинг хатоси», «Сайлов яқинлашди») тилга олинган муаммоларни давом эттирган «Шўроё исломия ва сайлов» (19 сентябрь сони) мақолаларини эслаш жоиз. Чунки Фитрат «Хуррият»да бонг урган «Юрт қайғуси» нафақат ушбу таҳририят ходими Ҳожи Муъин мақолаларига кўчган, балки ўзбекнинг улуғ шоири Чўлпон ҳам илк шеърлар мажмуасининг салмоқли рукнини шу номда атаган эди.

«Хуррият»нинг «Хабарлар» сарлавҳаси билан «Русияда янги бир бало бош кўтарди — болшавик балоси» деб хабар берган 49-сонида Фитрат «иккинчи йўла кўзгалган большевик балоси»дан қутулиш йўларини ҳам излаб, улар «инқилоб» деб атаган тўнтаришларнинг сабабларини ўз газетхонларига тушунтирмоқчи бўлади (54-сон) ва бунда биз «туркистонийлар учун хатарсиз йўл»ни белгилаб бермоққа урунади. Бир томондан, «Бухоро хонлигида очлик» (53-сон) давом этаётган, иккинчи томондан, рус тўралари ва англиз зодагонлари Туркистонга эгалик қилиши учун «яширин муоҳадалар» (55-сон) олиб бораётган кунларда, «туркликнинг қонини қайнатғучи, иймонини юксалтғучи бир суянчи суз» туғилди: «27 ноябрнинг кечасида миллий лайлашулқадримиз бўлган Туркистон мухторияти» эълон қилинди. «Шул қоп-қоронғу узоқ еринда ойдин бир юлдуз каби яқиллаган» бу мухториятни олқишларкан, Фитрат «махмама эшиklarидан йиғлаб қайтган, ёруғсиз турмаларда ётган, йиртқуч жандарманинг тепғуси билан йиқилган, ёндирулган, осилган диндошларимиз»нинг ҳолатини арз этади: «Элли(к) йилдан берди эзилди, таҳқир этилди, Қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз емирилди, номусимиз гасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёғлар остига олинди — тўзимли турдик, сабр этдик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яшунтурдик, иймонларимизга ўраб сақладик: Туркистон мухторияти!» (57-сон) Фитрат гарчанд «демократия ҳаққа таяниб, ҳар бир миллатнинг ўз ҳақларини қайтариши»га ишонса ва буни мухториятдан кутиб, унинг келажагига илҳақ қараса-да, бу олинди бўлажак курашнинг «бисмиллоҳи» эканини, мухторият эълон қилинишининг ўзи билан юрдошларимиз

озод бўлиб қолмаслигини, уни асрашга, барқарор қилишга куч ва қувват, маблағ ва идрок зарурлигини ўша кунийёқ уқтирганди: «*Лекин шуниси ҳам борким, бир миллатнинг мухторияти ёлғуз бир съездинг эълони билан тамом бўлмас. Мухториятни олоқ ва сақламоқ керакдир. Съезд ўз ишини қилди. Қолганлари бутун миллатнинг вазифасидир. Мухториятни сақламоқ учун куч лозим. Мухториятни бажармоқ учун ақча керакдир. Буларни милаш ҳозир қилсун!*» (57-сон)

1917 йилнинг 8 декабрида эълон қилинган «Туркистон мухторияти» мақоласидан сўнг 1918 йилнинг бошларида 62-сондаги «Бухоронинг ҳоли» мақоласига қадар «Хуррият» саҳифаларида Фитрат «кўринмайди». Деярли ҳар бир сонда бирор мақола, хабар ёки маслаҳат билан қатнашаётган Фитратнинг қарийб бир ойдан кўпроқ вақт мобайнида (ҳафтасига якки-уч марта чиқаётган газета мана шу бир ойдан кўпроқ муддат давомида тўрт марта чиққан, холос) газетада кўринмаслигининг сабаби тўғрисида (ҳозирча) Аҳмад Заки Валидий Тўғоннинг «Хотиралар»ида айтилган «Фитрат Туркистон мухториятининг даъвати ила Қўқонга борди» деган маълумотни қабул қилишга тўғри келади.

1918 йил бошида эълон қилинган «Бухоронинг ҳоли»да ёзишча: «*Русия инқилоби, императорнинг тахтдан тушгани, рус ҳукуматининг халқ кўлига кўчдиғи Бухоро ҳукуматиға инқилобнинг ҳақиқати ва инқилобчиларнинг тилақларини билдурди. Инқилобчиларнинг ҳимоясига сиғинган ёшлардан Бухоро ҳукумати бирам кўрқди*» (62-сон). Шу руҳдан аланга олиб, имкониятни бой бермай, ғалаба сари ҳаракат қилоқ кераклигини Фитрат тушунди: «*Яхши сўзлар билан, тавозелар билан, ёлборишлар билан Бухоро ҳукуматини йўлга кетурмак бўлмас. Золимнинг ... табиатиға ўхшаш бир табиати бордир: қочғанда қувар, қувғанда қочар. Золимларнинг шул табиатларини, шул «аҳволи руҳия»ларини кўзда тутмайин ҳаракат қилатурғанлар хато йўлдағидрлар, зарар кўрарлар. Кўрқмайин, тортинмайин, кескинроқ ҳаракат қилоқ керак бу кун... Мунча адолат ва ҳаққоният кўёшлари билан ёруған, ойдинлашған бир қитъанинг ўта сохта, инсофсизлик қоронғуси туролмас, йўқолур». Шундай даъват ва чақириқлар билан Фитрат Бухоронинг қоронғудан чиқиши учун йўл ахтарди, хатто рус ишчиларига-да эргашмоқчи бўлди, бироқ вазиятни, рус тўраларининг зобитлаи тарихини яхши билган адиб бу йўлда уларга эргашиб бўлмаслигини уқтирди (63—64-сонлар) ва натижада Бухоро учун айрича бир йўл — инқилоб зарур, деган хулосага келди.*

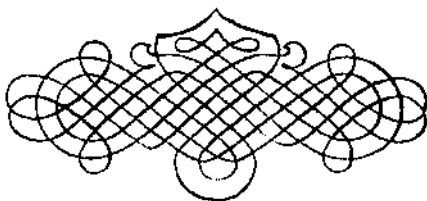
Фитрат «Бухорода инқилоб» туркум мақолаларида ёзганидек, «*Халқ оғзинга янгиғина бир сўз тушуб қолди: Бухорода хуррият бўлар экан. Муни ёшларнинг тилағи билан рус консулхонаси қила(р) экан*» (69-сон). Фитрат Бухоронинг

бу йўлини белгилар экан, аввало, миш-мишларга аниқлик киритмоқчи бўлади, яъни 1918 йил юз берган ҳодисаларни таҳлил қилиб, халқнинг кўзини очмоққа ва ана ундан кейин бу ҳаракатни инқилоб сари бурмоққа ният қилади. Ана шу олийжаноб мақсад билан ёза бошлаган рисоласининг бошланғичида «Бухоро халқи — на муллабаччалари, на саҳроийлари, на касиблари бу қоронғу воқеалардан бирор нарса онглаёлмадилар.

Тўғридир: ҳар ёнға югурдилар, «истамаймиз, ўлдирамиз, ғазо(т) қиламиз» дегдилар. Нимани истамадилар, кимни ўлдирмоқчи бўлдилар, кимнинг ғазосига чиқдилар? Буларни онглаганлари йўқ!.. Мана бул рисолаи шунларни онглашмоқ учун қўлимга олдим. Негаким, тилагим ҳақиқатни халқга онглашмоқдир. Ҳақиқатни бутун очиб онглаш билмак учун бул рисолаи уч бўлакка тартиб этдим: 1) Бухоронинг ҳоли; 2) Фитна соатлари; 3) Ёшларнинг тилаклари» (69-сон). Таассуфки, рисолаининг бош қисми газетада эълон этилгач, 1918 йилги қонли воқеалар (Туркистон мухториятининг яқсон қилиниши) сабаб «Ҳуррият» ёпиб қўйилди. Фитрат эса Бухоро воқеаларига фаолроқ аралашш учун яна ота юрт сари отланди.

1917—18 йиллар Самарқандда таъсис этилган ва Фитрат «эл рўзномаси»га айлантирган «Ҳуррият» газетаси саҳифаларида эълон қилинган Фитрат қаламига мансуб «Туркистонда руслар» (63—64-сон) номли мақоласини муштарийлар эътиборига ҳавола қилиш баробарида⁶ «Юрт қайғуси»да битилган ушбу сўзларнинг ҳеч бўлмаса етмиш беш йил кейин рўёбга чиқишига ниятдошимиз: «Ўлим сенинг ўлимингни истаганларга, нафрат сени кўмгани келганларга!»

«Шарқюлдузи». — 1992. — 4 сон. — Б. 181—182.

⁶ Ушбу мақоланинг журнал вариантга Фитратнинг «Туркистонда руслар» асари нлова равишда нашр қилинган эди. Қаранг: Абдурауф Фитрат. Туркистонда руслар. // Шарқ юлдузи. — 1992. — 4 сон. — Б. 183—184.

“ЧИҒАТОЙ ГУРУНГИ” ТЎГАРАКМИ? Ё ТАШКИЛОТ...

Марказий Осиёда XX аср бошларида кечган ислоҳот, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик йўлидаги курашнинг жаҳидчилик, мухториятчилик ва истиқлолчилик каби шаклларидаги ҳаракати бугун жаҳон олимлари томонидан тан олинган ҳодисадир. Бу оламшумул ҳаракатнинг вужудга келиш сабаблари, шаклланиши, ижтимоий-маърифий асослари ҳақида илм такомилга хизмат қиладиган мулоҳазалар айтилди ва айтилмоқда. Бироқ ушбу ҳаракатни кўпгина мутахассислар шўролар даврига қадар давом этган деб талқин қилади ва тўнтаришдан кейин бу ҳаракатларнинг аксарияти барҳам топгани қайд этилади. Аслида 1917—29 йиллар (гарчи нолегал бўлса ҳам) жаҳидчилик ва жаҳид адабиётининг энг сермаҳсул даврларидан бири бўлганини 1905—17 йиллардаги адабий орзуларнинг аксарияти 20-йилларда рўёбга чиқа бошлаганини мутахассислар яхши билишади.

Жаҳидчиликнинг тўнтаришдан кейинги ҳаракат шаклларида бири бўлган «Чигатой гурунги» ҳақидаги фикр-мулоҳазалар 1990-йилларгача жуда ҳам мунозарали, аксарияти бир хил йўналишда унинг «пантуркистик» ва «буржуа-миллатчи» ташкилот бўлганини таъкидлаш билан чекланилган эди. Ёки айрим олимлар унинг аҳамиятини камситиб, бундай йирик маданий-маърифий-илмий ҳодисага адабий тўғарак доирасидагина муносабат билдириш тарафдори эдилар. «Гурунг»нинг моҳиятини чуқурроқ англаш мақсадида ушбу ташкилот вужудга келишида асос бўлган ҳодисалар, унинг номланиш сабаблари ва фаолият йўналишига, шунингдек, бу ташкилотнинг адабий нашрларига муносабат билдириш зарурати туғилади.

1918—1920 йилларда фаолият кўрсатган «Чигатой гурунги» Туркистон мухторияти ва Бухоро жаҳидларининг кўзғолончилик ҳаракатлари муваффақиятсизликка учрагандан кейин Фитрат раҳбарлигида Тошкентда ташкил топди. Бу вақт шўролар тарихига «Колесов юриши» номи билан киритилган, аслида Бухоро жаҳидларининг жиддий сиёсий курашига айланган 1918 йилнинг март воқеалари маълум маънода Бухоро жаҳидларининг руҳини тушириб юборган эди. Улар Тошкентда муҳожирликда ҳаракат қилишга мажбур бўлганларида коммунистик фирқанинг Тошкент раҳбарлари Бухоро жаҳидларини зўрлаб мазкур партиёга тортқилаш ҳаракатида эдилар. Бир томондан, мазкур фирқанинг Бухоро шўъбаси сифатида ҳаракат қилишга мажбур этилган бўлсалар, иккинчи томондан, умумхалқ манфаати йўлида турли хил маданий қурилмалар ташкил этиш орқали истиқлолчилик ҳаракатини давом

этирмоқчи бўдилар. Бу воқеаларни «Ўрта Осиёда мустақил турк-мусулмон давлати қурилиши учун стратегик изланишлар» деб изоҳлайди Зиё Кўкалп¹. Айтиш керакки, бу вақтда турли сиёсий фирқа ва уюшмалар мавжуд бўлса ҳам, гарчи ўз фаолиятини маданий-маърифий ва илмий-бадий мақсадга қаратишга рухсат олган бўлса ҳам, кенг миқёсда фаолият кўрсатган ягона ташкилот «Чигатой гурунги» бўлди.

Маълумки, Фитрат 1917 йилда Самарқандда «Хуррият» газетасига муҳаррирлик қилиш баробарида, маданий жабҳада ҳаракат қилувчи *Туркистон театру, мусиқий ва адабиёт дастаси* тузган² ва бу тўғарак маълум маънода «Чигатой гурунги» учун муайян бир тайёргарлик вазифасини ўтаган, «гурунг» фаолиятининг дастлабки нуқтаси ана шу ердан бошлангани хорижий олимлар томонидан тўғри қайд этилади³. Фитрат томонидан тузилган «Ёш бухороилар партиясининг ислоҳот лойиҳаси» (1917, ноябр)да ҳам ушбу «гурунг» мундарижасининг айрим жиҳатлари акс этган эди. Тошкентга келгандан сўнг ёзилган «Бухоро қўшинларига» (ўзбек тилида) ва «Бухоронинг мазлум халқига» (форс тилида) каби хитобномаларда (1918, май) ҳам «гурунг»нинг мақсадига яқин келадиган ниятлар халққа ошкор қилинган эди. Фитрат Тошкентда истиқлолчи адиб ва олимлар иштирокида сиёсий ташкилот тузилиши учун рухсат олишга эриша олмади, гарчи Тошкент шаҳар ижроқўми раиси Колесов амирга қарши курашда ёш бухороилар билан ҳамкорлик қилган бўлса ҳам, бундай миллатпарвар ташкилот тузилишининг оқибатини яхши англаган эди. Шунинг учун ҳам расмий доиралар, жумладан, Тошкент шаҳар совети «гурунг» тузилишига «сиёсатта аралашмаслик шарти билан» рози бўлади.

Ушбу ташкилотнинг номланиши билан боғлиқ бўлган истилоҳларга эътибор қаратганда, «Чигатой ҳудуди», «Чигатой улуси», «Чигатой тили», «Чигатой адабиёти» каби атамалар XIII асрдан бошлаб мавжуд бўлгани илмий терминологияда ҳам уларнинг учраб туриши фактига дуч келамиз⁴. Ушбу маънода «гурунг» ташкилотчиси Фитрат 1929 йилда ёзган «Чигатой адабиёти» деб номланган мақолада шундай мулоҳаза қилади: «Ўрта Осиё турк адабиётининг «Чигатой адабиёти» деб аталиши Чингиз ўғли Чигатойга нисбати биландир. 1224 йилда Чингизхон томонидан бир қурултой чақирилиб, ўлкаси

¹ Ziya Gökalp. Rusya'daki Türkler ne yapmalı? // Yeni Mecmua. - 1918. - 4 Nisan. - No.38. - S. 233-235.

² Эрнazarов Т. Расцвет народной печати в Узбекистане. - Т.: 1968. - С.55.

³ Allworth E. Uzbek Literary Politics. - The Hague: 1964. - S.113; Bennigsen A. / Lemerrier-Quelquejay Ch. La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920. - Paris-La Haye: 1964. - S. 174-175; Carrere H. d'Encausse. Islam and Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia. - London: 1988; Komatsu H. 20. Yüzyil başlarında Orta Asyada Türkçülük ve Devrim Hareketleri. - Ankara: 1993. - S.33,69.

⁴ Қўматсу Х. Чигатой гурунги. // ЎзАС. - 1995. - 20 сентябрь.

ўғилларига тақсим қилинган эди»⁵. Шу ўринда айрим мутахассислар, хусусан, ғарб олимлари А. Вамбери ва унга таянган Убайдуллин «Ўрта Осиё эли ҳам тили ўртаосиёликлар томонидан чигатой аталмади. Бу исм уларга эронликлар томонидан берилган» деган фикрни олиб чиққанлари учун Фитрат, аввало, Навоий, Лутфий, Мажлисий асарларидан мисоллар келтириб, айни Марказий Осиёдаги турклар ҳам ўз юрталарини, тили ва элини чигатой атаганини эслатади. Ушбу мақолада Фитрат «чигатой адабиёти» атамаси ёлғиз XIII асрдан кейинги адабиётга эмас, балки «Чигатой ҳудуди» деб ном олган Марказий Осиё туркларининг ўз замида яратилган ва энг қадимги даврлардан мавжуд бўлган маънавий меросга нисбатан ишлатилганини эслатади.

Маълум бўлишича, «Чигатой гурунги» Марказий Осиёнинг туб ер эгалари бўлган турк маданияти, адабиёти, санъати, тили, имлоси, тарихи ва бошқа соҳаларни жиддий ўрганишга киришган ташкилот сифатида фаолият кўрсатган. Ташкилотга ном танлашда Фитрат, биринчидан, соф туркча атамалар орқали иш кўришни, иккинчидан, асосан, Марказий Осиё туркларига дахлдор бўлган меросни ўрганишга эътибор қаратганининг гувоҳи бўламиз. Бу ўринда «Чигатой» атамаси мўғул босқинчисининг ўғли Чигатой бўлгани ва бизнинг ватанимизни эгаллаб олган ҳукмдорнинг номини абадийлаштириш учун эмас, балки буюк Туронзаминнинг Марказий Осиё қисми тарихда «Чигатой ҳудуди» деб юритилгани сабабли, ушбу рамзий ном қабул қилинганини ҳам англаш мумкин. «Гурунг» сўзига синоним сифатида «кенгаш», «мажлис» ёки «ташкилот» сўзларини ҳам қўллаши мумкин бўлган ҳолда, Фитрат бу арабча атамалардан имкон қадар нари турди⁶.

Хуллас, «Чигатой гурунги» деб аталган ташкилот 1918 йилнинг декабридан фаолият кўрсата бошлади ва ўз даврида ҳаракат қилган барча «тўда» ва «труппа»лар ҳамда сиёсий йўналишдаги фирқалардан самаралироқ фаолият кўрсатди⁷. Бу ҳақда проф. Заки Валидий Тўғон шундай ёзади: «Ўзбекистонда бир қанча театр ва маданий ташкилот бўлган «тўда»лар бор эди. Булардан «Темур», «Турон», «Изчи», «Турк кучи» номли тўда ва шўъбалар жуда машҳур эдилар. Фақат рус ҳукумати буларни манъ қилди. 1921 йилдан «Чигатой гурунги» ҳам таъқиқланди»⁸. Проф. Наим Каримов

⁵ «Қизил қалам». Ўзбекистон инқилоб ёзувчилари жамияти ўз нашри. — 1929. II китоб. — Б. 25—32.

⁶ Туркиядаги айрим нашрларда туркча «гурунг» сўзини арабча «мажлис» орқали таржима қилиб берганлар. Бу ҳақда қаранг: Komatsu H. 20. Yüzyıl başlarında Otta Asyada Türkçülük ve Devrim Hareketleri. — Ankara: 1993. — S. 30-41.

⁷ «Гурунг» фаолият бошлаган даврни белгилашда ўта хизма-хизликлар мавжуд. Бу йўналишда нисбатан ишончли манба: Элбек. Ўзбек билим ҳайъатининг тузиллиши ва ишлаган ишлари. // Инқилоб. — 1922. 10 сон.

⁸ A. Zeki Velidi Toğan. Bugünkü Türkili Türkistan ve yakın Tarihi. Cild 1, 2. Baskı. — İstanbul: 1981. — S.520.

«гурунг»нинг Ўзбекистонда илк ёзувчилар уюшмаси сифатида фаолият кўрсатганига эътибор қаратади⁹. «Чигатой гурунги» Низомномасидан маълум бўлишича, «гурунг» бир неча шўьбалардан иборат бўлиб, улар давр истилоҳига кўра «тўдалар» деб аталган. «Тил ва имло тўдаси», «Адабиёт тўдаси», «Муסיқий ва театр тўдаси» ва бошқалардан иборат эди. 1919 йилнинг бошлариданоқ жиддий фаолият кўрсата бошлаган «тўда»лардан бири «Тил ва имло» шўьбаси бўлиб, унинг фаолиятига, дастлаб, Чўлпон, кейинроқ Элбек раҳбарлик қилган. Фитратнинг «Тилимиз» мақоласида ушбу «тўда»нинг дастурий йўналиши белгилаб берилган бўлиб, Элбек, Ашурали Зоҳирий, Шокиржон Раҳимий, Қажом Рамазон, Фози Юнус, Шорасул Зунун каби олимларнинг тилшуносликка доир ишлари Тил ва имло тўдаси дастурига мувофиқ ҳолда бажарилган. Шунингдек, «Она тили» дарслиги (1918), Фитратнинг «Тилимиз» мақоласи (1919), «Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Сарф» (1-китоб) ва «Наҳв» (2-китоб) ва 1927 йилдаги тилшунослик бўйича жамоа тадқиқоти «Ўзбекча тил сабоқлиги»га «тўда» фаолиятининг амалий натижаси сифатида қараш мумкин¹⁰. Шунингдек, «гурунг»чилар 1919 йилда араб алифбосини ислоҳ қилган ҳолда янги алифбо яратишга интилдилар, 1921 йилнинг январида ўтказилган Тил ва имло қурултойи бевосита «Чигатой гурунги»нинг ташкилотчилигида ўтди, Чўлпон қурултой ишида «гурунг» вакили сифатида қатнашди¹¹.

«Чигатой гурунги» тарих соҳасидаги ишни манбашуносликдан бошлади. Чунки 1919 йилда Туркистон АССР ва Туркистон ўлкаси Мусулмон бюроси маҳаллий халқ маданий меросини тўплаб ўрганиш ҳақида қарор қабул қилди ва бу ишни амалга ошириш учун Назир Тўрақулов, Лазиз Азиззода ва Фитратдан иборат ҳайъат тузилди. Гурунг аъзоларининг Фарғона водийси, Бухоро ва Самарқандга қилган илмий сафарлари, Бухородан Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки аҷам» асари қўлёзмаси ва «Амир Темурдан бошлаб Бобурнинг набираси Акбаршоҳга қадар ўтган Темур болаларининг расмлари қўлга киритилиб» Тошкентга келтирилди¹². Фитрат кейинроқ Бухоро Маориф ишлари халқ нозири вазифасини ўтаётганда унинг талаби билан яратилган «Бухоро арки тарихи», «Бухоро тарихи учун материаллар» каби асарлар гурунг дастури доирасида режалаштирилган бўлиб, имконият туғилиши билан бу

⁹ Каримов Н. Ўзбекистонда адабий ҳаракатлар. // ЎзАС. – 1995. – 20 январь.

¹⁰ Усмонов О. Фитрат ва «Чигатой гурунги». // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1995. – 4 сон.

¹¹ Ўзбек Тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. – Т.: Туркистон Жумҳуриятининг Давлат нашриёти, 1922. – Б.35–43.

¹² Раҳимий Ш. Ўзгаридан илгариги ерли халқлар орасида ўлкани таниш. // Қизил Ўзбекистон. – 1924. 19–сон.

хайрли ишга киришилган эди. 1926 йилда нашр қилинган Бўлат Солиевнинг «Ўрта Осиё тарихи» ҳам «Чигатой гурунги» томонидан режалаштирилган ишлардан бири бўлиб, 1921 йилги илмий сафарда Фитрат билан бирликда Бўлат Солиев ва Ўктам қатнашган эди.

«Гурунг»нинг энг катта хизмати, шубҳасиз, адабиёт соҳасида бўлди. Адабий меросни тўплаш ва нашр қилиш ишлари билан чекланмаган «гурунг»чилар илмий тадқиқот ишларидан тортиб то маориф тизими учун янги услубдаги дарслик ва қўлланмалар яратишгача кенг фаолият майдонига киришдилар. Бу йўналишда адабиётшуносликнинг мавжуд барча соҳаларида, жумладан, адабиёт назарияси, тарихи, адабий танқид, матншунослик ва манбашунослик бўйича қатор тадқиқотлар яратилди. «Ўзбек совет адабиёти тарихи» жамоа тадқиқоти муаллифлари бу ҳақда шундай ёзади: «Маданий меросни идеаллаштирувчилар гуруҳи бошида «Чигатой гурунги»чиларидан Сайдалихўжа, Фитрат каби шахслар турарди. Сайдалихўжа 1921 йили Биринчи ўлка ўзбек Тил ва имло қурултойида сўзлаган нутқида ўтмиш адабиётни кўкларга кўтариб мақтаб, уни рус ва ғарб адабиётига қарши қўяди. Фитрат эса уни қувватлаб шундай деган эди: «Сайдали маърузасида мақталган шарқ адабиёти билан шарқ шоирларидан мақсад бу кунги шарқ адабиёти эмас, бурунги шарқ шоирлари, бурунги шарқ адабиётидир. Шарқ адабиётининг ҳашаматли, рангли бир тарихи бор» каби мулоҳазаларни олға сурди ва шарқ адабиётини Европа халқлари адабиётига қарама-қарши қўяди»¹³. Бу каби ноҳақ танқидлар шўро замонидagi ҳар бир «илмий» асарга хос эди. Лекин шунга қарамай гарчи «бир туртиб ўтиш» нияти билан бўлса ҳам «Чигатой гурунги»нинг қурувчилик фаолиятини, ўтмиш маданий меросни тиклашга бўлган интилишларини тан олиш эди. Шундай ҳаракатлардан бири сифатида биргина 1919 йилда нашр қилинган. «Инсоният ҳақида Навойининг фикри» рисоласи ҳам, гарчи Фитратнинг халқ дорилфунунидаги фаолияти билан боғлиқ бўлса ҳам, аслида «гурунг»нинг дастурий йўналишидан келиб чиқиб бу рисолага қўл урилган эди¹⁴.

Бадий адабиётнинг шеърят, наср ва драма соҳалари бўйича ижодий ишга жиддий киришилиб, айниқса, шеърят ва драмада эътиборли асарлар эълон қилинди. Бу жиҳатдан Фитрат, Чўлпон, Элбек ва Боту қаламига мансуб «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) тўплами, биргина Фитратнинг «Темур сағанаси», «Ўғузхон», «Абу Муслим» ва «Қон» сингари драматик асарлари бунга амалий жавобдир. Табиийки,

¹³ Ўзбек совет адабиёти тарихи. I том. — Т.: Фан, 1968. — Б. 17.

¹⁴ Инсоният ҳақида Навойининг фикри. — Т.: Мусулмон Иштирокиюн фирқаларининг ўлка бюроси ҳузуридаги нашриёт шўъбаси, 1919. Бу ҳақда қаранг: Ҳ. Болтабоев. Фитратнинг номаълум рисоласи. // Туркистон. — 1996. — 21 ноябрь.

драматик асарларнинг саҳнага қўйилиши билан боғлиқ ҳолда «Чигатой гурунги»нинг санъат тўдаси фаолияти юзага чиқиб қолмади. Улар юқорида Заки Валидий Тўғон тилга олган «тўда»лар орқали намойиш этилди ва бу «тўда»ларнинг ман этилиши билан уларнинг фаолияти тўхтаб қолмай янги-янги ҳаракат шаклларига эга бўлдилар. «Гурунг» аъзоларининг мусиқа тарихини яратишдаги фаолиятлари ҳам эътиборга моликдир. «Шашмақом»ни ўрганиш, уни нотага кўчириш ишларига бастакорларни, ҳатто рус композиторлари (масалан, Успенский)ни жалб қилдилар. Кейинроқ Фитрат томонидан Бухорода очилган «Шарқ мусиқа мактаби» (1921), «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» асари (1926) «гурунг» дастурига кирган ишлардан экани Фитрат фаолиятини изчил кузатганда аниқроқ кўринади.

«Чигатой гурунги» фақат маданий қурилиш ишларида қатнашдимиз ёки унинг сиёсий фаолияти чеклангани учун бу соҳага аралашшига журъат қила олмадимиз? — деган табиий савол туғилиши мумкин. Жадидчиликнинг умумий табиатидан келиб чиқиб, улар кўзғолон ва тўнтаришлар орқали эмас, балки ислоҳот йўлидан борганлигини унутмаган ҳолда «гурунг»нинг сиёсатга аралашгани ҳам билвосита «тил сиёсати», «адабий сиёсат» каби шаклларда амалга оширилган. Улар ўзларининг сиёсий платформасини митинг ва намойишлар шаклида эмас, балки бадий асарлар таркибида эълон қилдилар. Ватан озодлиги йўлидаги истиқлолчилик адабиёти айтиш мумкинки, айна 1918—1923 йилларда энг юксакликка кўтарилгани адабиётимиз тарихидан маълум.

«Чигатой гурунги»нинг ношири афкори, яъни органи бўлганми? — деган саволга жавоб излаш баробарида дастлаб «гурунг»чиларнинг «Иштирокиюн» газетасидаги фаолияти, сўнгра муҳожирликда Бухоро комфирқасининг «Қутилиш», «Учқун» каби газеталаридан, ниҳоят, «Тонг» журналидан фойдаланганининг гувоҳи бўламиз. Зиё Саиднинг маълумотига кўра, бевосита «Чигатой гурунги» номи билан эълон қилинган журналнинг 1-сонини эълон қилиниши биланоқ тўхтатиб қўйилганига қарамай, у маънавий «Тонг» журналида давом этди¹⁵.

«Чигатой гурунги»нинг тўхтатиб қўйилиши вақти ҳам турли манбаларда турлича кўрсатилади. Бу ўринда, бизнингча, Элбекнинг юқорида тилга олинган мақоласи эътиборли. Унда айтилишича, 1921 йил 10 январдан «Ўзбек билим ҳайъати» иш бошлаган ва бу ҳайъат «Ўзбекнинг бутун илмий ишларини қарагучи ва қурулғой ишларини амалга оширгучи бўлиб қоладир»¹⁶. Қурулғой ҳужжатларида эса,

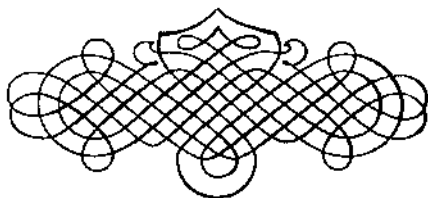
¹⁵ Зиё Саид. Ўзбек вақтга матбуоти тарихи учун материаллар. / Танланган асарлар. — Т.: Фан, 1974. — Б. 25—33.

¹⁶ Элбек. Ўзбек билим ҳайъатининг тузилиши ва ишлаган ишлари. // Инқилоб. — 1922. 10—сон.

Маориф комиссари Ш. Аҳмадиевнинг таклифи билан уч киши (Чўлпон, Элбек ва Вадул Маҳмуд) иштироки билан ҳайъат тузилган эди (бу вақтда Фитрат Бухорога ишга ўтгани маълум)¹⁷. Демак, қурултой «гурунг» фаолиятидаги энг сўнгги расмий тadbирлардан бири бўлган.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, «Чигатой гурунги» расман Тошкентда 1918 йилнинг ноябридан 1921 йилнинг 10 январига қадар фаолият кўрсатди. Гарчад унга «сиёсатга аралашмаслик» шarti билан сипориш («санкция») берилган бўлса ҳам, у миллат тараққиёти йўлида «тил сиёсати», «адабий сиёсат»дан фойдаланди ва ўз даврида энг самарали ташкилотлардан бирига айланди. «Чигатой гурунги» кичик бир адабий тўғарак эмас, балки йирик бир ташкилотга айлангани унинг серқирра фаолиятидан ҳам маълум. «Гурунг» бошлаган фаолият кейинчалик Ўзбек билим ҳайъати, Ўзбекларни ўрганиш қўмитаси, Ёзувчилар уюшмаси, Маданий қурилиш институти каби расмий ташкилотлар томонидан давом эттирилади. «Чигатой гурунги» ташкилоти расман тўхтатиб қўйилганига қарамай, унинг аъзолари то 1937 йил қатағонига қадар унинг дастурига содиқ қолдилар ва ўзларининг адабий-бадиий-илмий фаолиятида «гурунг»да режалаштирган ниятларни амалга оширишга ҳаракат қилдилар.

«Марказий Осиё XX аср бошига: услоҳотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик)». Халқаро илмий анжуман (1998, сентябрь) материаллари. — Т.: 2001.

¹⁷ Ўзбек Тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. — Т.: Туркйстон Жумҳуриятининг Давлат нашриёти, 1922. — Б. 35–43.

ТАЛАБНИ ҚОНДИРМАГАН ИНҚИЛОБ

Тарихга инқилоб номи остида киритилган 1920 йилнинг кузида Бухорода содир қилинган воқеалар ҳақида қарийб етмиш йил давомида деярли бир хил тасаввур сингдирилди: «Бухорода 1920 йили бўлиб ўтган халқ инқилоби оқибатида 2 сентябрь куни Бухоро амирлиги ағдарилди, Бухоро Халқ Шўролар жумҳурияти тузилди. Бухоро инқилоби ўз моҳияти билан демократик характерга эга бўлиб, феодал тузумга қарши қаратилганлиги сабабли халқ оммасининг кенг қатламлари қатнашган инқилоб эди»¹. Бироқ ҳамманинг қулоғига қуйилган бу сўзлар қай даражада ҳақиқат ва уйдурма эканлигига на қомус, на тарих китобларини дарсликлар кафолатлай олади. Уларда «Амир ҳокимиятини ағдариб ташлашга Бухоро меҳнаткашларининг қудрати етмас эди. Бухоро инқилобини амалга оширишда Совет Россияси ўз ихтиёрида бўлган қуроли кучлар билан ёрдамга келди»² дейилиб, Туркистон фронтининг қўмондони М. В. Фрунзе (Михайлов), комиссари В. В. Куйбышев ва турли даврларда ўлкага юборилган Ш. З. Элиава, А. А. Иоффе, А. Х. Петерс, А. М. Каганович, Й. Э. Рудзутақ, Г. К. Оржоникидзе кабилар (тарихчиларнинг мақсадларига қараб уларнинг айримлари керакли ўринларда туширилиб қолдирилган) тилга олинади. Бухоро инқилобини амалга оширганларнинг ушбу телеграммасини ўқиётиб, бунга амин бўласиз: «Жумҳурият ҳарбий инқилоби кенгашининг бош қўмондони В. И. Ленинга: Бугун Эски Бухоро қалъаси ҳужум билан қўлга олинди... Регистон устида *Жаҳон Инқилобининг Қизил Байроғи* голиб ҳилпирамоқда. Бугун Марказий ва Шимолий Бухорода инқилобий режим ўрнатилди»³. Бухоро инқилоби ҳақида сўз юритилганда ҳар доим «голиб ҳилпираётган қизил байроқ»ни (беҳуда тўкилган ҳисобсиз қонларни эмас) тасаввур қилиш расм бўлган. «Инқилоб бу машғум қисматдир», деб ёзганди рус файласуфи Н. Бердяев⁴. Биз эса бир неча ўн йиллар давомида унга «буюк сифат ўзгариши» деб қарадик. Ҳар ҳолда сифат ўзгаришини уюштириш тақдир тақозосига қараганда мумкин ва осонку: «Бошдан оёқ вайрона, зулмат ўчоғи, зулм-истибдоҳ маскани, кунлар ва туналарнинг қоронғу ўлкаси»да⁵ бу иш «етарлича ғайрат қилинса, бугундан бошлаб икки ҳафталик муддатда ҳал бўлиши мумкин»⁶, «сафарбар этилган 40

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси: II том. — Б. 521.

² Кўрсатилган асар.

³ Фрунзе М. В. Избранные сочинения: I том, — М.: 1953 — С.344.

⁴ «Юность». — 1989. — № 11.

⁵ Шукуров А. Бухоро Республикасининг РСФСР билан ҳамкорлиги. — Т.: Фан, 1972. — Б.35.

⁶ М. В. Фрунзенинг С. С. Каменовга телеграф орқали хабаридан. // Родина. — 1989. — № 11.

замбарак, 5 бронепоезд, 11 самолёт» билан бу иш амалга оширилган⁷. Бундай ҳарбий қудрат билан икки ҳафта эмас, балки ундан озроқ муддатда ҳам нафақат амирликни, балки минг йиллар давомида халқнинг миллий гурури саналиб келган Бухоро осори атиқаларининг кулини кўкка совуриш мумкин. Манбалар ҳам шуни тасдиқлайди: «1 сентябрда Бухорога ҳужум бошланди ва 17 соат ичида шаҳар қўлга киритилди»⁸. Бу воқеаларда қатнашиб, яқсон қилиш операциясини ўзига юксак фахр деб билган рус ҳарбийларидан Г. Омелюстый ёзади: «Уруш ҳаракатлари 31 августда соат 4 да бошланди. Шу соат келгунча бутун кучлар ҳужум бошланадиган жойга махфий равишда тўпланди. Ҳужум қўққисдан бошланди. Олдинда амир пойтахтининг деворлари... Бу девор қурилганига олти аср бўлган, деворларнинг баландлиги беш саржинга яқин... Дала тўпининг ўқи деворнинг бир қисмини кўчириб юборганига қарамай, деворларни олиш қийин бўлди. Лекин қандай қилиб бўлса ҳам, уларни олиш керак эди. Энг ботир ўртоқларнинг ҳаётини қурбон қилиб бўлса ҳам, шаҳар деворини бир жойидан кичикроқ бир туйнук очишга муваффақ бўлдик. Яқин келтириб қўйилган тўплар Қарши дарвозасининг арчадан ясалган табақаларини тўпга тутди... Арк олди ва артофи ловулаб ёнмоқда эди»⁹. Бу воқеаларга шохид бўлган кишиларнинг ёзма хотираларини (масалан, О. Оқчуриннинг) ҳарбий ҳисоботларини ўқир экансиз, инқилобми бу ё рус ҳарбийлари уюштирган қуроли тўнтариш? — деган ҳақли савол турилади. Бироқ бундай савол қўйиш у вақтда «буржуа мафкура»ни тарғиб этиш саналган. Рус тарихчиси О. Гловацкий бу воқеани «буржуа демократик инқилоби» дегани учун «буржуа» саналган бўлса¹⁰, Л. Словейчик «социал инқилоб эмас, жуда ном бериш зарур бўлса, аграр инқилоб» деб ёзганлари¹¹ учун мана етмиш йилдирки ҳамма совет тарихчилари томонидан танқид остида олинади. Табиийки, бу даврда маҳаллий вакилларнинг фикри эътиборга олинмас, агар инobatга олинса, Тошкент шаҳар думасида мусулмон депутати Ибн Амин Янбаев томонидан айтилган сўзларни вақтида тушунардиқ: «Ҳозирги ҳокимият тан олинган демократиялиги даргумон. Ушбу ҳокимиятнинг мусулмонлар номидан гапириши эса қип-қизил ёлгон... Мазкур ҳокимиятнинг асл кучи тўп ва пулёмелардир»¹².

⁷ Ўзбек Совет Энциклопедияси. II том. — Б. 528.

⁸ Кўрсатилган асар.

⁹ Омелюстый Г. Под стенами Бухары. / Сборник статей десятилетия Бухарской и Хоразмской революции. — Т.: 1930.

¹⁰ Гловацкий О. Революция побеждает. Экономические и политические предпосылки Бухарской революции 1920 года. — Т.: 1930: — С. 31.

¹¹ Словейчик Л. Революционная Бухара. // Новый Восток. Кн. 1. — М.: — 1922. — С. 273.

¹² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (ЎЗАС). — 1990. — 27 июль.

Бунга шоҳид келтиришнинг ҳожати йўқ, чунки ТуркЦИКанинг М. Б. Фрунзегга ёзган табрик телеграммасида айтилганидек, «Қурол ва милтиқ садолари остида, янги инқилобий ҳукумат — Бухоро инқилоби қўмитаси тузилди»¹³. Унинг қўмондони эса, маҳаллий инқилобчиларни гадабларди: «Ғалаба учун барча маҳаллий имкониятларни ишга солингиз!», «Бухоро ва Россия меҳнаткашларининг манфаати учун, олға!»¹⁴.

Осори атиқаларни авайлаш эмас, яқсон қилиш операциясига жиддий киришган бош қўмондон ҳамон ҳарбиёна — доҳиёна буйруқ беради: «Бронепоездлар ҳимоясида эски Бухорога шиддатли ҳужум қилинсин!», «Сўнги резервни ёрдамга ташлашман... Ҳал қилаувчи ҳужум билан Эски Бухоро, Ситоран Моҳихоса ва душманининг бошқа таянч нуқталари сари, олға!»¹⁵. Бухородаги бу ҳарбий тўнғаришни инқилоб деб тавсия этилганига қанчалик осон кўникмайлик, «амирлар, беклар ва бойларнинг зулмидан озод қилмоқ ва бизларнинг роҳатимиз ва тинчлигимиз учун ҳаракат ва тараддуд»¹⁶ қилган Абдурауф Фитратни инқилобчи деб атасак, албатта, шубҳа билан қаралади. Сабаби ҳар нашрида таҳрир этилавериб, кўплаб рост сўзлар қатори унинг номи ҳам 30-йиллардаёқ тарих китобларидан ўчирилган. Ҳатто бугун ишончли манба сифатида сунаётганимиз Ф. Хўжаевнинг «Бухоро инқилоби ва Ўрта Осиёда миллий чегараланишга доир» китоби ҳам «тузатилган», «тўлдирилган иккинчи нашр» (ким томонидан тузатилгани айтилмайди) ҳисобланади. С. Айнийнинг 1926 йиллардаёқ Москвада chop этилган «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар» шаҳодатномаси ҳам муаллифнинг ўзи томонидан (Айний домла Ф. Хўжаевга нисбатан узоқроқ яшагани учун, мафкура тазйиқи билан, унинг ўзи таҳрир қилган) бир неча бор таҳрир этилгани ҳеч кимга сир эмас.

«Ўн етти соат ичида содир этилган буюк сифат ўзгариши»нинг тарихий илдизларини излаш баробарида Бухородаги миллий — озодлик ҳаракатлари, хусусан, амир Бухоросидаги мавжуд тартибодан қониқмай, уни ўзгартиришга бел болаган жадидчилик ҳаракати эътиборимизни тортади. Чунки «ҳар қандай инқилоб халқнинг асрий орзу-истакларини рўёбга чиқариш баҳонасида содир этилади»¹⁷. Қатағон ва турғунлик йилларида ёзилган тарих китоблари жадидчиларни қанчалик «реакцион» қилиб кўрсатмасин, XIX асрнинг ўрталаридан ўлкада халқ орзу-ниятининг ифодачилари сифатида

¹³ История БНСР. 1920—1924 гг. Сборник документов. — Т.: Фан, 1976: — С. 46.

¹⁴ Фрунзе М. В. Изб. сочинения. Том 1. — С. 342—343.

¹⁵ Кўрсатилган асар. — Б. 343, 344.

¹⁶ Бадрий А. Ёш бухороилар кимлар? — М.: 1919: — Б. 3.

¹⁷ Бухарин Н. Этюды. — М.: 1988. — С. 181.

жадидчилик ҳаракати танилди. Унинг нафақат маданий – маърифий оқим, балки йирик сиёсий ҳаракат эканини проф. Б. Қосимов яхши асослаган бўлса-да¹⁸, биз учун бу ўринда жадидчиликнинг Бухородаги кўринишлари ва Фитрат фаолияти билан боғлиқ нуқталари муҳимдир. Адабиётшунос Л. Климовичнинг ёзишича, Бухоро жадидчилари, Россия ва Туркистон жадидчиларидан фарқли равишда, эртароқ Бухоро мустақиллиги учун ҳаракат бошланган эдилар¹⁹. Фитрат талабалик йиллариданоқ бу ҳаракатда фаол қатнашган, кейинчалик эса бунинг раҳбарларидан бирига айлангани ҳақида Ф. Хўжаевнинг юқорида номи келтирилган китобидан шундай парчани ўқиймиз: «Мавжуд тузумни қаттиқ танқид қилган, унинг барча камчиликларини аёвсиз очиб ташлаган, амириликнинг чирик системасини фош қилиб берган «Сайёҳи ҳинди», «Сайҳа», «Оила» ва бир қанча асарларини («Бегижон» пьесасини) кўрсатиб ўтмоқ керак. ...бу шеърларда («Сайҳа» тўплами назарда тутиляпти – Ҳ.Б.) Бухоро мустақиллиги ғояси биринчи марта жуда ёрқин шаклда ифодаланиб берилади»²⁰.

Илк базаларида кўринган истиқлол ғояси шоирни «истиқлол ва тараққиёт» учун курашаётган ўлкаларга бошлади. Маълумки, Фитрат аср бошларида Туркияга ўқишга бориш учун тайёргарлик кўради. С. Айнийнинг ёзишича, «Абурауф Эрон орқали Истанбулга кетди». 1905–1911 йиллар Эрон инқилобчиларининг кураш йиллари бўлганини барча марксчилар тан олишади. 1907 йили Эрон шоҳи Музаффариддин инқилобчилар билан муроса қилишга мажбур бўлиб, асосий қонунга ўзгартиришлар киритганидан Фитрат Бухородалидаёқ «Вақт» рўзномаси орқали хабар топганди. Унинг Эрондан кейин Истанбулда бўлиши (1909–1914 йиллар) Туркиядаги 1908 йилги Ёш турклар (Генч усманлилар) инқилобидан кейинги даврга тўғри келади. Шубҳасиз, Фитрат Истанбулдаги инқилобчи ташкилот «Иттифоқ ва тараққиёт»нинг фаолиятига аралашгани манбаларда қайд этилган. Шундай экан, Бухородаги сиёсий ҳаракатда Фитрат, Россия ва умумтурк жадидчиларининг отаси И. Гаспрали таълимоти билан яхши таниш бўлган, унинг «Мусулмони дору-р-роҳат» асарини туркчадан форсийга ўгириши ҳамда бу асарнинг Техрон ва Бокуда чоп этилиши ҳам 10-йилларнинг бошига тўғри келади. Англашиладики, Фитрат истиқлол, мусовот (тенглик) ва ҳуррият (эркинлик) ғояларини маркча дарсликлардан эмас, балки мусулмон шарқидаги миллий озодлик ҳаракатларидан

¹⁸ «Ёшлик». – 1990. 7 сон. – Б. 71–77. Кейинроқ олимнинг «Миллий уйғониш» китобида бу фикр батафсил асосланган. Қаранг: Б. Қосимов. Миллий уйғониш. – Т.: Маънавият, 2002.

¹⁹ Климович Л. Ислам в Царской России. – М.: 1936. – С. 192.

²⁰ Хўжаев Ф. Танланган асарлар. Уч томлик. 1 том. – Т.: 1976. – Б. 98–99.

ва унинг бош хабарчиси бўлган «Таржимон» рўзномасидан англаб билганди. «Таржимон»нинг 1909 йил 27-сони (30 июнь)да «Бухорони қаён етакламоқдамиз?» номи остида таҳририят номидан берилган мақола Бухоро ёшларига қаратилган, тараққийпарвар «усули жадида»нинг ўртак бўларли томонларидан фикр юритган эди. Айниқса, И. Ғаспрати томонидан илгари сурилган «Тил ва истиқлол учун бирлашингиз!» шиори чор Россиясини қўрқитиб юборган, унда таълим олган Бухоро жадидалари ҳам эндиликда истиқлол ғоялари билан қуролланиб, «ўз ватанини чоризм оёғи остидан тортиб олиб», «озод қилмоқликни ўйлай бошлаган эдилар»²¹. Дастлаб исломчилик бўлиб кўринган бу ҳаракат секин-аста амир олдига талаблар қўйиш даражасига етганди. «Мунозара»нинг Бухорода чоп этилиши учун шахсан амирнинг рухсати керак бўлганда, Фитрат амирга шундай мурожаат қилган: «Сенинг қодир қўлиниг идора қилаётган мусулмон юртида имомни пўпта, азонни қўнғироққа, мачитни черковга алмаштирмоқдан ўзга юмуш қолмади... Ким бизнинг ҳалоскоримиз? Бизнинг ожиз қўлимизни бу бахтсизлик бўронидида ким тутиши мумкин? Кофирлар бой ва хотиржамликда яшамоқдалар, ки биз нечун қашшоқ ва бебахтмиз?!»²² Бу фикрлар учун Чор Россияси томонидан таъқибга олинган Фитратни маданий юмушдан сиёсий йўлга бурган биргина ташқи инқилоблар таъсири эмас эди. Бу даврда Фитрат тоқат қилиб бўлмайдиган даражадаги оғир ҳаёт, икки томонлама зулмни ҳушёр сиёсий арбоб сифатида тушуниб улгурганди. «Буни Бухоро жадидаларининг ўша вақтларда анча кенгайиб кетган адабиётчилик фаолиятидан ҳам кўриш мумкин... 1912 йилдан чиқариб турилган «Турон» ва «Бухорои шариф» рўзномалари ҳам озодлик адабиётида катта рол ўйнайди»²³. Фитрат «Бухорои шариф» рўзномаси саҳифаларида ёзади:

*Зулм аст онки хонаи моро хароб қарг,
Зулм аст онки сийнаи моро кабоб қарг
{Бизнинг уйимизни хароб қилган зулмдир,
Сийнамизни кабоб қилган зулмдир}.*

Фитратнинг Истанбулдан Бухорога қайтиши (1914) билан жадидаларнинг сиёсий фаоллиги ортди, бунинг баробарида эса рус агентлиги томонидан таъқиб янада кучайди. С. Айний хотираларида ўқиймиз: «Бу орада Фитрат ва Атоҳўжа Бухорога қайтдилар. Табиийки, улар жади́д мактаблари билан

²¹ Қлимович Л. Ўша асар. — Б. 194.

²² Фитрат — бухарец. Спор бухарского мударриса с европейцем в Индии о новометодных школах. Истинный результат обмена мыслей. С персидского перевел полковник Ягелло. Не подлежит оглашению. — Ташкент, 1911. — С. 53, 54.

²³ Хўжаев Ф. Юқоридаги асар. — Б. 98.

боғланиб, ўқитувчилар билан борди-келди қилиб, мактабларнинг ишини яхшилаш бўйича турли тадбирларни амалга оширдилар. Муаллим ва ёшларга маслаҳат берардилар. Бу ҳолга рус элчихонасининг маъмурлари тоқат қила олмади. Бухоронинг ярим ислоҳ бўлган мактаблари талабаларини Истанбулга юбориш ишига эътибор бермаган бу маъмурлар эндиликда Истанбулда тарбияланганлар, хусусан, Фитрат каби ўз қалами билан ўзини танитган кишиларнинг мактаб ишларига аралашувида қандайдир шубҳаларга бордилар»²⁴. Бу фикр Ф. Хўжаев томонидан янада асослироқ баён қилинди: «Бундай мактабларни... Абдулвоҳид Бурҳонов ҳам, Усмонхўжаев, Миркомил Бурҳонов ҳам очди. Амир Бухоросидаги тирик жоннинг ҳаммаси шу мактаблар теварагида бирлашдилар. Улар 1918–1920 йиллардаги Бухоро революцияси ходимларининг катта қисмини тайёрлаб берган манба бўлди»²⁵. Демак, истиқлол ва инқилоб ғояларини амалга ошириш учун кадрлар тайёрлаш муҳимлигини тушунган Фитрат уларни етиштириш ишларига бош бўлди, деган хулоса қилишга асос бор.

1914–1915 йиллари реакция, икки томонлама тазйиқ кучайди. Рўзномалар ёпиб қўйилди. «Маърифат» нашриёти ва китоб магазини ишлари тугатилди, бу ўз навбатида, жадидчилар ўртасида ихтилофлар келиб чиқишига сабаб бўлди. «Истанбул ва Оренбургдан қайтиб келган кўпгина шогирдлар мақсад ва усуллар масаласида ўзларининг устозлари билан келиша олмадилар. Улар сиёсий жиҳатни олдинга суришни, сиёсий вазифаларни аниқ таърифлаб беришни талаб қилдилар. Уларнинг янги талабларида норозилик кўрина бошлади... Эски тарздаги жадидларга А. Бурҳонов, сўл жадидларга Фитрат бошчилик қилдилар»²⁶. Проф. Б. Қосимов Фитратнинг бу йиллардаги фаолиятини кузатиб, «Фитрат 1915–1916 йилларда кўзга кўринган ғоявий-сиёсий раҳбар бўлиб танилди» деган хулосага келади²⁷.

1917 йил бошидаги Россиядаги воқеалар, хусусан, Феврал инқилоби амир ва рус агентлигининг зўр бериб яширишига қарамай, бир ҳафта ўтмаёқ Бухорога етиб келди ва жадидчиларни тўлқинлантириб юборди. Энди дилдаги ҳуррият, мусовот ва истиқлол сўзлари минбарга чиқди, март ойларидан бошлаб номойишчилик ҳаракати кенг ёйила бошлади. «Юртимизда, — деб ёзади Ҳ. Исмоилов «Туркистон 1917 йилда» мақоласида, «Февраль инқилоби туфайли юзага келган мусулмон умумдемократик ҳаракати чекланган бир

²⁴ «ЎзАС». — 1988. — 4 ноябрь.

²⁵ Хўжаев Ф. Ўша асар. — Б. 100.

²⁶ Кўрсатилган асар. — Б. 101.

²⁷ «Саодат». — 1989. — 9 сон.

сиёсий куч сифатида гавдаланди»²⁸. Бу ҳаракатлардан чўчиган Туркистон генерал-губернатори Куропатник Муваққат ҳукумат Ташқи ишлар министрига ёзади: «Янги ғартибга ўтиш Бухоронинг Россияга қўшиб олинishi билан ёки бусиз ҳам бошқача... ҳал бўлиш мумкин. Менимча, иккинчи усул маъқул. Ҳозирги янги тартибни киритишга тайёрланиш учун муваққат резидентлик ҳуқуқи ўрнатмоқ ва Бухоро ҳокимиятининг ҳаракатларини кузатиб, демократик асосга ўхшаган йўналишда ҳаракат қилмоқ лозим»²⁹. Бу оқилона маслаҳатга муваққат ҳукумат бажонидил рози бўлди, тезда Бухородаги сиёсий агентлик Россия резидентлигига айлантирилди. Бу билан сиёсий агентликнинг вазифаси ўзгаргани йўқ, фақат вазиятга кўра уюштирилган бу ном алмаштириш натижасида Бухоро, ва айниқса, Самарқандга кўшлаб рус сиёсатдонлари тўплана бошладилар. Туркистонга ҳам айна шу пайт Сталиннинг ҳаммаслак ва сафдошларидан Л. М. Каганович юборилди ва у «демократик асосдаги сайловлар» натижасида Тошкент шаҳар совети раислигига «сайланди». Ўрта Осиё рус раҳбарлари ва сиёсатчилари учун аср бошларидаёқ, «ўзини кўрсатиш майдонига» айланган эди...

Бухоро амири янги пайдо бўлган Муваққат ҳукуматга суянмоқчи бўлгани каби, жади́дчилар ҳам ғалаба қилган рус ишчи ва деҳқонларини ўзларига ҳамкор билдилар. Бухорога эркинлик шимолдан келиши мумкин бўлмаганидек, уларга кўрсатиладиган «оғаларча мадад» ҳам, юқоридегидай сиёсий кадрлар ҳисобига бўлиши мумкин эди. Россия ҳукумати билан маслаҳатни пухта қилган амир «Фармони олий» беришга мажбур бўлди. Жади́дчиларнинг маркази саналган ва таъйиқ туфайли махфий ишлашга ўтган «ўн иккилар кўмитаси» ичида мана шу фармонга муносабатда ва намойиш тарафдорлари нисбатан озчиликни ташкил қиларди. Навбатдаги тортишув шу билан якунландики, Бухорода «жади́дизм бутун бир ҳаракат сифатида ўзини тугатди... кейин Ёш бухоролилар инқилобий партияси деб ном олган расмий ташкилот мана шу воқеадан бошланди. Ниҳоят даражада муҳим бўлган бу факт Бухородаги жади́дизмнинг ўша давр учун бўлган ижобий муваффақиятларидан биридир»³⁰, лекин жади́дчилар ўзларининг номини алмаштиришга шошилмадилар, бунинг у даражада аҳамияти ҳам йўқ эди, чунки Бухоро инқилобининг «бешигини тебратган» Ёш бухоролилар партиясининг барча ҳаракатлари жади́дчилар фаолиятининг давоми саналарди. Демак, жади́дчилик ҳаракатидан инқилобчи партия тузилди, унга раҳбарлик қилиш учун тўққиз кишидан иборат Марказий

²⁸ «ЎзАС». – 1990. – 27 июль.

²⁹ ЎзССР МДА (Марказий Давлат Тарих архиви). 3–ф., 2–р., 513–д., 49–в.

³⁰ Хўжаев Ф. Кўрсатилган асар. – Б. 104.

қўмита сайланди: А. Бурҳонов (раис), Фитрат (саркотиб), Усмонхўжа (хазинадор), Ф. Хўжаев ва бошқалар аъзо бўлиб кирдилар. Ташкилот махфий равишда ўз сафларини меҳнаткаш ва зиёлилар ҳисобига кенгайтирди. 50 га яқин бошланғич ташкилотлар тузди ва амирдан ислоҳот талаб қила бошлади, бу йўлда Муваққат ҳукумат амирни «тартибга чақириб» ислоҳот ўтказишга ундайди, деган ўйга бордилар. Ёш бухороилар нафақат Муваққат ҳукуматга, балки ишчи ва солдат депутатларининг Петроград советига телеграф орқали мурожаат этдилар. Фитрат ва Саиджонов имзоси билан Самарқанд орқали юборилган иккинчи телеграммадан ҳам натижа бўлмагач, МК Петроградга икки киши, Фитрат ва Усмонхўжаевдан иборат делегация юборишга қарор қилди. Делегация Оренбурга етганда, Петрограддан «махсус комиссия келяпти» деган хабар чиқиб, уларни Бухорога қайтардилар. Бу воқеадан келиб чиқиб, қатагон йиллари Фитратга Муваққат ҳукумат билан «тил бириктирганлик»да айб қўйилган, лекин Фитрат Муваққат ҳукуматга эмас, балки «Россия тарихидаги энг демократик инқилоб» (А. Сольженицин) Февраль воқеаларига хайрихоҳлик билан қараган эди. Петрограддан ҳеч қандай «комиссия келмаган, бу амир ва унинг рус агентлари Шульга, Введенский ва Миллернинг Ёш бухороиларнинг Петроград билан боғланишига қарши уюштирилган навбатдаги найранги эди. Шу воқеадан сўнг Миллер эски жадидлардан айримларини танлаб олиб, улар билан суҳбат ўтказди ва натижада Бухоро амири Саид Олимхон 1335 (хижрий) йили Жумади-с-соний ойининг 28 куни (мелодий 1917 йил 7 апрелда) Фармони олий эълон қилиб, ёш инқилобчиларнинг айрим талабларига ён босишга мажбур бўлди. Бу куни Москвада «Правда» В. И. Лениннинг машҳур Апрель тезисларини босиб чиқарган эди...

Эски жадидчилар Фармони олий шарафига байрам тантанаси ўтказишди. Фитрат бошлиқ «сўллар» эса намойиш талаб қилдилар. Регистонда намойишчиларни амир аскарлари кутиб олдилар, бу «учрашув»да А. Бурҳонов уй-уйга тарқалиш лозимлигини эълон қилди. Амир намойишчилардан ўч ола бошлади, 30 дан ортиқ киши қамоққа олинди. Фитрат ва Усмонхўжаев аввалига Тошкентда фаолият бошладилар. Самарқандда 1917 йилнинг апрелидан чиқа бошлаган «Хуррият» рўзномаси муҳарририятига Фитрат таклиф қилинди.

Ёш бухороилар мамлакатда ўтказилиши зарур бўлган ислоҳотлар лойиҳасини тузиб, шу тариқа Бухоро идора усулига ўзгартириш киритмоқчи бўлди ва МК бу ишда ташкилотнинг амалий дастурини тузишни Фитратга топширди. Фитрат қарийб икки ой мобайнида бундай лойиҳани тайёрлаб, 1918 йилнинг бошида МКга топширди.

Нафақат жади́дчиларнинг, балки Бухородаги барча афкори омманинг фикрини ифода қилиши лозим бўлган бу лойиҳа инқилобчи Ёш бухороилар сиёсий партиясининг «программа-минимуми» сифатида қабул қилинди. Лойиҳа, асосан, икки масалага, Бухорода ҳуқуқий давлатчиликни жорий этиш ва мамлакатни иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан мустақилликка эришиш ишига бағишланган бўлиб, унда деҳқончилик ва қишлоқ хўжалиги масалалари кенг ўрин олган, лойиҳага биноан, ерга бўлган мулкчилик уч хил шаклда вақф ерлари, хусусий ва давлат ерларидан иборат бўлиши керак. Амир мулки эса давлат мулкидан ажралиб, ерга нисбатан белгиланган 10 дан ортиқ турдаги солиқларни, яъни солиқ тизимини бекор қилиши лозим эди. Шунингдек, ирригация тадбирлари Зарафшон суғориш тизимини тартибга солиш, қишлоқ хўжалигида кредитлар орқали уни механизациялашга эришиш, махсус агрономия мадрасалари очиб кўзда тутилганди. Бундан ташқари барча Вақф ерларидан келадиган ҳамма сармойани фақат маданий ишларга сарф этиш, армияни тартибга солиш учун 22 ёшдан Бухоро фуқороси учун икки йиллик ҳарбий хизмат жорий қилиш ва унда, асосан, мусулмон зобитлари бўлишига эришиш режалаштирилди. Бухоро музофотидаги барча ишларни бошқариш учун Фитрат алоҳида 10 та нозирликни ўзига қамраган Нозирлар шўроси тузишни таклиф этди: ер ишлари нозирлиги, вақф нозирлиги, ҳарбий, молия, ички ишлар, адлия, милиция нозирликлари, йўллар, қазиб чиқарувчи ва қайта ишловчи саноат нозирлиги, маориф ва ташқи ишлар нозирликлари кўзда тутилган. Ф. Хўжаевнинг кўрсатишича, «Лойиҳанинг катта камчилиги шундан иборат эдики, Фитрат ўнг қанотнинг аччиғини келтирмайин деб, лойиҳанинг бирор жойида жумҳурият сўзини ишлатмади». Лекин Бухоро тарихида биринчи бор шўролар томонидан бошқариладиган янги ҳуқуқий давлатчилик усули тавсия этилди, кейинроқ, 1920 йилда вужудга келган Бухоро шўро жумҳурияти ҳам, асосан (айрим ўзгаришлар билан), Фитрат ишлаб чиққан шу лойиҳани ўзининг давлат идора усули деб билди...

Туркистон Халқ комиссарлари советининг раиси Ашхабадга ўтатуриб Когонда тўхтади, бу ерда Ёш бухороилар қурултойга тайёргарлик кўрмоқда эдилар. Рус инқилобчилари Полторацкий, Уткин ва Преображенскийнинг таклифи билан бўлғуси қуроли қўзғолонга тайёргарлик хусусида Бухоро номидан Ф. Хўжаев Колесов билан музокара олиб борди. Колесовнинг ҳавфи Бухородан кўра, яқинда Қўқонда ташкил топган Туркистон мухториятидан эди (бу мухториятнинг тақдири қандай ҳал бўлгани эди оммага маълум). «Қўқонда эришган ўзининг осон ғалабасидан маст бўлган Колесов амир Бухоросини

шундай енгиллик билан тугатаман деб ўйлаган эди». Шунинг учун ҳам қўзғолонга тайёрланиш ва бирга курашиш ҳақидаги битимга рози бўлди ва «плюмёт ва аскарлардан ёрдам беришга» ваъда қилди³¹. Амир номига Ф. Хўжаев ва Ф. Колесов имзоси билан ультиматум юборилди. Амир гарчи унинг шартларига розилик билдириб, «шаҳарга қўшин киритмасликни сўраган» бўлса-да, қўзғолончилар куч ишлатишни маъқул кўрдилар. Шунда Фитрат: «Агар биз қайсарлик қилсак, ҳаммаси ўлади. Амир аччиғланиб, бутун кучларини бизга ташлайди. Бу уруш нима билан туташини ҳеч ким билмайди. Амир кучли... Фитратнинг бу гапини келган Ёш бухороилар маъқуладилар»³². Кейинроқ амир чиқаришга мажбур бўлган Фармони олий шундай бошланади: «Худо таоло номи билан халқимизга маълум қиламизки, миллат учун тенглик ва эркинликдан кўра улутроқ бахт йўқ» ва давомида «сўз ва жамият эркинлиги, ҳурфикрликлардан Ижроия қўмитаси тузиб, у билан биргаликда давлатимизни бошқаришга» ваъда берганига қарамай, қўзғолончилар бир гуруҳ вакилларнинг ҳибсга олинишини баҳона қилиб курашни бошлаб юборишди. «Бизда европача артиллерия бўлганлиги амир армиясига нисбатан бирдан-бир афзаллигимиз эди. Биз бундан фойдаланиб, Эски Бухорони тўпга тутушга, шаҳарга ваҳима солиб, оломонга таъсир ўтказишга қарор қилдик. Тўпга тутушни бошлаб юбордик»³³.

«Колесов юриши» деб ном олган бу қуроли қўзғолон муваффақиятсиз тугади. Бунга сабаб, биринчидан, Колесов ваъда қилган қурол-яроғнинг келишилган миқдорда ўз вақтида етказиб берилмаганлиги бўлса, иккинчидан, ичкаридан (халқ томонидан) бошланиши лозим бўлган қўзғолон сиртдан аркка ҳужум ва тўпга тутуш билан бошландики, бу воқеа эл кўзида амирга қарши халқ қўзғолони эмас, балки ғайридинларнинг Бухорои шарифга бостириб кириши бўлиб кўринди ва Ёш бухороиларнинг ишига мислсиз зарар кўрсатди. Март ойидаги мана шу беш кунлик қирғин, яъни колесовчиларнинг чекиниши чоғида амир сарбозлари томонидан «қўзғолончиларнинг 5 мингдан кўпроғи ўлдирилди, уларнинг уч мингдан ортиғи Ёш бухороилар партиясининг аъзолари бўлган»³⁴. Саросимада қолган Колесов Ёш бухороилар билан маслаҳатлашмай амир олдига Чор маъмурларидан Введенский ва Ҳайдархожи Мирбадаловни элчи қилиб юборди. Амир уларга жавобан Ф. Хўжаев, Фитрат ва Бурҳоновни тутиб берсалар, битимга розилик беришини билдирди. Колесов бунга розилик бермади. Хуллас, март

³¹ Хўжаев Ф. Кўрсатилган асар.

³² Қаранг: Садыков Х. Заклеймены кровью (Қон билан муҳрланган). // Звезда Востока. — 1989. — № 5. — С. 100.

³³ Хўжаев Ф. Кўрсатилган асар. — Б. 155.

³⁴ Ўзбек Совет Энциклопедияси. 2 том. — Б. 540.

воқеалари натижасида «раҳбарлик ҳарбий ўртоқлар ва шахсан Колесов қўлига ўтди... Улар амир билан битимни тезроқ имзолашга интилдилар»³⁵. Ниҳоят, 25 мартда Қизилтепа битими имзоланди. «Колесов воқеалари» Туркистон ўлка советларининг 5 қурултойида (1918 йил 20—30 апрель) муҳокама этилган бўлса-да, унга одил Ҷаҳонӣ Фитрат муҳаррирлигида чиққан «Хуррият» рўзномаси берди: «Бу воқеалар Бухоронинг сўнгги юз йиллик тарихини бўяган энг қонли доғ бўлди». Фитратнинг нисбатан кейинроқ ёзилган «Шарқ» достонидаги манзара мана шу қонли доғдан из бўлиб қолди:

*Ўтлар аро ёниб турган қишлоқлар,
Хирмон бўлиб ётган гавдалар сонсиз.
Оқмоқдагир қизил қондан ариқлар,
Ким тўккан бу муқаддас ишга шунча қонини?!³⁶*

Вояга етмаган ҳаракатларни ҳарбиёна тезлаштириш натижасида март воқеаларидан Ёш бухороликлар катта талафот кўрдилар. Қарийб ярим асрдан буён нажот кўзларини жадидлар ва Ёш бухороликларга тиккан афкоромма «ажнабий кофирлар» билан бир сафда туриб, Бухорон шарифни тўпга тутганларини ўз кўзлари билан кўриб, уларнинг чинакам халқ тарафида туришига ишонмай қўйдилар. Жуда катта моддий талафот ҳам бу маънавий зарба (халқ ишончининг сусайиши) «ўрнини ҳеч нима билан тўлдириб бўлмайдиган» (Фитрат) йўқотиш бўлди. Ноилож қолган партиянинг юздан ортиқ фаолроқ вакиллари икки жойда — Самарқанд ва Тошкентда сиёсий марказ туздилар, улар ўз фаолиятларини муҳожирликда давом эттиришга мажбур эдилар.

Тошкент даврида Фитрат, асосан, илмий, ижодий ва маърифий ишлар билан шуғуланди. Апрель ойидан бошлаб, Тошкент дорилмуаллимнида дарс бериш билан бирга, дастлабки она тили дарслигини яратди. «Шеър ва шоирлик» адабий мубоҳасаси, юқори синфлар учун дарсликлар («Ўқув») ва кўплаб илмий ва бадий асарларини эълон қилди. Туркистон АССР сипориши (санкцияси) билан тузилган адабий ташкилот «Чигатоӣ гурунги» ишларига раҳбарлик қилди³⁷. Ўлка мусулмон бюросининг тошшириғи билан Туркистон халқлари маданий меросини тўплаб ўрганиш ишларига тортилди. Шу билан бирга, «Иштирокиюн» ва «Туркистон» газеталарида қатор публицистик мақолалари билан қатнашди. Фитрат олиб бораётган катта маданий-маърифий ишлар ҳақида юқоридагилар билан бир қаторда

³⁵ Хўжаев Ф. Кўрсатилган асар.

³⁶ Ўзбек ёш шоирлари. — Т.: 1922.

³⁷ Шарафиддинов О. Фитрат. // Ёшлик. — 1990. — 5 сон.

«Қизил байроқ» газетаси ҳам хабар бериб борди. Қисқасини айтганда, Фитрат бу даврда қуроли қўзғолондан маданий инқилоб сари юз бурган эди. Бу ҳақда Ф. Хўжаев: «Фитрат партия ва сиёсий иш билан алоқани гарчи расмий равишда узмаган бўлса ҳам, омма маданий-оқартув ишларига бутун вужуди билан берилиб кетиб ва, айна вақтда, Афғонистон элчихонаси хизматига кириб, партиядо актив ишламай қўйди» деб ёзди³⁸.

Ўрта Осиёда «босмачилик» дея тарихга киритилган миллий – истиқлол ҳаракатларининг авж олиши баробарида, Россия бутун эътиборини Туркистон ва Бухорога қаратди. Айниқса, атаман Дутов тор-мор этилиб, Россиядан узиб қўйилган Туркистон унга қайтиб қўшиб олингандан кейин «оғаларча» ҳомийлик қилиш янгитдан йўлга қўйилди. 1919 йил 8 октябрда РКП(б) МК, РСФСР халқ комиссарлари Советининг махсус Турккомиссияси ташкил этилиб, унинг таркибида Ш. Э. Элиава (раис), В. В. Куйбышев, М. В. Фрунзе, Й. Э. Рудзутак, Г. И. Бокий ва бошқалар Туркистондаги «ишларга раҳбарлик қилиш учун» юборилди. В. И. Ленин шу йилнинг ноябрида «Туркистондаги коммунист ўртоқларга» ёзган хатида: «Менга Халқ Комиссарлари Совети ва Мудофаа Совети раиси сифатида эмас, балки партия аъзоси сифатида сизларга мурожаат қилишга рухсат этингиз... бизнинг Туркистон комиссиямизга катта ишонч билан қарангиз ва унинг директиваларига қаттиқ риоя қилишингизни илтимос қиламан» деб айтганди³⁹. Турккомиссиянинг вазифаларидан бири «Туркистонда миллий сиёсатни амалга оширишда йўл қўйган хатоларни тузатишдан»⁴⁰ иборат эди. Бироқ Турккомиссия аъзоси бутун эътиборини ҳарбий сиёсатга қаратди. Дастлаб (1920 йил 2 февралда) нисбатан заиф Хива хони Саййид Асфандиёрхон ҳукуматини ағдариб ташлашга (албатта, меҳнаткаш халқ инқилоби шиори остида) эришди. В. В. Куйбышев Хивада сўзлаган нутқида: «Рус революциясининг бутун бориши натижасида кўрсатиб берилган мана шу йўлга (қуроли тўғтариш йўлига – Ҳ. Б.) Хива халқи биринчи бўлиб тушуна олди, шунинг учун ҳам ҳозир Хива халқининг озод ва мустақил бўлганлигини кўриб турибмиз»⁴¹ деб айтди. Ҳақиқатдан ҳам англашилиб турибдики, эркинлик ва истиқлол фақат Россия туфайли келиши мумкин деган сиёсат алақачон оммага сингдирилган, гарчи 30-йиллардан кейин таҳрир этилган китоблар бу ҳақда назокат билан «халқимиз мадад кўзларини Москвага қаратган эди, бизга оғаларча буюк ёрдамини аямай» деб ёзган бўлса-да, рус

³⁸ Хўжаев Ф. Ўша асар. – Б. 170.

³⁹ Ленин В. И. ТАГ. Т. 39. – Б. 349–350.

⁴⁰ Кўрсатилган асар. – Б. 581.

⁴¹ Известия ТуркЦИКа от 22 июня 1920 года.

ҳарбийлари «миллий сиёсатни амалга оширишда йўл қўйган хатоларни тузатмоқда» эдилар. Эндиги навбат ва асосий мақсад Бухорога қаратилган эди. Муҳожирликда иш кўраётган Ёш бухороликлар «Учқун», коммунистик гуруҳ эса, «Қутилиш» рўзномалари атрофига уюшганди. Чалкашлик ва янги ихтилофларга йўл қўймаслик учун раҳбар ҳайъат МК эмас, Ёш бухороликларнинг Туркистон бюроси деб юритиларди. Бюро «Учқун» саҳифаларида «Зулмга қарши бирлашингиз!» шиори остида партиянинг янги шароитга мослаштирилган радикал программасини амалга оширишни мўлжал қилган дастурда амирликни тугатиб, Бухоро жумҳурияти тузишни, миллий ва ҳуқуқий масалаларда қўшимча тадбирлар белгилашни (Фитрат ишлаб чиққан аввалги дастурга қўшимча равишда) лозим кўрди. Дастурга илова тарзида ўзбек тилида «Бухоро қўшиқларига», форс тилида эса, «Бухоронинг мазаум халқларига» хитобномаси эълон қилинди. Турккомиссия ҳар икки гуруҳни тезроқ бирлаштириб, амир Бухороси сари йўналтириш пайида бўлди. М. В. Фрунзе ташаббуси билан «ўзаро ихтилофларни бартараф этмоқ ва Бухорода олиб бориладиган инқилобий иш методларини белгилаб» олмоқ учун «Кенгаш» чақирилди. Бирлашиш ҳақидаги сўзлар яна янги ихтилофларга сабаб бўлди. В. В. Куйбышев раислигида ўтган бу кенгаш ҳеч бўлмаса «ҳар иккала гуруҳнинг коммунистик қисмлари битта ташкилотга бирлашсинлар, ҳар иккала гуруҳга ҳозирнинг ўзидаёқ биргаликда конкрет инқилобий иш олиб бориш тақлиф қилинсин» деган қарор қабул қилди. РКП(б) МК Туркбюросининг талаби амалда бажарилди, ҳар иккала ўнг ва сўл қанотнинг коммунистик қисмлари бирлаштирилиб, улар ягона Россия Компартиясининг бир қисми бўлган «Бухоро Компартиясига кирдилар»⁴².

1920 йилнинг 16–18 августида Чоржўйда Ёш бухороликлар партияси ва иккала коммунистик гуруҳнинг «муштарак душман – амирга қарши блок» тузиш масаласига бағишланган қурултой бўлиб ўтди ва бу йиғилиш Бухоро Компартиясининг IV съезди сифатида расмийлаштирилади. Қурултой қатнашчиларининг, хусусан, бош маърузачи О. Оқчуруннинг хотираларидан маълум бўлишича, бу сунъий равишда зўрлаб қўшилтириш катта талафотларга олиб келди⁴³. Қурултой қарорига кўра, амир тахтдан ағдарилганидан бир ҳафта ўтгач, инқилобчи Ёш бухороликлар партияси Коммунистик партияга қўшиб олиниши натижасида тугатилди⁴⁴. Инқилобчи Ёш бухороликлар сиёсий партия сифатида ўз ибтидосига

⁴² История БНСР. Сборник документов. – С. 24.

⁴³ Бухоро ва Хоразм революцияларининг Ўн йиллигига аталган мақолалар тўплами. – Т.: Ўздавнашр, 1930.

⁴⁴ Бухоро ахбори. – 1920. – 14 ноябрь. – 7 сон.

(жадидчилик негизда тузилгани), кураш тарихига (ислохотлардан қуролли қўзғолонгача) эга бўлгани учун Коммунистлар фирқасига қўшилиб, унинг таркибига сингиб кетишни истаманган эдилар. Чунки Бухорода халқ ҳокимияти ўрнатилгандан кейин ҳам шундай қирғинликлар содир қилиндики, пировард натижада жадидчилар ва Ёш бухороликлар курашининг мақсади — Бухорони озод ва мустақил кўриш истаги яна амалга ошмай қолди. Фитрат бу йиллар давомида партия сафига кириб, унинг Туркбюроси аъзолигига сайланган бўлса-да, ўзи яхши билган юртда ҳали пишиб етилмаган инқилобий ҳаракатларнинг русча формула — қуролли тўнтариш қабилада яқунлангани ва бунинг бадалида яна ер «эмган» ҳисобсиз қонлар уни изтиробдан тиймасди. Инқилоб бешигини тебратган Ёш бухороликларни амир эл кўзига «гайри» қилиб кўрсатгани етмагандай, улар фаолиятининг Москвадан келган ўртоқлар томонидан «коммунизм программасига зид деб топилиши» ва зўр бериб сунъий равишда «коммунистиклаштирувининг» келгуси оқибатларини чуқур ядрок билан пайқай билганди. Шунинг учун ҳам Фитратнинг бу бемавруд ҳарбий сиёсатдан илму урфонни, маърифатни афзал билиб, «бутун вужуди билан маданий-оқартув ишларига берилиб кетгани»га ишонгимиз келади...

Ҳар бир инқилобнинг қай тахлит тарихга киритилиши унинг солномачиларига боғлиқ. Бухоро жумҳуриятидагилар солномачи танлашда (Маориф Халқ нозирлигининг 1920 йил 30 октябрь қарорига биноан, Бухородаги инқилоб тарихини ёзиш Фитрат ва Айнийга топширилди)⁴⁵ адашмаган бўлса-да, қонуний солномачилар томонидан битилган тарих шу пайтгача тўлалигича эълон этилмади, маълум бўлган қисми ҳам (Айний тамонидан яратилган «Бухоро инқилоби тарихидан материаллар» назарда тутилган) бир неча бор қайта таҳрир этилиб тuzаттирилди. «Есириқда қолган ҳақиқат ҳамон ўз яратувчисини изларди» деб ёзганди немис файласуфи Ф. Ницше, бундан юз йил чамаси муқаддам⁴⁶.

Фалсафани қўйиб ҳужжат варақлашда давом этамиз: «Тошкентда маориф ишлари билан банд Фитрат янги халқ маориф тизимини ташкил қилиш учун Бухорога сўралди, негадир яна тезда махсус телеграмма билан Туркистонга қайта чақириб олинди»⁴⁷. Бухоро халқ нозирлари кенгаши Туркистон маориф комиссарлигига мурожаат қилиб, бир неча масалалар, хусусан, «Фитрат бошлаган Бухоро инқилоби тарихини ёзиш тугалланмай қолмаслиги учун» уни Бухорода қолдириш илтимос қилинди⁴⁸. 1921 йилнинг 9

⁴⁵ УзССР МДА, 45 ф., 12 р., 10 ва 11 ишлар, 25 в.

⁴⁶ Ницше Ф. Таж говорила Заратустра. — М.: 1990.

⁴⁷ УзССР МДА, 47 ф., 1 р., 200 н., 20 в.

⁴⁸ Уша фонддан. 254 н., 66 в.

мартдан Фитрат ўз юртида халқ хўжалигини тиклаш, маориф ва маданият ишларига жалб этилиб, кўплаб комиссиялар ишида, жумладан, халқ маорифини ташкил қилувчилар учун тавсияномалар (инструкция) тайёрлаш ҳайъатига раислик қилди. Бухорода Шарқ дорилфунунини очиб зарурати асосларини тайёрлаб, кейинроқ (1922 йил 14 сентябрь) катгароқ лавозимда ишлаётганда БМИКнинг Бухоро дорилфунуни ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилишига эришди. Бухоро жумҳурияти ва Туркистон АССР ўртасида «ўқув юртли ва мактаблар учун дарсликлар тузиш ва таъминлаш» борасидаги ишларни тартибга келтирди. Халқ хўжалиги равнақи учун турли хил иқтисодий тизим ва ислохотлар ўтказиш⁴⁹, мамлакат жуғрофий чегараланиш асосларини белгилаш⁵⁰, Амударё флотилиясининг вазифаларини жумҳурият мақсадларига йўналтириш⁵¹, вақф ерларини ҳисобга олиш ва ундан фойдаланишни назорат қилиш⁵², нарх-навоми арзонлаштириш⁵³, вайрон бўлган шаҳарларни тиклаш, меъморчилик обидаларини асраш⁵⁴ каби ишларда қатнашди. Бу нурсиз ҳужжатларда ифодаланган сўзлар остидаги тинимсиз меҳнатни тасаввуримизга сиғдира олсак, унинг ўн йилча бурун ёзган «Бухоро бизнинг улуғ отамиз, азиз ва меҳри онамиз. Бухоро бизнинг суйдигимиз, Бухоро биздан, биз Бухородан... бундай қоронғиликда тавбаллик ва ҳаракатсизликдан ивирсиб ётганимиз етар» сўзлари мухожир талабанинг шоирона эътирозлари эмас, балки «мунаввар турк ўғлони»нинг келажаги учун фидойи курашчининг аждодлар руҳи олдидаги қасами эканини англашимизга ёрдам беради. Тошкентда айни ижодий иш билан бандлигида Бухорога чорлаган, озодликни рўёбга чиқаришга шошилтирган ҳам айни шу курашда қурбон бўлган дўстлари олдидаги масъулият эмасми?! Қарши беги томонидан ўлдирилган Беҳбудийнинг васиятини эслайлик: «Ўғлонларим — Сиддиқий, Айний, Фитрат... Сизларга васият қиламан: Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар! Озодликни тезлик ила рўёбга чиқарингизлар!»⁵⁶.

Фитрат Бухорога келибоқ жиддий киришган ишларидан бири Бухоро илмий жамиятини тузиш бўлди, у маҳаллий олим ва уламолар билан ҳамкорликда турли фанлар тарихига оид қўлёзмаларни тўплашга киришди (тўплаганлари ҳозирда

⁴⁹ Ўша фонддан. 340 и., 25 в.

⁵⁰ Ўша фонддан. 203 и., 9 в.

⁵¹ Ўша фонддан. 208 д., 30 в. ҳамда 210 и., 104 в.

⁵² Ўша фонддан. 200 и., 20 в.

⁵³ Ўша фонддан. 240 и., 6 ва 89 в.

⁵⁴ Ўша фонддан. 108 в, 88 ва 89 в.

⁵⁵ «Мунозара»нинг Муқаддимасидан. / — Б. 21.

⁵⁶ Ҳожин Муъин. Муфти Маъмуҳўжа ҳазратларининг қандай шаҳид бўлганлиги ва унинг томонидан ёзилган васиятнома. / Инқилоб. — 1922. 1 сон.

Ўз РФА Абу Райҳон Бериуний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади. Бу ишга С. Айний, Мусажон Саиджонов (ўша вақтдаги Халқ маорифи нозир), Мирза Салимбек (амирнинг кўп ҳурматига сазовор бўлган, Бухоронинг кейинги амирликлар тарихини ёзган олим), Шарифжон Маҳдум (Садр Зиё номи остида элга таниш адиб) ва бошқаларни жалб этди. Жамиятнинг «Анжумани тарих» шўъбаси томонидан ёзилган «Бухоро арки тарихи» китобининг қўлёзмаси ҳозирга қадар сақланади.

Фитрат Истанбулдалик чоғида «Бухоро таъмими маориф жамияти»⁵⁷ номи билан расмий ва очиқ жамият тузган бўлиб, бу жамият ўз номига мувофиқ Бухоро ва Туркистон маорифининг олра силжишига доир муҳим ишларни амалга оширган» (С. Айний). У маориф нозирлиги ишларига жалб этилган экан, ёшларни хорижда (Истанбул, Берлин, Москва) ўқиши учун шароит ҳозирлади. Москвадаги коммунистик университетга Бухородан йилига 20 талаба юбориш ҳақида келишиб олинди, ноширлик ва матбаа ишларини кенгайтириб, кўплаб дарслик ва қўлланмаларнинг нашр қилинишига эришди. Шу йил март ойида Нозирлар кенгашининг қарорига биноан, «Бухоро жумҳуриятида Турк тили давлат тили деб эълон қилинди, рус совет ходимларига эса рус тилидан фойдаланишга рухсат берилди»⁵⁸. Шу йил кузда «бир неча театр труппалари асосида Маориф халқ нозирлиги тасарруфида бўлган Давлат театри тузилди ва бу ишга раҳбарлик қилиш учун таниқли режиссёр, ўзбек саҳна устаси Маннон Уйғур таклиф қилинди»⁵⁹. Шахсан Фитратнинг аралашуви билан «Бухоро ахбори»га муҳаррирлик қилиш учун «таниқли шоир Чўлпон чақирилиб олинди»⁶⁰. Шоирнинг ҳозир машҳур бўлган «Халқ» шеъри Бухоро инқилобининг бир йиллигига бағишланган бўлиб, «Бухоро ахбори» газетасининг 7 сентябрь сониди эълон қилинган эди.

1921 йил 15 июнда Бухоро ҳукумати Туркиянинг Улуғ миллат мажлисига ва Эрон Ташқи ишлар вазирлигига нота юбориб, ўзаро вакил айирбошлаш ҳақида битим таклиф қилди. Натижада шу йилнинг 3 ноябрида Туркия дипломатик миссияси, 9 декабрда эса, Эрон консулиги Бухорода иш бошлади.

Фитрат таҳриридан чиққан «Бухоро халқ шўролар жумҳуриятининг конституцияси» 23 сентябрда УмумБухоро халқ вакилларининг II қурултойида қабул қилинди. Бу асосий Қонун Бухорода халқ жумҳурияти ташкил топганини қайд этиш билан, унинг бош наشري сифатида УмумБухоро халқ

⁵⁷ Бу жамиятнинг Низомномаси тўплам охирида илова қилинган.

⁵⁸ Известия (Ташкент). / – 1921. – 21 ноябрь. – № 25.

⁵⁹ Бюллетень БухТА. / – 1921. – 21 ноябрь. – № 25.

⁶⁰ Кўрсатилган ҳужжат.

вакиллариининг йилда бир марта чақириладиган Қурултойи деб белгиланди. Бу қонун РСФСРнинг 1918 йилги Конституциясидан қатор муҳим масалаларда фарқ қилиб, унинг 6 моддасида айтилишича, «сотиб олинган ёки мерос бўлиб қолган хусусий мулкни истаганча тасарруф қилиш ва ундан фойдаланиш «хуқуқи»ни беради. Шунингдек, Россия Асосий қонунининг 9 моддаси тайин қилган пролетариат диктатураси ҳақидаги модда Бухоро конституциясига киритилмаган, бунинг сабаби Бухоро пролетариат диктатураси ҳукмронлигидаги социалистик давлат эмас, балки демократия асосида ташкил топган халқ жумҳурияти эди (Кейинроқ Фитрат ва бошқа сиёсий арбоблар ишдан четлатилгандан кейин, Конституцияга ўзгартириш киритилиб, йўқсуллар зўравонлиги (пролетариат диктатураси) ҳақидаги махсус модда мажбуран киритилган).

1921 йилнинг 15–20 декабрида Бухоро Компартиясининг II съезди чақирилиб, унда партиянинг ичидаги «ўнг» ва «сўл» қанотларнинг қизгин жанглири давом этган ва съездедаги тортишуларда «марказ»чилар енгиб чиққан ҳамда Бухоро Компартияси унинг қарорига кўра РКП(б) составига киритилди. Йилнинг охирида партия ичидаги қўрқувлар ва «Душанбе воқеалари» номланган қирғинлар туфайли вазият янада кескинлашди. Одатдагидай, масаланинг ҳал бўлиши учун яна «марказ» аралаша бошлади. Яна партия ичида қайтадан тозалов ўтказилди. Бу ҳақда Ф. Хўжаевнинг РКП(б) МКга ёзган ҳисоботномасида шуларни ўқиймиз: «Жойларга текшириш комиссиялари юборилди, улар тозалов ўтказиш ва партия сафидан ўчириб, унинг составини 14 минг кишидан 6–8 минг кишига туширди, ва ниҳоят, кейинги тозалов натижасида Бухоро Компартияси сафида минг киши қолди»⁶¹. Туркбюро бу билан чекланишни ҳаёлига ҳам келтирмади. Бухоро Конституцияси эълон қилинганидан тўрт ой ўтмай, фуқаролар ҳали ўз ҳуқуқларини таниб улгурмай, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари қуйидагича тортиб олина бошланди. 1922 йил 22 январда Фавқулодда диктаторлик комиссияси тузилиб, унга «Конституцияда кўрсатилган ҳуқуқларни чеклаш, унинг бажарилиши ва тўхтатиш, Бухоро МИК томонидан чиқарилган буйруқларни бекор қилиш», «умумий судланувдан кўрилаётган исталган ишлар (дело)ни олиб, қайта кўриб чиқиш учун ҳарбий трибуналнинг Муваққат бўлимига бериш», «Шарқий Бухоро ҳудудида исталган шахсни мансабидан қатъий назар қамоққа олиш ва ҳудуддан чиқариб юбориш каби чекланмаган ҳуқуқлар берилди»⁶². Бу фавқулодда диктаторлик ўз фаолиятини бошлади улгурмай туриб, РКП(б) МК Сиёсий Бюроси 1922 йил 1 февралда «Бухоро масаласи» тўғрисида қарор қабул

⁶¹ Хўжаев Ф. Кўрсатилган асар. — Б. 236.

⁶² ЎзР МДА. 48 ф. 2 р. III иш, 35 в.

қилди. Шу муносабат билан Ф. Хўжаев марказга ёзган хатида қуйидагиларни баён қилган: «Ҳозирги вақтда яна Бухоро масаласи кўзгалиб қолди ва бу биз учун жиддий аҳамият касб этмоқда... Сизга журъат қилиб шуни айтаманки, юқорида айтилган сабабларга кўра ёки бошқа бирор сабабларга кўра, Бухорода ҳокимиятни алмаштиришдан иборат бирор эксперимент ўтказишни зарур деб билсангиз, буни бизга олдиндан хабар қилиб қўйишингизни илтимос қиламиз, бу ишда Сизга хизматимизни аямаймиз ва Сизга ким маъқул бўлса, (унга) ҳокимиятни топшириб қўя қоламиз. Бизнинг ҳар қандай ўжарлик қилишимиз ва Сизнинг зўрлик чоралари кўришингиз ҳалокатли бўлишини, Сизлар учун ҳам, бизлар учун ҳам номақбул оқибатлар келтиришини жуда яхши биламиз. Биз зўрлик билан қилинадиган тўнтаришларни истамаймиз, чунки шундай экспериментлардан сўнг Бухоро муқаррар хароба-чўлага айланишини жуда яхши биламиз. Муассасаларимизнинг ишларида ваъдаларимизни муддатида бажармасликдан иборат баъзи нуқсонлар рўй бераётганилигини инкор қилиб бўлмайди, албатта. Лекин мана шу нуқсонларни деб бизни ҳаддан зиёд қаттиқ айблаш керак эмас, чунки бу нуқсонлар қисман Сизнинг вакилларингиз айби билан рўй бермоқда...»⁶³ Мана шу истеҳзо ва жанговор руҳ билан сугорилган парчадан сўнг, юқорида келтирганимиз санада МК Сиёсий бюроси, Ф. Хўжаевнинг ҳисоботини тинглаб, «Бухоро Компартияси ва Хоразм фирқалари РКП(б) составига киритилсин», «Бухоро ва Фарғона территорияларида босмачиликка қарши курашаётган фронтлар РСФСР инқилобий ҳарбий кенгаши томонидан тайинланган махсус қўмондонлик раҳбарлигида бирлаштирилсин» деган қарор қабул қилди.

Яна Бухорода ҳарбийлар сиёсати ҳукмронлик қила бошлади, бундан норози бўлган кўплаб партия ва давлат арбоблари ўз вазифасини ташлаб кета бошладилар. Шундайлардан Бутун Бухоро ҳарбий қўмитаси аъзоси, Ҳарбий ишлар халқ нозир Абдулҳамид Орипов, Жумҳурият шўролар МИКнинг раиси Усмон Пулатхўжаев қабилар мамлакатдаги сиёсий тенгликдан чарчаб, Анвар Пошо томонига ўтиб кетганди. Бухорога махсус топшириқ билан келган (1922 йил 18 майда) С. Оржоникидзе бошлиқ РКП(б) МК масъул ходимларини тўплаб, кенгаш ўтказди, унда: «Биз Бухоро ҳукуматини нафақат аксилинқилобий кучлардан, балки қариндошчилик алоқаларидан тозалашимиз керак... Эътироз қилмайман: халқ нозирлари кенгашининг раиси бухоролик, МИК раиси Бухородан бўлсин, лекин компартия МК котиби бирор миллатга (маҳаллий миллатга демоқчи шекилли — Ҳ. Б) алоқадор бўлмаслиги керак. Худди шу

⁶³ Хўжаев Ф. Кўрсатилган асар. — Б. 451—453.

каби Нозирлар кенгаши ҳам миллатни рад этмоғи лозим. Нозирлар эса миллатдан ташқарида бўлиши лозим. Нозир бухороли бўлса, яхши албатта, лекин унинг рус ёки грузин бўлгани (Орипов бўлганидан кўра), яна ҳам яхши» дейлади⁶⁴. Бундай «миллий масалани ҳал қилишга ёрдам бериш» сиёсатининг натижалари тез орада кўрина бошлади...

Бу даврда Фитрат Нозирлар кенгашида қатор масъул вазифаларини адо этиш билан банд эди. Бу ҳақда Ўзб. Марказий Давлат Архивининг ҳужжатлари қуйидагича гувоҳлик беради: 1922 йил 26 апрелда Халқ нозирлар кенгаши раиси муовини ва Бухоро жумҳурияти Нозирлар кенгаши ҳузуридаги план ва смета ташкилий ҳайъати раиси сифатида ишлади (1 рўйхат, 252 иш, 6 варақ), Бухоро компартияси МК 1922 йил 11 майдаги йиғилишида III Умум Бухоро қурултойига тайёргарлик ва уни қадириш ҳайъатининг ишлари тошширилди (252 иш, 34 в.), Сиёсий бюронинг 15 июлдаги йиғилишида аксилинқилобий ташкилотлар ишини тафтиш қилиш борасида маъруза қилди (252 иш, 16 в.), III Умум Бухоро қурултойининг қарорига биноан 1922 йил 18 августда Бухоро МНК аъзолигига сайланди (343 иш, 188 в.), 1922 йил 19 сентябрдан бошлаб Ташқи ишлар халқ нозирлари (197 иш, 1, 4, 15 в.), Халқ хўжалиги кенгашининг раиси (1718 фонд, I р., 110 иш, 8 в.), БХШЖ Халқ хўжалиги олий кенгаши раиси ўринбосари (47 ф., I р., 208 иш, 8 в.), БухМИК раиси ўринбосари (197 иш, 2 в.; 186 иш, 1 в. ва бошқалар), БХШЖ Меҳнат кенгаши президиуми аъзоси (186 иш, 1 в.; 262 иш, 6 в.; 197 иш, 1 в.) вазифаларида ишлади. Халқ Нозирлари кенгашининг 1922 йил 9 ноябрь қарорига кўра, Кенгашнинг Муваққат раиси ўринбосари, раис вазифасини бажарувчи (1913 ф., 1 р., 110 и., 9 в.) каби вазифаларда бўлиб, унинг фаолияти нафақат халқнинг, балки ГПУнинг Бухоро вакили Г. Оғабеков орқали ОГПУ вакили А. Х. Петерс «эътибори»ни ҳам тортган эди. Бу йилларда Бухоро Халқ жумҳурияти зўр бериб социалистик давлатга айлантиришга тиришилди, чунки бу ҳақда Советларнинг Бутун Россия X създи (1922 йил, декабрь)да И. В. Сталин: «Иккита қўшилмаган шўролар жумҳурияти, Хоразм ва Бухоро носоциалистик ҳисоблангани учун, бу иттифоқ доирасидан ташқарида, худди, айнан улар социалистик бўлмаганликлари учун ҳам... Ҳеч шубҳа йўқки, ўртоқлар, бунга сиз ҳам шубҳа қилмайсизки, бу республикалар ўзининг социализмга томон ички ривожланиш жараёнларини босиб ўтиб, яқин орада бутун ташкил бўлаётган Иттифоққа бирлашишларига ишонаман»⁶⁵ деб доҳиёна башорат қилган эди.

Фитрат ўзининг турли хил Кенгаш ва йиғилишларда

⁶⁴ Ишанов А. Создания БНСР: 1920—1924 гг. — Т.: 1955. — С. 147.

⁶⁵ Сталин И. В. Сочинения. Том 5. — С. 151.

Бухоро учун социалистик йўлга чиқиш ҳали эрта, токи саноатни ривожлантирмай туриб, социалистик укладга ўтиб бўлмаслигини ўз вақтидаёқ айтган эди. Москва эса, Ф.Хўжаев айтмоқчи, навбатдаги "Ҳокимиятни алмаштиришдан иборат янги эксперимент"га тайёрланмоқда эди. Кейинроқ 1923 йил 30 июлда қақририлган Бухоро Компартияси МК пленумида қатор ҳукумат бошлиқларига Сталин олдиндан белгиллаган айблар қўйилди ва Бухоро МИК навбатдан ташқари сессиясини қақрииб, ундан нафақат бу раҳбар ўртоқлар фаолиятини, балки уларнинг шу лавозимларга сайланиши учун ҳуқуқ берган Бухоро Конституциясининг ана шу моддаларига ўзгартиришлар киритиш таклиф қилинди...

1923 йил 12 июнда «Бухоро масаласига доир» қабул қилинган қарорни амалга ошириш учун ўлкага РКП(б) МК котиби Й. Э. Рудзутак етиб келди, у пленумдаги нутқида юқоридаги даъвони такрорлади: «Бу ерда меҳнаткашлар оммасининг манфаатларига ҳали ҳам риоя қилинмаётганлиги тўғрисида бизда муайян ариза бор... савдогарлар мана шу давлат маблағидан 75% кредит олганлар, ваҳоланки, кооперация ва деҳқонларга шу маблағнинг 25%и берилган. Бу аҳвол партиямиз МК Бухоро ҳукуматининг составига яқиндан эътибор билан кўз ташлашга мажбур этди, чунки энг кўзга кўринган кишилар устига, масалан, маориф ишлари билан шуғулланиш ўрнига тош йўл қуриш билан шуғулланган... Партиямиз МК мана шуларнинг ҳаммасига асосан, шундай хулосага келдики, Бухоро ҳукуматининг таркибини соғломлаштирмоқ учун Фитрат, Аминов, Отахўжаев, Сатторхўжаев, Ёқубзодани ҳукумат таркибидан чиқариб, Бухородан бадарга қилиш зарур. Партиямиз МК шу ўртоқлар ўрнига... деҳқонлар ва ишчилар орасидан етишиб чиққан кишиларни ўз давлат ҳаётининг раҳбарлари қилиб сайлаб қўйса мақсадга мувофиқ бўлар эди, деб ҳисоблайди. РКП(б) МК мана шу таклифларни назарда тутиб, беш ўртоқни қақрииб олишга қарор қилди, мен ўйлайманки, бу қарор Бухоро коммунистлари ва Бухоро халқи томонидан тўла равишда маъқулланади, чунки бу масалада бизнинг партиямиз... Бухоро камбағалларининг аҳволини енгиллаштириш истагидагина мана шундай иш қилди.

Партиямиз МК қардош Совет республикаларимиздаги ҳукуматлар таркиби аҳоли кўпчилигининг манфаатларига мувофиқ бўлиши зарур, асосан, деҳқонлар ва ишчиларнинг вакиллари ҳукумат таркибига кириши зарур деб ҳисоблайди»⁶⁶. Албатта, Фитрат ва бошқалар бўйнига қўйилган айблар бутина эмас эди. «Мансабини суистеъмол қилгани учун», «молиявий ҳаракатдаги камчиликлари учун»

⁶⁶ ҲЗР ХДП Архиви, 144vfiyduq.cdfn.kutubxonalar.az.Арақлар.

деган ҳужжатларда қайд этилмаган айблар ҳам шўролар тарихига киритилгани сир эмас. Бошқа бир ҳужжатда «Фитрат Россияга чақириб олингани муносабати билан, ўрнига Қайғусиз Отабоев тайинлансин» деб ёзилган⁶⁷.

Сталинчилар ҳукумат раҳбарларини ишдан четлатиш билан чекланмадилар, улар «савдогарлар, бойлар ва бошқа эзувчи синф вакиллари» сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан маҳрум этган Конституцияни (1923 йил 11 октябрь), қабул қилдиришга эришдилар. «Мамлакатдаги демократик асосдаги сайловлар натижасида IV УмумБухоро қурултойи ҳукумат аъзолигига 32 деҳқон, 12 ишчи ва 8 ҳунармандни сайлади, бу Бухоро жумҳуриятида ҳокимиятнинг тўла ғалабаси эди»⁶⁸.

1923 – 1924 йиллар давомида Фитрат Москвадаги Лазеревлар Жонли шарқ тиллари институти (ҳозирги Осиё ва Африка институти)да ишлади. Ленинград университетининг Илмий кенгаши уни профессорлик унвонига тавсия этди. 1924 йили Фитрат Москвадан ватанига қайтиб келганида Ўрта Осиёда ўтказилган миллий чегараланиш туфайли Бухоро Жумҳурияти тугатилиб, Ўзбекистон ССР, Туркистон АССР ва Туркменистон ССР қилиб парчаланган эди.

... Орадан ўн йил ўтгач, Чўлпон бу санага бағишлаб «Диёрим» сарлавҳали рамзларга тўла шеър ёзди:

*Бемаъни тарихни ёнгирди инқилоб,
Сен қўйган талабни қонгирди инқилоб,
Қаралган кечмишдан тонгирди инқилоб...
Титилиб ўқилмас бўлганда тарихинг.*

Шеърдаги чуқур истеҳзони тушунмай, ҳарбийлардан юқтирган сунъий овоз билан ҳайқиришда давом этдик: «Яшасин, Бухоро инқилоби!»

“Шарқ юлдузи”. – 1991. – 1 сон.

*Fitrat ve Buxara Inqilabi. //
Türkistanda Yenilik Hareketleri ve Itihaller:
1900 – 1924. — Haarlem: 2001. — S. 109-127.*

⁶⁷ УзР МДА. 47-ф., 1-р., 287-иш, 71 ва 73 varaқлар.

⁶⁸ Ишонов А. И. Создания БНСР. — С. 153.

ЖАДИДЧИЛИКНИНГ МАЪНАВИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Туркистон тарихига оламшумул ўзгаришларнинг муаллифи сифатида кирган жадидчилик нафақат Марказий Осиёда, балки ЕвроОсиёда ҳам аҳамиятли из қолдиргани учун у жаҳон афкори илмийси томонидан эътибор билан ўрганилмоқда. Жадидлар ҳаракатининг маънавий илдизларини ўрганиш баробарида унинг янги-янги ижтимоий – сиёсий, маданий ва маърифий, адабий ва илмий жабҳалари очилишига тўртки бўлиши мумкин. Жадидчиликнинг маънавий илдизлари, умуман олганда, қуйидаги ҳолатларда акс этиши мумкин:

1. Жадидчилик ўзининг дастлабки босқичида ижтимоий – сиёсий, маънавий – ҳуқуқий асосларини Амир Темур тузган марказлашган давлат тизимида кўрди. Бу давлатчиликнинг «Темур тузуқлари»да акс этган маъмурий тизимларига интилади ва темурийлардан кейинги қарийб уч юз йиллик тарихда мана шу бошқарув тизими Туркистонда тараққийпарвар рол ўйнашини англади. Шунинг учун ҳам ҳатто 1910-йиллар жадид драматургиясида Амир Темур сиймосини тириштиришга интилиш (Фитрат) кучайди. Бу сиймо орқали аср бошларида кечаётган воқеаларга ўз таъсирини ўтказмоқчи бўлди.

2. Жадид маданияти маънавий ҳаётда темурийлар даври адабиётининг чўққиси саналган Алишер Навоий ижодини ўзига намуна билиб, ўзига сингдириш орқали янги адабиётни юксалтиришга йўл топди. Жадидчилар назарида Навоий даҳоси ва ундан кейин яратилган маънавий хазинани «ўзлаштирмасдан туриб» янги адабиёт яратиш ва унинг жаҳон адабиётлари сирасига кўтарилиши мумкин эмас деб қабул қилинди. Шунинг учун ҳам «Чигатой гурунги» в. б. маданий-илмий муассасаларда дастлаб Навоий даври адабиёти, тили, илми ҳамда маданиятини ўрганишга чақириқ сезилади.

3. Жадидчилик ўз халқини озод ва юртини обод кўриш шioriини ўртага қўйиш баробарида, унинг олий пировард нияти халқнинг ўз шонли тарихи, маданияти билан жаҳон афкори умумиясига танитишни истади. Шунинг учун ҳам жаҳонни титратган Темур қиличининг зарблари ва жаҳон адабиётида янги саҳифа яратган Навоий қалами жадидчилар учун замон тимсолига айланди. Ўтмишни идеаллаштириш орқасида янги ва юксак жамият яратиб бўлмаслигини яхши англаган жадидчилар ўтмиш меросини ўзлаштириш баробарида жаҳоннинг энг тараққий этган миллатлари сифатида ўзини кўришни истади. Бунинг учун эса:

А) ижтимоий ҳаётда ва давлат тизимида ўз даври учун нисбатан тараққийпарвар саналган конституцион монархия тарафдори бўлиб чиқдилар ва сиёсий, иқтисодий-маданий ҳаётни ислоҳ қилиш орқали янги ҳаёт қурмоқчи бўлдилар. Улар ният қилган конституцион монархия Эрон, Туркия каби мамлакатларда ўзини оқлаганини кўрган жадидчиликнинг арбоблари мавжуд тузумни ўзгартириш масъулиятини ўз зиммасига олган сиёсий партиялар тузишга киришди. Туркистон тарихида ўз Низоми, дастурига эга бўлган сиёсий партиялар (Ёш бухороилар ва Ёш хивалилар каби) ҳам жадидчилар томонидан тузилди;

Б) иқтисодий ҳаётда фаровонликка эришиш жаҳон тажрибасида кўзга кўринарли натижалар бераётган капиталистик жамият афзаллигини билиб, теурийлар даврида вужудга кела бошлаган савдо сармоясини янги техникага асосланган йирик корхоналар қуриш орқали такомиллаштирмоқчи бўлдилар. Иқтисодий ҳаётда улар чет эл капиталини киритишдан кўра товар ишлаб чиқаришни ва уни чет элга импорт қилишни кўпроқ режалаштирдилар;

В) маънавий ҳаётда иймон ва эътиқодни бош омил деб белгиланганлари ҳолда, ислом динининг қадриятларини ўрта асрларда эришган оламшумул тажрибасига таяниб (мусулмон Ренесанси), уни ҳаётнинг барча жабҳаларида дастуруламал билдилар. Фан ва техниканинг сўнгги давр ютуқлари Муҳаммад умматларининг эътиқодига раҳна солмаслиги учун динни ислоҳ қилиш тарафдори бўлишгача етдилар;

Г) маънавий ҳаётда ва фалсафий таълимда тасаввуфни, айниқса, нақшбандийлик тариқатини инсонни камолга етказувчи йўл, деб танидилар. Мирзо Бедил фалсафий мактаби ва Аҳмад Дониш таълимоти натижаларидан самарали фойдаланишга ҳаракат қилдилар;

Д) маориф тизими таълим ва тарбия соҳаларни қамраб олинишини назардан қочирмай, дастлабки босқичдаги тарбия муассасалари сифатида жадид мактабларини вужудга келтириб, унинг афзалликларини тарғиб қилдилар. Мактабчилик, таълим ва тарбияни яхлит ҳолда олиб борилишига эришиш учун янги дастур, янги дарслик ва қўлланмалар, ҳатто янгича ўқита оладиган мураббийлар етиштиришга уриндилар;

Е) маданиятда жаҳоннинг энг олдинги мамлакатлари қаторига чиқишни истагани учун ҳам хориждаги маданий муассасалар — театр, матбуот, матбаа, кутубхона ва бошқаларни жорий қилишга шошилдилар. Оврўпанинг француз, рус ва турк маданияти ўчоқлари билан боғланишга интилдилар;

Ж) ўзлигини англаш ва жаҳонга чиқиш тил сиёсати билан боғлиқ эканини оммага англашиб, ўз миллий тилини такомиллаштириб, маҳаллий аҳоли томонидан уни тўла ўзлаштирилишига интилдилар. Ўз миллий тилини давлат тили деб эълон қилиш (1921, Бухоро) билан қоникмай, рус ва бошқа хорижий тилларни пухта ўрганишга киришдилар (Беҳбудийнинг «Икки эмас, тўрт тил керак» мақоласини эсланг);

З) бадиий адабиётда Навоий даражасида асар ёзишга чоғланганлари учун замона навоийларини жаҳон адабиётининг намуналарини пухта эгаллашга чақирдилар. Янги ўзбек адабиётининг етук намояндalари Фитрат, Абдулла Қодирий ва Чўлпон даҳоси мана шу йўлдаги интилишларнинг натижаси ўлароқ майдонга чиқди;

И) илмий жабҳада жаҳон афкори илмийсини ўзига сингдира оладиган миллий кадрлар яратишни режалаштириб, истеъдодли талабаларни Россия, Туркия, Германия каби мамлакатларга бориб ўқишларини таъминладилар.

4. Миллий мустақилликни тараққиётга юз туттишликнинг бош омили деб санаганлари ҳолда, Истиқлол ғоясини илк бор кун тартибига чиқардилар, сиёсий қарамликни маданий миллатга ор деб ҳисоблаганлари учун, асосий курашни Туркистон озодлиги учунгина деб эмас, балки бутун Осиёни қарамликда туттишга уринган мустамлакачиларга қарши очиқ курашга қаратдилар. Бу кураш ҳам сиёсий ва иқтисодий, ҳам маданий ва маънавий ҳаётда ўз дастурига эга бўлган узлуксиз давомийликда акс этди. Осиёнинг бошқа ўлкаларида ҳам Жамолиддин Афғоний, Муҳаммад Абдуҳ, Маҳмуд Тарзий, Ганди сингари маданий ва сиёсий арбоблар курашининг моҳиятида бу ҳол ўз аксини топганди.

Миллий мустақилликнинг ашаддий ёви бўлган шўро ҳукумати жадидачиликни иддизи билан қўлориб ташлашга бир неча бор уринди, ниҳоят, сталинча қатағон давридагина ўз ниятини тўла амалга оширди. Собиқ шўролар мамлакатида уларнинг узи-кесил галабаси фақат жадидачилик бутунлай барҳам топганидан кейингина таъминланди.

Илк бор истиқлол ғояларини кун тартибига олиб чиққан, ўз юртини озод ва обод кўришни истаган жадидачиликнинг қарийб 100 йиллик тарихини мустақил Ўзбекистоннинг янги тарихида муфассал акс эттириш Истиқлол мафкураси талабларига мос келади.

«Ўзбекистоннинг Янги тарихи. Концептуал—методологик муаммолар» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари.
— Т.: Академия, 1998. — Б.151—154

ЖАДИД ШЕЪРИЯТИ ва КУНИМИЗ**«САЙҲА» ҚИСМАТИДАН ЛАВҲАЛАР ЁКИ
ШОИР ФИТРАТ ҲАҚИДА**

Абдурауф Фитрат 1929 йилда Ж. Бойбўлатовга ёзган очиқ хатида шундай фикр келтиради: «Бизда болалар орасида «Кўзим кўрмайдир» деган бир ўйин бор. Бир боланинг кўзини қаттиқ боғлашгандан кейин у қўлига узун бир таёқ олиб ўртада туради. Болалар унинг оёғини олмоқ учун атрофида ҳужум қиладилар. Таёқли бола таёғини кўтариб, «кўзим кўрмайдир» деб тез-тез айлана берадир, таёқ кимга тўғри келса, шунга тегадир. Мақолани ёзганда сизнинг қаламингиз ҳам кўзи кўрмас боланинг таёғига ўхшаган: айланган, айланган, ким тўғри келса, шунга теккан, орада менинг китобим унутилган, жуда оз ўрин олган»¹.

Бу парча етук олим ва адиб, драматург ва мақоланавис Фитратнинг шоирлик ижоди ҳақида тушунча беришга даъво қилмаса-да, шоирга бўлган 20–30-йиллардаги муносабат ҳақида етарли тасаввур уйғотади. Нафақат Фитрат, балки XX аср ўзбек адабиётининг Беҳбудий, Чўлпон, Қодирий, Усмон Носир каби баркамол вакиллари ҳам шундай «кўзим кўрмайдир» усулида ур-тўқмоқ бўлгани ҳеч кимга сир эмас. Фожиа шундаки, адабиёт равнақига ким кўпроқ ҳисса қўшаётган бўлса, таёқ кўпроқ ўша адибнинг бошида синган.

Фитрат талабалик йилларидаёқ «бир девон бўлишга арзирли» (С. Айний) шеърлар ёзиб улгурган. «Мижмар» тахаллусини қўлларди. Интибоҳ давридин олдин ҳам газал ва қасидалар ёзган бўлса-да, аммо уларда бугунги шеърлардаги сайқал, ёниш ва куйиш учрамас эди»². Фитрат шеърларининг ўз юртида нашр этилишига Саййид Олимхон рухсат бермагач, бу тўплам ҳижрий 1329 (мелодий 1911)да Истанбулда «Сайҳа» («Бонгсўз») номи остида талаба-шоирнинг ўз ҳисобидан босилган эди. Истанбул дорилфунуни кутубхонасида сақланаётган бу тўпламнинг муқовасига «Фитрат. Сайҳа. Миллий шеърлар» деб ёзилган бўлиб (форс тилида, араб алифбосида), ундан танлаб олинган ўндан ортиқ шеърлар «Садон Туркистон» газетасининг 1914 йил июль ойн сонларида эълон қилинган. Бу шеърый асарларнинг ҳар бандидан кейин турк тилида унинг мазмуни ҳам баён этилган. Масалан:

*Бозам ба шеър ўфтода ҳавоии гўрэстон,
Пар мизанад дилам, яғзоии гўрэстон.*

¹ Қизил Ўзбекистон. — 1929. — 15, 16 сентябрь.

² Айний. Намунаи адабиёти тоҷик. — М.: 1926.

*(Бошимга йиғлаш ҳаваси тушди,
Қанот урди юрагим йиғи осмонига) каби.*

Турк олими Меҳмед Сарайнинг таъбирига кўра, «Истанбулга келиб туркчи миллиятпарвар бўлган Фитрат» форсий шеърларини-да турк олами тушунсин учун шу йўлни тутган. Лекин бу тўпламнинг Истанбул нусхасида бундай таржима (мазмуннинг турк тилида берилиши) учрамайди. «Ватанпарварлик шеърлар тўплами бўлган «Сайҳа»ни ўқиган кишиларни Бухоро ҳукуматиғина эмас, шу билан бирга рус ҳукумати таъқиб қила бошлади». Туркистон генерал-губернатори газетанинг бу сонларини манъ қилиш билан қаноатланмай, тез орада уни ёпиб қўйган. Сабаби «бу шеърларда Ватан мустақиллиги ғояси биринчи марта ёрқин шаклда ифодалаб берилди»³. Бу асарлар таъқиқлаб қўйилганига қарамай Россия турклари орасида (Қрим ва Қозон турклари), Ғарбий Туркистон, Эрон ва Олмония каби мамлакатларда кенг тарқалди, жамиятнинг ҳамма табақалари орасида қизиқиш билан ўқилди.

Фитрат шеърӣ асарлари ҳақида фикр юритганда, ёлғиз форсча назмдан тартиб берилган «Сайҳа»нинг таснифи билан чекланиш ноҳолислик бўлади. Чунки шоирнинг ўзбек тилида битилган кўпгина шеърлари 20-йилларда вақтли матбуот саҳифаларида, «Инқилоб», «Қизил қалам» мажмуаларида эълои этилгани ўқувчиларга маълум. 1922 йили нашр қилинган «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламидан эса шоирнинг ўндан ортиқ шеърӣ асари жой олган. Бундан ташқари «Ҳинд ихтилолчилари»нинг Берлин нусхасида (1923) Фитратнинг «босилган ва босилмоқда бўлган» асарларининг рўйхати келтирилиб, унда шоирнинг эълои қилинмаган туркча шеърлар китоби «Учқун» ҳақида маълумот берилади. «Абулфайзхон» фожиасининг Москва нашрида шоир Фитратнинг «Учқун» шеърлар китоби сотувга чиққани (ҳатто китобчанинг нархи ҳам кўрсатилган) хабари келтирилади. Бироқ бу тўплам на Москва, на Санкт-Петербург кутубхоналарида, на хорӣжда, на шоирнинг ўз юртида сақланаётган асарлари орасида бу кунгача учрамади.

Бу кичик мулоҳазада Фитрат шеърӣятининг асосий хислатларидан баъзиларини айтмасак бўлмас. Фитрат шеърӣяти, айниқса, унинг лирикаси (шоирнинг ўз тилида айтганда, «рубобӣй шеърлари») нафис ва буюк Шарқ шеърӣятининг бор гўзалликларидан тўйинган, уни ўзига хос суратда ичдан янгилашга камарбаста шеърлардан таркиб топганини сезмаслик мумкин эмас. Бу ҳақда С. Айнийнинг эътирофига мурожаат қиламиз: «Фитратнинг шеърӣяти ҳақида яна шуни айтиш керак: шоир ўзбек адӣблари ичида

³ Хўжаев Ф. Бухородаги инқилоб ва Ўрта Осиёнинг миллий чегараланишига доир. / Танланган асарлар. Ҷч томлик. 1 т. — Т.: Фан, 1978. — Б. 98—99.

биринчилардан бўлиб, фольклор шаклларида шеърлар ёзади. Бу минг йилча давр ичида аруздан бошқа шакли билмаган ёзма шеърятимиз соҳасида новаторлик эди»⁴. Фитрат адабиётшунос олим сифатида Шарқ шеърятининг жозиб хислатларини аксарият илмий асарларида таҳлил этган бўлса, шоир сифатида шеърларида ўша жозибанинг ўз замонидаги нозик товланишларини кўрсата билди.

20-йилларнинг аёвсиз танқидчиларидан бири Абдурахмон Саъдий «Беҳбудий ва унинг теграсига йиғилган ёзгучилар» мақоласида шоир Фитратнинг ўзбек шеърятни ривожига қўшган улуши ҳақида гапириб, «ҳозирги ўзбек шеърятини Фитратнинг хизмати унинг тили ва услубида кўринади, у шеърятда араб ва форс сўзларига йўлни беркитди, ўзбек шеър тузилишининг ривожланиш йўларини белгилай бориб, кўпгина ёш шоирларни ўзининг услуби ва тили билан эргаштира олди, атрофига ёш шоирларни тўплаб, уларга тил ва услуб ёғидан йўл кўрсатмоқдадир», деб ёзганди⁵. Темур Хўжа ўғли Измирдан чоп этилган «Ўзбеклар ва ўзбек адабиёти» деб аталган ишида: «Ҳижо вазли ва тўртликлардан қурилмиш чоғдош ўзбек шеърининг бошланмасида рус адабиётининг еткиси (таъсири) чўх оздир... Чоғдош ўзбек шеърининг галишмасида (вужудга келишида) Абдурауф Фитрат 1918 йилинда қурмиш ўлдуғи «Чигатой гурунги» одли ёзарлар (ёзувчилар) бирлигининг қаткиси (нафъи) буюк ўлмишдир» деб, Фитратнинг бармоқ вази тараққиётига қўшган амалий ҳиссасини ўринли кўрсатади⁶.

Фитратнинг турк тили ва адабиёти равнақидаги хизматини кўпгина етук олимлар, жумладан, Аҳмад Заки Валидий Тўғон, Э. Олворт, Боймирза Ҳайит, Меҳмед Сарай, Юсуф Авжи кабилар ўз илмий ишларида зикр этганлар. Бу манбаларда Фитрат драматург ва олим, носир ва мақоланавис сифатида тилга олинishi баробарида, унга доим «шоир» сифатлаши қўшиб айтилганки, бу унга шунчаки шахсий муносабатнинг белгиси бўлмай, унинг ижодидаги шоирлик истеъдодига алоҳида ҳурмат назари билан қараганликларининг аломати ҳамдир.

Фитратнинг поэтик меросида «Шарқ» деб номланган кичик достон (шоирнинг ўзи уни «поэма» деб тавсия этади):

⁴ Айний С. Таърихи инқилоби Бухоро. — Душанбе: Адиб, 1987. — Саҳ. 47.

⁵ Саъдий А. Беҳбудий ва унинг теграсига йиғилган ёзгучилар. // Туркистон. — 1923. — 12 декабрь.

⁶ Чоғдош турк адабиётлари. Доктор Темур Хўжа ўғли. // Ўзбеклар ва ўзбек адабиёти. — Измир: 1988. — Б. 55 бет.

салмоқли мавқега эга. Унда шоир ўтли шарқнинг «дардли, оғир яраларини ёриб» кўрсатади:

*Бироқ; бу кун эзилар ким бу ўлка
 Ҳар томондан таланишидир йўлсизча.
 ...Хотинларнинг пардаси,
 Болаларнинг юраги,
 Қариларнинг гавдаси —
 Йиртилган,
 Ёрилган,
 Эзилган!*

Шоир, «ўт»ни «ўтхона»дагидек тасвирлаш баробарида, «нега бўйла?» (нега бундай?) деб ажабсинади, бу яраларнинг ижтимоий илдиэларини ахтаради:

*Ким берган
 бу ўғирли ўлкага бунча ўтни?!
 Ким тўккан
 бу муқаддас ишга бунча қонини?!*

Ярали Шарқ мавзуси биргина бу парчада эмас, шоирнинг кўплаб бадий асарларида, жумладан, нафис лирикасида ҳам акс этган. «Бу муқаддас ишда қонини тўккан», юрт ҳурлиги учун курашганлар қурбон берилди. Бунга сабаб замона зулмигина эмас, балки авомнинг ўз ватандошлари ва ўғлонлари тақдирига лоқайдлиги ҳамдир. Шоир «Овунчоқ (Мирмуҳсинга бағишладим)», «Беҳбудийнинг сағанасин изладим» каби шеърий ёдномаларида ҳам

*Қоп—қора, эски титрак
 Олдимизни тўсиб турган булут парчаси
 Кучли бир ел кўргач турмас, йиртилар-*

деб умид қилади. Бироқ умиднинг ўзи танҳо нажот йўли эмас, шунинг-чун ўша «кучли ел»ни ташқаридан эмас, элнинг ўз фарзандларидан кутади:

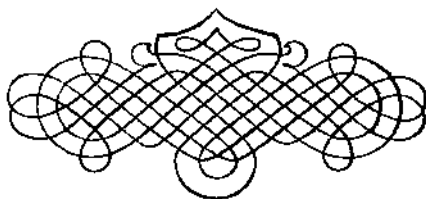
*Сўкиш, қарғиш, лаънат
 аралаш бўғиқ товушларни...
 Қувла, сен бу сезгисиз ўлкадан!*

Фитрат «Шоир» номли шеърида «Эмиш ... шоир севгилисига ёзган бир ёзувда қайғуларини тўкмиш, Сўзларининг энг охирида ондин Руҳи учун оз кўмак истамиш» дейди ва «маъшуқидан марҳаматли бир кўмак кўрмай», шеърхонларга-да мурожаат этиб, унинг «инграб

турган жонини қўлагайлар, бир оз кўмак эткайлар», деб ўтинади. Умид қиламизки, шоир Фитратнинг қарийб етмиш йилдан кейин қайта эълон этилаётган шеърлари, ўқувчилари – Фитрат ижодининг ихлосмандлари «кўнглини кўтармакчун» ёрдам беради ва уларни «баъшарият дунёси кўклари сари юксалтгани» талпинади⁷. Зеро, шоир умид қилган эдики:

*Ур, ур!.. Сенинг тирноқларинг нозли, нозли урдиқча,
Юрагимнинг битиб қолган яралари очилсун!
Чолғи қили сенинг нозли тирноғинг-ла титраркан,
Умидимни қолаб турган қора булут йиртилсун!*

«Шарқ юлдузи». – 1991. 6 сон. – Б. 19–20.

⁷ Мақоланинг журнал вариантыга Фитратнинг «Бир оз кул», «Аччиғанма, деган эдинг», «Ишқимнинг тарихи», «Яна ёндим», «Парча», «Ўқитғучилар юртига», «Қор» каби шеърлари таъдил қилиниб, илова қилинган эди.

«КЕЧА»НИ СОҒИНИШ МУМКИНИМИ?..

Шўролар даврида чоп этилган адабиёт дарсликларини очиб қарасангиз, уларда «ашаддий миллатчилик ва бадбинлик кайфияти билан суғорилган Фитратнинг «Менинг кечам», Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» номли шеърлар ёзгани» ва бу «миллатчилик руҳидаги асарлар»га қарши руҳда «Менинг кундузим» ва «Тузалган ўлкага» каби шеърлар ёзгани учун Боту ва Ғайратий адабиёт тарихидан муқим ўрин олгани ёзилган: «Фитрат янги ҳаётни, меҳнаткашлар қураётган ижодий ҳаётни ёқтирмайди, бағбинликка тушиб, тинч кечани устаб, «Менинг кечам» шеърини ёзди. Буржуа миллатчи шоирларининг бундай уринишлари халқпарвар ёзувчилар, совет ҳокимияти позициясида турган санъаткорлар томонидан қаттиқ зарбага учради. Фитратнинг «Менинг кечам» шеърига қарши Боту «Менинг кундузим» шеърини ёзади, янги ҳаётдан мамнун эканлигини ва бу ҳаётда актив иштирок этажagini изҳор қилади... Чўлпон ҳамма ёқда бузилишни кўради, янгиликнинг яратилаётганини, унинг эскилик устидан галабасини кўргиси келмайди. У тоғлари кўкка салом берган ўлканинг бошига қуюқ булут, деб йиғлайди. Бунга қарши Ғайратий «Тузалган ўлкага» деб шеър ёзиб, унинг тўхматларини фош этиб ташлайди»¹. Биз университет таълимини мана шундай дарслик китобларидан олган эдик...

Истиқлол шарофати ва айрим закий чўлпон-шуносларнинг заҳмати билан «Бузилган ўлкага» шеъри билан танишиб, унинг моҳиятини англадик. Бироқ қарийб саксон йил давомида таънаю дашиномлар остида қолган, уни танқид қилиб айрим адабиётшунослар кўзланган унвон ва мукофотларни олишига сабаб бўлган, у шеърнинг номи, мазмуни, руҳи ҳамон ўша «кундуз» деб юрганганимиз «кеча»нинг маҳобатли зулмати остида қолиб келди:

Кеч бўлди, тиниб битди
товушлар,
Сўнди бутун уйларга
чироклар,
Тебранмади ер узра
оёғлар,
Зулмат яна ҳар ён оқа қолди.

Мана шу ўйчан сатрлар билан бошланган машҳур «бадбин» шеър қачон, қаерда, нима учун ёзилганидан сўз бошласак, асарнинг ички руҳини тушунишда бу зоҳирий белгилар кўмак берса ажаб эмас.

¹ Ўзбек совет адабиёти тарихи. Т.1. — Т.: Фан, 1968. — Б. 42—43.

Маълумки, Фитрат 1923 йилнинг июнида Бухоро жумҳуриятидаги масъул вазифалардан «озод» қилинди. Орадан бир-икки ой ўтар-ўтмас, дўстларининг кўмаги билан Бухорода қолиши хавфли саналиб, Москвага чақириб олинган. Лазеревлар Жонли шарқ тиллари олийгоҳида шарқ (араб, форс ва турк) тиллари ва адабиётидан дарс бериши баробарида, айти шу даврда унинг «Абулфайзхон», «Бедил», «Шайтоннинг Тангрига исёни» каби чуқур ва гўзал асарлари босилган. Ана шу адабий давр²нинг «маҳсули» сифатидаги асарларидан бири остида «1923 йил, октябрь» санаси кўрсатилган «Менинг кечам» шеъридир.

*Толпинмади, сайрашмади
қушлар
Жимжитгина инга кирди,
бошини солди кейинга,
сўлгун қаноти остига олди.
Учмоқ, яшамоқ қайғуларила
«чиқ!» деб ўзини уйқуга солди:
Ҳар гарди йўқолди.*

Учқур қушлар толпинмаслигининг сабаби, учмоқ, яшамоқ қайғуларидан тисарилиб, ўзини уйқуга солишликнинг боиси не? Россия пойтахтининг маҳобатли ва зерикарли кузи (А.С.Пушкин ва Н. Заболоцкий шеърларида ҳар қанча алқанмасин Москвада хазонрезгини кечириш ўзбек жаннатий кузига ўрганган қалблар учун оғир кечади), узун ва қоронғу тунларида ватандан бадарга қилинган шоир нималарни ўйлаши, қандай тахайюлга берилиши тахминан маълум бўлади: ҳамма баҳайбат уйларда чироқлар ўчган, тинимсиз қадам товушлари тинган. Тун оғушида тоғ гавдали уйлар бутун дабдабасидан айрилиб, қоп – қора, жонсиз ҳайкал тусини олган:

*Кўклар сари чиққон,
кўтарилган
тоғ гавдали уйлар,
қўнуқлар,
саройлар,
айрилди бутун дабдабасиндан,
бир қоп-қора ҳайкал тусини олди.*

Шундай оғир, мунгли кечаларнинг юкини тасаввур эта олган Чўлпон ҳам орадан бир ой чамаси вақт ўтмай Фитрат

² Бу ҳақда қаранг: Ҳ. Болтабоев. Абдурауф Фитрат. — Т.: 1992. — Б. 22.

шеърига руҳдош ва кайфиятан уйғун бўлган «Дамлар»¹ни ёзди:

*Баъзан: хаёл этакини
 тунқазмас,
 Ёш ерларга ўз бошича йўқ
 бўлув.*
*Шунда эс ҳам қалб
 тилига тушунмас,
 Боши қотар, кўполманур,
 тўнганур...*

Эс, фикр қалб тилига тушунмаслик оқибатида боши қотиб, кўполланиб ҳам тўнғланиб қолган дамларда, «қалб тонгнинг шамоли қаршисига қалтираган япроқдек аста-секин титраб кетар»-да, унга қулоқ солиш учун жим бўлган шоирнинг юлдузли онлари Фитрат домланинг «мунгли кечанинг оғушида, кўп мунгли уйнинг қироғинда» қолган ҳислари нақадар туйғудош бўлганини дилдан кузатиш мумкин. Уша пайтда бундай «саодатли дамдан қуруқ қолмаслик учун бутун эси билан, бутун сезгиси» кечанинг хаёлини тинглаётгандай Чўлпоннинг дардли дамларини эслайлик. Шунда икки нарса — шамъ ва кўнгил тўқинишигина Фитрат домлага ҳамдам ва ҳамдард бўлганини унутмай...

*Мунгли кечанинг мунгли чоғинда,
 Кўп мунгли уйимнинг қироғинда
 Ёлғиз икки нарса эди ёндош-да:
 бири шамъим,
 бири...
 кўнглим!*

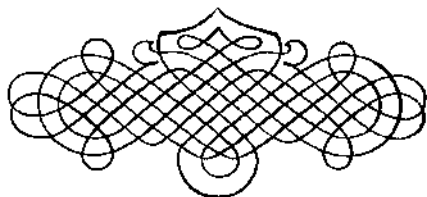
Нега шамъ билан кўнгил ҳиссий ёндош келади. Ҳар иккиси зиё маскани эканиданми ё мунгли кечанинг мунглари аро уйғоқликни ҳар иккиси ҳам сақлаганиданми? Улар нафақат ёндош, балки сирдош, ҳамроз чиқар:

*Бошиқа ҳамма тинч, жим,
 ўчлаб узонишда,
 Шундай кечаларни
 севаман мен,
 Бунда югуриш йўқ,
 сурғулиш йўқ;
 Юрмоқ-да, оғашмоқ-да
 кўрулмас:*

¹ Шеърининг матни учун қаранг: Чўлпон. Асарлар. 1 жилд. — Т.: 1994. — Б.60.
 www.ziyouz.com kutubxonasi

тўплами ҳам уч шоғирдининг шеърлари билан бирга нашр бўлгани каби⁴ бу тўрт шеър ўзаро туғилиш нисбати ва туйғу ифодасидан қатъий назар «Инқилоб» журналининг бир сонидан ўрин олди⁵. Уч шоғирд (Чўлпон, Боту, Элбек)нинг шеърларидан ўқувчилар хабардор бўлгани учун биз уларни қиёсий ўрганишни шеършунослар ихтиёрига қўйиб, устоз Фитратнинг шу кунга қадар қайта чоп этилмаган, «Менинг кечам» шеърининг мутолаасига тутинамиз⁶...

“Туркистон”. — 1996. — 21 декабрь.

⁴ Ўзбек ёш шоирлари. Фитрат, Чўлпон, Элбек, Боту. — Т.: 1922.

⁵ Инқилоб. — Т.: 1924. 13–14 (қўшма) сон. — Б. 3–4.

⁶ Мақола эълон этилган пайтда ушбу шеърнинг қайта нашри амалга олмаган эди, шунинг учун мақолага Фитратнинг «Менинг кечам» шеърини илова қилган ҳолда эълон қилган эдик. Шеърнинг матни учун қаранг: Фитрат. Танаанган асарлар. 1 жилд. — Т.: Маънавият, 2000. — Б. 44–45.

«ТЕМУР САҒАНАСИ»НИ ИЗЛАБ...

Ўзбек драматургиясининг тамал тошини қўйган Фитратнинг ўндан ортиқ сахна асарлари яратгани маълум. Бу асарлар, асосан, 1919—1926 йиллар бўсағаларида ёзилган бўлишига қарамай, драматург салоҳиятининг олис шабадалари 1910-йилларнинг бошларида ёзилган насрий асарларида Фаранги ва Мударрис («Мунозара»), Мен ва Уста, Қози ва Мен («Ҳинд сайёҳи баёноти») суҳбатларида сезилган эди. Бу драматургик асарлар олис Ҳинд ўлкаси воқеаларига («Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари») асосланадими, Бухоро тарихининг қоронғу қатламларидан баҳс юритадими («Абулфайзхон», «Арслон»), улар турли ришталар билан мамлакат тарихига боғланади ва юрт келажагига чиндан қайгурувчи ватанпараст шоирнинг истеъдоди кўлаמידан дарак беради.

Фитрат яратган драматик асарларнинг тақдири шоирнинг ўз тақдири ёки ўша асар қаҳрамонларининг қисматидан ҳам фожеалироқ. Улар ўз даврида ҳали сиёҳи қуримай турибоқ сахнага чиққан бўлса-да, айримларигина «Чин севиш», «Ҳинд ихтилолчилари», «Абулфайзхон», «Шайтоннинг Тангрига исёни», «Арслон» ва «Восеъ кўзғолони» (форс тилида), «Рўзалар» каби драмалари вақтида чоп этилгани учун, қайта нашрга тайёрланиб халққа қайтарилиди. «Бегижон», «Қон», «Ўғузхон», «Темур сағанаси», «Абу Муслим» каби драмалари ва «Тўлқин» операсининг либреттоси нашр этилмагани учун ҳам бу асарларни тиклаш жараёнида уларнинг мавзу доираси, маъхазлар (материал ва манбалар) қамровини белгилаш билангина чекланмоқдамиз.

Улуғ соҳибқирон Амир Темур номи Фитратнинг ўттиздан ортиқ илмий ва публицистик асарларида тилга олинган. Олим «Ўзбек адабиёти намуналари»да «Темурийлар даври ўзбек адабиёти»ни алоҳида адабий давр сифатида тадқиқ этганига қарамай, бевосита бадиий асарларида Темур сиймосини тириштиришга уриниш нияти билан «Темур сағанаси» сахна асари дунёга келди. Драматургнинг «Темур сағанаси» асари жуда кўп адабий жанжалларга сабаб бўлган.

Асар 1919 йили ёзилиб, аynи шу 1919—1920 йиллари Тошкент ва Самарқанд театрлари сахнасига чиққан бўлса ҳам, унинг матни ҳамон топилганича йўқ. Адабиётшунос Н.Каримов адибнинг публицистик асарларига таянган ҳолда драма воқеаларини ўзича қайта тасаввур этиб, «Фитратнинг шайтонга исёни» мақоласини¹ эълон қилди. Ўзига хос кузатишларга бой бу мақолада кўпроқ тахайюл қудратига

¹ Каримов Н. Фитратнинг шайтонга исёни. // ЎзАС. — 1993. — 20 август.

ва мушоҳада кучига таяниб иш кўрилгани учун асарнинг асл матнидан бир оз йироқроқ тушган ўринлар анчагина. «Темур сағанаси» асарини тугалроқ тасаввур қилиш мақсадида биз хаёл кучига эмас, балки ўша давр ҳужжатларига таянган ҳолда, асарнинг айрим сақланиб қолган парчалари (иқтибос ва кўчирмалар шаклида)га асосланиб иш кўришга уриниб кўрамиз.

Фитратнинг «Ҳинд ихтилолчилари» драмасининг (Берлин, 1923) орқа муқовасида адибнинг «босилган ва босилмаган асарлари»нинг рўйхати берилган. Муқовада «босилмаган» рукни билан «Темур сағанаси» асари «бир пардали драма» деб таништирилади. Асарнинг ёзилиш даври, бизнингча, юқорида айтилганидек, 1919 йил бўлса ҳам, у турли манбаларда турлича кўрсатилади. Драма воқеаларини қайта тасаввур қилиб кўрганимизда ҳам айрим олимлар ёзганидек, 1917 ёки 1918 йил эмас, балки 1919 йили ёзилгани англашилади². Чунки 1919 йили Фитрат Тошкентда бўлиб, Истиқлол учун кураш воқеаларидан бир оз чекинган, Аффон элчихонасида хизмат қилаётган, илмий-адабий ташкилот «Чиготой гурунги» ҳам секин-аста таъқиб остида қолган давр эди. Асар айна шу даврда саҳнага чиқди, бироқ узоқ сақланиб турмади. Сабаби у «Чиготой гурунги» фаолияти билан боғлиқ ҳолда бу даврга келиб манъ қилинган ушбу ташкилотнинг дастури доирасидаги бадий асарлардан эди. «Гурунг»нинг нашри бўлган «Тонг» журналининг босилмай қолиши (1920) билан драма қайта саҳнага чиқмаган пайти бир хил вақтга тўғри келади. Демак, унинг нашр этилиши ҳам режалаштирилган бўлса-да, тайинки, шу йиллари ўз-ўзидан тўхтаган.

Н. Каримов мақоласида тўғри таъкидланганидек, драма воқеаларини тиклашда бизга адибнинг публицистик асарлари ва, хусусан, «Юрт қайғуси» умумий номи остида чоп этилган уч сочмаси (Ҳ. Олимжон уларни «настрий шеър» деб атаган) ёрдам бериши шубҳасиз. Драматургнинг «Арслон» асарининг туғилишида «Бухоронинг ҳоли» («Хуррият», 1918, 72 сон) мақоласида камбағал Турсуннинг турмуш тасвири, «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» асарлари учун «Англиз ва Туркистон», «Шарқ сиёсати» сингари мақола ва рисоалари қанчалик муҳим рўл ўйнаган бўлса, «Темур сағанаси»нинг туғилишида «Юрт қайғуси» шундай «хамиртуруш» вазифасини ўтаган. Бироқ Н. Каримов ёзганидек, «Юрт қайғуси» туркумига кирган «Темур оддинда» лавҳаси тўғридан-тўғри «Темур сағанаси»га айланиб қолмаган.

² Масалан, америкалик олим Э. Олворт шундай кўрсатади: Temurning saghanasi(gha). Bir pardali drama / opera. Tashkent: 1918 / 1919. Qarang: Allworth E.A. The Preoccupations of 'Abdalauf Fitrat, Bukharan nonconformist. – Berlin: Das Arab.Buch, 2000. – p. 64.

Фитратнинг бир пардали драмаларида кўрилган адабий услубдан келиб чиқиб мулоҳаза юритганда, улар кўпроқ диалог характеридаги асарлар бўлгани маълум. Масалан, «Мунозара»нинг Ҳожи Муъин таржимасидаги саҳна варианти бунга мисол бўлиши мумкин. Лекин асақ қаҳрамонлари, бизнингча, йигит (адибнинг кўп муҳолифлари, тасдиқлаганидек, Фитратнинг ўзи), Темур руҳи ва ремарка ҳамда декорациялар орқали акс этиши лозим бўлган Пейзаж образидан иборат бўлган. Йигит («Юрт қайғуси»даги би; ўзбек йигити) мамлакатдаги сиёсий бетайинликлардан бебошвоқ раҳбарлар, ноаҳил зиёлилар ва жоҳил оломондан ранжиб, буюк бобоси Темур руҳидан кўмак ўтинмак учуннинг мақбарасига зиёратга келади. Зиёрат таомили бўйича ўз отасининг олдида бир оз ёзгиради. Унинг сўзлари кўпроқ: «Юрт қайғуси»даги фикрларга мантқан яқин бўлган, бўлиши мумкин. Қолаверса, Ҳ. Олимжоннинг 1936 йили «Фитратнинг адабий ижоди ҳақида» мақоласида шундай кўчирма бор: «Муаллиф «...Темур сағанаси»га бориб, ўн фожеасини айтиб йиғлайди: «Ҳоқоним, эзилиб таланған таланиб йиқилған, йиқилиб яраланған турк элининг би боласи сендан кўмак истарға келди. Боғлари бузилған, гуллари сўлған, булбуллари учурилған Туроннинг бир қоровули сенга арз этарға келди»³. Бизнингча, драманинг дастлабки кўриниши қаҳрамоннинг «арзи ҳоли»дан иборат.

«Темур сағанаси»даги иккинчи кўриниш бевосита дард селидан безовта бўлиб, Темурнинг қабрдан тик туриши (қаҳрамон наздида) асарнинг энг юқори руҳий ва маънавий нуқтаси ҳисобланади. Шунинг учун Фитрат Темурга «сўз бериш»дан аввал саҳнада мана шу руҳий ҳолатнинг таъсирли ифодасини бериш учун «пейзаж образи»га, тўғрироғи, предметли пейзажга мурожаат этади. Америкалик фитратшунос Э. Олвортнинг «Ўзбек драмасида ислоҳот ва инқилоб» номли мақоласида айтилишича, ўз қаҳрамонининг руҳини имкон қадар халқ руҳига яқинроқ қилиб тасвирлаш учун «пейзаж образи»ни асарига киритган⁴.

Бошқа бир манбада ушбу тасвир қуйидагича келтирилади: «саҳна устида қоп-қора бир булут, булутнинг ортидан бир нур кўринади, нур ичида Темурнинг руҳи аста ёришиб, томошабинга яқин келади»⁵. Бахтимизга Темур монологидан ҳозирча кичик бир парчани тиклашга, тўғрироғи, топишга эришдик. 1987 йили «Doğu Türkistan Dergisi»ида Фитрат ҳақида мақола эълон қилинган. Унда Фитратнинг «туркчилик руҳидаги асарлари»га тавсия бериларкан, Темурнинг қуйидаги сўзлари келтирилган:

³ Олимжон Ҳ. Танланган асарлар. III т. — Т.: 1960. — Б. 235.

⁴ Иқтибос ушбу манбадан олинди: *Central Asia Reader. The Rediscovery of History*. - New York-London: 1994. — p. 36.

⁵ Hayit B. *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın bazı Meseleleri*. — İstanbul: 1987. — s: 197.

«...Мен сизларга кўп нарсалар қолдирган эдим. Не бўлдики, бир замонлар шарафли ва жасур миллатнинг авлодлари ҳозир бошқа бир миллатнинг зулми остида қолмиш... Кимлар боғларингдан қушларимни қувмоқда!... Оталар меросидан нималар олгандингиз? Сиздан талаб этаман, қалқингиз... Ўлкани тузатингиз, авлодларим ҳур яшамоқларини таъмин этингиз. Агар бундай қилмасангиз ўлка буюк бир мазорлик ҳолига келади»⁶. Ушбу парча гарчи асарнинг асосий воқеаларини тўла тиклашга даъво қилмаса ҳам, унинг моҳиятини англашга ёрдам беради.

Буюк бобомиз Темурнинг сўзларини шарҳлашдан ўзимизни тийиб турсак ҳам, Фитрат Амир Темурнинг кўзи билан давр воқеаларини кўздан кечирган, унинг руҳи билан англаган ва ўлкани «келгусидаги буюк мазорлик ҳоли»дан қутқариш учун шу кундаёқ курашга бел боғлаш керак, деган манتيқни ифода қила олган. Эҳтимол, шунинг учундирки, хорижда 20-йилларга тааллуқли ўзбек халқ кўшиқлари орасида

*Тупур, Темур, юзимизга,
Қулоқ солма сўзимизга...
Сендан кейин авлодларинг
Ўтмаслашиб, қолиб кетган?*

сингари мисраларни учратиш мумкин.

Бу 1918 йилги Туркистон мухториятининг мағлубияти, амирга қарши Ёш бухоролилар қуроли ҳаракатининг Колесовга мантиқсизларча алданиши ва уларнинг ўз юртидан қувилиб муҳожирликда яшашга мажбур бўлгандаги ҳолати билан боғлиқ. Албатта, буюк Темур сўзларини биргина Бухоро ҳудуди билан боғлаш ўта камлик қилиши, табиий. У ўша замонда Шарқ ва Осиёни мустамлака қилиб бўйсундириш авж олганига қарши айбномадир. Шунинг учун ҳам, бизнингча, асарнинг моҳиятини англашда Фитратдан сўнг фожеа яратган улуғ драматургларнинг асарларидаги воқеаларга ҳам бу асар ҳамонанг экани очиқ сезилади. Мақсуд Шайхзода ўз асарида Мирзо Улуғбекни бобо Темур руҳи билан учраштириши Шекспир Ҳамлетидан кўра кўпроқ Фитратнинг «Темур сағанаси» асарига боғланишини энди сир сақлашнинг ҳожати йўқ. Шайхзода талқинидаги Мирзо Улуғбек ўз фожеаларини англаб етишида Темур руҳидан мадад ўгинади.

Фитрат ниятида халқнинг ўз дардини англаб, ундан қутилиш иложини топишида ҳам улуғ Темурнинг руҳи кўллайди. Мирзо Улуғбек томонидан улуғ бобосининг руҳига мурожаат қилиб айтилган «*Бобо Темур, омонатинг сақлаёлмадиқ, авлодларинг чиқиб қолди ноқобил*» деган

⁶ Doğu Türkistan Dergisi, – 1987. Mayıs.

⁷ Türkistan Halk Müziği. 1-cild. Hazırlayan M. Sabir Karger. – Ankara: 1986.

сўзлари нафақат XV аср фожеасида, балки ўз юртини ўзгаларга бериб қўйган, «айтарга ҳоли, борарга ери, курашига мажоли қолмаган» юртдошларига ҳам тааллуқли эди. Шунинг учун ҳам «авлодларни ҳур яшашмоқчилигини таъмин этиш» имкони бўлатуриб, уни йўқотган халқига нисбатан Темур руҳи воситасида ҳайқирган эди Фитрат.

Табийки, Бобо Темурнинг бу хитоби беиз кетмаган. Драма таъсириданми бўлиб, халқнинг баҳодир ўғлонлари ўз юртини мустамлака зулмидан, болшевоийлар ишғолидан қутқармоқчи бўлганлар, уларни «босмачи» ёки бошқа тавқиллаънатлар билан қанчалик ҳақорат қилишмасин, ўзларини бу ҳаёт-мамонт курашига чоғланганлари маълум маънода Темурнинг Фитрат воситасидаги хитобларига жавобдир. Япон туркшуноси Хисао Кўматсунинг ёзишича, «Бу асарлар халққа мислсиз даражада таъсир кўрсатган. Улар драманинг ҳар кўригидан кўзган ёшларини оқизиб чиқиб кетганлар»⁹.

Англашиладики, Фитрат драмаси, ўзи ихчам бир пардали асар сифатида саҳнага чиққани билан, унинг таъсир доираси ва воқеалар кўлами кенг бўлган. Драмани Фитратнинг публицистик асарларида кўринган айрим чизгилар доирасида тасаввур этганда ҳам, ўз даврининг ҳужжатларига асосан тиклаганда ҳам энг таъсири асарлардан бири каби қабул қилмоғимиз мумкин бўлади. Шундай экан, «Темур сағанаси» юксак бадиий савияда ёзилган тарихий драма бўлгани учун ундаги воқеалар қамрови, образлар тизимини «Юрт ҳайғуси» асарининг руҳи билангина чеклаб бўлмайди. Кузатишимизча, Фитрат публицистикаси «қалбда ғалаён қилган бир оний туйғунинг ифодаси» сифатида қоғозга «тўкилган» бўлиб, уларда туйғулар тошқини, руҳий ҳайқириқ баралла ҳар жумлада акс этиб турган. Тарихий драма кўпроқ бадиий мантиққа, рамзий мушоҳадага асослангани учун ҳам, ундаги «туйғулар тошқини» биринчи ўқишдаёқ, айниқса, матни тўла бўлмаган асардан қолган изларни пайқашда акс этмаслиги мумкин. Бироқ даврлар ўтиши билан бу асарга қайта-қайта мушоҳаат қилишимиз, руҳимизни қайраб, кўнгилларга таскин бериб туришимиз мумкин. Бу зеҳний юмушда буюк бобокалон Темур руҳи ҳамиша бизга мададкор.

"Миллий тикланиш". — 1996. — 20 август.

⁹ Komatsu H. 20. Yuzyil baslarinda Orta Asyada Turkçütök ve Devrim Hareketleri. — Ankara: 1993. — S.69.

ШЕЪР ВА ШОИРЛИК

Абдурауф Фитратнинг шеърят назарияси масалаларига бағишланган кўлаб илмий фикрлари унинг адабий-бадий асарлари қатига синган бўлса-да, соф назарий муаммолардан баҳс этувчи биринчи мақоласи «Шеър ва шоирлик» 1919 йили яратилди¹. Ҳали бу даврда чуқур назарий умумлашмаларга молик илмий асарлар яратилмаган, эндигина янги тизим мактаблари учун адабиёт фанидан дарслик — китоблар пайдо бўла бошлаган эди. Кейинроқ, 20-йилларнинг бошларида Чўлпоннинг «Шўролар ҳукумати ва санойиъ нафиса»², А. Саъдийнинг «Гўзал санъат дунёсида»³ мақолалари, Ваҳуд Маҳмуднинг «Бугунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз»⁴ туркум мақолалари вужудга келди. Лекин булар Фитратдан анча кейин яратилган ва назарий масалалар бобида Фитрат мақоласида кўринган юксак дид, чуқур фикр, гўзал тил ва бетакрор услуб даражасида эмас эди.

Мақола Фитрат томонидан 1918 йили асос солинган «Чигатой гурунги» танкилоти талаб-эҳтиёжлари даражасида ёзилган бўлиб, бу адабий-маданий жамият «Чигатой ҳудуди» деб ном олган географик бирликнинг туб ер эгалари саналган Марказий Осиёдаги туркий халқларнинг маданияти, адабиёти, тарихи, тил ва имло масалаларини атрофлича ўрганишга киришган дастлабки илмий жамият ҳам эди. Бу ҳақда Абдулҳамид Чўлпон: «Орада «Чигатой гурунги» деган бир жамият чиқиб қолди. У жамиятга мансуб кишилар тилни соддалаштирмак мақсадини асос қилиб ушлаганлари ҳолда ўзбек адабиётининг тугаланишига катта аҳамият бердилар. Тугалланатурган адабиёт чин адабиёт бўлмоғи керак. Шунинг учун адабий асарларга ҳақиқий қийматини бериб, адабиётга кира олмаган нарсаларни шафқатсиз суратда майдондан ҳайдай бошладилар... «Чигатой гурунги» асосини маҳкам қурганлиги ва чизиқни тўғри чизганлиги учун ўзи йўқ (бўлиб) кетса ҳам ўзбекнинг янги адабиётида янги, порлоқ, шарафлиқ саҳифалар очди ва очмоқда давом этади»⁵ деб ёзади. Япон туркшуноси Хисао Кўматсу «Чигатой гурунги» фаолиятидан сўз очар экан, ушбу мақоладан иқтибос келтириб («ҳар ким ишонадурки, турк улусининг борлиги ва маданийлиги араб келгач бошланмаган») гурунгнинг адабий сиёсатини тушунтиришга уринган⁶.

¹ Фитрат. Шеър ва шоирлик. // Иштирокиюн. — 1919. — 24 июл, 29—30 август (келтириладиган иқтибослар ушбу манбадан олинди).

² Чўлпон. Шўролар ҳукумати ва санойи нафиса. // Иштирокиюн. — 1920. — 7 ноябрь.

³ Саъдий А. Гўзал санъат дунёсида. // Инқилоб — 1922. — 2 топ.

⁴ Маҳмуд В. Бугунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз. // Маъриф ва ўқитгучи. — 1925. — 4 сон. — Б.27-35.

⁵ Чўлпон. Тарихнинг зарарли тақаррури. // Туркистон. — 1924. — 14 октябрь.

⁶ Komatsu H. 20. Yüzyıl başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri. — Ankara: 1993. — S. 30-41.

Демак, ҳар бир ҳодисага унинг вужудга келиш тарихидан, яъни историзм тамойилидан келиб чиқиб баҳо беришга ўрганган Фитрат бу мақолада ҳам шеър назариясидан баҳс юритишдан аввал туркий халқларда шеърнинг пайдо бўлиши ва улар шеър деб қандай санъатни тушунганларидан сўз очади: «Шеър ва шоирлиқ деган сўзлар бизда янгигина нарса эмас. Турк улуси ўз борлигини очунга кўрсатқали шеър ва шоирлиқни билибгина келганлар». Дунёдаги энг кўҳна халқлардан саналган туркларнинг араб истилосига қадар шеърсизлигидан гапирмоқ — уни бир маданиятсиз, ўтмиши йўқ халқ дейиш билан тенг эди. Шунинг учун Фитрат далиллар асосида: «Маганий бир улуснинг шеърсизлигин сўйламак эса, гапуруб турган бир кишининг жонсизлигига ишонмак каби кулунчдир», деб оддий ҳақиқатни баён этиш билан «турклар мусулмонлиқдан бурун ҳам буюк маганий донгли бир кун кечирганлар», «туркларнинг мусулмонлиқдан бурун ҳам ўз шеърлари, шоирлари, адабиётлари бор эди» деган хулосани пухталаб олгандан сўнггина, шеърга берилаган мавжуд таъриф тавсифларни ўзига хос тарзда «тафтиш» қилади: «Сўнгги араб адиблари шеърни «каломи мавзуну муҳаффан», дея таъриф қила эдиларким, бу вазми, қофияли гап демакдир. Бизнинг шоирларимиз ҳам (шеърни — Ҳ. Б.) шул бино қабул этадилар. Етти саккиз сўзни билгили бир «вазн»да тизиб, кетинда билгили бир сўзни «қофия» қўймоқ билан шеър орасинда ердан кўккача айирма бордир». Бу билан олим шеърга тўғри англаш бериш учун уни ўткинчи, ноўрин таъриф ва тавсифлар сиртмоғидан қутқармоқчи бўлади. Бунга эришиш учун эса, аввало, юқорида эслатиладиган адабиёт йўлларидаги энг катта «ҳунаримиз» саналган тақлидчиликдан, Фитрат ибораси билан айтганда, «иярувчиликдан турк шеърининг бошини сақламоқ лозим». Чунки «Бедил. Бир мажлисда» (1923) бадиҳасида ёзилганидек, «Инсонларнинг табиатларига ерлашиб қолган бир-бирларига эргашмак ҳақиқат йўлининг қароқчисидир. Инсонлик дунёсидаги кўп истеъодлар (шул тақлидчилик сабабли) ишга қўйилмай қолдилар...» «Вақтларини тақлид орқасинда йўқотмоқлари сабабли, булар билан ҳақиқат орасига шундай бир қалин девор тиклангудирким, топиб ёқаларини йиртмоқ билан унинг томонга йўл оча олмайлар». Шунинг учун ҳам таъриф шундай бўлиши керакки, у тақлидга ўз бағридан жой бермасин. «Вазн ва қофия»га асосланган таъриф эса, муайян маънода тақлидга ён беришликдир. «Ҳолбуки, шеър бошқа, «қофия» билан «вазн» бошқадир. Ўйла (ундай бўлса — Ҳ. Б.) шеър нагур? — деб савол қўяди олим ва унинг жавобида эса, «шеърда кишиларнинг қонини қайнатғучи, сингирларини ўйнатғучи, миясини титратғучи, сезгусини қўзғатғучи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи бўлмаган сўз «вазн»

ва «қофия»си бўлсун, шеър бўла олмайдур» деган ҳукмга келади. Демак, Фитрат таърифича, шеър тақлиддан айрилгандагина унинг қалбида ётган пинҳоний қувват — «маънавий куч» юзага чиқади, аини шу ҳолатнинг ўзи шеърнинг ҳақиқатидир. «Тақлидгўй назмчилар эса, «вазн» ва «қофия»си бўлган турли маъносиз сўзларнинг шарафига ишонган сайин шеърнинг ҳақиқатидан узоқлашиб қолдилар... Биз ҳам шеърни «вазн» ва «қофия»дан иборат деб билсақ, чин шеърга яқинлаша олмаймиз. Чин шеър юрак сезгуларини кўрсатмақдир. Вазн ва қофия эса, сўзнинг безағидир».

Фитрат устувор қилган шеър таърифидаги бу нозик жиҳатлар шарқнинг машҳур шеършунос алломаси Низомий Арузий Самарқандийнинг «Шоирлик шундай санъатки, бу санъат орқали (шоир) ҳаяжонлантирувчи тушунчалар ҳосил қилади ва таъсирчан қиёсларни бир-бирига улайди»⁷ сўзларига яқин келади. Шоир ўз юрак сезгиларини шеър воситасида ташқарига чиқариб, ҳаяжонлантирувчи тушунчалар ҳосил этар экан, аввало, ташқи ҳаёт шоир туйғуларига таъсир кўрсатиши мумкин эканига эътибор қаратилади: «Биламизким, ҳар биримизда жон ва онгимизни теграмиздаги нарсалар ва ҳодисалардан чорлантириб (дарак бериб — Ҳ. Б.) турғучи беш сезгич «ҳаввоси хамса» бордир. Жонимиз шул «беш сезгич» орқали дунёнинг ўз теграмизга эришкан нарса ва ҳодисаларини билиб турар ва ҳар бирисиндан қайғу, севинч, кўрқув, қизиш, қайнаш каби сезғу ва туйғулар оладир. Шеър юрагимизда ҳосил бўлган ана шундай сезгуларни ҳунарлича сўзлар билан бошқаларнинг юрагига ўткармақдир. Шоир теграмосидаги нарса ва ҳодисалардан олдиғи сезгиларни ҳунарлича (санъаткорона) сўзлар билан бошқаларга ўткармакчи бўладир. Кишининг юраги қанча «сезагон» (мутахассис) эса, шунча яхши шоир бўлар. Шоирлик учун бир сезғи ва у сезгини ҳунарлича сўзлар билан бошқаларга ўтказғучи бир куч керакдир». Демак, шоир ташқи ҳаёт таъсири билан туғилган ҳис-туйғуларини «бошқаларнинг юрагига ўтказмақ учун» шеърга мурожаат қиладики, бунда у «ҳунарлича ишланган», яъни санъаткорона топилаган ва сайқалланиб тимсолга айлантирилган сўзлар билан иш кўради. Шеърнинг қалбида ётган куч, маънавий қудрат «ҳунарлича сўзлар» воситасидагина шеърхонга кўчади. Бу кўчиш жараёни Фитратнинг аини шу йиллари ёзилган «Шоир» шеърисида шундай ифодаланганди: «Шоир табиатдан сирли, теран маъноларни... Чин йўллар билан излар — топар, ўзи учун сақламас. Уларни ёз гулининг япроғидан тўкулган сўзлар илан бизга ўраб топширар». Мана шу чин йўллар билан топилаган тимсолларни бизга ўраб топшириш (етказиш)

⁷ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. — Т.: Фағур Фулом номидати Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. — Б. 31.

жараёнида мақолада тилга олинган «вазн» ва «қофия» асосий мақсад эмас, балки шеър қалбидаги маънавий кудратни «тказувчи воситага айланади. Шеърдан мақсад «вазну қофия» каби шаклий бирликлар эмас, балки шеър қалбидаги ҳақиқатнинг шеърхонга кўчишидир. Шунинг учун ҳам шеърят султони Ҳазрат Навоий айтганидек, «Сўзку фасоҳат зеваридин музайян эмастур, анга чинлик зевари тамом бастур». Яъни, сўзнинг шеърга айланиши унинг фасоҳат зийнати билан безанишида эмас, балки чинлик зевари (белгиси)нинг мавжудлиги унинг учун етарлидир, деган хулосасини олим ўзи учун ибрат билган. Лекин бу сабоқ билан у чекланмайди, ушбу «мантиқи солим»нинг жўн қабул қилинишига, яъни «шеър сезги тўлқунларини сўз орқали ташқарига тўкмақдур» қабилидаги таъриф билан тўхталиш, ифрот (нотўғри ҳукм)га олиб келиши мумкинлигини уқтиради: «Бу қараш бир оз ифротдур. Шеърнинг бир санъат бўлганлигини қабул эткандан кейин бу қарашнинг аҳамияти қолмас, айниқса, биз каби чин шеър ва санъат очунидан узоқлашганлар. Эсимизга келган ҳар бир сўзни юрагимиздаги «сезгу тўлқунлари» гумон қилиб ташқарига ота берсоқ, Тангри кўрсатмасун, ўқувчиларимиз қочарга йўл тополмай қоларлар!» Демак, юракдаги ҳар қандай ҳиссиёт ҳам шеър деб ташқарига «отилавермас» экан. Шоир ушбу кўчириш жараёнида «мусаввирона кўриш, мутрибона уқиш, орифона идрок этиш» қобилиятларини ўзида мужассам қилиши лозимлиги билинади. Худди шу маънода Фитрат бизга бир неча марта уқтирган «шеър қалбидаги маънавий куч» чуқур ҳис этилган, санъаткорона ишлатилган сўзлар воситасидагина, чин йўллар билан ифодалангандагина шеърга айланиши мумкин деган таърифга етишган бўламиз.

Шеър ҳақидаги ҳақиқатни англаб етгандан кейингина Фитрат унинг ифода усуллари — шакл, вазн, қофия каби истилоҳларни тушунтиришга киришади: «Шеър икки турлидур: манзум шеърлар (тизим шеърлар), мансур шеърлар (сочим шеърлар). Тизим сўзлар билан шеър суйламак (мумкин) бўлгани каби, сочим сўзлар билан ҳам шеър суйламак (мумкин) бўлар. Сочим шеърлар (мансур шеърлар) учун «вазн ва қофия»нинг тейишлиги бўлмас ҳам сўзларнинг ҳунарлича (санъаткорона) бўлиши тейишдур».

Фитрат қуйроқда яна ёзадики, «юрагимиздаги сезгиларни тасвир этмакчи бўлсак, қофиясиз, вазнсиз бир шеър (сочим шеър) ёзамиз. Шеъримизни безамакчи эсак, вазни, қофияли шеър (тизим шеър) ёзармиз», дейиш билан вазнсиз бир шеър деб мансур шеърларни назарда тутлади. Фитрат талқинидаги «вазнсиз шеър» ибораси бизнинг қулоқларимизга «эркин», «сарбаст», «верлибр» каби атамалар орқали ўрнашиб қолган шеърый нутқнинг айни

ўзидир. 30-йиллар шеърятда бу турли шеърлар «сочма» номи билан машҳур бўлгани адабиётимиз тарихидан бохабар китобхонларга маълумдир. «Мансур шеър» истилоҳи эса, 70-йиллар шеърятига нисбатан адабиётшунос И. Фафуров томонидан қайта ишлатилдики⁵, дастлаб Фитрат қўлаган бу истилоҳ ҳозирги шеърятда ҳам ўз ҳодисаларига муносиб қўлланилғусидир.

Ёдингизда бўлса, Фитрат мақоласи турк шеърятдаги араб-эрон шеър техникасидан юқтирган тақлидгўйликка қарши пафос билан бошланганди. «Биз мусулмонлиқдан сўнг адабиёт йўлларинда иярувчиликдан сира қушила олмаганимиз, адабиёт йўлларинда энг катта ҳунаримиз кўпрак эронлиларга, ундан кейин арабларга иярмак бўлган» дейиш баробарида мана шу тақлидгўйликнинг муҳим жиҳатлари каби «вазн, қофия»га эътиборни қаратганди. «Вазн ва қофия» хусусидаги баҳс якунида ҳам олим шу фикрга қайтиб, «Дунё саҳнасига ияру тақлиднинг рўлин ҳеч бир миллат биз турклар каби адо эта олмагандир. Биз қайси бир миллатнинг қайси бир нарсасига тақлид этмакчи бўлсак, ўзимизнинг миллий руҳимизга қарамасдан тақлид этамиз... Ҳолбуки, эрон вазни билан туркча шеър ёзиб турк улусига ўқушмоқ мумкин эмасдир. Форси(ў)ча гунёнинг ўйноқи ва нозли сўзларидандир. «Вазн» чанбаринда театрў саҳнасиндаги қизлар каби ўйнаб турадир. Турк сўзи эса оғир, виқорли, гавдалидир... Эрон вазида туркча шеър ёзганлар икки зарарли ишқа мажбур қоларлар. Биринчиси, шеър орасинда кўпрак арабча сўзлар киргузалар. Иккинчиси, «вазн» риояси билан туркча сўзларнинг гавдасини бузарлар. Эрон вазинда шеър айтқон бутун турк шоирлари шул икки касалга тугтилганлар, бирортаси ҳам қутила олмаган. Туркча сўзларнинг гавдасини бузмай олмоққа энг кўп тиришкан шоир Навойидир. Навойининг шеърларинда бузулган сўз оз кўрунадир. Демак, Навойи ҳазратлари бу ишнинг совуқлиғини англамиш, бироқ ўзини бутун қутқара олмаишдир».

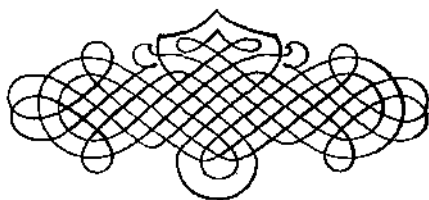
Бу қисқа мулоҳазалар билан чекланмаган олим ўзининг кейинги тадқиқот ва қўлланмаларида, «Турк шеърининг миллий вазиимиз бўлган бармоқ тизими» («Адабиёт қоидалари») ва араб-эрон арузининг турк шеърда қўлланилиши сирлари («Аруз ҳақида») хусусида янада ойдин, чуқур ва изчил фикр юритган. Бироқ 10-йилларнинг сўнгида эълон этилган ушбу мўъжазгина мақола орқали шеърят ўзининг умуминсоний ҳиссий сифатлари ва ўзига хос инжа сирлари билан бирга миллий вазн «чанбаринда»гина такомил топиши мумкинлигини айтиб улгурган. Шоир ўз миллий ҳиссиёти, тили, услуби каби унсурларни имкон

⁵ Фафуров И. Ям-яшил дарахт. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.

даражасида ўз миллатининг дилини кўрсатиш учун, у халқ истеъмолида бўлган сўзларни ўз ҳолича, уларнинг «гавдасини бузмай» шеърга олиб кириш шоирнинг маънавий бир юмуши эканини жуда ишончли далил ва манбалар орқали исботлаб берган. Шунингдек, шоир халқни ўз миллий маданияти ва замонидан озукланиб, миллатнинг дидига, дилига ва тилига мос асарлар битгандагина миллатнинг отасига айланиши мумкин эканини бир мақола имкониятида тушунтира олганки, бу назарий ақидалар олимнинг Хожа Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Бобур ва Машраб каби мумтоз адабиётимиз даҳолари ҳақидаги мақолаларида изчил давом этади.

Фитратнинг биргина «Шеър ва шоирлик» номи ихчам мақоласи орқали шеър назариясини ҳам унинг амалий жиҳатларини яхши билувчи нуктадон олим экани кўринади.

“ЎзАС”. — 1995. — 16 июнь.

ИМОМ ҒАЗЗОЛИЙ, ФИТРАТ ва ПОСТМОДЕРНИЗМ*

Аслида «Постмодернизм даврида Имом Ғаззолий таълимотининг ўрни ва Фитратнинг шеър ва шоирлик ҳақидаги қарашлари» деб сарлавҳа қўйиш ҳам мумкин эди. Бироқ тарихчиларнинг изчил даврийлик тамойилларига амал қилдикми ё сенсацияга ўч мухбирларнинг йўлини тутдикми ва ёки постмодернизм шароитида модерн услуб инерциясининг ҳукмига бўйинсундикми, ҳуллас, сарлавҳа юқоридагича қолди.

Постмодернизм даврида Имом Ғаззолий руҳониятини соғиниш ёки Фитрат бундан юз йил аввал иш кўрган шеърини шакллардан янгилик ахтариш архаик олимнинг архив титиши каби жўн ҳодисадай туюлиши мумкин. Бироқ ҳар қандай янгилик эскилик бағрида туғилади ва унинг вояга етишида «эскилик» доя вазифасини ўтайди. Янги туғилган мурғак «янгилик»ка секин-аста айланиб бораркан, ҳар қадамда, ҳар бекатда «эскилик» билан боғлаб турган ришталар узила боради, бизнинг кўзимизга ярқ этиб кўринган «янги» ёғду ҳам маълум маънода «эски»нинг фарзанди сифатида тараққий этади. Фақат биз адабий ҳаётимизда чирс-чирс узилиб турган ришталарни эмас, ёғдуга ўчлангимиз туфайли тилла балиқчага (кўлмак ҳовузда ётганлигига қарамасдан) кўзимиз эртароқ тушиди. Бизнинг янгилик нурларидан қамашган кўзимиз йиллар, эҳтимол, асрлар давомида чирс-чирс узилиб борган эскилик ришталаридан аввалроқ янгилик ёғдусига нигоҳ ташлашга одатланиб қолди.

Истиқлол берган имкониятлар шарофати туфайли маънавий-бадий ҳаётимизнинг янгилашишига сабаб бўлган адабий омиллар сифатида дастлаб Тасаввуф ва жадид адабиётини ўрганиш соҳасидаги ўзгаришларни кўрсатиш мумкин. Чунки Истиқлол даврида тасаввуф илми ва амалиётидаги комиллик тушунчаси бизнинг маънавий ҳаётимизнинг замири сифатидагина эмас, балки эстетик идеал тарзида ҳам қабул қилинадиган бўлди. Имом Ғаззолийни қандай ташналик билан мутолаа қилишга киришмайлик, унга қўшиб Тасаввуф моҳиятини англаш nasib эта бошлади. Имом Ғаззолий юнон лойиҳасига ва унинг ҳимоячилари Форобий ва Ибн Синони «Тахофугу-л-фалосифа»да танқид қиларкан¹, унинг талқинидаги ҳақиқат даъвоси фақат дунёвий илмлар тадрижигина эмас, балки диний илмларнинг жонланиши билан ҳам боғлиқ эканини бошқа бир асари «Иҳйа ал-улум ад-дин»да исботлаб берди.

* Мақола жузъий қисқартиришлар билан «Истиқлол имкониятлари: янгиланган анъаналар ва постмодернизм» сарлавҳаси остида эълон қилинган: Мустақиллик даври адабиёти. — Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2006. — Б. 233 — 247.

¹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мухопафату-л-қулуб. — Т.: Янги аср авлоди, 2004. — Б. 6-7.

Фалсафада Имом Ғаззолий таълимоти мавжуд тафаккур тарзининг исломий асосда янгилашига сабаб бўлган бўлса, туркий адабиётда Навоий шеърятга ана шундай янгилашни масъулятини ўз зиммасига олди. Ҳиротдаги бир форсигўй муҳитда турк тили ва бу тилдаги адабиётни форсийнинг Жомийдай устозлари ҳавас қиладиган даражада устивор қилинишининг ўзиёқ, адабиётнинг янги модери дунё сари ташлаган дадил қадамидан иборат эди. Навоийни Навоий қилган Аллоҳ берган беназир илоҳий *қудрат* (истеъдод тушунчаси камлик қилади) билан бирга ошпаздан тортиб курашчисигача, баковулидан тортиб миршаб-бошисигача шеърятга ошно бўлган Ҳирот адабий муҳити эди. Шеърят даврининг маънавий озуқасига айланган адабий муҳитдагина Ҳазрат Алишернинг шеърят султонига айланиши мумкин бўлган қонуний ҳол эди. Навоий даҳоси ўздан 400 йил кейин дунёга келган улуғ руҳшунос адиб Ф.Достоевскийнинг «битга гений (даҳо) дунёга келиши учун ўнлаб ва юзлаб «полугений» (яримдаҳо)ларнинг Аллоҳ берган истеъдодлари даражасида тинимсиз қилган меҳнати натижаси» ҳақидаги ғоясининг тирик исботи эди. Навоий асос солган адабий-эстетик тамойиллар беш юз йилга қадар бадий адабиётнинг маънавий дастурига айланди. Ниҳоят, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, миллат бўйнига мустамлакачилик занжири илангандан сўнг, беш юз йил давомида истифодада бўлган гўзаллик қоидалари ижтимоийлик касб эта бошлади. Миллат маънавий ҳаётини яшилаш ва янгилаш учун дастлаб юрт бўйнидаги кишан олиб ташлангандагина Ватан озодлиги ва ободлиги кун тартибига чиқиши мумкинлигини жади́д эстетикаси англадиб улгурди, адабий-эстетик тафаккур тарихида бундай адабий янгилашни мутафаккири сифатида Фитратнинг номи ёзилди. Нафақат роя ва мазмунда, балки тилда, шаклда, вазнда, жанр ва бадий воситаларда бўлсин, янгилик сари юз буриш Чўлпон бурнини жийирган «бир хил»лилик сиртморидан қутулишга йўл очди.

Маълумки, ҳар қандай миллий адабиётда шеър техникасининг жорий белгилари сифатида вазн ва қофия саналган. Араб поэтикаси шеърга *«каломи мавзуну муқаффан (вазми, қофияли гап)»* деб таъриф берган экан, бу таъриф асосидаги вазн ва қофия XX аср бошларига келиб, ўзининг устиворлик хусусиятини йўқотди. «*Етти саккиз сўзни билгани бир вазнда тилиб, кетинга билгани бир сўзни қофия (қилиб) қўймоқ билан шеър орасинда ерган кўккача айирма бордир*» дейиш билан туркий шеърдаги вазн ва қофиянинг ўрнини тўғри белгилашга ҳаракат қилган. Чунки «Бедил (Бир мажлисда)» (1923) бадиҳасида ёзилганидек, *«Инсонларнинг табиатларинда ерлашиб қолган бир-бирларига эргашмак ҳақиқат йўлининг қароқчисидир.*

Инсонлик гунёсигаги кўп истеъодлар (шу тақлидчилик сабабли) ишга қўйилмай қолдилар». Зеро, тақлидни таҳқиққа элтувчи йўл деб билган қараш (фидеизм) вакиллари ҳам калом илмини «исломий билиш назариячиларининг асоси» деб қабул қилган эдилар².

Ҳар бир жабҳага янгилашиш нафаси кираётган жаид даврида шеърятга ҳам шундай янги таъриф керак эдики, шеър тақлидга ўз бағридан жой бермасин. Шеър нима? деган саволга Фитрат: «шеърда кишиларнинг қонини қайнатғучи, сингирларини ўйнашғучи, миясини титратғучи, сезгусини кўзғатғучи бир куч, маънавий бир қудрат бор. Шундай бир куч бўлмаган сўз вазн ва қофияси бўлсин, шеър бўла олмайди» деган ҳукмга келди. Демак, Фитрат таърифича, шеър тақлиддан айрилгандагина унинг қалбида ётган пинҳоний қувват — *маънавий қудрат* юзага чиқади, айни шу ҳолатнинг ўзи шеърнинг ҳақиқатидир. «Биз ҳам шеърни вазн ва қофиядан иборат деб билсак, чин шеърга яқинлаша олмаймиз. Чин шеър юрак сезгуларини кўрсатмакдир. Вазн ва қофия эса, сўзнинг безатидир»³.

Ўзбек шеърида бир неча бор ўзгаришларга учраган вазн ва қофиянинг тарихига назар ташлаганда, миллий вазн саналса-да, бармоқ тизими ёзма адабиётга ўринлашмагани учун Алишер Навоий «чун ўзанларнинг ўзмоғи ва ўзбекларнинг бугай-бугайи ҳеч вазн билан рост эмас эрди» дейиш⁴ билан бу вазини ёзма шеърятдан ташқарида кўрган эди. Бироқ туркий шеър тараққиёти шунга олиб келдики, Навоий «вазн билан рост кўрмаган» ҳодиса XX аср бошларига келиб собит вазнга айланди ва янги шеърый тизим сифатида унинг ритмик хусусиятларини ишлаб чиқишга киришди. Мисраъ, ҳижо, туроқ каби ритмик бириклар бармоқ шеър тизимидаги асос сифатида талқин қилинди.

XX аср бошлари ўзбек «милатчи» шоирлари Фитрат, Чўлпон, Элбек ва Боту тажрибаси бармоқ вазнининг шаклланишида муайян кўтарилиш бекати («Ўзбек ёш шоирлари» тўплами, 1922) бўлиб хизмат қилди. Янги шеърят йўлига чиққан Ойбек, Фафур Гулом ва Ҳамид Олимжон каби шоирлар бармоқнинг имкониятини асрнинг энг яхши поэтик ҳодисаларига айлантирдилар. Шайхзоданинг фалсафий ва Миртемир домланинг охори тўкилмаган, табиий сатрларидан сўнг яна янгилик соғинчи фатийларни безовта қила бошлади. Натихада «мудраган арузни уйғотган» Эркин Воҳид ва маломат тошларидан толиққан Абдулла Ориф шеърятни юзага чиқди. Булар ҳали шеърят саҳнасидаги бош ролларни ижро этаётган қаҳрамонлар эдилар, холос.

² Тямоти Ж. Уингер. XXI асрда ислом. Постмодерн дунёда қиблани топиш. — Т.: Шарқ НМАК, 2005. — Б. 44.

³ Фитрат. Шеър ва шоирлик. // Ишгирокиёни. — 1919. — 24, 25 октябрь.

⁴ Алишер Навоий. Мезону-л-авзон. Мукаммал асарлар тўплами. 16 жилд. — Т.: Фан, 2000. — Б. 43—95.

Саҳна ортида эса шеърятни Лайлидек суйган Усмон Носир, камсукумлитидан унут бўлаёзган Хайридин Салоҳ, тириклигида ўлимни хўб соғиниб яшаган Рауф Парфи... ва бошқа ўнлаб истеъдодлар бор эди. Саҳнадаги бош қаҳрамонлар ўз ролларини истеъдод билан ижро қилишга тиришсалар, саҳна ортидаги персонажлар эса ўзларнинг адабий инсофлиги туфайли музтариб (изтиробли) эдилар.

20-йилларда (XX аср) Фитрат каби адабиёт илмининг устозларидан бира бармоқ тизимининг хусусиятларини ўрганиш баробарида учинчи вазнга дуч келди. Дастлаб уни ёқлаб чиққан Миён Бузрук мақоласини⁵ рад қилган олим миллий шеърятни чуқурроқ кузатиши натижасида «вазнсиз» шеърлар ҳам бўлиши мумкинлигини⁶ ва бу ҳодиса жаҳон шеършунослигида эркин-верлибр-сарбаст номи билан юритилганлигини тан олди. Тадқиқотчи Н. Афоқова жадид шеърятни ҳақида фикр юритаркан, «Яна бир тахмин шуки, Фитрат, умуман, сарбастнинг мавжудлигини эътироф этмаган, шеърларни вазний хусусиятларига кўра аруз вазнидаги, бармоқ вазнидаги шеърлар ва сочмалар тартибига тушунган бўлиши мумкин»⁷ деб ёзади. Бундай «тахмин» ва фолларга ўрин бермаслик учун ҳам Фитратнинг адабиётшунослик меросини синчиклаб ўрганиш лозим эди. Ҳолбуки, олим «Шеър ва шоирлик» мақоласи(1919)да ўзбек шеърятига «учинчи вазн» (аруз ва бармоқдан ташқари) ҳақида сўз юритган, бироқ олим уларни вазнсиз шеърлар деб атаган. Кейинроқ «Аруз ҳақида»ги рисоласида ўзи «вазнсиз» деб атаган ҳодисанинг вазн хусусиятларини ўрганишни ҳам шеър илмининг вазифаси деб билган.

«Эркин шеър»нинг XX аср бошларидаги табиатини кузатган рус шоири С. Маршак «эркин шеърми ёки шеърдан озод бўлишми?» («свободный стих или свобода от стиха») деган масалани қўйди. Баъзилар «эркин шеър»ни вазн ва қофиядан озод бўлиш деб тушунган бўлса, баъзилар унинг белгиларини «зинапоя» шаклида кўрдилар. Бировлар назарида «эркин шеър» дегани шеър эркини чеклаб қўйиб, дидимизни мумтоз зинапоялардан пастга қулатаётган ҳодисадай бўлиб туюлди. Айрим талқинларда эса, сўзинг мантқиқий ва ритмик кучига таянган ҳолда зинапоя усули зиналаридан қўйига тушган сари маъною оҳанг кучайиши ва шеър охирида портлаш содир қилишга хизмат қилиши баён қилинди. Шеърят бир асрлик тажрибаси давомида «модерн» деб аталган ҳодисага ҳар қадамида дуч келди. Фақат истеъдодли шоирлар тажрибаси туфайлигина дастлаб «модерн» тарзида ўринлашган шеърый мушоҳада ва поэтик

⁵ Миён Бузрук. Ижодий йўлимиз тўғрисида. // Ўзбекистон совет адабиёти. — 1935. — № 3-4.

⁶ Фитрат. Аруз ҳақида. — Т.: Ўқитувчи, 1997. — Б. 3—13.

⁷ Афоқова Н. Жадид шеърятни поэтикаси. — Т.: Фан, 2005. — Б.119.

кўчимлар, урғуланган сўз ва метафорик тимсоллар йиллар ва ўн йиллар давомида устиворлик касб этиб, ижодий тажриба тарихига айлана борди.

Жойсни «Улисс» романи ёзилганидан салкам етмиш йил кейин таниган ўзбек китобхони, унинг романини ҳали ҳазм қилиб улгурмасдан, Бобур ва бобурийлар ҳақида тарихий романлар ёзиб эл ардоғига эришган адиб П.Қодиров асардаги Стивен тилидан айтилган «Ирландия ўз болаларини ўзи ейдиган кекса чўчқа», «Тарих — бу дунёнинг криминал хроникаси, одамзод эса жиноятчилар тўдасидир» сўзларини муаллиф дунёқарашининг асоси деб тушуниб, уни «Ватандан, халқдан, диндан юз ўтирган», «ўз халқини қадрламаган, ўз ватанини инкор этган, дахрийликка берилган одам» сифатида талқин қилди ва Жойснинг мураккаб ижодий услубини ўрганишга киришаётган ёш носирларни «Жойснинг нигилизмига, ўринсиз киноя ва масхараларига тақлид қилиш ҳоллари» деб баҳолаб, бу шаккоқ ёшларни тартибга солиб қўймоқликни ўз устозлик бурчи деб билди⁶. Жойсни ҳали шоир сифатида танимаган ўзбек шеърхони унинг уч шеърлар тўплами ва сайланма шеърлар мажмуасининг муаллифи эканини ҳали билмас эди (эҳтимол, бунини билиб қолганда унинг шеърларидан ҳам нигилистик кайфиятлар топиб, бунинг баҳонасида ёш шоирларни тартибга солиш ҳам қайсидир устоз шоирнинг эсига тушиб қолган бўлармиди). Шунинг учун ҳам «Менинг қулоғимга осилган овоз шеърнинг қалбига, мен уни эшитмаслигим учун маккора нақоратларни ҳам эшитмаслигим керак» деб айтган сўзлари ўзбек китобхонига янгиликдай туюлди (*Как залепить мне воскомуши, Чтоб этот голос в сердце стих, Чтобь не слушать мне, не слушать Ее напевов колдовских!*). Биз (бунини Жойс эсламаса ҳам) шеърнинг қулоққа осилган жарангию маккора шаклларига алданиб, уни қалбимиздан анча йироқлаштириб қўйганимизни инсоф билан тан олишимизга тўғри келди. Ҳолбуки, Имом Ғаззолийнинг дилда кечган табиий руҳоний туйғуларга ишора қилиб айтган «Сен дилингни танигил» деган ўғитини нашр қилиш⁷ даврига етганда маккора тараннумлар оғушида шеърнинг руҳоний қалбидан фарсаҳларча (масофа) қадар узоқлашиб кетган эдик (Абдулла Орипов ёзганидек, «дафинаи ганжингни эслатишса тонгансан»).

Модерн шеърнинг тадқиқотчиларидан бирининг Пол Элиот ҳақида гапираркан, «у анъаналарнинг ҳиссиз ҳокимиятига, ўлик догмалар ва тайёр қолипдаги тасаввурларга қарши худди инқилобчилар сингари исён қилганди» деган ёзувларини ўқиганда ўзбек мунаққиди

⁶ Қодиров П. Маънавият, модернизм ва абсурд. / Мустақиллик даври адабиёти. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт — матбаа ижодий уйи, 2006. — Б. 31—32.

⁷ Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимийн саодат (Рух ҳақиқати). — Т.: Даролат, 2005. — Б.31.

У.Норматовнинг «*модерн шоирларимизнинг исёни шўро адабиётида бўлганидек, «шайтоннинг тангрига исёни» эмас, балки Алаоҳга, илоҳий ҳақиқатга элтувчи исён эди»* деган англатмасини эсга оламиз¹⁰. Элиот тасавурида шеърият қалбда туғён урган туйғулардан қутулиш ёки ўз шахсини ифода қилиш воситаси эмас, аксинча, шахсиятдан қочиш воситасидир. Шахссиз шеърият тарафдори бўлган Элиот *poetry as poetry* тамойилини талаб қилди. Туйғуларни ифода қилиш эмас, қалб ҳолатларининг поэтик формулаларини яратишни, руҳий кечинмаларни соддалаштиришни эмас, балки уларни мураккаблигича қабул қилиб, шеърнинг ҳиссий шаклини жўнлаштирмасдан, назокати ва нафислигини сақлашни ният қилган эди. Бу қайсидир маънода Жойснинг шеър ҳақидаги қарашларига яқин келиши мумкин. Демак, биз «модерн» илинжида сарсон кезиниб Оврўда кўчаларида юрганимизда ҳам Имом Ғаззолий руҳоний санаган табиий ва самимий туйғулар ўз ватани — шеъриятни тарқ этмаган. Фикр ва туйғулар рационалик — интеллектга қанчалар интилмасин, улар ўз табиийлиги билангина гўзал экани инкор қилинмаган.

Ҳозирги адабий давраларда урф бўлган «модерн» сўзининг адабий моҳияти ҳақида сўз юритганда, бизнинг шеъриятга ғарбдан юққан «эпидемия» дебгина қараш нафақат мантиқий хатога йўл қўйиш, балки ўзбек шеърининг бугунги мушоҳада табиати ва янги шаклар илинжидаги изланишларини инкор этиш ҳамдир. Чунки асрлар давомида аруздай собит вазн ва изчил қофиянинг ватани санаалган араб шеърияти ҳам XX асрнинг 70-йилларига келиб ўзининг темир интизомини бир оз бўшагтиргандай ва ўз бағридан вазн янгиликларига жой бергандай бўлди.

Вазн ва қофияни шеърнинг бирламчи хислати деб тақдим этган мумтоз араб шеърияти ҳам эркин шеърга *аш-шиър ал-ҳадис*, яъни янги шеър деб қарай бошлади. Бу йўналишда XX аср бошларида вужудга келган «ан-Наҳда» («Уйғониш») ҳаракати вакиллариининг қарашларига таянилган бўлса-да, ғарбликлар наздида неоклассик деб ном олган Аҳмад Шавқий ҳам анъанавий шакл ва вазнга янги мазмун тақмоқчи бўлди. «Девон» мактабининг аъзолари Аблураҳмон Шукрий, Аббос Маҳмуд Аққад, Иброҳим Мазиний, Аҳмад Закий Абу Шадий ўзларини «янгилаиш тарафдорлари» («ал-мужаддидуна») сифатида кўрсатиб, жуфт қофияли байтлардан фойдаландилар. Вазнда эса «аруздан ўзларини тўла озод» ҳис этолмай бир мисрада икки баҳр — рамал ва ҳазаждаги руқияларни уйғунлаштирган бандлардан кенг фойдаландилар. «Эркин шеър» атамаси (*аш-шиър ал-ҳурр* ёки *аш-шиър ал-тафъила*)ни ироқлик шоира Нозик Малойка «Замонавий шеърият муаммолари»

¹⁰ Норматов У. Тафаккур ёзуви. — Т.: 2005. — Б. 70

китобида назарий асослаб, «шеър сатрларини муайян ўлчовда бўлиши, асарнинг бошидан охирига қадар собит қофияни сақлаб қолиши шарт эмас, деган хулосага келди. Ҳатто «эркин шеърда рукнларнинг муайян сонини такрор қилмай, шоир эркинлик сарҳушлиғида унутиши керак бўлмаган (мумтоз) қоғдаларни ҳам ёддан чиқаради» деб ёзди¹¹. Демак, шоирнинг руҳий ҳолати вазн ва қофия андозаларини бузиб юборади, шеър қалбидаги руҳият ўзига мос ифодани тақозо қилади. Бу ифода тарзи анъанавий вазн ва қофия исканжасидан муаллиф назарига кўра устун туради. Бармоқ вазнида икки мисра асосига қуриладиган собит ритмика — байт бузилиб, унинг ритмик бирлик сифатидаги масъулияти мисраънинг зиммасига тушгани кузатилади. Мисраъ ўзида мазмуний тугалликни акс эттиришгача бўлган маъно юкини зиммасига олди.

Банд (строфика) ҳақидаги мумтоз қарашлар кескин ўзгаришга бўйин эгди. энди банд араб мумтоз ритмик бирлигининг асоси саналган байт ва миллий вазн деб қаралган бармоқ андозаларини ўзгартирди. Шеър давомида ритмик бутунлик сифатида банд бутунлай кўринмай қолди, айрим шеърлар бутунисича, бир банддан иборат бўлиб қолди. Айни адабий ҳодиса ҳақида Тоҳа Ҳусайннинг «ал-Жумҳуриййа» газетасидаги «Адабиётнинг шакли ва мазмуни» («Сурату-л-адаб ва маддатуху») мақоласида ҳам изчил тадқиқий фикрлар баён қилинган. 70-йилларга келиб норасмий журнал «ал-Фикр ал-муасир» («Замоновий фикр»)да аруздан бутунлай узоқлашиб, янги шакллари истифода қилган Ҳасан Талаб, Ҳилми Салим, Амжад Райан, Муфриҳ Карим ва Фаузи Хидир кабилар шеъриятга кириб келдилар, Миср модерн шеърияти кўпроқ Амал Дунқул асарларига таянди. «Миср шеъриятида 70-йилларда кучли модернистик йўналиш ўз тасдиғини топди ва улар «янги қасида шеърияти» ёки «етмишинчилар» каби бир неча ном олди. Бу адабий гуруҳни «Қоҳиранинг янги шоирлари» номини олган Ҳилми Салим, Рифаат Салим, Ҳасан Талаб, Хамал Касса, Амган Рийан, Муҳаммад Халаф, Мажид Юсуф кабилар бошқарди. 1977 йилдан «Идгао-77» адабий журнаliga асос солиниб, унинг биринчи сонигаёқ шеъриятдаги янги илғор (авангард) ижодий йўналиш сифатида уларнинг адабий манифести эълон қилинди»¹². Бу ҳол насрий шеър («аш-шиъру-л-мансур» ёки «қасидагу-н-наسر») деб ном олган шеърый шаклларда ҳам ўзини қофия ва вазндан бутунлай озод қилишга уринди. У ҳатто насрдаги қофия — сажъ унсурларидан ҳам воз кечиб, янги шеърда банд тизимини

¹¹ Бу ҳақда қаранг: Бултаков И. Миср адабиётида «янги шеър» ҳаракати ва Амал Дунқул ижоди. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореферати. — Т.: 2006. — Б. 9.

¹² Ходжаева Р. Тенденции и направления Египетской поэзии в последней четверти XX века. www.ziyouz.com kutubxonasi

бутунлай ўзгартириб юборди (араб шеърлятида сажъли наср – ярим шеър деб талқин қилинади, сабаби «шеър вазн ва қофияли гап» бўлса, бунда унинг бир унсури фақат қофия иштирок этади, наср вазнга тушмайди, у наҳв – синтаксис қондаларига кўра ўлчанади).

Айни ҳолни Эрон шеърлятини кузатганда ҳам кўришимиз мумкин. Замоनावий форс шеърлятида янги шеър (шеъри нав)га нисбатан «нимо услуби» атамаси қўлланилади. Сабаби Нимо Юшиж (1897–1959) номи билан «вазнсиз, қофиясиз, кейинчалик «оқ шеър», «мансур шеър» деб ном олган шеърлий шакллар оммалашган эди¹³. Шоир ёзади: «Мен аруз вазнининг устимиздан ҳукмрон бўлиб туришини истамайман, аксинча, биз ўзимизнинг эҳтиросларимиз ва хоҳишларимиз орқали уни бошқаришимиз ловим»¹⁴. Янги шеър йўлининг истеъдодли давомчиси Аҳмад Шумлу (1905 й. т.) Эрон модерн шеърлятини «Унутилган оҳанглар» («Оҳангҳои фаромушшуде», 1947), «Янги ҳаво» («Ҳавои тоза», 1958) тўпламларини орқали «тил, баён, образ, тасвир, тахайюл ва тафаккур тарзи жиҳатидан бойитган шоир сифатида» танилди¹⁵. «Мисли чашма, мисли руд» («Мисли чашма, мисли дарё») тўплами билан Нимо Юшиж номидаги мукофотга сазовор бўлган Қайсор Аминпур (1960 й. т.)нинг «Қанотсиз парвоз», «Унсиз суҳбатлар» каби тўпламлари замоनावий шеърнинг гўзал намуналари сифатида тан олинди. Шоир «Дард алифбоси»да ёзади:

*Дард алифбоси лабимдан тўкилар,
Шамнам эмас, қон тўкилар.
Ўттиз пора қалбимнинг мазмуни уч ҳарфдир:
Алиф. Лом. Мим – лабимдан тўкилар.*

Бу шеърнинг маъзини чақиш учун Қуръони каримнинг Бақара сураси бошланғичидаги «Ҳуруфи мўқаттаот» (маънодан узилган ҳарфлар) ҳақидаги тафсирларни билишимиз керак бўлади. Айрим уламолар бу ҳарфларга «Алиф – Аллоҳ, Лом – Жаброил (Аллоҳ билан пайғамбар ўртасидаги воситачи), Мим – Муҳаммад» каби маъноларини берганини унутмаган ҳолда, шоирнинг *лабдан тўкилаётган қон – дард алифбоси, ўттизга тақсимланган қалб* (ўттиз пора Қуръони карим)нинг мазмуни *лабдан тўкилаётган ўша уч ҳарфда мужассам* (алам) деган шеърлий талқинини ҳам англаймиз.

Шоир давом этиб ёзади:

¹³ Кляшторина В. Б. Новая поэзия в Иране. – М.: Наука, 1975. – С. 159.
¹⁴ Туйгулар янроғи: Ҳозирги замон Эрон шеърляти. Техрон: Ал-Худо, Тошкент: Моварауннахр, 2005. – Б. 36.
¹⁵ Лангурдий Шамс. Торихи таҳлилийи шеъри нав. – Техрон: Марказ, Жилди дўвум. – Саҳ. 287.

*Ишқнинг ғуссаси шу қагар қайноқдир,
Тафтимдан тер ўрнига олов тўжилар.
Дилимдан тилимга дуо кўчмай ҳали
Ҳар бир «Ё Раббим»дан ижобат тўжилар.
Риё динига ниёзим йўқ, нозим шундан
Ки куфр мазҳабимдан тўжилар.*

(Асқар Маҳкам таржимаси).

Таржима воситасида англаганимиз учун ҳозирча маънидан бўлак на вазн, на қофия ва на услуб ҳақида фикр юрита оламиз. Бироқ бизга модерн намунаси сифатида тавсия этилаётган ушбу шеър бизни мозийга етаклаши, Қуръони карим тафсиридан, Пайғамбарлик тарихидан хабардор бўлишликни таклиф қияпти. Бироқ бугунги шеърнинг табиати – метафорик тафаккур шеърнинг руҳини бошқариб турибди. Мана шу устивор жиҳат, яъни *метафорик тафаккур тарзи* вазн, қофия ва шакл белгиларидан қатъий назар ҳозирги ўзбек шеъри учун собит жиҳат бўлганини «Ўзбек модерн шеърляти» тўплами орқали кузатишимиз мумкин¹⁶.

Ўзбек модерн шеърляти ҳақидаги мақолаларда бу адабий ҳодисани жўн қабул қилиб бўлмаслиги ҳақида айтилди¹⁷. Бироқ шунга қарамай бу шеърлятнинг сифатини белгилашда кўпроқ «тиниш белгиларисиз» ёзилган шеърларни адабий истилоҳ даражасида қўлланилаётганлиги кўзга ташланади: «*тиниш белгиларини ишлашмаслик шеърнинг оҳангига ҳам, мазмунига ҳам салбий таъсир кўрсатапти*»¹⁸. Бу каби қарашларга асосли жавоб беришга уринган ёш олим Ш.Субҳон «тиниш белгиларисиз» ёзилган шеърларда ҳам «шеърнинг таъсир кучи йўқолмаганини» қизиққонлик билан асослашга киришади¹⁹. Аслида, тиниш белгиларининг қўлланилмаслиги айрим замонавий шеърларнинг дастлабки нигоҳда кўринадиган зоҳирий жиҳати, холос. Қолаверса, бу хусусият ёлғиз модерн шеърлятнинг белгиси эмас. Бутун мумтоз адабиётимиз ёзувда араб имлосидан фойдаланган экан, унда на тиниш белгилари, на бош ҳарфларни алоҳида ажратиш тамойили кўрилган. Бу ҳол биргина араб ёзувида эмас, қадимги сўғд, руник, иврит, арман ва бошқа ёзувлар тарихида ҳам кузатилган. Шундай экан, «тиниш белгиларисиз» деган тушунча модерн ёки постмодерн

¹⁶ Ўзбек модерн шеърляти (тузувчилар: Б. Рўзимухаммад, Ш. Субҳон). – Т.: Янги аср авлоди, 2003.

¹⁷ Шарафиддинов О. Модернизм жўн ҳодиса эмас. // ЎзАС. – 2002. – 7 июнь; Норматов У., Ҳамдамов У. Дунёни янгича кўриш эҳтиёжи. // Жаҳон адабиёти. – 2002. – 12 сон.

¹⁸ Соляжонов Й. Шоир кўп, аммо шеърчи? Ёхуд шеърлятда сўз қаҳатчилиги. // ЎзАС. – 2003. 18 июль.

¹⁹ Субҳон Ш. Шеърлят иқдими. – Т.: Зарқалам, 2005. – Б.20–23.

шеърининг хусусияти бўла олмайдн. «Модерн»чилар таклиф қилаётган иккинчи устивор жиҳат шеърнинг қофиядан озодлиги, яъни қофиясиз шеърлар яратишдан иборат. Агар мамми адаб тарихига бағишланган рисолалар мутолаасидан баҳраманда эсак, бу ҳолат ҳам у қадар янгилик бўлмаганини туркий поэтика устозларидан бири Шайх Аҳмад Тарозийнинг мана бу сўзларидан англаймиз: «Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли табъға қофия илмим билмак муҳимдир. Зероки табънинг натижаси шеърдур... Магар бир тариқа шеър бўлурким, они ҳарора дерлар, анда қофия бўлмас. Ва зурафо байтми хаймага нисбат қилибтурлар ва қофияни спунга»²⁰. Демак, зарифлар шеър уйи (байт)ининг устуни санаган қофиясиз шеър ҳам мавжуд эканини туркий шеърят назариячилари XV асрадаёқ тан олган эдилар.

Хўш, унда янги шеърят, ўзини вазн ва қофиянинг ислоҳчиси сифатида тавсия этган ва бу ҳол ўзбек шеъри заминида ҳам кузатишган экан, унинг илдиэларини қаердан излаймиз ёки ҳозирда зоҳир бўлиш белгиларици нималарда кўрамиз? Проф. Қ. Йўлдошев «бугунги ўзбек модерн адабиётининг: 1) санъатнинг ижтимоий мазмундан узоқлашаётгани; 2) муайян қолиларга тушмасликка интилаётгани; 3) бадиий яратиларнинг фақат санъат асаригина бўлишга урунаётгани; 4) санъатга ўйин деб қараш майли кучайгани; 5) кинога мойиллик ортгани; 6) сохта кўтаринкилик ва сунъий чақуриқлардан қочилаётгани; 7) ифоганинг мукаммаллигига интилиш ортгани; 8) санъатнинг мафкурадан йироқ бўлишига уриниш кучайгани каби тамойиллари борлиги яққол сезилади» деб ёзади²¹. Бу ўринда биринчи ва сўнгги тамойилларда фикр такрорийлигини айтмасак ҳам, асосан, асарларнинг мазмун жиҳатидан келиб чиқиб таснифлашга уринилганини кузатиш мумкин. У. Ҳамдамов эса «Истиқлол даври шеърятини ифода услубига кўра ҳам турли-тумандир. Фикримизча, шулардан асосийлари бештадир: 1. Анъанавий бармоқ. 2. Халқона оҳанг. 3. Аруз. 4. Модернистик оҳанг. 5. Синкретик(қоришиқ) ифода усули» деган тушунтириш беради²². Кўринадики, мунаққид бу ўринда «ифода усули» сифатида вазн ва оҳангни назарда тутди. Негадир, XX аср бошларидаёқ тан олинган сарбаст-верлибрини истеъмолдаги вазн тури сифатида қабул қилмайди. Шеърнинг қофия ва ритмик талабларига эса, умуман, эътибор берилмайди. Қолаверса, фикр бошида «ифода услуби» дейилган бўлса, кейин сўз «ифода усули»га кўчади.

Шеър ўз тарихида, ёзувдаги ифодаси билан бирга,

²⁰ Шайх Аҳмад Тарозий. Фундуру — л — балоға. — Т.: Хазина, 1996.

²¹ Йўлдошев Қ. Англисининг узун йўли. / Муस्ताқиллик даври адабиёти. — Б.231.

²² Ҳамдам У. 90- ва 2000-йиллар ўзбек шеърятининг асосий тамойиллари / Муस्ताқиллик даври адабиёти. — Б. 286.

кўпинча, қулоқ билан эшитувга мослангани учун, унинг ритмик хусусиятлари оҳангдорлик ҳисобига тараққий этди. Аруз ва бармоқда ҳам мана шу оҳангдорлик мазмун билан бирга шеър сифатини таъминлаб келди. Ҳозир бизга тақдим этилаётган сарбаст шеърларда юқоридаги хусусиятлар кўзга ташланиши баробарида у ўқиш, эшитиш учунгина эмас, кўриш учун мослаштирилмоқда. Натижада дизайн асосига қурилган визуал шеърят тараққий топди (аслида бунинг илдизлари ҳам китобат санъатининг тараққий этишига сабаб бўлган илоҳий ёзув имкониятларига бориб тақалади). Агар бу тилдаги шеърятдан кўришлиликини олиб ташласак, у ўзининг ритмик оҳангдорлиги билангина аруз ва бармоқ эришган сифат даражасига эриша олмайди. Мазнини ўқиш учун шоир ҳарфлардан ясаган шакл ва ҳаракат (агар жонлилиқ бахш эта олса) етакчи воситага айланади. Масалан, Фахриёрнинг «Геометрик баҳор»идаги шакл симфониясини «эшитиш» учун шоир ясаган шаклларга айланган воситаларни «кўриш»га тўғри келади. Кўрганда ҳам айрим шеърый санъатларни фақат араб ёзуви воситасидагина идрок қилганимиз каби шоир шеърларини ўқиш учун компьютер технологиясидан хабардор равишда ундаги белгилар таъинланган ифодани ҳам ўқиш лозим келади. Бугина эмас. Кўҳна тарих ва замон тамаддунини яхлит ҳис қилгандагина

*Баҳор боққа майсанинг тили
билан кирар билдирмай
(илон)нинг оғзида жаннатга
кирган шайтон сингари*

мағзини чақа бошлайсиз. Одам Атодай табаррук ва беғуноҳ бандани йўлдан уриш учун илоннинг оғзида жаннатга кириб олиб, аввал ҳисси ва нафси туфайли алданиши осонроқ кечган Ҳавво онамизни ўз домига тортиб, секин-асталик билан бани Одамни тавқи лаънатга етаклаб келган шайтон каби баҳор боққа (жаннатга) майсанинг (илоннинг) оғзида кириши мумкин бўлган баҳорий (шуурий) имкониятни англаш ҳам лозим бўлади. Шеърда борларга қайтиб келаётган баҳор мисли икки: бири вафосиз, қиш зуғуми туфайли қайларгадир санқиб кетиб, сўнгра қайтган баҳордан ва иккинчи — қор остида қишлаган маҳаллий баҳордан иборатдир. Бизнинг нури дийдамиз остидаги баҳор қайси бири, куз келмасиданоқ биздан йироқлашиб «аўлидай кўчиб юрган», майса — илоннинг тилида сездирмай боққа кирган шайтоний (хорижий) баҳорми ё қор остида қишлаган ўзимизнинг маҳаллий баҳорми? Аслида-ку, баҳор бир, бироқ шоир тасаввуридан бизнинг нигоҳимизга осон кўчсин учун ишлатилган чизгилар бизни унинг нияти сари

иқинлаштириши ёки ундан биз билмаган масофаларча узоққа элтиб ташлаши мумкин. Чунки шоир — геометрик шакл устаси, у ишлатган «белгиларнинг конвертацияси йўқ», уларни тасаввурингиз етганича чамалай берасиз.

Дарҳақиқат, «Ўзбек модерн шеърляти» тўпламининг дастлабки саҳифаси Абдували Қутбиддиннинг «Тасаввур аҳзалари» туркуми билан очилади. Унда биргина Сур (*бурғу*) тимсоли воситасида тасаввурга нималар келмайди: *Қафасдаги юрак — қафасдаги умид, қопқонни ғажийётган бўри*. Бунинг талқинини билиш учун Қуръоний мавзудаги *Оқ ва Қоранинг ўртасига — жарда ётганларни чақираётган Илоҳий бурғу кўтарган жарчи — Исрофилини билиш, Нурғужгон тилла хуржунда Сулаймондан қолган узукни тасаввур қилишнинг ўзи кифоя эмас*. Шоирнинг тасаввури *Ғайб исмли отсиз суворийга, Ўн икки тобутда ётган сабр, Пайкаларда шишган нафс сари бошлайди*. Ҳали бу отсиз (исмсизми ёки тулпорини йўқотган) отликнинг ким эканини англашингиз, ўн икки тобутдаги сабрни толишингиз (Бу Исо алайҳиссаломнинг 12 роҳибни ёки Шиа мазҳабида Ҳазрат Алининг ноиблари сифатида тилга олинган ўн икки имом ва ё сабр тимсолига айланган Айюб алайҳиссаломга юборилган ўн икки дара) ва ҳоказо. Рауф Парфининг Абдулла Қодирий хотирасига ёққан «ўн икки шам»и (шеърлар туркуми) ва уни пайкаларда шишган нафсга боғлашингиз керак бўлади. Буларга улгурмасингиздан

*Жардан
Занглаган юлдузлар чиқадир...
Чириган ой чиқадир...
Тасқаралашган сиймолар
Чиқадир...*

Йиқилганлар, йиқитганлар қилмишини англаш учун осмон каби кенг оламдаги аламларни тасаввурингизга тўқа бошлайсиз:

*Қаттиқ нонни аралаб ётган
Жаҳонгир...
Қор гулхани(га)
биғиллаб қайнаётган човгун.*

Миллатни эмас, қурсоқни ўйлаётган зиёли...

*(Рўзгор ғордир кирсанг чикмайсан)
Жағлар қимирламас...
Қўллар шалпаяр...
Тўғдай ўткирлашар кўзлар...
(Нондангина иборат эмас эрк)*

Яна кимларга, нималарга дуч келасиз тахаййол лаҳзаларида:

*Кулоғига панжара тушган одиллик...
Тусиқларда тилинган сас, садо, овоз...
Тебса-тебранмас сукут хўжалари...
Туёқ, совут, панжалар маҳкамаси...
Каллакесар ҳуқуқ.*

Шундай шафқатсиз ҳукмдан сўнг яна юз йиллик йўл боссақ, орқага қайтмасак деб ногаҳоний умид қилади шоир. Аммо шоирнинг шикаста умиди бу дилтанг диёрдан эмас. Зеро, қудсий каломлар озурда бўлган бу дилтанг диёрда одам одамни сўйиб, ёки аксинча, сўйиб эмас, бир-бирини шилиб яшашмоқда. Зора, сўйилса камаярмиди қассоб ва хунхўрлар, фақатгина улар қурсоқ ишқида, нафс пайкалларида шилишадилар, холос.

Ёки Исрофил ва сур (бурғу) тимсоли мавжуд Баҳром Рўзимухаммаднинг РЕКЛАМАСига эътибор беринг:

*Шайтоннинг қўлида уяли телефон
Исрофилга сим қоқади, найингни чал дейди
Ҳали вақт бор дейди Исрофил.*

Бундаги «най» най эмаслигини, балки сур (бурғу) эканини англаб, бу кичик «айбғина»ни кечириб тасаввур қилганда ҳам ҳовузнинг тинч жойига икки-учта қизил япроқ тўшаб қўйган қурбақа келин подшоҳ саройига келиб, канизаклар қуршовида шахзоданнинг баганини мумдех эритиб, тунда жаннатга етказлаётган вақтда Исрофилга «чал, чал, охир замон бурғусини» деб қистаётган шайтоний замон тасаввурингизни тўлдирди. Нега Исрофилга Яратган Қодир Аллоҳ эмас, шайтон буйруқ беради, яна (ваҳий эмас) уяли телефон орқали. Бу шоирнинг тўқимаси – ғаддор замоннинг ҳукмини ёки заминдаги барча имкониятларни ўзлаштирган шайтоний ҳулқнинг тантанаси. Сўнг замон белгиларини қандай тушуниш ва тасаввур қилиш мумкин?

Ўзбек шеъридаги сифат ўзгаришлари илдизини модернчиларнинг ҳимоясига самимий отланган мунаққидлар сингари модернизм назариясидан эмас, шеърий тажрибалар тақомилдан излаган бўлар эдик. Бундай тажрибалар эса адабиёт назарияларида эмас, жаҳон шеършунослиги равнақида асос бўлган буюк шоирлар ижодида кузатилади. Федерико Гарсиа Лорканинг шеърий мактаби масофа ва вақт ҳудудларидан тошиб, Шавкат Раҳмон шеърий шуурига етиб келган экан, бунга модерн назариясининг учқуриги деб эмас, балки янги поэтик кенгликларга интилган, тажрибалар синовидан бўйни қайишмаган ўзбек шоирининг

бетиним изланишлари самараси деб қараш керак бўлади. Шунинг учун ҳам айрим офаринбоз шоирлар нойиблик илинжида «избирқўм» пиллапояларида бетиним кезинганларида, Шавкат Раҳмон «Осмон тўла ҳаволар» бўлатуриб, ҳаво етишмаслигидан ўлимига рози бўлиб ётганида (рак) ўзига умр сўраб эмас, балки

*Тухмат мурғалари қалашиб ётган
игволар қуртлаган шўрлик диёрда
замону маконин буткул йўқотган !
бир улўф фарёднинг
боласи зорман—*

деб «қиличдай қотил туйғулар»га ўқиган муножотини унутиб бўладими? Кечагина қизил байроққа атеизм сўзини ёзиб, бутун маънавий ҳаётимизни иймонсизлик сари етаклаганлар, бутун қўлларидаги эски байроқни яшил рангга бўяб; унга Ислоҳ сўзини ёзиб, масжид узра ҳилпиратмоқда экан, бу уларнинг Аллоҳнинг беназир инояти билан инсофга келганларидан эмас, балки янги мингйилликка ўзларининг буқаламун виждонларини мослаштириш илинжида қилган депсинишларидан бошқа нарса эмаслигини истиқлол матбуоти очиқ кўрсатиб турибди. Музтариб йўқотувларга ишоралар нафақат Шавкат Раҳмон шеърлярида, балки шу куннинг замонавий шеърлярида ҳам акс этмоқда.

Шамшод (Абдулла) ёзади:

*Мўъминлигимизга итоат қилиб
Ҳаёт тарқатади қолқонларини.*

Шамшоднинг лирик қаҳрамони каби севгилисига нафисдан нафисроқ гапириб, ҳайратомуз сўзлаган қизнинг лабидаги истеҳзо бу ширадай хира самимиятни қувлаб юборган ва Рилкенинг «Дуино элегиялари»ни ҳаяжонли ўқиб берганига жавобан

*Қиз узоқ эснади —
узоқ ва узоқ...
Йигит қизнинг
ўрадай оғзидан
ташқарига чиқиб кетди
жимгина*

ҳолатини тасаввур қилиб кўринг. Бу каби ҳиссизлик касалига биргина Шамшоднинг қаҳрамони эмас, замонамизнинг юзлаб ёшлари, минглаб кишилари ҳам мубтало эканини кунда кўриб турибмиз. Бутун ўзини замонавий билиб, SMS орқали севги изҳор қилаётганлар мана шу туйғусизликни

ўзларининг ҳаёт тарзига айлантirmаяптимикин, ёхуд улар биз ибтидода сўз юритган Имом Ғаззолий муқаррам санаган илоҳий ишқдан хабардормикин? INTERNETдаги эълонлардан ўз жуфтини излаётган замондошларимиз Фитратнинг оила муқаддаслиги ҳақидаги қарашларини билармикин? Шундай экан, бундай кунимизда юзма-юз турган туйғусизликлардан юз ўтириб, шоирнинг вазифаси гўзалликни улуғлаш юмушига камарбаста бўлганини эътироф этамиз.

Миллатнинг дарди унинг шоирларини кўпроқ музтариб қилди. Рауф Парфи «*наҳот, бу миллатнинг шоири йўқдир*» деб ўкинганида дилидаги миллий дардни тилига кўчира олмаган, «*туғдирган тухмининг оқини ичган, олтин фарёди билан қутурган нафсининг занжирин ечган мақтул*» бандаларга ишора қилган эди.

Еш олим Жаббор (Эшонқул) шеърини машқларида ёзади:

*Гулдай сўлиб боради қуёш
Бир сиқим ой боради синиб
Пешонамга тегар қора тош...*

Шоирнинг пешонасига урилган қора тош қуёшни гулдай сўлдираётган, бир сиқим ойни-да синдираётган дард. Аслида, Қуёш Аллоҳнинг абадий инояти ва Ой ҳам бир сиқим эмас, у синиб кетмайди, «*ковакларда қолмас ой нури*» (А. Орипов). Лекин шоирнинг дарди кундалиқ қурсоқ ташвишларидан балеандроқ, инсонларнинг ўзаро муҳаббат улоғларидан улуғроқ:

*Хоширамга ёпирилиб кирмоқда туман
Фикримга санчилар қоп-қора еллар
Яланг товонимда муз қотган Ватан...*

*Эй кўҳна Осиё, эй кўҳна қайғу,
калпригимга осилган тошларнинг юки
сенинг йиғинг мени бормоқда эзиб...*

Бу ва бу каби ўнааб шеърларни, янги ўзбек насри намуналарини (бу ҳақда тўхталиш бир мақола доирасига сикмайди) ўқиганда, унинг муаллифларини юқорида тилга олган устоз ёзувчимиз каби «ўз халқини қадрламаган, ўз ватанини инкор этган, даҳрийликка берилган»ларга тақлид қилганликда айблаб бўладими ёки «шеърятда сўз қаҳатчилиги!» деб бонг урган мунаққиднинг ноилмий даъволарига қўшилиб бўладими?!

Биз «модерн» («замонавий») деб атаётган ҳодиса ўтган асрнинг 70-йилларидан «постмодерн» («замонавий»дан кейин) даврига кирилгани ва француз адабиётшунослигида дастлаб постструктурализмнинг синоними сифатида

қўлланилгани манбаларда қайд этилган²³ бўлса ҳам, бу ижодий жараёнга Фарбдан олинган ўзлашма ёки «абсурднинг бошмантиқ қиёфаси» деб қарамаслик керак. Булар дунёни янгилаш кўриш эҳтиёжидан келиб чиққан поэтик тафаккур мевалари, ифодадаги маънига мос поэтик шакллар излаётган ва истеъдод қудрати етганча, жанр имкони кўтарганча шеърятимизни вази, қофия, ифода тарзига кўра янгилаш умиди билан қўлига қалам олган шоирларнинг изланишлари сифатида қабул қилиниши лозим.

Инсоният барча тараққиёт турлари каби миллий тамаддунга, инсоний ва илоҳий туйғулар тақомилига масъул экан, шеър қандай шакл ва воситалар асосида юзага чиқмасин, у инсон қалбининг уни, овози бўлиб қолаверади. Дил самимий, табиий туйғуларга йўғрилган шеър соғинчи билан яшаркан; тириклик, тирикчилик йўлида толиққан дилларга бир ҳовуч сувдай чанқоқбости шеър эҳтиёжи бор экан, у «абсурд» бўлолмайди. Шу ўринда романлари шовишув бўлаётган Улуғбек Ҳамдамнинг шеърый эътирофи ёдга келади: *Ҳали биз ҳаммамиз совиё бошлаймиз, мушоҳада қилиб қайноқ ўтмишни:*

*Исён кўтармоққа йўқ менга тоқат,
Борига шукр айтиб бош эгдим, майли.
Фақат бир ниятим бўлса ижобат:
Босган изларимдан гуллар унсайди.*

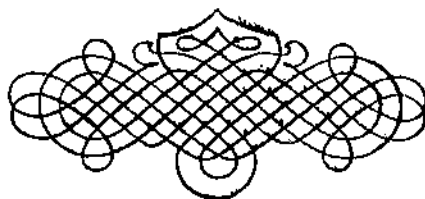
Бу умидбахш сўзларни (А. Қутбиддин ва Б. Рўзи-муҳаммаднинг шеърларидаги сўнгги сатрларда ҳам шундай рижа — умид туйғуси мужассам эди) дастлабки шеърый тўплами «Тангрига элтувчи исён»да тўлганган туйғуларнинг совиши ёки исёнталаб қалбнинг итоатга қайтиши деб бўладими? Улуғбек шеърларида (романида ҳам) исён ва итоат ёнма-ён юради: ўзини халқ деб атаган махлуқлар қаршисига Тангрига элтувчи исён, Халқ бўлсин дея махлуқларни яратган Қодир Аллоҳ олдидаги итоат!..

Чўпон домла устози Фитратга бағишланган шеърда «Сен сўзга ипақдан кўйлақлар кийгаздинг» деб ёзганида шеър шакли мазмунга мос «ипақ кўйлақлар»да, яъни гўзал шаклларда ифодаланиши кераклигига урғу берганди. Қалбимиздаги гўзалми, хунукми мавжуд туйғулар юзага чиқиши учун шеърый шакллар: модернми, кўҳнами; вазналар: арузми, бармоғу сарбастми; мумтоз қофия ёки қофиясиз ёзиладими, у дилни дунёга юз кўриштириш учун восита бўлиб қолаверади. Лекин ҳеч қачон шеърый восита мақсадга айланмаслиги керак, зеро Фитрат домла ёзганидай, «вази ва қофия сўз безаги», колос. Шоирнинг улуғ мақсади

²³ Иъин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. — М.: Интрада. 1996. — С. 10–50.

миллатнинг тили бўлиб, унинг дилидаги дардини юзага чиқариш экан, «безак» алаоқибат бадий мақсадга айланса, шеър таназзул сари қадам ташлайди. Бироқ адабий-бадий жараёнда шеърнинг мазмуний сифати билан бирга шакл унсурлари ҳам тараққий этади, шеършуноснинг мақсади фақатгина ўткир фикрларни, фавқулодда ечимни кузатиш эмас, балки шакл унсурлари ҳисобига мушаккал бўлган бадийят масалаларини ўрганишдир (постмодернизм шароитида ғоялар, фикрлар курашидан кўра, уларнинг талқинига, ифода усулларига кўпроқ эътибор қаратилаётганининг сабаби ҳам шундандир). Бадийлик эса, адабиётнинг мутлақ борлиғи, тамал тоши, азал ва охиратидир. Бадий мушаккалликни мурод билган ўзбек шеърининг иймони бутун, охирати обод бўлсин!

“Жаҳон адабиёти”. — 2007. — 2-сон.

«ҚОРА ТУН КАФАН ТУТАР...»

(Жадидчи шоир Абдурауф Фитратнинг ўлими ва унга айтилган Рауф Парфининг уч шеъри талқини)

Туркистон жадидларининг отаси муфти Маҳмудхўжа Бехбудийнинг Қаршида (1919, 25 март) ўлдирилгани брада атиги 250 чақирим масофа бўлганига қарамай Самарқандга бир йилдан мўлроқ муддатда етиб келди. Йўлбошчисини йўқотган Туркистон жадидлари отадан сағир қолган етимлардай бўзлай бошладилар. Ушбу шум воқеа туфайли Садриддин Айнийнинг уч марсияси, Фитрат ва Чўлпоннинг йўқловлари туғилди. «Тўнғич ўғил» мақомида бўлган Айний домла:

*Ай мағфуну инсоният, ай мақтули аҳрор!
Ай маркази ваҳшоният, ай маҳмани ашрор!..
Ай қотила ва фожира, ай фитнаи Турон!
Турон эли фитнанг ила бўлсунми паришон!..—*

дея инсониятни дафн этувчи, яхшиликларнинг қотили, ваҳшоният маркази ва фитнаи қаттол ва фожир замон туфайли паришон бўлган Турон элининг пушаймонлигидан сўз очади ва унинг албат йиқилишини умид қилади.

«Ўртанча» ўғил шоир Фитрат:

*Золимлар, мазлумлар, зулмларнинг-да,
Қайғулар, аламлар, ўлумларнинг-да
Барига учради, барчасин кўрди,
Ўз йўқотганин излади, сўрди.
Бир дарак топмагач, бирдан-бир тикилди,
Бор кучин тўплади.
Золимнинг тахтини титратган бир товуш
Қичқирди:
— Отамнинг қабрини қай ёнга ёшурдинг?!
Бот сўйла!..—*

дея фожири замонни сўроққа тутганида бу ботир товушдан кўрққан кирли тож бир жавоб бермасдан сесканиб, титраб яширингани ёдимизда.

Кенжа шоир Чўлпон эса:

*Қайғурингиз кишанларни ясовчи усталар,
Сизлар учун ёз бошининг қоридек
эрир кунлар келадир!
Сизлар учун алвастининг зоридек
ийғлар кунлар келадир!—*

деб ният қилган эди. Бироқ ушбу ваҳшоният қатли содир бўлган 1919 йилдан яна 19 йил ўтгандан кейин фитнаи Турон ундан-да ваҳшийроқ бир тусда қатли омни амалга оширди. Бунда Беҳбудийнинг қатлидан паришон бўлган ўғиллар Фитрат, Чўлпон, Қодирий қаторида 12 жаҳидчи бир тунда қата этилди.

Шоир кутган аластининг зоридек қақшар кунлар келганда, буюк жаҳидчиларнинг муҳиблари Беҳбудийнинг сағанасин излаган Фитрат ва Чўлпонлар каби, Сталин қатағонида қурбон бўлган шаҳидлар қабрини излаб, натижасиз тентирар ва тополмаган шоирлар каби бўзлар эдилар. Виждони уйроқ бир ўзбек шоири бевақт қурбон бўлган шаҳидлар хотирасига атаб 12 шам ёқди, миллат йўлбошчилари ҳақида уч марсия ёзди. Бу шеърлар мавзуларини тимсолий тафаккур қилиб ўтирмай улуғ номлар билан атади: *Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий (хотирасига), Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон*. Ҳар бири уч сонетдан иборат бу уч марсиянинг бирига шоир Фитратнинг сўзларини эпитаф қилиб олган эди:

*Нега сени чулғаб олди бунча тиконлар?
Нега чиқди юрагингдан юзга бу қонлар?*

Юракдан юзга телчиб чиққан бу қонлар натижаси бўлавиш марсия кафан тутган мудҳиш қаро тун тасвири билан бошланади:

*Ажаб мудҳиш қаро тун кафан тутар,
Бир замон тинмайди, изғирар шамол.
Дарё кўпираси, оғамни ютар,
Ул гўзалди, ул иргинчди, ул — хаёл.*

Дарёни кўпиртирган ёмғир риёзат қамчиси каби савалайди бузгун танизорни. Синиқ най фироқ нағмасини чалади. Исрофнинг ичидан силқиган бу таниш наводан риёлар, ришватлар ва ...заҳарли ҳаво таралади. Оғир азон товуши келади. Муаззиннинг тонгни уйғотгучи ҳорғин азони бомдод намози аввалида эмас, шоирнинг қисмати каби қора тун ярмида эшитилади:

*Азон товушини тинглайман — оғир.
Туркистон. Қора тун. Шамол ва ёмғир.*

Бундан ярим аср муқаддам Фитратнинг «Менинг кечам» шеърисида Московнинг оғир туни шундай қоронғуликда берилган эди:

*Сўлғин, қора. Турғун гема. Кўрдим
мунгли кечанинг мунгли чоғинда*

*кўп мунгли уйимнинг қироғинга
ёлғуз икки нарса ёндош-га:
бири шамъим,
бири...
кўнглим!*

Бу икки тун тасвиригина эмас, икки шоирнинг кўнгли ҳам ўхшаш. Икки дунё — шамол ва ёмғир. Шеър бошланғичидаги бир замон тинмаган изғирин шамол ёмғирни етаклайди. Ёмғир, сел... дарёга айланган дунё кўпиради, одамларни ютади. Кўпириши на-да гўзал, одамларни ўкириб ютиши — на-да иркинч. Ёмғир авжига мингандан *риёзат қамчиси каби савайдир танизоримни*. Танизор — ватан, ўз ўғилларини ютаётган юрт. У ватанзорида риёлар, ришватлар кўрган. Таналарнинг ...зори, гул-чечакларнинг эмас, ўлимларнинг ...истони. Бунда *фироқнинг нағмасин чалар най синиқ*. *Исрофнинг ичиндан силқиган наво тоғлардан тиниқ таралди*, худди азон товуши каби. Бироқ қора тун — Туркистон...

Иккинчи сонетда муаҳшиш қора тунни ёритмоқчи бўлгандай Ой уринади:

*Айтадир Ой дардин булут кўйнига,
Булушлар ҳурпайган, на-га қорадир.
Дорлари муҳаққақ азлом бўйнига,
Унутилган, хўрланган халқ борадир.*

Ниятига етмаган Ой булут кўйнида дардин айтмоқда. Ойнинг дарди зимистон тунни ёритолмаганида эмас, балки дорга тортилиши муҳаққақ бўлган, азлом — зулмларни бўйнига олган, унитилган, хўрланган қора халқнинг келажак шаклидаги мавҳумлик томон йўлига ёруғлик бера олмаганида. У карвонга қўшила олмаган бўталоқдай уринади, суринади, гоҳ пайдо бўлади, гоҳ бойиб — *алам ортган карвон борар мунғайиб*:

*Фасиқалар кўринар сочлари олов,
Ивирсир гумроҳлар кўзи — қўли қон.*

Соч қаро тун эди шеърятда («Қаро сочинг қаро тунда шаршара», Миртемир). Рауф Парфи уни олов шаклида кўради. Тун қоралигини ёқмоқчи бўлган оловдай. Амалнинг шамлари сўнган, тилакнинг юлдузи тўнган («*Умидсизлик қайғулари тонги отмас бир тундай, Ўлим даҳи қушқарғали келиб тупмас кўлимни*», Фитрат).

Ёлғиз оловдай ялов (байроқ) липиллайди, мукаррам ялов:

*Туркистон, Туркистон, мукаррам ялов...
Рағ этдимми сени, қолдимми бежон?*

*Амалим шамлари сўндими, Она!
Тилагим юлдузи пўндими, Она?*

Фитрат она Туркистонни бир мунгли хотин қиёфасида кўрганди: «*Бир хотунки, эғнида ипакли, лекин йиртиқ ва эски бир кўйлақдан бошқа бир кийим йўқ. Бош-аёғлари яланғоч, тирсақларигача қоп-қора лойқадан ботган, бақирурға товуши, қутилуурға кучи қолмаган!..*»

Учинчи сонетда айрилиқ (Туркистондан) шамшири бошида синган, борлиғи чопилган, ўз қонини ўзи ичган, дунё тарихини ўқиб ўкинган (шоир) Туркистонни уйғотмоқчи бўлади. Тун ортидан тонг келадигандай, шоир сайҳа (наъра)сидан мудроқ Туркистон уйғонадигандай. Бироқ оху фарёдимиз арша етиб бормади, йўқ, шоир Рауф Парфи ёзганча, «*етиб бормас ҳеч қачон*». Тун ортидан келаётган субҳи содиқ (садоқатли тонг) эмас, субҳи козиб (ёлғон) эди. Нушқурт сингари хирмон-хирмон терган ризқимизни кимларга бердик, ўзимиз муҳтож ва нотавон қолдик. *Фалокат устига фалокат тушди. «Интиқом, интиқом»* деб ортидан югурганимиз билан Туркистон ўтди. Разолат қабрида бош эгиб турдик, Темур сағанасида синган Ўзбекдай. Чўнг тоғларни, донғли Туронни уйғотмоқчи бўлдик, аммо

*Ай, улў тоғларим, ай шонли Турон,
Токай уйғонмассан, ай қонли Турон!*

Шунда бизга Фитратнинг мададкор сатрлари (эпиграфдаги) кўмак тутингандай бўлди: «*Нега сени чулғаб олди бунча тиконлар, Нега чиқди юрагингдан юзга бу қонлар?*» Туронзамин тиконларга чулғанди, Туркистон эмас, Хористон бўлди. Юракдаги бу қонлар юзга тепчиб чиқди, олов сочлар қора машғалага айланди. Қора тунни ёритувчи эмас, ёритмовчи эмас, баалки баттар қорайтирувчи қоп-қора (оловдай) машғала. Шундай қоронғулик зимистонида бирдан бир оқ нарса кўринди – Кафан. Яна илк сатр ёдга келади: *мудҳиш қора шун кафан тутар!..*

Уч сонетдан иборат марсия битди. Бироқ шоир Рауф бундан ўн йил-да бурун ўқиган муножот ёдга келади, гўё шоир Абдурауф номидан айтилгандай:

*Ваҳший гунё, қонхўр гунё қутурди,
Инсон фарёдига тўлди коинот.*

*Набилар, доҳийлар, шоирлар турди,
Чора, чора, дея сўрдилар нажот...*

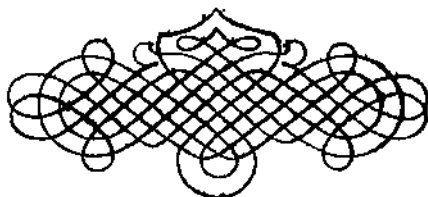
*Аллоҳим, билурсан қай сори кетдим,
Аллоҳим, мен ўлдим... Мен Сенга етдим...*

Рауф Парфи бу мавзуда яна икки шеър битди, ўн икки шам ёқди. Бу Сталин қатағони қурбонлари — жадидчилар учун, кафансиз кўмилган туркистонли зиёлилар учун, жаноза ўқилмай тупроққа қорилган шаҳидлар учун ўқилган тиловати Қуръондай янграган марсиялар бўлди.

Юрт истиқлоли йўлида шаҳид бўлган туркистонли жадидларни Аллоҳ ўз раҳматига олган бўлсин!

Ассалому алайкум ва роҳматуллоҳи ва баракотуху.

*«Турк Културинда Ўлум» мавзусидаги халқаро симпозиум.
Мармара университети Туркиёт тадқиқоти маркази.
Истанбул (Туркия), 2004. 25–26 ноябрь*

МАСЛАҚДОШЛАР**ИСМОИЛБЕК ҒАСПРАЛИ ВА ФИТРАТ**

Ҳар бир миллат тарихида шундай сиймолар бўладики, уларнинг юрт қайғуси йўлида чеккан заҳматлари, амалга оширган ишлари ва ёзган асарларини кузатиб, «миллат отаси» деган улуғ номга ҳақли равишда сазовор бўлганига иймон келтириш мумкин. Исмоилбек Ғаспрали турк дунёси учун қанчалар меҳнат қилган, ўзининг онгли умрининг асосий қисмини шу ишга бағишлаган бўлмасин, бу буюк устознинг ҳаёт йўлини ўзига сабоқ билган миллиятпарварлардан яна бири Абдурауф Фитрат эди. Икки буюк шахс ўртасидаги муштарак ва алоҳида сифатларнинг барчаси Россия мустамлакаси остида эзилаётган миллатни, жаҳолатга ҳукм қилинган халқни озод ва обод кўришга қаратилган эди. Бу муштараклик икки буюк адиб ва арбобнинг Истанбулда ўқишида ёки ўз юртиларида «усули жадида» мактабларига асос солишида ва ё муҳаррирлик ҳамда ноширлик фаолиятидагина эмас, балки ватан ва миллат хизматига ўзларини нечоғли камарбаста билганида, турк миллатининг қадри, қиммати ва қудрати учун курашувида ҳам кўрилади.

Исмоилбек Симферополда икки йил таълим олгач, ўқишини Воронеж зобитлар билим юртига кўчиради, сўнгра Москвадаги Милютин гимназиясини тамомлаб, Борчасаройдаги Занжирли мадрасасида дарс бериш билан бирга хориж сафарига тайёрланади. Аввалига Истанбулда ўқишни режалаштирган Исмоилбек Париж, Вена, Мюнхен ва Штутгарт маршрут бўйича саёҳатга чиқиб, таълим тизимини ўрганиш учун бир неча йил Парижда туриб қолади. Москвадалиги пайтидаёқ танишиб улгурган рус адиби И.С.Тургеневнинг шахсий котиби бўлиб ишлайди ва ноширлик касбини ўрганади¹.

Мирараб мадрасасини хатм қилиб улгурмаёқ Фитрат ҳаж сафари муносабати билан Ҳиндистон ва Арабистонда бўлди, Россиянинг Москва ва Петербург шаҳарларига саёҳат қилди². 1909 йилдан Истанбулда таҳсилни давом эттиришни маъқул кўрди. Ҳар икки буюк маърифатчи ҳам узоқ муддатли сафари ва Истанбул таълимидан сўнг «усули жадида» мактаблари очилишига алоҳида эътибор берди ва ўзларининг илк мустақил фаолиятларини маориф ишларидан бошладилар. И. Ғаспралининг нияти биргина «усули савтия»

¹ Гафаров С. Исмоилбей Гаспринский. Жизнь и деятельность. / В кн.: Исмани Гаспринский – великий просветитель. – Симферополь: Тарпан, 2001. – С. 13–31.

² Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. – Т.: Маънавият, 2002. – Б. 350.

эмас эди, бутун турк дунёси эшитадиган ва Россия мусулмонларига етиб борувчи овозга эга бўлишни истади. Айни шу даврда Исмоилбекнинг «Русия мусулмонлиги» (1881), «Солномаи туркий» ва «Миръоти жадиd» (1892), «Оврўпа маданиятига бир бетарафона назар» (1895) рисоалари эълон қилинди. Маълумки, Фитрат ҳам Истанбул таҳсилдан сўнг тўрт рисола «Мавлуди шариф ёхуд хайру-л-башар» (1913), «Раҳбари нажот» (1914), «Мухтасари тарихи ислом» (1915), «Оила» (1916) кабиларни эълон қилди. Буларнинг барчасида илм-маърифат халқни жаҳолатдан саодатга элтувчи нажот йўли сифатида белгиланди.

«Русия мусулмонлиги» (1881) асари дастлаб Симферополдаги русийзабон «Таврида» газетасида, сўнгра эса алоҳида рисола сифатида чоп этилди³. Бу асарни мутамлакачилик зулми остида эзлаётган халқнинг ингроқ товуши ва бу ҳолдан қутулиш учун Россия ҳукуматига қўйилган айбнома ҳам талабнома сифатида қабул қилиш мумкин. Буюк маърифатчининг сафдошларидан бири О.Акчўкракли «Русия мусулмонлиги» рисоласини «*Чор ҳукумати ёстиғи остига қўйилган бомба бўлди ва узоқ вақтга қадар уни ухлашга йўл қўймади*» деб ёзган эди⁴. Бу асарнинг моҳияти ва тақдири маълум маънода Фитратнинг «Мунозара»си қисматини эсга солади. Дарвоқе, «Мунозара» ҳақида С. Айний «бу кичик рисола электр тезлигида тарқалди ва Рус ҳукуматини қўрқитиб юборди, амир ва рус охранкаси нафақат «Мунозара»ни, балки уни ўқиган кишиларни ҳам таъқиб қила бошлади» деб ёзган эди⁵.

Ҳар икки асар ҳам ғайри тилда, рус ва форс тилларида битилди. Муаллифлар бундай йўл тутишларининг сабаблари бор: турк зиёлисининг овози рус тилидагина чор ҳукуматига етиб боришини назарда тутиб, Гасприли шу йўлни танлаган бўлса, Фитрат яшаган Бухоро амирилигида давлат ишлари, асосан, форс тилида юритилган ва Амир Олимхоннинг фармони олийлари ҳам мана шу тилда тарқатилганлиги сабабли эди. Ҳар икки муаллифнинг бундай ихтиёрий тарздаги ғайри тилига муносабати асарнинг нафақат турк тили китобхонларга, балки моҳиятган ўша асар қаратилган масъул шахсларга етиб бориши мўлжалланганидандир. Ушбу рисола чор ҳукуматига айнан рус тилида «*Русия мусулмонларининг аҳволини яхшиланг!*» деган талабни қўйди ва бу талаб бажарилмаслигини тушунган аллома кейинроқ Россия ҳудудидаги турк ва исломий халқларни «*Тил, дил ва иш бирлиги*» учун курашга чақирди⁶.

³ Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки, наблюдения. — Симферополь: Издательство типографии Спиро, 1881.

⁴ Акчўкракълъ О. Исмаил Гаспринский. Вефатына 10 йўл толуви мунасебетиле. // Енъи донъя. — 1924. — 24 сентябрь; И. А.—о. Керим. Медений эснас. — Симферополь: 1997. — С.35—38.

⁵ Айний С. Татърихи инқилоби Бухоро. — Душанбе: Адиб, 1987. — Саҳ. 10—11.

⁶ Бу пиор илк бор «Таржимон» саҳифаларида 1883 йил 12 декабр (№ 19)да пайдо бўлди ва 1912 йил октябрдан газета шундай руқл остида нашр этила бошлади.

«Мунозара»нинг хотимасида Фитрат Бухоро аҳлининг отаси — амирга мурожаат қилиб, уни жаҳолат йўлидан қайтармоқчи бўлди ва бунинг ҳам амалга ошиши номулкинаглиги билан, ўша асарнинг ўзидаёқ «нажиб миллатдошларига мурожаат қилиб, нажот йўли — маърифат машъали остида йўл туришлик»ни уқтирди. Булар, албатта, ҳар икки асарнинг зоҳирий ўхшашликлари. Ботиний жиҳатдан ҳам ўзаро маслақдош бўлган бу асарлар жадидчиликнинг маърифий дастури сифатида элга етиб борди ва янги таълим тизимининг жорийланишига назарий асос бўлди. «Русия мусулмонлиги»даги туркий миллат олдига «ҳунар, санъат, фан ва техниканинг барча турларини эгаллашга киришайлик!» деб қўйилган талаб⁷ «Мунозара»да «Бас, бу қагар танбаллик, беҳабарлик ва жоҳилликда ўтирганамиз. Бу дини мубинимизнинг нобуд бўлиши, муқаддас ватанимизнинг поймол этилишини баркамол шарафлик билан қабул қилганимизни на шариаат, на урф-одаат қабул қила олмайди. Балки олам оқиллари, жаҳон ҳамиятмандлари бизни лаънат қилиб, инсоният йўлидан четга ҳисобламоқдалар... Агар динга, ватанга, молга, жонга, авлодга муҳаббатингиз бўлса, азиз диннинг халос бўлиши, шариаатнинг ривожини, Ватан ободлигини, авлоднинг тинчлигини, яхши ном қолдиришининг чорасини хоҳласангиз, сизнинг иложингиз, аввало, касби маорифдир...» дея акс садо берди⁸. «Сўнги йилларда — деб ёзган эди И. Гасприли «Русия мусулмонлиги» асарида, — Русиянинг шарқдаги буюк маданиятлаштирувчилик хизмати ҳақида тез-тез ўқишга ва эшитишга тўғри келмоқда. Бу хизмат нимага намоён бўлмақда? Наҳотки, унинг маъноси қозини уезд бошлиқга, бекаликни областъ ва губерняга, ушр (ўндан бир миқдордаги йиллик солиқ — Ҳ. Б.)ни тан солиғи-ю яна бошқа «бер-бер»ларга, ипак тўну бешметни дворянлик зарёқасига алмаштириб қўйишдан иборат бўлса, бундан бошқа қилинадиган иш қолмадими?»⁹

Фитратнинг «Мунозара»сида эса бунга уйғун қуйидаги сўзларни ўқиймиз: «бу разиллар яқин замонларда биздан динимизни тарк қилишни талаб қиларлар; имомимизни пўпга, азонимизни қўнғироққа, масжидимизни черковга алмаштирмоқдан ўзга чора қолмас...»¹⁰ Юқоридаги

⁷ Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки, наблюдения. // Звезда Востока. — 1991. — № 4.

⁸ Фитрат. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг усули жадиди хусусида қилган МУНОЗАРАСИ (форсийдан Ҳ. Болтабоев тарж.). // Шарқ юлдузи. — 1997. № 1. — Б. 160. Қайта нашри: Фитрат. Танланган асарлар. Т. 1. — Т.: Маънавият, — Б. 51.

⁹ Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки, наблюдения. // Звезда Востока. — 1991. — № 4.

¹⁰ Фитрат. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг усули жадиди хусусида қилган МУНОЗАРАСИ. / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 95.

кўчирмалардан сезиладики, И. Фаспрати ташқи шакл ўзгариши билан маданиятга эришиб бўлмаслигини уқтираётган бўлса, Фитрат асарида руслаштирилиш хавфи Бухоро учун ҳам кўндаланг бўлиб турган бир пайтда, миллатни ҳушёрликка чақириб, маданият деган «олбости»нинг турли шакл-шамойилларига алданмасликни ўз юртдошларидан талаб қилмоқда.

«Россия мусулмонлиги» ҳақиқатан ҳам нафақат рус ҳукуматининг, балки унинг сиёсати учун ўз илмини тиккан зиёлиларни таъликага солган эди. Қозондаги Ислоҳ тадқиқоти марказининг раҳбарларидан бўлган Н.Ильминский («Муаллиф (яъни И. Фаспрати — Ҳ. Б.) Россия ҳукуматининг бошқа миллатларга нисбатан қўллаётган ассимиляция сиёсатига қарши қуролланмоқда» дея бонг уради¹¹. Демак, Россия мусулмонларини татар ёки ўзбек, қирғиз ёки тожик, қайси миллат ва элат бўлишидан қатъий назар, мустамлакачилик асоратида ушлаб туришни ният қилган ва бунга нафақат сиёсат, балки фан ва маориф орқали ҳам эришишга ҳаракат қилганлар.

Маълумки, Россия мусулмонлигининг муайян бир узвий қисмини Туркистон, яъни Марказий Осиё мусулмонлари ташкил қилар эди. Рус солдатининг Туркистондаги ҳаракатлари татарлар учун ҳам бегона эмас. Шундай дадил қадамлар билан истилочилар 1534 йили Қозонга, 1783 йили Қримга кириб борган, мустамлакачилик азобларини тортишда туркистонлилардан кўра «тажрибали»роқ бўлган татарлар учун Туркистон босқини оғриқ вужуддаги янги ярадан ниҳона эди. Шунинг учун ҳам «Таржимон»да «Россия мусулмонлари ҳақинда» деб номланган мақола моҳиятан Ўрта Осиё мусулмонларининг аҳволи руҳиясига бағишланган бўлса¹², орадан бир ой чамаси вақт ўтмаёқ «Рус солдатининг Ўрта Осиёдаги ҳаракатлари» ҳақидаги бошқа бир мақола бир неча сонда эълон қилинди¹³.

Тамаддун нуқтаи назаридан Фаспрати ва Фитрат ижоди ўртасида илмий-амалий муштарақликни ираш мумкин. «Дору-р-роҳат мусулмонлари» (1887) ва «Ҳинд сайёҳи баёноти» (1912), «Рус—Шарқ шартномаси» (1896) ва «Шарқ сиёсати» (1919) сингари бадиий ва публицистик асарларни ва, ниҳоят, «Таржимон» (1883—1915) ва «Ҳуррият» (1917—1918) нашрларини ўзаро қиёсан ўрганганда, икки буюк алломанинг XIX асрда Россия ҳудудида кенг авж олган Тил мужодаласидаги иштирокини кузатганда, миллат тақдири учун муштарақ ҳаракатларнинг янги қирраларини топиш мумкин. Бу муштарақлик масаланинг қўйилиши, мавзу жиҳати ёки мазмундаги умумийликда эмас, балки бир

¹¹ Ильминский Н.И. Письма. — Казань: 1895. — С. 17—18.

¹² «Таржимон». — 1885. — № 8.

¹³ «Таржимон». — 1885. — № 21, 22, 23, 24.

даврда, бир оёқ тепкилари остида эзилаётган миллатнинг аҳволини яхшилаш учун, уни истибоддан қутқариш учун ахтарилган йўللар ва топилаётган ечимларнинг умумийлигида ҳамдир.

Исмоилбек Гаспрали Париждалигидаёқ миллий газета учун кураш бошлаган бўлса-да, ниҳоят, 1883 йили Россия ҳукумати Қримни забт этганининг 100 йилиги муносабати билангина «Таржимон» нашри учун рухсат ола билди ва ушбу газета нашр қилинган 33 йил давомида мана шу ижозати учун доимо афсусда бўлди. Чунки «Таржимон» Боғчасаройдаги Қрим туркларининг газетасигина эмас, балки турк дунёси ва мусулмон мазлумларининг овозига айланган эди. Унинг шуҳрати Россиядагина эмас, хорижда ҳам улуғлиги, обуначиларининг аксарияти бошқа ҳудудлар вакиллари эканлигини гаспралишунослар ўринли эслатишади. Бу нашрнинг Туркистондаги шуҳрати ҳақида Зиё Саид шундай ёзган эди: «Таржимон» газетасининг ўқувчилари кўпайиши билан жаҳидларга матбуотга ҳавас кучайди, яъни жаҳидлар «Таржимон» ўқиш билан кифояланмасан, олдиларига қўйилган муҳим вазифаларни бажариш, кўпчиликнинг фикрини ўз томонларига савт этиш йўлида ҳаракат бошладилар»¹⁴. Чунки «Таржимон» тамаддун нуқтаи назаридангина эмас, балки бевосита Туркистон ҳаёти воқеаларини ҳам ёритаётгани, унинг Туркистондаги мухбирлари ўлкадаги ҳар бир янгилиқдан ўзларининг бош нашри орқали бутун турк ва ислом оламини хабардор қилиб турганини «Бухоро ва Боғчасарой», «Бухоро», «Андижон зилзиласи», «Туркистонда таълим» мақолаларини асос қилиб олган ҳолда газетанинг бир неча йиллик мундарижасини кузатиб билиш мумкин¹⁵. «Таржимон» Бухоро жаҳидлари учун ҳам намуна бўлганини, унинг таъсири форс тилида чиқаётган «Бухорои шариф»да ҳам сезиларли бўлганини жариданинг 1913 йилги сонларидан, унга илова тарзида турк тилида нашр қилинган «Турон»даги мақолалардан ҳам англаш мумкин. Бухородаги воқеалар нафақат Бухоро ва Россиядаги нашрларда, балки 1910 йилларда Истанбулда чоп этилган «Турк юрду» ва «Сироту-л-мустақим» саҳифаларида ҳам кенг суратда ёритилган эди¹⁶.

Фитрат муҳаррирлигидаги «Хуррият» газетаси 1915 йилда, «Таржимон» тўхтатиб қўйилганидан орадан икки йил ўтмай (1917) фаолият бошлади ва Туркистон тарихидаги

¹⁴ Зиё Саид. Танланган асарлар. — Т.: 1974. — Б. 25, 33.

¹⁵ «Таржимон». — 1893. № 4, № 23—25; — 1902. № 1; — 1907. № 22—23. Газетанинг умумий мундарижаси учун қаранг: Гафаров С. «Таржимон» газетасида басилган материалларнинг кўмыста библиографияси. // Йилдиз. — 1989. № 4. — С. 131—140.

¹⁶ «Buhara-yi Sherifi» gazetasi. // Türk Yurdu. C. I (1327 / 28). — S. 376; «Sirat-i Mustakim». C. 4. № 74. — S. 350-352; № 76. — S. 382-382; — № 82. — S. 82; № 91. — S. 228-230; № 96. — S. 313; № 102. — S. 412-413.

энг ўтли даврларда атиги икки йил ўзининг 86 сонини чиқариб улгурди, холос. Бир томондан, «Туркистон мухторияти» қонга беланган кунларда, иккинчи томондан, Думанинг турли найранглари ва уларни қўллаган амирнинг жоҳил сиёсати остида эзилаётган халқ, учинчи томондан, Оврўпа жаҳонгирлари шафқатсизларча талаётган мусулмон шарқи бу газета учун доимий мавзуга айланди¹⁷.

Ғаспирали «Рус — Шарқ шартномаси» Россия мусулмонлари учун қанчалар қимматга тушишини эслатган бўлса¹⁸, Фитрат Оврўпанинг «Шарқ сиёсати» нафақат мусулмон ўлкаларини, балки бутун шарқни қонга ботираётганини кўрсатиб берди: «Оврўпа жаҳонгирларининг ҳар бири бутун шарққа ҳоким бўлмоқ учун ўзгасининг кўзини чиқармоқчи эди. «Шарқ» деган гўзал севгили хонимни бутун ўзиники қилиб олмоқ учун энг тиришган давлат Россия императўрлиги эди»¹⁹. Ғаспирали даврида ва тасвирида Россия мустамлакаси Туркистон ва Кафказ эди, Фитрат даврига келиб, бутун шарқ Оврўпа оёғи остида қолди. Энди Фитратнинг ҳасрати биргина Бухоро ёки Туркистон, борингки, Русия мусулмонлиги эмас, бутун танаси ярали, ғанимлар оловида алангаланаётган шарққа айланди. Шунинг учун ҳам нафақат публицистик рисолада, балки лирик кечинмаларнинг акси бўлган шеърий асарларида ҳам мана шу «ярали шарқ» мавзусини кўтарди: «бу кун эзиларкан бу ўлка, Ҳар томондан таланмишдир йўлсизча...»

«Шарқ сиёсати» 1919 йили, демак, Ғаспирали асаридан чорак аср кейин яратилди. Бу орада дунёни ўзаро бўлишиб олишга киришган оврўпалилар Биринчи жаҳон урушини уюштириб улгурдилар ва урушдан натижасиз чиққанлар шарқ ўлкаларига оч бўридай ташланди. Гўёки урушда сарфланган чиқимни шарқ мамлакатлари ҳисобидан тиклаб олмоққа тиришиб, Туркистондан Ҳиндистонга, Афғонистондан Мисрга қадар ўнлаб мамлакатларни мустамлакачилик домига тортмоқчи бўлдилар. Фитрат XX аср фарзанди сифатида аср бошидаги «Шарқ сиёсати» баҳонаси билан ўтказилган бундай найранглар бутун аср бўйлаб узоққа чўзилиши ва пировард натижада мусулмон шарқи ўз дини, тили ва маънавиятини йўқотиб, манқуртлик домига тортилмаслиги учун аср бошиданоқ жиддий кураш бошлаган эди. Табиийки, бу кураш Исмоилбек Ғаспирали ният қилган Россия мусулмонларининг мустақиллиги учун курашнинг мантиқий давоми бўлган.

«Дору-р-роҳат мусулмонлари» турк оламидаги биринчи роман сифатида баҳоланади²⁰ ва Фитратнинг «Баёноти

¹⁷ Бу ҳақда қаранг: Ҳ. Болтабоев. Абдурауф Фитрат (Олий ўқув юрглари учун қўлланма). — Т.: 1992. — Б. 11—14.

¹⁸ Қлимович А. И. На службе просвещения. // Звезда Востока. — 1987. № 8.

¹⁹ Фитрат. Шарқ сиёсати. / Танланган асарлар. 3—жилд. — Т.: Маънавият, 2002.

²⁰ Ғаффаров С. Исмаил бей Ғаспиринский: тарихий-публицистик очерк. // Йилдыз. — 1991. — № 1. — С. 7—94.

сайёҳи ҳинди» асарига муносабатда С. Айний уни «форс-тожик тилида ёзилган роман усулидаги биринчи китоб» деб таърифлагани ёдга келади. Бу икки буюк асар ўртасидаги умумий ва фарқли жиҳатларга эътибор тортишдан аввал, икки улуғ устознинг Истанбулда кўришуви эҳтимолини назарда тутайлик. Маълумки, Исмоилбек Ғаспирли 1912 йилнинг ўрталарида «Турк ўчоғи» жамиятининг таклифига биноан бу шаҳарга келган ва у ерда усули савтия масалалари хусусида қатор маърузалар ўқиган эди²¹. Айни мана шу даврда «Мусулмони дору-р-роҳат» Фитрат таржимасида форс дунёсига кириб борганини эслаш ўринли²². Фитрат бу асарнинг таржимасига Истанбулда «Баёноти сайёҳи ҳинди» асарини ёзиш жараёнида киришганини эслайлик.

Аввало, асар бош қаҳрамони Мулла Аббоснинг тошкентлик бўлгани унинг сабаблари ҳақида мулоҳаза юритишга мавзу беради. Маълумки, Исмоилбек Ғаспирли Туркистон ва Бухорога икки марта сафар қилган (1893, 1908). Сафар тафсилотлари ҳақида маълумот берувчи энг асосли манба яна «Таржимон» газетасидир. Унинг 14 сониди «Боғчасаройдан Тошкентга» саёҳат хотиралари, иккинчи сафари ҳақида эса, «Бухорода на кўрдим?»²³ туркум мақолалари босилиб чиққан. Ўқитувчилар семинарийлари масаласига бағишланган бошқа бир мақолада «Мулла Аббос Франсавий билан кутилмаган учрашув» рукни мавжуд бўлиб²⁴, шу мақола орқали қаҳрамон тарихига оид тафсилотлар ечилади. Бу ном асида Ғаспирлининг адабий таҳаллусларидан бири эди. Асарнинг дастлабки қисми «Фарангистон мактублари» номи билан газетада босилиб чиққан²⁵, 1906 йили алоҳида китоб ҳолида нашр этилган. «Мактублар»нинг мантиқий давоми саналган «Дору-р-роҳат...» энди эпистоляр жанр талабларидан кўра саёҳат хотиралари ва романтик таҳлилга мослаги билан эътибор тортади: «Тошкентлик Мулла Аббос афандининг Фарангистон саёҳатидан сўнг... бу мактубларнинг иккинчи қисми Андалузия саёҳати ва шу вақтга қадар номаълум келган бир мусулмон жамиятининг аҳволи ва вужудидан хабар берар эди»²⁶. Буни мутаржим сифатида Фитрат яхши аялаган. Шунинг учун ҳам форсча таржима, асосан, 1906 йилги нашр асосига қурилган.

²¹ Subhi H (Tanrıöver). Ben onu gördüm. / Türk Yurdu. – 1330/1914. – No: 12. – S.356-358.

²² Мусулмони дору-р-роҳат. Таълифи Исмоилбей Ғаспирински. Мутаржим Абду-р-рауф Фитрати Бухорон. – Петроград: Кетобхонаи маърифат, 1915.

²³ «Таржимон». – 1893. № 29–38, 40–43; – 1908. № 57, 58, 60, 63, 64, 68, 78.

²⁴ «Таржимон». – 1908. № 42, 44, 49, 51, 65, 67.

²⁵ «Таржимон». – 1887. № 4–9, 11–13, 15, 17, 19, 20, 22, 24–29, 31–40; – 1888. № 1–4, 6, 7, 9, 11, 12, 14, 15, 24, 28, 30, 33, 36, 38, 40, 42, 44–46; – 1889. № 4, 7, 8, 14.

²⁶ Ғаспирински И. Ғанimmat дийар. – Симферополь: Спиро нашриёти босмаҳонаси, 1906.

Фитратнинг бошқа бир асари «Мухтасар ислом тарихи» (1915)да асарнинг ички табиатига зид равишда Андалузиянинг фатҳ этилиши анча батафсил тасвирланган, мана шу тасвир билан асар воқеалари кутилмаганда тугаб қолган. Бунинг сабабини ҳам «Мусулмони дору-р-роҳат» орқали англаш мумкин. Роман персонажларидан бири Фаридабону тўлидан Андалузия тарихи шундай тасвир этилади: «Мусулмон отабоболаримиз Мағриб заминидан футухот байроқларини кўтариб, ортга чекиниш нималигини билмай Андалуз қитъасини фатҳ қилганлар. Саъй-ҳаракат, ғайрат ва низом ила бутун қитъани идора қилиб, катта-катта шаҳарлар, минглаб қишлоқларга масъудона ва мўл-кўлчиликда ҳаёт кечиршиар. Андалуз бутун оламга дарсхона, ўзлари эса ўрناق ва муаллими жаҳон бўлмишлар»²⁷.

Мулла Аббос Франсавий Парижда «инглазларнинг Мисрни эгаллашида улар учун гиний ёки қариндошлик ҳуқуқи, асоси йўқ. Уларнинг бу юртга келиши босқиндан иборат бўлиб, бунга туйғудошлик қилиб бўлмайди» деб ёзганди. Фаранг аёли Маргарита Шаланнинг «Агар инглазларни Мисрдан ҳайдаш учун бир неча кишилар ва куч топилса, Сиз уларга ёрдам берарми эдингиз?» деган саволига ҳеч иккиланмай «Албатта!» деб жавоб бериши умумшарқ мусулмонлари учун қайғураётганини англайди.

«Дору-р-роҳат» — Қрим туркчасида «Ғанимат диёр» деб номланади ва асарда, юқоридаги парчада эслатилгани каби, Андалузиянинг мусулмонлик даврида эришган маърифати ва гўзал ҳаёти тасвирланади. Афсуски, бир неча юз йилдан кейин Испаниядаги маданий ҳаёт ер билан яқсон этилади. Бу асар орқали Ғаспирали идеал мамлакат ҳақидаги орзуларини ифодалаган. Айни даврда «утопик роман»га қизиқиш кучайган бўлса керакки, асарга табиатан яқин бўлган Америка адиби Эдуард Белламининг «100 йилдан сўнг 2000 сана» утопик романининг (О. Зинин таржимасида) «Таржумон»да эълон этилиши²⁸ бу фикрни тасдиқлайди. Қолаверса, Ғаспирали асарини Нобель мукофотига тавсия этган француз ноширлари бу асарда «утопия» етакчи эканлигига ургу беришган эди.

Испан қаҳрамонлик эпоси Родриго Диас (1040–1099) ҳақидаги дoston жаҳон тарихига исломий ном билан «Саййид ҳақида кўшиқ» ҳолида кирган. Ҳатто XVI асрдаги версияларда ҳам Саййиднинг болалиги ҳикоя қилинади. Родригонин «мавр»лар Саййид деб атагани учунгина қаҳрамон номи билан эпос аталмаган, бунинг Оврўпа дунёсига маълум бўлган муайян сабаблари ва афсонавий Андалузия билан туташ нуқталари ҳам бор.

²⁷ Кўрсатилган асар. — Б. 23.

²⁸ Османов Ю. Исмаилбей Гаспринский ва унинг «Маъзаби иштирокиюн». / Янги дунё. — 1991. — 13 март.

«Дору-р-роҳат...» билан «Ҳинд сайёҳи баёноти»ни боғлаб турган ришталарни кузатганда, ҳар икки асар ҳам хорижлик саёҳатчининг ўткир нигоҳи билан тасвирланганини, бу тафтишчи сайёҳларнинг Шайх Жалол ва Қози («Дору-р-роҳат»да) ҳамда Йигит ва Табиб («Ҳинд сайёҳи баёноти»да) учрашувидан жуда кўп маънавий муаммолар таҳлил этилганини эслаш мумкин. Ғаспрати романи билан «Ҳинд сайёҳи...»гина эмас, Истанбулда нашр қилинган «Мунозара» жиддий боғланади. Уларни боғлаб турган ришталарни фақат жадиличлик ғояларигина аниқроқ тасаввур қилшга ёрдам беради. «Мунозара»даги Фаранги рус тилига полковник Ягелло таржима қилганидай «Европеец» эмас, аслида «Франсавий» эди. Ғаспрати ғояларидан илҳомланган Фитрат ҳам автобиографик қаҳрамон Фаранги орқали кўп чигалликларни ечишга умид қилган, дастлабки чигаллик «қадимчи»лар билан ўртадаги нифоқ эди. «Мунозара» асаридан Бухоро муҳитидаги ҳолатдан келиб чиқиб, нафақат жаҳид ва қадим мубоҳасаси, балки шиа ва суннийлар муҳорабасига эътибор қаратилган эди. «Ҳинд сайёҳи баёноти»даги қаҳрамон яна автобиографик, гарчи энди уни муаллиф ҳиндистонли деб таништираётгани билан «Мунозара»даги Фарангидан кўп ҳам фарқ қилмайди. Мударриснинг Фаранги билан («Мунозара...») қилган суҳбатлари Мулла Аббоснинг Қози ҳузурда («Дору-р-роҳат») берган жавобларига маълум маънода уйқаш келади.

Биз, бошқа фитратшунослар ҳам бу тимсоллар учун асос бўлган «автобиографизм»ни ҳар икки асар ҳақидаги ишларимизда тилга олганмиз, воқеалар замирига чуқурроқ назар ташласак, Ҳинд сайёҳи ҳам, Мударрис ҳам тошкентли Мулла Аббоснинг дардакш маслакдошлари эдилар. Фақат Франция саёҳатидан қайтган туркистонли Мулла Аббос учун жаннат ўлкаси бўлиб туюлган афсонавий Фарнада (Гренада) ҳақидаги романтик орзу Фитратни реал дунёга олиб тушади. Ўзбек адиби сайёҳ қаҳрамони орқали фақатгина қандайдир афсонавий юртни эмас, ўз она замини Бухорои шарифни тасвирлайди. Тасвир ҳаққоний кечади, Фитрат қаҳрамони орзу билан эмас, танқидий нигоҳ билан воқеаларни таҳлил этади, таназзул сабабларини яхши англайди ва унинг муолидаси сабабларини ҳам туркистонийларга тушунтириб беради. Шунинг учун ҳам Фитрат талқинда Ғаспрати каби романтик жўшқинликни эмас, балки реалистик сатирани танлаган. Муаллиф мавжуд аҳволни яхшилаш учун Бухорои шарифнинг ўтмишини эслатиш билан чекланмайди, у сатира тиги билан ўз кўрганларини рўйи рост очиб ташлайди (русча таржимадаги «Бухара — как она есть» изоҳлига эътибор беринг) ва реалистик шафқатсизлик билан ҳақоний XX аср зиёлисининг кўзи ўнгида гавдалаштиради. унга ойна тутқазиб, бундаги доғларни тозалаш миллатнинг вазифаси эканлигини тушунтириб беради.

Тил сиёсати масалаларини ўрганган турк олими Меҳмет Сарай турк тили истиқлоли учун кураш қайта алашгалаанаётганидан қувонган айрим зиёлилар «Турк тилининг биринчи ислоҳчиси Алишер Навоий бўлса, иккинчиси, шубҳасиз, Исмоилбеҳдир» деб ёзишдан гортинмаганини қайд этади²⁹. Агар ёдимизда бўлса, Фитратнинг «Тилимиз» мақоласидан илҳомланган ва 1921 йилдаги Биринчи Тил ва имло қурултойидаги оташин мутқидан завқланган «гурунғчилар» «турк тили софлиги учун курашган биринчи адиб Алишер Навоий бўлса, Фитрат турклиқнинг софлиги учун курашган иккинчи муҳаррирдир» деган сўзларини эслайлик³⁰. Бу шунчаки тасодиф ёки тарихнинг иккинчи бора такрорланиши эмас, балки ҳар икки буюк адибнинг Тил мужодаласидаги курашига берилган баҳо деб ҳам қараш мумкин.

Япон профессори Хисао Кўматсу «Уч жадидчи ва ўзгарган дунё» мақоласида Исмоилбек Ғаспралӣ, Абдурашид Иброҳимбек ва Абдурауф Фитрат фаолиятини қиёсан ўрганаркан, Фитратнинг «Шарқ сиёсати» асаридан иқтибос келтириб, Фитрат ва Исмоилбек Ғаспралӣ ҳамда Абдурашид Иброҳимбек дунёқарашларидаги муштарақликни ўринли кўрсатиб, ҳатто ҳар учала мутафаккир иштирокиюнчи (социалист)ларга бўлган муносабатда ҳам фикрий яқинлик мавжудлигини эътироф қилади³¹. Марҳум устоз Б. Қосимов «Исмоил Ғаспринский ва Маҳмудхўжа Бехбудий» мақоласида И.Ғаспралӣ ва Бехбудийнинг социализмга муносабатини таҳлил қиларкан, ногаҳон Фитратнинг бу мураккаб масалага муносабати очиқ кўринган сўзларини келтиришни ўринли деб билади: «1917 йилда эса, биз Абдурауф Фитратнинг Октябрь воқеаси муносабати билан «Русияда янги бир бало бош кўтарди. Большевик балоси!..» деган кескин фикрини биламиз»³². Келтирилган иқтибослар шуни кўрсатадики, Фитрат домла ўз кураш йўсинини жадидчиликда белгиллаган экан, бу йўлда бутун Россия мусулмонлари ва туркий халқларга раҳнамо бўлган Исмоилбек Ғаспралӣ қарашларини ўзига дастуруламал билди, устознинг ўғит ва йўриқларини янгича шароитда давом эттиришга уринди ва ўзининг бутун онгли умрини худди улуғ устози каби миллатнинг обод ва озодлиги учун сарфлади.

2003, март

²⁹ Saray M. Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey. – Ankara: 1987. – S. 72-76.

³⁰ 1921 йил Тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. – Т.: 1922. – Б. 35 – 40.

³¹ Komatsu X. Uç Cedidçi ve Değişen Dünya. / Turkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924. Birinci Baskı: 2001, Haarlem, Hollanda. - S. 299-313.

³² Қосимов Б. Исмоил Ғаспринский ва Маҳмудхўжа Бехбудий / Исмоил Ғаспринский ва Туркистон. – Т.: Шарқ НМАК, 2005. – Б. 51.

ФИТРАТ ВА ЧЎЛПОН

Туронзамин кўҳна ва боқий дунёга минглаб миллат қаҳрамонларини етказиб берганига қарамай, ҳаётлари ХХ аср бошларида кечган жадидчилар ёди ўзга бир армон, дарди ўйлар чангалида тилга олинади. ХХ аср бошлари маърифатчилари орасида Фитрат билан Чўлпон номи дарслик ва қўлланмаларда, ҳужжат ва оқловларда, боринги, уларни бадном қилиш нияти билан ёзилган танқидий мақолаларда, хатто қирғин-қатагон даврида НКВД ва ГПУ ҳужжатларида ҳам ёнма-ён келади. Нисбатан янгилашни шамоллари эсан паллада ҳам, ХХ аср ўзбек адабиёти ҳақида маълумот берувчи «фундаментал» тадқиқотларда ҳам уларни ёнма-ён қўйиб шундай ёзганлар: «20-йилларнинг биринчи ярмида миллатчи ёзувчилар — Фитрат ва Чўлпон ақтивлашдилар. Фитрат кўпгина мақола ва тадқиқотлардан ташқари, бир қанча тарихий драмалар («Темур сағанаси», «Абулфайзхон» в. б.) ёзди, уларга аввалгича миллатчилик ғояларини тарғиб қилди.

Чўлпон бирин-кетин уч шеърини тўплам («Ўйғониш» — 1922 йил, «Булоқлар» — 1924 йил, «Тонг сирлари» — 1926 йил) эълон этди, бир қанча драматик ва проза асарлар ёзди. Чўлпон ижоди миллатчи ёзувчиларнинг кайфиятларини ва улар ижодининг инқирозини тавсифлаш учун аниқ материал беради. Унинг «Булоқлар» тўплами «Бузулган ўлкага» шеъри билан бошланади. Бу шеърда ва тўпламга киришилган «Амалимнинг ўлими», «Эркинлик истаги» ва бошқа шеърларида турмуш ҳақиқатини, социалистик революциянинг совет шарқи халқларига озодлик келтирганини рағ эстади. У бир қанча шеърларида совет ҳокимиятига қарши қуроли курашга ҳам «қиради (масалан, «Қилич ва қон» шеъри). Фитрат, Чўлпон ва шуларга ўхшаган миллатчиларнинг асарлари 20-йилларнинг кескин синфий кураш шароитида ёшларнинг беқарор қисмига салбий таъсир кўрсатган»¹. Бу каби айбловлар улуғ адиблар ҳаётининг сўнгги кунларигача ва 80-йилларнинг охирига қадар давом этди. Ниҳоят, жадидчиларни «бир тегиб ўтиш» (О. Шарафиддинов ибораси) жараёни барҳам топиб, улар ижодига қайта эътибор берилга бошлаган пайтда ҳам, бу икки исм ёнма-ён келади². Шундай экан, бу икки улуғ сиймо тақдирини бир-бирига боғлаб турган моддий ҳаёт ва маънавий ришталар ҳақида сўз юритиш мавриди келди.

Фитрат домла Чўлпондан қарийб 11 ёш улуғ бўлишига қарамасдан, тақдир уларни қисматдош қилганиданми, ё аср бошларидаги тезоб иқтисодий-сиёсий шароитнинг қутқулари

¹ Ўзбек совет адабиёти тарихи. 1 том. — Т.: Фан, 1968. — Б. 48.

² Чўлпон ва Фитрат адабий меросини ўрганиш бўйича тузилган комиссия хулосалари. // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1988. — 2 сон.

сабаб бўлибми, улар фақат устоз—шоғирд эмас, балки яқин маслакдош, ҳатто сафдош сифатида эътироф этиладилар. Замондошларининг хотирлашича, Чўлпон 10 йилларнинг бошланишидаёқ Фитрат номини ҳурмат билан тилга ола бошлайди ва 1913 йилда Андижонга келган Заки Валидий Тўғон замоннинг маърифатли кишиларидан бўлган Сулаймонқул баззознинг ўғли 19 ёшли Абдулҳамиднинг Фитрат ва Бехбудий асарлари, Истанбулда чиқадиган «Турк юрду» ва бошқа нашрлар билан таништири ҳақида ёзади³. Раҳматли олим Б. Қосимов ёзади: «Чўлпон 1913–14 йилларда бир сабаб билан мударрис бўлиш ўрнига «ўзбек миллий ўқувчиси» бўлишга қарор бериб, отасидан ҳам, муаллимидан ҳам «қочиб Тошкентга келган»ини ҳикоя қиларкан, «у вақтларда биз ҳамма ўзбек ёш ёзувчилари Фитрат таъсирида эдик», дейди⁴. Айни мана шу йиллари Туркия таҳсилдан қайтган Фитратнинг «Садои Туркистон» билан яқинлашувини кузатамиз. Газетанинг июнь сонларидан бирида Чўлпоннинг «Адабиёт надир?» номли мақоласи (4 июнь) эълон этилгани ҳали газетхонлар ёдидан кўтарилмай туриб, «Сайҳа» мажмуасидан олинган шеърларнинг «Садои Туркистон»да чоп этилиши бунга далилдир. Айрим маълумотларга кўра, уларнинг айни даврда «Ойна» журналида фаолашганини ҳам кўриш мумкин⁵.

Бу икки жади́дчининг 1916 йилнинг ёзида кўришуви тўғрисида ҳам айрим маълумотларга эгамиз. Маълумки, 1916 йил 25 июнда Россия императори Николай II «Империядаги рус бўлмаган эркак аҳолини ҳаракатдаги армия районида мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўларини қуриш учун олиб бориладиган ишларга, шу каби давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақида» фармон эълон қилди. 1916 йилнинг 23 августида эса генерал-губернатор А.Н.Куропаткин маҳаллий аҳолини мардикорликка сафарбар қилиш тадбирлари тўғрисида буйруқ чиқарди. Унга кўра Сирдарё вилоятидан 57.730 киши, Самарқанд вилоятидан 32.487, Фарғона вилоятидан 51.233, Еттисув вилоятидан 43.000 ва Каспийорти вилоятидан эса 13.830 кишига сафарбарлик эълон қилинди⁶. Салкам 200 минг туркистонликни Россия ичкарасидаги ишларга (мардикорликка) сафарбар этилиши бошланмай туриб, Туркистон зиёлилари Маҳмудхўжа Бехбудийнинг Самарқанддаги ҳовлисига тўпланган эдилар. Тошкент, Хива, Бухоро, Жиззах, Қўқон, Андижон ва бошқа шаҳарлардан келган зиёлилар орасида бухороли Ҳожи Абдурауф Фитрат бор эди. Андижондан Абдулҳамид Чўлпон

³ Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Toğan. Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi. Cild 1. 2. Baskı. – İstanbul: 1981. – S. 568.

⁴ Қосимов Б. Фитрат. // Санъат. – 1990. – 12 сон. – Б. 10–13.

⁵ Shimada Sh. An Index of Ayina. Introduction. – Tokyo: 2002. – S. 2-3.

⁶ Зиёев Ҳ. 1916 йилги миллий озодлик кураши. // ЎзАС. – 1991. – 16 сентябр.

отаси Сулаймонқул базвоз билан бирга бу йиғинга етиб келгани айрим иштирокчилар ва Чўлпоннинг яқин қариндошлари томонидан хотирга олинади. Ана шу йиғин юртнинг икки улуғ адибини илк марта учраштирган эди. Англашимизча, 1916 йилги миллий-озодлик ҳаракатлари Фитрат ижодида ҳам кескин бурилиш ясаган. Чўлпон шоирни юрт қайғуси билан яшашга илҳомлантирган. Беҳбудий наҳрдан озиқ олиб, юрт бошига тушган қайгуларни ўз кўнгил дардлари каби яқин олган икки адибни адабий ҳамкорликка ундаган, ўз халқи дардида тинимсиз машаққат йўлига бошлаган мана шу илк учрашув эди. Тез орада уларни боғлаган маънавий яқинлик аён кўрина бошлади. 1917 йили Фитрат муҳаррирлигида чиққан «Хуррият» газетасида Чўлпоннинг «Турк саломи» (29 август сони) шеъри чоп этилди. Проф. Б. Қосимовнинг ёзишича, «Чўлпон Фитратнинг бир қатор эҳтиросли шеърлари шу газетادا чоп этилганини хабар қилади. Эндигина адабиётга кириб келаётган истеъдодли шоир билан номи чет элларда ҳам машҳур адиб орасидаги ҳамкорлик ҳам шу газетадан бошланган. Фитрат, Чўлпон юборган шеърларни қўллаб-қувватлайди, уларга юксак баҳо бериб, ушбу газетادا босиб чиқаради»⁷.

Кейинроқ Чўлпоннинг кўплаб публицистик мақолалари Фитрат иштирокидаги «Иштирокиюн», «Туркистон» газеталарида ва «Тонг» журналинда чоп этилган. Юрт қайғуси йўлида иш тутиш Фитратни ёш бухороилар фирқаси ишларига раҳбарлик қилиб, амирга қарши отлантиришга, Чўлпонни эса, Бошқирдистонда янги ташкил этилган Мухтор жумҳурият ишларида қатнашишга ундади.

1917 йилнинг кузида Қўқонда Туркистон мухторияти эълон қилиниши билан ҳар иккисининг ҳам кўнгли Фарғонага талинди. Улар Мухторият ишени қандай шаклда бўлмасин, қатъий қўллашга тиришдилар. Шу воқеа боисидан Фитрат «Хуррият» газетасида «Мухторият» мақоласини эълон қилиб, 1917 йил, 5 декабрь кунини «миллий лайлатулкадримиз» деб ёзди. Бу билан мухториятнинг миллат қоронғу туини ёритган кадр кечасидек мушарраф эканини англади.

Туркистон мухторияти ташкилотчилари Чўлпоннинг «Улуғ турк байрами» шеърини давлат мадҳияси сифатида қабул этди. Орадан кўп ўтмай чоп этилган Чўлпоннинг «Умид сиздан!» («Эл байроғи», 1918 йил, 26 январь) мақоласида шоир мухториятни туркистончиларнинг «мавлуд куни», туғилиш санаси деб билди. Унинг мақоласи Фитратнинг «Юрт қайғуси» шеърдан олинган «*Ёв суқғали келга ҳиличини юрагинга, Туш олдиға, ол кўхсуми — қалқонми керакдир?!*» деган шеърини сатрлари билан тугайди. Шоир замондошларининг

⁷ Қосимов Б. Маслаҳатчилар. — Т.: Шарк НМАК, 1994. — Б. 84—85.

хитирлашича, Чўлпон ушбу шеъринг сатрларини хиргойи қилиб юрган, ҳатто бу сўзлар унинг яқин қариндошларига ҳам ёд бўлиб кетганди. Шунинг учун бўлса керак, Чўлпон «асарларининг I жилдига ушбу шеърининг бир парчаси унинг қариндошларидан ёзиб олинган тўртлаик сифатида кириб кетган. Бу адашув замирида эзгу бир сабаб, яъни шеър мазмунидан ёвга қалқон бўлиб яшашга тайёр икки қалбнинг аҳди борлиги жой олганлигини ҳам илғаш мумкин.

Туркистон мухторияти тугатилгандан сўнг унинг иштирокчиларига мамлакатда қолиш хавфи туғилганда, Чўлпон бир гуруҳ маслақдошлари билан Бошқирдистонга кетишга мажбур бўлган: «1918 йил февраль ойида Туркистон мухтор ҳукумати шўралар томонидан тарқатиб юборилгандан кейин, Чўлпон бир гуруҳ туркистонли мунавварлар билан ўз юртидан чиқиб, жон сақлаш мақсадига Бошқирдистон ҳукумати раисининг котиби вазифасига ишлайди»⁸. Ўша вақтлар Бошқирдистон ҳукумати раиси вазифасида ишлаган Заки Валидий Тўғон хотираларида⁹ бу маълумот тасдиқланади. Тақдир икки адибни 1918 йилнинг охириларида Тошкентда Фитрат томонидан ташкил қилинган «Чигатой гурунги» мажлисларида яна учраштиради. Бу вақт амирга қарши қўзғалган ёш бухоролилар муваффақиятсизликка учраб, Тошкентда фаолият бошлаган эди. «Сиёсатга аралашмаслик шарти билан тил, имло, тарих, адабиёт ва санъат» масалалари билан машғул бўлган «Чигатой гурунги» жамияти тузилгандан кейин, Чўлпон дастлаб гурунгни тил-имло тўдасини бошқариш учун тақлиф этилди, сўнгра эса, адабиёт ва санъат муаммоларига тортилди. Чўлпон ёзади: «Орада «Чигатой гурунги» деган бир жамият чиқиб қолди. У жамиятга мансуб кишилар тилни соддалаштирмак мақсадини асос қилиб ушлаганлари ҳолда, ўзбек адабиётининг тугаланишига катта аҳамият бердилар. Тугалланатирган адабиёт чин адабиёт бўлмоғи керак. Шунинг учун бағиш асарларга ҳақиқий қийматини бериб, адабиётга кира олмаган нарсаларни шафқатсиз суратда майдондан ҳайдай бошладилар»¹⁰. Мана шу талаблар билан адабиётга янги, аввалида тажриба қилиб кўрилмаган вазн ва шакллар билан ишлаш, миллатнинг талаб-эҳтиёжлари даражасида юксак асарлар яратишга киришилди. Бир оз туркчилик майлларига берилган гурунгчилар ҳатто адабий таҳаллусларини ҳам биргир туркча сўзлар билан ифодалашни (Элбек, Боту, Олтой, Ойбек ва бошқалар) одат қилдилар. Абдулҳамид Сулаймон ўғайга ҳам Чўлпон таҳаллуси шу

⁸ Хайрулла Исмагулла. Чўлпон ва жаҳон. Изланишлар, топилдиқлар ва тадқиқотлар. / Türkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924. Birinci Baskı: 2007. Haarlem, Hollanda. - S.467-483.

⁹ Заки Валиди Тоған. Воспоминания. — М.: 1997. — С. 172.

¹⁰ Чўлпон. Тарихнинг зарарлик тақаррури. / Туркистон. — 1924. — 14 октябр.

пайтдан бошлаб Фитрат томонидан тавсия этилди¹¹. Аввалига Абдулҳамид, Ҳамидий, Қаландар, Андижонлик таҳаллуслари билан имзо қўйган шоир Чўлпон таҳаллусида муқим қолди. «Иштирокиюн» газетасининг 1918–1919 йиллар таҳламларини кузатсак, кейинроқ гурунунинг мақсад-ниятларини ифодалаган «Тонг», «Учқун» журналларини кўздак кечирсак, гурунг фаолиятидаги икки адиб ижодий ҳамкорлигининг турли қирраларини кузатиш мумкин.

1919 йили Беҳбудийнинг қатли, унинг изсиз йўқолган қабри, жанозасиз дафни бутун юртнинг уйғоқ зиёлиларини қайғулантирди. Шунда Фитрат:

*Ҳақсизлик шахрининг қон ҳидли ели
Армоним гулидек бир япроқ узиб
Баҳорсиз чўлларга совуриб қўйди.
Ул нозли япрогим сўлиб, сарғайиб,
Йўқсул қолганлардай ҳар ён югурди,—*

каби мисраларини ёзган бўлса: Чўлпон:

*Билгисиз қабрингни қора тунларга
Амалимининг шамин ёқиб изладим.
Қизил ва пок қонинг исларин сочган,
Кучсиз куйи юришимни тезладим,—*

деб нола қилди Маҳмудхўжа Беҳбудий хотирасига ёзган шеърда. Бу сатрлар бир воқеа туфайли туғилган адабий ўхшашликларгина эмас, бир улуғ инсон ўлими тимсолида юрт фожеасини кўрган, юрт қайғуси билан ёнган ҳар бир зиёлининг тақдирини (эҳтимол, ўз қисматларини ҳам) дилдан сезган, Беҳбудийнинг сағанасини излаш баробарида жаҳолатдан қутилиш йўларини излаган икки уйғоқ қалбнинг изтироблари эди. Ижодаги бу каби яқинликни, туйғудош сатрлар ва ҳасратдош мисраларни «Шарқ» (Фитрат) ва «Бузилаган ўлкага» (Чўлпон) шеърлари (ҳар икки шеър ҳам дастлаб дoston деб тақдим қилинган) ҳамда уларнинг қисматида, «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» ва «Кеча ва кундуз» каби йирик насрий асарларда, «Ёрқиной» (Чўлпон) ва «Арслон» (Фитрат) каби драмаларда ҳам кузатиш мумкин. Ҳатто 10-йилларнинг охирида юрдаги бузғунлик ҳолидан Чўлпоннинг шеър бўлиб қуйилган дардлари Фитрат публицистикасида аччиқ бир ҳасрат бўлиб қоғозга тушган.

Доимо Чўлпон хиргойисида юрган «Юрт қайғуси» шеъри (1917) кейинроқ шу ном билан Фитратнинг уч сочмасига мавзу берди, Чўлпон ҳам «Уйғониш» шеърлар (1922) китобининг ёниқ бир қисмини худди шу ном билан атади.

¹¹ Фойиқа Сулаймон қизи. Акам Чўлпон ҳақидаги хотиралардан. / Андижондаги Чўлпон мемориал музейи жамғармаси. Сақланиш рақами 112. — Б. 3.

«Юрт қайғуси»да Фитрат Темур сағанаси олдида эл дардини айтиб йиғлаган ўзбек йигитининг оҳини ифодаласа, Чўлпон шу рукнда «Оғриғанда», «Куз», «Юпанмак истаги» каби асарларида ўлим билан юзма-юз келган «бўғиқ, қисиқ бир кўнгул»нинг оғриқ-изтиробларини тўкади:

Меним ўйимми қора?
ёки юрт кўкида булут...
Бўғиқ, қисиқ бу кўнгул
кучли ўт билан ёнадур.
Ул ўт орасига юртнинг
хаёли жонланадур.

Бу ўриндаги муштараклик фикрлар ва сатрлар ўхшашлигидан ташқари, диалгирлик билан юрт жароҳатларини ўз яраси каби кўрсатишда шеърят ва публицистиканинг имкониятларидан устувор бир йўналиш сифатида фойдаланишда кўринади. Бир юрт танасидаги ярани қалб бўлиб ҳис қилган бўлса, иккинчиси ақл, фикр бўлиб ундан қутулиш йўллариини излади. Вужуд ва руҳиятни эрка, истиқлолга бошлади.

1921 йилнинг 9 мартда Фитрат Туркистон Мухтор жумҳуриятининг расмий вакили сифатида Бухорога борди. Янги ташкил этилган жумҳурият билан маданият ва маориф ишларида ҳамкорликни йўлга қўйишга киришди. Шу билан бирга Бухоро жумҳурияти ҳукуматининг илтимоси билан расмий вазифаларга ишлаш учун таклиф қилинди. Маълум бўлишича, Фитрат ташқи ишлар ва маориф халқ нозири, марказий ижроия кўмитанинг раис муовини вазифаларида ишлаган. Шунда Фитратнинг таклифи билан Бухорога Чўлпон, Маннон Уйғур каби адабиёт ва санъат намояндлари чақиртириб олинган¹². Чўлпон дастлаб турли халқ гуруҳлари асосида Давлат театрини ташкил қилиш ишида қатнашган, сўнгра ўша театрда Маннон Уйғур режиссёр, Чўлпон эса адабий эмакдош бўлиб ишлаганлар.

Бухорога расмий таклиф билан келган «Чўлпон Лабиҳовуз шимолидаги Бозори гул гузариди Муҳаммадқул деган кишининг ҳовлисида яшаган (Ҳасан Бобоев хотираларидан)... 1921 йилнинг 30 июнидан 1922 йилнинг 15 январь сонигача «Бухоро ахбори» газетасида муҳаррирлик қилган... Ушбу газетада унинг «Буюк зиёфат» фелъетони ва машҳур «Халқ» шеъри, 3 ноябрь сониде «Тарихдан», 1 декабрь сониде «Куз», 8 декабрь сониде «Юрт йўли» шеъри ва «Индамайман» ҳикояси ўрин олган»¹³. Қайта текширилиши керак бўлган бу маълумотларга аниқлик киритиш учун 1921–23 йилларда Бухоро Ҳарбия назоратида ишлаган М.Супаев хотираларига

¹² Бюлетень БухТА / - 1921. - 21 ноябрь. - № 25.

¹³ Бозоров А. Чўлпон Бухорода. // ЎзАС. - 1991. - 21 июн.

муружаат этайлик. «Абдулҳамид Чўлпон ёшлиқда топишган қадрдон дўсти Заки Валидий Тўғон Бухородалигида уларнинг ҳовлисида ва Фитратга қарашли Форобий номидаги Иккинчи мусиқа мактаби қаршисидаги Вақф ишлари идорасида (Фитрат ўша пайтда Вақф ишлари бошлиғи эди) тўпланар эдилар... Бухоро ҳукуматининг Нозирлар шўроси 1921 йилнинг 27 мартда Маориф ишлари бўйича кенгайтирилган мажлисида миллий армияга чақирилган аскарларни ахлоқ ва дин ҳамда адабиёт ва санъат жиҳатидан тарбиялаш мақсадида қисқа муддатли ўқиш, ёзиш курслари ташкил қилди. Бунинг учун армия ихтиёридаги ўқиминиш кишилар, зиёлиларни бу ишга жалб қилди... Абдулҳамид Сулаймоннинг ғайрати, ташаббуси билан Бухоро ҳарбия назорати сиёсий бўлими билан биргаликда Горнизон клуби (собий қозикалон чорбоғининг ташқари ҳовлисида)да Бухоро халқидан миллий артистлар, сахна мутахассислари тайёрлаш курслари ҳам очилди... Бухоро шаҳридаги театр ходимлари, бошқа жойлардан келган, кўчма театр труппалари ҳам шу боғдаги санага келиб театр ва концертлар қўяр, адабий кечалар уюштирар эди. 1921 йилнинг биринчи ярмида Маннон Уйғур ва Ҳамза Ҳакимзода (1921 йилнинг апрел ойдан 15 июнигача Бухорода яшаган) ёрдамида Абдулҳамид Сулаймоннинг ташкилотчилигида Бухоро давлат театри ташкил қилинди»¹⁴. Дарвоқе, ҳужжатларда қайд этилишича, бир қанча кичик труппалар бир театрга бирлаштирилиб, Маориф нозирлиги ихтиёрига ўтди ва давлат театрига асос солинди¹⁵.

Юқоридаги хотиралар муаллифининг ёзишича, «Халқ» шеъри гарчи Бухоро инқилобининг бир йиллигига бағишлангани манбаларда қайд этилган бўлса-да, ушбу календарь шеърда тўп-бомбалар ҳисобига уюштирилган сохта инқилобни эмас, балки халқнинг хоҳиш-иродасини, унинг тенгсиз қудратини англатмоқчи бўлган: «1921 йилнинг биринчи ярмида Анвар пошо, Иброҳимбек, Усмонхўжа ва бошқаларнинг биргаликда Шарқий Бухоронинг ҳамма вилоятларини озоғ қилганлари сабабидан ёзган «Халқ» шеърини Маориф назоратига ишга келишдан аввал хизматчи шериклари олдида ўқиди, ҳали бу пайт муҳаррир эмас эди»¹⁶. Бироқ Анвар пошо 1921 йилнинг октябрида Бухорога келгани ва бу ердан биринчи мактуби 16 октябрда битилгани ҳужжатлардан маълум¹⁷. Чўлпон шеърларининг нисбатан тўла мажмуаси «Гўзал Туркистон»да «Халқ» шеъри ҳақида ғалати изоҳ келади: «1921 йил 7 сентябрда ёзилган.

¹⁴ Сулаев М. Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон мустақил Бухоро жумҳуриятида нималарни кўрди. / Қўлёзма. Андижондаги Чўлпон мемориал музейи жамғармасидан. Сақлавиш рақами. 128. — Б. 4—6.

¹⁵ Бюлетень БухГА. — 1921. — 21 ноябрь.

¹⁶ Юқоридаги хотира. — Б. 7.

¹⁷ Yamauchi M. Hoşnut olamamış Adam — Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a. — Ankara: 1995. — S. 249.

Дастлаб «Бухоро ахбори» газетасининг 1921 йил 2 июль сонидида ... босилган»¹⁸. Қизиқ, 7 сентябрда ёзилган шеърнинг 2 июлда босилишини қандай тасаввур қилиш мумкин? Шунингдек, ушбу мажмуада Чўлпоннинг «Бухоро ахбори»га муҳаррирлик даври «1921 йил 15 январдан ~ 1922 йил майгача» деб кўрсатилади¹⁹. Ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, Фитрат Бухорога шу йилнинг март ойида келган²⁰. Агар ушбу изоҳга ҳам ишонадиган бўлсак, Чўлпон Бухорога Фитратдан аввал келиб, муҳаррир сифатида иш бошлаган бўлиб чиқади. Бу эса ҳужжатларнинг гувоҳлигига эътибор берилганда маълумот. Изоҳлар муаллифи бошқа ўринда шундай маълумот беради: «Шоир Чўлпон Бухорога 1920 йил сентябрда амирилик тугатилгандан сўнг у ерга келган Фитрат ўрнига бирмунча мўддат «Чиратош гурунги» ташкилотига бошчилик қилган»²¹. Чўлпоншуносликда бу каби чалкашликлар талайгина. Юқоридаги хотираномада тилга олинган «Халқ» шеъри чоп этилганда Чўлпон ҳали муҳаррир эмас эди» изоҳи ўринлидек туюлади. Шоир Чўлпон Бухорога келиб, муҳаррирлик фаолиятини бошлагани йўқ, балки юқорида эслатилгани каби дастлаб турли труппаларда ва янги ташкил этилган давлат театрида ишлади. Гарчи саналарда турличалик кузатилгани билан Чўлпон «Халқ» шеърини Бухорони қонга ботирган ва «инқилоб» номи остида тарихга киритилган машъум воқеага бағишлаб ёзмаганини тасаввур қилиш мумкин. Шеърдаги

*Халқ истаги — озор бўлсин бу ўлка,
Кетсин унинг бошиндаги кўланка —*

каби сатрлар ҳам бу хотирада тилга олинган фикрларга маънавий далил бўлиб хизмат қилмоқда.

Адабий ҳамкорликнинг гўзал маҳсуллари айна мана шу Бухоро даврида юзага келганини кузатар эканмиз, қишда Чўлпоннинг оғир хасталангани ва ҳукуматнинг қарори билан Когондаги ҳарбий хастахонага ётқизилганини англаймиз. Шоирнинг «Уйғониш» тўплами «Оғриганда» сарлавҳали дардли шеъри билан очилади (шеърга муаллиф «1922, 16 февраль, Бухоро» деб имзо қўйган). Шундай руҳда ҳарбий хастахонада ёзилган дастлабки шеър (1922 йил 21 январь, Бухоро, ҳарбий хастахона) «Ётоқдан» деб номланади. Шоир ўзи тан жароҳатидан қаттиқ азобда экан, унинг руҳи бутун, доимо «Юрт йўли»да сафарбар эканини англатувчи ўтли шеърларини ўқиймиз:

¹⁸ Абдулҳамид Чўлпон. Ёзувлар Туркистон. / Истиқлол фидойилари (нашрга тайёрловчи, сузбоши ва изоҳлар муаллифи Б. Дўстқороев). — Т.: Маънавият, 1997. — Б. 109.

¹⁹ Юқоридаги мажмуа, ўша саҳифа.

²⁰ Юқоридаги мажмуа. — Б. 109.

²¹ Юқоридаги мажмуа. — Б. 105.

*Оғриқ олди, қайғи олди, зор олди,
Сўнук кўзли, бағри эзик ёр қолди...
Алам олди... фироқ олди, қон олди,
Амал қолди... кўзи ёшли жон қолди!..*

Бухоро иқлими шоирнинг соғинтига мос тушмагани учун у яна Тошкентга қайтди, Фитрат Бухоро жумҳурияти ишларига берилди. Айни шу вақтлар Москвада Бухоро қўмитаси тузилиб, қўмита жумҳурият ишларини тафтиш қилишга киришади, халқ жумҳурияти ишчи-деҳқон томонидан эмас, зиёли аллома ва тадбиркор шахслар томонидан бошқарилаётганидан хавфсираб, бутун Бухоро жумҳуриятининг вакилларини турли баҳоналар билан ишдан четлаштирадilar.

1923 йилнинг май ойида Чўлпоннинг ҳажвиялари яна «Бухоро ахбори»да кўрина бошлайди²². Афтидан, мамлакатдаги ўзгаришлар арафасида Чўлпон Бухорога боргану сиёсий иқлимнинг ўзгаришидан дарак топиб, Тошкентга қайтган. Фитрат эса, Москвага Лазаревлар жонли шарқ тиллари институтига дарс бериш учун чақирув қоғози олади. Ўз юртидан узоқда, гарчи илм ва ижоднинг қизғин, юдузли онлари уни Москвада ўтган умрига шоҳид бўлган эса-да, юрт қайғуси билан кечган даврини сарҳисоб қилиб, бу йўлда фақат ўзининг эмас, балки маслакдошларининг ҳам қадрли асарларини эслайди. Эҳтимол, уларнинг мададкор руҳи сабаб бўлибми, руҳий кечинмаларга бой, гўзал шеърларни яратди. Деярли барча шўро дарсликлари бир овоздан қоралаган «Менинг кечам» шеърининг туғилиши, қандайдир маънода Чўлпоннинг «Дамлар» шеъри билан боғлиқ. Шоирнинг Андижонда ёзилган бу шеърдаги

*Баъзан: хаёл этақини тутқазмас,
Ёт ерларга ўз бошича йўқ бўлур.
Шунда ҳис ҳам қалам тилига тушунмас,
Боши қотар, қўполланур, тўнганур—*

сатрлари орқали ўз юртида, бузилган вайроналарни, эзилган элини эмас, гўё олисда мусофирликда юрган Фитрат қалбининг суратини чизгандек. Натижада «Дамлар»га туйғудош бўлган «Менинг кечам» туғилди:

*Мунгли кечанинг мунгли чоғинда
Кўп мунгли ўйимнинг қир(ғ)оғинда
Елғиз икки нарса эди ёндош-га:
бири шамъим,
бири...
кўнглим!*

²² Абдулҳамид Сулаймон. Уликларга қарши. // Бухоро ахбори. — 1923. — 7 май.

Ҳамма бепарво, бетаъсир, «ўчаб узонган» кечаларда «мунгли кечани минг мунг билан» ўтказган шоирнинг дардини фақат унга туйғудош бўлганларгина ҳис қилди. Гарчи шу мавзуда устоз Фитратнинг маслаҳати билан шеър ёзган бўлса-да, Боту ва Элбекларни кўпроқ кундузинг таъшишлари ўйлангирди. Кейинроқ Фитрат домла «Инқилоб» журнали таҳририяти билан жиддий боғланишда бўлган кезларда Фитрат, Чўлпон, Боту ва Элбекларнинг ана шу турт шеъри «Инқилоб»нинг 1923 йил 13–14 сонларида кетма-кет эълон қилинди.

Мутахассислар томонидан «Дамлар» ва «Менинг кечам» шеърлари қиёсан ўрганилмаган эса-да, давр мунаққидлари учун янги баҳона топилди. Энди уларнинг назарида «ийғлоқи, бадбин (пессимист)» биргина Чўлпон эмасди. Шунинг учун ҳам шўро даври адабиёт дарсликлари Чўлпоннинг «Бузилган ўлкага» шеърини қанчалар «қарғаган» бўлсалар, унинг ёнида Фитратнинг «Менинг кечам» шеъри ундан кам бўлмаган «ёриқ»ларга ўраб, тўпга кучилди. «Тузалган ўлкага» (Ғайратий), «Менинг кундузим» (Боту) шеърларини ёзганлар эса, айни шу асарлари билангина дарслик китобларидан ўрин олдилар.

Ижодий ҳамкорликнинг сарришталари шу каби Москва, Тошкент, Самарқанд шаҳарларидаги фаолиятга уланади. Бу адабий маслақдошлик фақат бадиий ижодда эмас, балки танқидий мақолаларда, театр тақризларида, миллатнинг минг йиллик адабий тарихини ифодалаган мумтоз адабиёт ҳақидаги асарларида ҳам акс этган. Биргина мисол. Фитрат 1936 йили «Аруз ҳақида» рисоласида ёзади: «Бармоқ (ҳижо) вазнида шеърни бошлаб, Чўлпон ёзди, мен ёздимми — эсимга йўқ. Фақат шуниси аниқки, бармоқ вазнини назарий жиҳатдан ёқлаб чиққан биринчи ўзбек миллатчиси мен эдим»²³. Ушбу эътирофдан ҳам аён сезиладики, бармоқ вазнини Фитрат назарий жиҳатдан ўзбек тили хусусиятларига мос келишини шарҳлаб берган биринчи олим бўлса, Чўлпон бу вазннинг миллий ўзбек шеърининг вазни бўлиб қолишида ўз ижоди билан ҳисса қўшган биринчи шоир эди...

Ўзбек – турк маданиятининг бу икки улуғ сиймоси миллий Истиқлол масалаларини илк бор кун тартибига қўйишдан — тил ва адабиёт муаммоларининг ҳал этилишигача узоқ йиллар давомидаги самарали хизматлари калқимиз тарихида улуғ бир воқеалар силсиласи сифатида тилга олинишга лойиқдир. Чунки бутунги Истиқлол шароитида уларнинг адабий ва илмий мерослари ўз миллатининг равнақи йўлида баравар собитқадамлик билан хизмат қилмоқда.

«Жамият ва бошқарув» — 1998. — 2 сон.

²³ Prof. R. R. Fitrat. Aruz haqida. — T.: Fanlar Komitetining nashriyat, 1936. — B. 20.

БЕҲБУДИЙ ВА ФИТРАТ

(Марказий Осиёда «ғору-л-ислом» тушунчаси)

Марказий Осиёда исломга қадар турли хил динларга эътиқод қўйилган бўлса-да, улар орасида Зардуштийлик (зараостризм) қарийб минг йилга яқин муддат ичида халқнинг маънавиятини бошқариб келган. VII асрда Ҳижоз ярим оролида вужудга келган исломий эътиқод, ундан 2 минг километрча масофада бўлган Туркистонга етиб келиши учун, тахминан икки юз йиллик муддатни босиб ўтди. IX асрга келиб ислом динига эътиқод қўйилиши билан ягона Тангрига сифиниш Марказий Осиёнинг барча ҳудудларига ёйилди. Осиё марказидаги сомонийлар, ғазнавийлар, қорахонийлар ва салжуклилар (хоразмшохийлар) каби сулоалар турк-ислом давлат типини қабул қилдилар. IX – XIX асрлар орасида кечган кейинги минг йиллик давомида исломий давлат тизими сақланди ва мусулмон тамаддуни (цивилизацияси) қарор топди. Табиийки, шу даврда Қуръони карим ва Ҳадиси шариф тили бўлган араб тили ҳамда араб ёзуви ҳукмрон мавқе қозонди.

1876 йили Россия босқини туфайли Марказий Осиёда генерал-губернаторлик шаклида ўрнатилган ҳарбий маъмурий тизим давлат тузумига айланган бўлса-да, мустамлакачилар расмий ёзув ва давлат тилини дабдурустан ўзгартиришга журъат топа олмадилар. Дастлабки жараёнда халқнинг муқаддас эътиқодига раҳна солиш, юртни имкон қадар исломдан йироқлаштириш орқали насронийлаштириш режасини ишга солдилар. Расмий доиралар ҳеч қандай этник ва генетик асосга эга бўлмаган сарт тилини тарғиб қилиш орқали миллат маънавиятига ҳам зарба етказмоқчи бўлдилар. Россиянинг Тошкентдаги «маданият ва илм вакили» Н.Остроумов ўзи муҳаррирлик қилаётган «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилган қатор мақолаларида «сарт» атамасини фаол истеъмолга киритмоқчи бўлди. Бу сўз Алишер Навоий замонида «форсий» маъносида қўлланилгани аён бўлса¹ ҳам, уни Туркистоннинг туб аҳолиси бўлган туркий миллатга мансуб ўзбек, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ (шулар қаторида тожик ҳам) қавмларига нисбатан ишлатиш орқали бу сўзнинг этимологияси сифатида («сарт = сари(қ) + ит»; рус тилида «жёлтая собака») тарғиб қилинди. Бу билан бир неча ўн минг йиллик маданият тарихига эга бўлган Туркистон халқини камситиш, уни истаганча хўрликка дучор қилиш режалаштирилди. Бундай «тил сиёсати»га қарши турган самарқандлик муфти Маҳмудхўжа Беҳбудий «Сарт сўзи маълум бўлмади», «Сарт сўзи мажҳулдир» каби мақолаларида рус мустамлакачилиги томонидан тавсия қилинаётган ушбу

¹ Қаранг: Алишер Навоий. *Муҳокамату-л-луғатайн*. / Алишер Навоий. Асарлар. XV томлик. Т. XIV. – Т.: 1968. – Б. 107–108.

истилоҳ айрим ўринлардагина Марказий Осиёнинг ўтроқ аҳолисига нисбатан қўлланилганига қарамай, бу атама на миллатнинг, на миллий тил ва ёзувнинг номи бўла олиншини исботлаб берди².

Россия босқини туфайли миллат тушунчасининг доираси қисқарди (ислом оламида «миллат» тушунчаси бутун муслимларга нисбатан қўлланилган бўлиб, «миллий бирлик» ибораси «исломий бирлик»ни англаатар эди) ва бунинг натижасида миллий ҳудудлар ҳам қисқарди. Россия томонидан тўла ишғол этилган Қўқон хонлиги миллий ҳудуд — Туркистон ўлкаси сифатида эмас, балки ҳарбий идора остидаги маъмурий ҳудуд сифатида тилга олинган бўлди. Бу ҳолат ўз навбатида «дору-л-ислом» тушунчасининг ҳам торайишига, айрим ўринларда эса мутлақо қўлланилмаслигига олиб келди. Рус мустамлакачилари ўзларини ислом тадқиқотига ҳам масъул қилиб кўрсатган бўлсалар-да, Қозонда Н. Ильминский раҳбарлигида ташкил этилган «Ислом тадқиқоти маркази» халқ эътиқодининг холис тадқиқотчиси сифатида эмас, балки исломий ўлкаларни асирликда тутиб туриш учун диний фатволар топиб берувчи марказга айланди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, ушбу марказ собиқ Қозон хонлиги ҳудудида тўплаган бир неча юз йиллик «илмий» тажрибаси асосида Марказий Осиё аҳолиси ўртасида кенг ва чуқур иддиз отган исломий ақидаларни ўрганишни эмас, балки Россия мусулмонларини исломдан йироқлаштириш сиёсатини олиб бордилар. Худди шу каби «дору-л-ислом» масаласига муносабат Россия ишғоли остидаги барча ўлкаларда, жумладан, Қримда, Кавказ ва Кавказортида, Сибирда ҳам ҳукмрон эди. Юқорида тилга олганимиз ўзини исломий тадқиқот маркази раҳбари деб кўрсатган (аслида В. Ульяновлар оиласининг маънавий устози бўлган) Н. Ильминскийнинг ушбу сўзлари мустамлакачилик мақсад-муддаосини очиқ ифода қилади: «*Секин-аста халқдаги ишончу эътиқодларга аралашши керак. Шундай тушунчаларни уларнинг ўзларидан ахтариб топмоқ керакки, улар оҳиста-оҳиста христианчасига, русчасига фикрлашига ўргансинлар. Ана ўшандагина улар (маҳаллий аҳоли — матинда «пшземцы»)* руслар билан нафақат тилда, балки тафаккур ва эътиқодда ҳам бирлашиш кетадилар»³. Рус мушташиқи В. В. Бартольд ўз ишларида Марказий Осиёга нисбатан миллат тушунчаси ривож топмагани, аҳоли фақатгина этник-маҳаллий хусусиятга кўра ўзларини «бухороли» ёки «фарғонали» деб биладилар ёки миллат тушунчасини «муслим» деб тушунадилар, деб ёзганди⁴. Демак, «миллат» ва «муслим» лафзларининг талқинидан келиб

² Бехбудий М. Сарт сўзи маълум бўлмади. // Ойина. — 1914. — 39 сон. — Б. 922—924; Сарт сўзи мажҳудир. // Ойина. — 1915. — 22—26 сон. — Б. 314—15, 338—40, 386—88, 478—80.

³ Ильминский Н. Т. Статьи. — Санкт-Петербург, 1869. — С. 26.

⁴ Бартольд В. В. Сарты. / Сочинения. Т. 2. — М.: 1964. — С. 527—529.

чиққан чалкашлик миллий маънавият тушунчасининг тараққиётига ҳам ўз салбий таъсирини ўтказган.

Тарихан икки тилли (турк ва форс) халқ сифатида тараққий топган Туркистон элида рус тилини билиш зарурати ХХ аср бошларида ўзбек зиёлиси учун муаммоли масалалардан бири бўлиб қолди. Фитрат асарларида бу икки тилни билишликдан ташқари Қуръон тили бўлган араб тилини жиддий ўрганиш масаласи қўйилган бўлса-да, Маҳмудхўжа Беҳбудий «Мунозара ҳақида» мақоласида рус тилини ҳам ўрганиш муаммосини қўйди. Натижада зиёлилар учун «икки тил эмас, балки тўрт тил керак» деган муаммо кун тартибига чиқди⁵. Беҳбудийнинг ёзишича, агар биз араб тилини билмасак, ислом қўлдан кетиши мумкин, агар рус тилини билмасак, ўз эркимизни ўзимиз уларнинг қўлига берган бўламиз».

ХХ аср бошларига келиб «дору-л-ислом» тушунчасини қанчалик сиқиштиришга, унинг таназзулини тезлатишга ҳаракат қилинмасин, Беҳбудий ва Фитрат асарларида бу тушунчаларнинг ички тадрижини кузатамиз. Асрлар давомида «дору-л-ислом» саналган Туркистон ўлкаси ХХ аср бошларига келиб, бу маслаки муқаддасдан узоқлашиши натижасида миллий фожеага юз тутиши ҳам мумкинлиги ҳақида асарлар яратилди. Ўзбек драматургиясининг илк асари «Падаркуш»да эътиқодсизлик (динсизлик) ўз отасини қатл қилишгача олиб боради, деган ғоя бор⁶. Бу рус адиби Ф. Достоевскийнинг «Ога-ини Карамазовлар» асаридаги «*значит, бога неш, все дозволено, даже убить отца*» ғоясининг ўзбек заминдаги такрори эмас эди. Чунки Карамазовни падаркушликка бошлаган иллат унинг мол-мулкка бўлган ҳирси эди, ўзбек адиби эса, падаркушликнинг асоси сифатида миллатта кушанда бўлиб турган жаҳолатни белгилайди. Фитрат асарларида исломий-маънавий тушунчаларнинг емирилиши Туркистон ҳалокатининг дастлабки босқичи сифатида қаралади. 1919 йилда Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг қабри ўрин олган Мадинанинг тўпга тутилиши муносабати билан ёзилган «Йиғла, ислом» рисоласида «*Шарқ маданият ўчоғи, инсоф бешиги, ахлоқ мактаби, билим мағрасаси эди. Бунда шарқнинг вазифаси катта-кичик, муслим-мажусий гемасдан бирлашмоқ*» деган масалани қўяди⁷. Айни шу йили нашр бўлган «Шарқ сийёсати» асари шундай бошланади: «*Бу кун қон тенгизларига ботган, тамуғ ўтларинда кўмилган шарқ бир кун тинчлик ва тараққий бешиги эди. Бу кун оёқлар тагинда эзилган шарқ бир кун маданият йўлбошчиси, билим ва ҳунарнинг ўчоғи эди. Оврўпа дунёси ваҳшат ва билмаслик чўлларинда обдираб шовқин-тошқин юрар экан, шарқ дунёси бутун инсоният оламини саодат ва тинчлик ўчоғларига эришдурмак учун иш*

⁵ Беҳбудий М. Икки эмас, тўрт тил лозим. // Ойина. — 1913. — 1 сов.

⁶ Беҳбудий М. Падаркуш. / Танланган асарлар. — Т.: Маънавият, 1997. — Б. 39—50.

⁷ Фитрат. Йиғла, ислом! — Т.: 1919. — Б. 5.

кўруб турар эди. Оврўпада бир маҳалла оқсоқолиғи йўқ экан, шарқнинг Будда, Браҳма, Зардушт, Исо ва Муҳаммадлари бунун олам ўғулларини бир нуқтада тўплаб, тўғри ва белгилли йўлга киргузмак учун тиришар эдилар»⁸. Ушбу келтирилган иқтибослар, бир томондан, XX аср бошларида япон зиёлилари кун тартибига чиқарган «Шарқ — шарқликлар учун» шioriга муштарак оҳангда янграса-да, иккинчи томондан, барча дунёвий динларнинг ватани бўлган Осиё «сўнгги ва мубини дини ислом»га ўз марказидан ўрин берган экан, унинг тараққиётига дохил алломаларнинг ҳам шу юртдан етишиб чиқгани тасодифий эмас, албатта. Асрлар давомида тараққиётда бўлган «дору-л-ислом» тушунчасининг XX аср бошларига келиб инқироз даврига кириши бевосита мустамлакачилик сиёсатининг натижаси ва унинг давоми саналган шўро режими эришган энг катта муваффақият эди. Халқнинг эътиқодига раҳна солиниши оқибатида, унинг ишғол этилиши ҳам тезлашди, мустақил миллат сифатидаги тараққиёти ҳам таназул сари юз бурди.

XX аср бошларида Туркистонда юз берган сиёсий ўзгаришлар натижасида бир мусулмон ўлкаси сифатида доимий суратда тараққий этиб келган «дору-л-ислом» тушунчаси шўролар даврида бутунлай истеъмолдан чиқди, ҳатто «атеистик ўлка» сифатида тавсия этилиши баробарида, бутунлай исломий таълимотдан узоқлаштирилди. 1928—30, 1937—38 ва 1952—53 йиллар давомида бу жараён бутун мамлакат бўйлаб сиёсий компания сифатида кенг тарқалди. Мамлакат истиқлолга эришиши арафасида ва мустақиллик йилларида диний қадриятларга эътибор ортди. Исломий нашрларнинг оммалашуви, Тошкент ислом университетининг тавъсис этилиши ва бир қатор ислоҳотлар амалга оширилдики, бунинг натижасида «дору-л-ислом» тушунчасининг тадрижи кузатилади.

Ушбу ихчамгина чиқиш якунида мен жаҳон миқёсида ўтказилаётган ушбу нуфузли илмий анжуманга таклиф қилганлари учун бир туркистонли муслим зиёлиси сифатида Токио университети ректорати, унинг қошидаги тадқиқот маркази «Islamic Area Studies»га ва унинг Марказий Осиё бўйича масъул вакили профессор Хисао Кўматсу жанобларига ўзим ва юртдошларимнинг миннатдорчилигини изҳор қилмоқчиман.

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи баракатуҳи!

Dynamism of the Notion of Dar al-Islam in Central Asia. Beyond the Border: A New Framework for Understanding the Dynamism of Muslim. F An International Symposium. Kyoto: October, 1999 (Japan). — pp. 136—139.

⁸ Фитрат. Шарқ сиёсати. — Т.: 1919. — Б. 3.

МАЪРИФАТ ДАРСЛАРИ**«МУНОЗАРА»НИНГ ТУФИЛИШИ**

Абдурауф Фитратнинг «Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадида мактаблари хусусида қилган мунозараси» жадидачилик йўлидаги илк назарий асаридир. Қисса форс тилида ёзилган бўлиб, «Мунозара» номи билан машҳур. Асар Истанбул университетида таҳсил олаётган камбағал талабанинг ўз ҳисобидан «Исломия матбааси»да босилган¹. Фитратнинг синглиси Маҳбуба Раҳим қизининг хотирлашича, Фитрат Истанбулдаги ошхоналардан бирига ходим бўлиб ишга кирган ва таҳсидан бўш пайтлари меҳнат қилиб, ушбу асарининг нашри учун маблағ тўплаган. Асар ёзилиш даврини ўзбек олимлари 1909, 1910, 1911 йиллар мисолида ҳар хил кўрсатишади. Бунинг боиси шуки, китоб муқовасида ҳижрий 1327 санаси кўрсатилган бўлиб, у мелодий 1909 йилга тўғри келади. Бироқ қисса сўнгсўзида тилга олинган Бухорода содир бўлган айрим воқеалар (шиа ва суннийлар вифоқи)дан келиб чиқиб, янон фитратшуноси Хисао Кўматсу асарнинг нашр вақтини 1911 деб кўрсатади².

Хорижда нашр бўлгани ва Бухородаги энг «мунозара»ли масала — жадида ва қадим курашини акс эттиргани учун бу асарнинг ўз юртида тарқалиши жуда қийин кечган. С.Айнийнинг гувоҳлик беришича, «Мунозара»нинг бир қисми йўлда рус цензорлари қўлига тушиб, йўқ қилинган бўлишига қарамай, у Бухорога яширин келтирилган. Фитратнинг бошқа бир замондоши Файзулла Хўжаевнинг қайдига кўра, рус оҳранкаси нафақат Фитрат асарини, балки уни ўқиган, келтирган кишиларни ҳам қаттиқ таъқиб остига олган. Шунинг учун бўлса керакки, «Не подлежит оглашению» муҳри билан Тошкентда полковник Ягелло таржимасида жуда оз нусхада бостирилган³. Асар таъқиб қилинганига қарамай жадидачилик ҳаракатининг устозларидан Маҳмудхўжа

¹ Фитрат Бухороий. Мунозаран мударрисс бухорои бо як нафар фаранги дар Ҳиндистон дар боран макотиби жадида. Ҳақиқат натижаи тасодими афкор аст. Таъби аввал. — Истанбул: Матбаи исломияи Ҳикмат, 1327/1911. — 68 саҳ; // Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг жадида мактаблари хусусида қилган МУНОЗАРАСИ. Форсийдан Ҳ. Болтабоев таржимаси. // Шарқ юдузи. — 1997. — 1 сон. — Б. 117—165. / Танланган асарлар. 1—жилд. — Б. 46—98. // Abdurauf Fitret. Buharada Ceditcilik Egitim Reformu. Munazara ve Hind Seyyahinin Kissasi. Haz. Seyfettin Erşahin. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.

² Komatsu H. Fitrat'in Münazara'sı üzerine notlar. // Doğu Dilleri. — 1981. Cild 2, Sayı 4. — S. 157-168.

³ Фитрат бухарец. Спор индийского мударриса с европейцем в Индии о новометодных школах. Истинный результат обмена мыслей. Первое издание. Напечатано в Стамбуле, в Мусульманской типографии. / С персидского перевел полковник Ягелло. Не подлежит оглашению. — Т.: Электро-паровая типография-литография штабс округа, 1911. — 98 с.

Беҳбудийнинг тавсияси билан Ҳожи Муъин Шукруллоҳ ўғли томонидан туркча (ўзбекча)га таржима қилиниб, 1911 йилда дастлаб, «Туркистон вилоятининг газети»да, сўнгра эса, алоҳида китобча ҳолида «Туркистон кутубхонаси» рукнида чоп қилинган⁴. Бу таржима саҳнага мўжалланган вариант бўлганлиги учун, тез орада Тошкент ва Самарқанд театрларида қўйилган. Таржима, аввало, томошабинлар савияси ва саҳна имкониятларини назарда тутиб бажарилгани учун, асарнинг муҳим ўринлари тушиб қолган, унинг тил ва услуби ҳам томоша асарларининг «тили»га қараб тортилган. Қолаверса, қисса Амир ва Рус ҳокимияти томонидан таъқиб қилиниш даврида саҳнага чиққани учун ҳам, ундаги сиёсий шарҳлар тушиб қолган, баъзи қаҳрамонлар ва тилга олинган тарихий шахсларнинг номлари ҳам ўзгартирилган (масалан, ёш усмонлилар ҳаракатининг йўлбошчилари Анварбек ва Ниёзийбек ўрнига Лев Толстой ҳақида лавҳа киритилган). Шунингдек, қиссанинг ўзига хос «Муқаддима»си ўрнига, «Мутаржимдан» сарлавҳаси билан кичик сўзбоши берилган ҳамда асарнинг Бухоро амири ва аҳли ватанга хитобан ёзилган «Хотима»си ўрнига Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Мунозара ҳақида» сарлавҳали рус-тузем мактабларининг тарғибига бағишланган сўнгсўзи қўшилган. Шунга қарамай, Фитратнинг асари ўз она юртида ҳам, шарқ ва гарб ўлкаларида ҳам машҳур бўлиб кетган. Унинг форсий матни Бомбайда (1929), Қарачида (1942) ва Душанбеда (1996) қайта нашр қилган. Шундай жаҳонгашта асарнинг турли сабаблар билан ҳозирги ўзбек китобхоналарига етиб келмагани туфайли, уни форс тилидан қайта таржима қилишга ва айрим изоҳталаб ўринларини шарҳлашга эҳтиёж туғилди.

Оқорида қайд этилганидек, «Мунозара»нинг илк танқидчиси ҳам, ношири ҳам Маҳмудхўжа Беҳбудий бўлган. Улуғ аллома асарнинг замона учун энг муҳим хусусиятларини таъкидлар экан, шуларни ёзади: «Усули жадида мактабларини(нг) нафлиги ва фунун замонида таҳсилнинг бухорийлар учун лузуми тўғрисида Фаранги афанди ила Мударрису бухорий жаноблари ораларинда бўлган баҳс ва суҳбат «Мунозара» исмида бир рисола шаклинда форсий тилда таъъ ва нашр бўлибдир. Биз-да кўздан кечирдикки, ҳақиқатан бухорийлар учун нафъийдир. Фаранги ва Мудгаррис тилидан бу муҳим баҳслик рисолани тахрир этувчи ва ҳам таъъиға арзи ташаккур қилурмиз. Иншооллоҳ, бу рисола бухорийларнинг уйғонмоқига боис бўлиб, «Мунозара» муҳарририни раҳмат ила ёғ этарлар»⁵. Бу каби тавсияномадан ҳамда Туркистон театрлари

⁴ Фитрат. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли бир мударриснинг бир неча масъалалар ҳам усули жадида хусусинда қилган мунозараси. / Мутаржим Муаллим Ҳожи Муъин ибн Шукруллоҳ Самарқандий. – Т.: Туркистон кутубхонаси, 1331/1914. – 41 б.

⁵ Беҳбудий М. «Мунозара» ҳақида. // Туркистон вилоятининг газети. – 1911. – 29 сентябр. – 73 сон.

саҳналарида ва бошқа театр труппалари томонидан қайта-қайта ижро этилгани учун ҳам асар зиёлилар ўртасида катта мунозараларга сабаб бўлган. Шунинг учун ҳам, ушбу асарга «Туркестанские ведомости» газетаси В. Андреевнинг «Бухорода янги оқимлар» номли мақоласи (1916) орқали муносабатини англаштига мажбур бўлган⁶. Асарга илиқ муносабат ўз даврида Истанбулда чиқадиган «Сироту-л-мустақим» жаридасида билдирилган. Мазкур нашрдаги туркум мақолаларида Гиёссидин Ҳасаний Бухоронинг аср бошларидаги аҳволи руҳиясини таҳлил қилар экан, ундаги таълим тизими билан боғлиқ қатор мунозараларни «Мунозара» воситасида изоҳлашга ҳаракат қилган. 60-йиллардан сўнг бу асар Америка ва Фарбий Оврупа олимлари томонидан талқин ва таҳлил этила бошлаган. Америкалик машҳур туркшунос олим Э. Олвортнинг «Ўзбек адабий сиёсати» (1964), француз олимаси Элен Каррер д'Энкоуснинг «Ислом ва Рус империяси» китобларида чуқур таҳлил этилиб, ўз ижобий баҳосини олган⁷. Шунингдек, олмон олимаси И.Балдауфнинг тадқиқотлари ва, ниҳоят, Хисао Кўматсунинг қисса таҳлилига бағишланган алоҳида рисоалари эълон қилинган⁸. Ўзбек ва тожик насридаги илк замонавий қисса сифатида баҳоланган асар 60-йилларнинг охиригидан ўзбек ва тожик олимлари томонидан ҳам тилга олина бошлаган. Дастлаб, Холиқ Мирзасоданинг «Демократ жаҳид адабиёти» мақоласида⁹, сўнгра, ўзбек олимлари Э. Каримов, Б.Қосимов, А. Алиев, Б. Эргашев ва Г. Раҳимова қабиларнинг тадқиқот ва мақолаларида таҳлилга тортилган¹⁰.

Улуғ юнон файласуфи Афлотун асарлари услубида, яъни суҳбат-баҳс тарзида ёзилган «Мунозара»да, нафақат аҳли Бухоро, балки бутун Туркистон ёки жумлаи шарқ ўлкаларидаги таълим масалалари борасида фикр юритилади. Қисса негизига асос қилиб олинган зиддиятларнинг илдири, фақатгина таълим тизимининг архаик усули доирасида қолиб кетмайди, балки Бухоро зиёлиларининг шундай жаҳолат ботқоғига ботиб қолишига ва халқнинг ночор ва қашшоқ турмуш кечиришига сабаб бўлган иллатлар Фаранги ва Мударрис баҳси воситасида очиқ берилган. Муаллиф иллатларнинг заминини ошкор этиш

⁶ Андреев В. В. Новые течения в Бухаре. // Туркестанские ведомости. – 1916. – 13, 15, 20 октября.

⁷ Edward A. Allworth. Uzbek Literary Politics. The Hague: Mouton and Company, 1964; D'Encausse Helene Carrere. Reform et revolution chez les Musulmans de l'Empire russe: Bukhara 1867-1924. – Paris: Librairie Armand Colin, 1966. – pp. 286-288.

⁸ Komatsu H. Fırat'ın Münazara'sı izerine notlar. // Doğu Dilleri. – 1981. Cild 2, Sayı 4. – S. 157-168.

⁹ Мирзасода Х. Адабиёти демократия жаҳид. // Садои Шарқ. – 1968. – № 4.

¹⁰ Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. – Т.: Фан, 1976; Қосимов Б. Фитрат. / Маслакдошлар. – Т.: Шарқ НМАК, 1994; Алиев А. Абдурауф Абдураҳим ўғли Фитрат. – Т.: 1994; Эргашев Б. Из истории становления и развития общественно-политических идей джадидизма. Идеология младобухарцев. АДД. – Т.: 1993; Раҳимова Г. «Мунозара» – уйғониш даражаси. // ЎзАС. – 1989. – 29 декабрь.

орқали калаванинг учини бевосита Бухородаги амирлик тузуми ва Бухоро юртини мустамлака тупроғига айланишига сабабчи бўлган Амир Олимхон ва унинг аъёнлари ҳамда мамлакатда ўз ҳукмини ўрнатган рус маъмурларининг зулми каби масалаларга боғлайди. Шунинг учун ҳам асар уч томонлама — ҳам Бухоронинг жоҳил муллалари, ҳам амир ва унинг амалдорлари, ҳам Туркистондаги рус ҳокимлари ва, боришга, бевосита Петербургдаги ҳукмрон доираларнинг аралашуви воситасида қаттиқ қаршиликка учраган. Асарда фош қилинишича, доимий аҳолисининг нуфузи 10 миллион бўлган Бухоро музофоти Россия ҳужумлари туфайли атиги икки миллион кишигагина эга бўлган кичик бир ҳудуд бўлиб қолган. Унинг атиги етмиш минг нафари пойтахт ҳисобланган Бухоро шаҳрида яшайди. Фитрат ўн турфа синфга бўлинган, бу етмиш минг аҳолининг ўндан тўққиз қисми зарурий хат-саводга эга бўлмаган кишилар эканини ачиниш ҳисси билан баён қилган. Эндиги муҳим масала, ўша хат-саводга эга бўлмаган аҳолини ўқитиш эмас, балки зиёлиларнинг ҳам билим ва савияси ҳаминқадар эканини кўрсатиш орқали қадимдан «ислом динининг қуввати»га айланган Бухоро ва унинг алломалари қадрини орттириш ҳамдир. Миқдор жиҳатдан олиб қараганда, атиги уч ярим минг кишини ташкил этадиган зиёлилар, асосан, мадраса мударрислари ва муллабаччалар қатлами ҳам шиа ва сунний, жадид ва қадим сингари муҳолифатлар асосида ўзаро нифоқда бўлишган. Фитратнинг талқинича, зиддиятнинг ўзаги таълим тизимидагина эмас, балки ўша таълим тизимини манфаат ва иқтисод қуролига айлантириб олган зиёлиларнинг сажиясида. Мусулмон ўлкаларида, табиийки, таълим тизимининг асоси Қуръон ва унинг тафсири, Ҳадислар ва мўминларнинг Пайғамбаримиз ахлоқлар билан зийнатланиши каби масалаларга қурилган. Фитрат бу жиҳатни бир мусулмон зиёлиси сифатида асло инкор этмайди, қолбуки, айрим шўро ва рус олимлари томонидан асар шу руҳда ҳам талқин қилинган. Бироқ ўша мусулмон таълимотининг асоси саналган Қуръон ва Ҳадис илмининг ўқитилиши талаб даражасида эмаслиги, атиги уч-тўрт йиллик таҳсил давомида ўрганилиши зарур бўлган билимлар ортиқча «мусахрофот»лар эвазига, йигирма йилга қадар чўзилиб кетиб, киши умрининг асосий қисмини банд қилиб қўйиши ва бу каби нодонлик билан боғланган айрим зиёлилар аҳли Бухоронинг аҳволдан мутлақ беҳабарлиги масаласидир.

Маълумки, барча жамиятларда аҳолининг асосий фикр қатламини зиёлилар ташкил этиб келган. Аср бошларига келиб ўзаро низо ва билимсизлик, мусулмон ахлоқига тўғри келмайдиган бадхуққилар билан шуғулланиш натижасида умумжаҳон тараққиётдан анча ортада қолиб кетган зиёлиларнинг ҳолати асарда реал кўрсатиб берилганки, буңдан мурод — жамият ўзининг аҳволини худди ойнадаги каби

кўрсин, ўзининг камчил ва устун жиҳатларини англасин ҳамде Бухоро музофотида ҳам зиёлилар етакчиликини ўз кўлларига олсин, деган мантиқ сингдирилган. Масаланинг муҳим жиҳати муаллифга тинчлик бермаганини қиссанинг ҳар бир воқеасидан, сюжет чизигиyo композицион қурилишидан аниқ илғаш мумкин. Асарнинг «Мунозара» деб олинishi ва кўҳна суҳбат усулини тайин қилиниши ҳам бевосита муаллиф ниятларининг амалга ошиши учун бажарилган вазифадай туюлади. Қолаверса, бундай усул нафақат қадимий, балки икки аср бўсағасидаги мураккаб ижодий воқеалар силсиласини англашиш учун замонавий услуб даражасига кўтарилган эдики, бунинг тасдиғини гарб адабиётида ҳам, мусулмон шарқ алломаларининг асарларида ҳам учратамиз.

«Мунозара» фақатгина жадидчилик қарашлари ифодачисигина бўлиб қолмай, балки, бир томондан, муаллифнинг «Раҳбари нажот» (1913), «Мавлуду шариф ёки хайрул башар» (1914), «Мухтасари тарихи ислом» (1915), «Ойила» (1916) каби асарларидаги диний-фалсафий фикрларнинг ибтидоси билан боғланса, иккинчи томондан, ижодкорнинг айни ўша даврда яратилган «Ҳинд сайёҳи баёноти» асарида баён қилинган ўз юртини мустақил, озод ва обод кўрмоқ истаги билан йўғриладики, бу мураккаб асарни тушунишда, табиийки, Фитратнинг бошқа публицистик ва бадиий асарларини ҳам назардан ўтказишга тўғри келади. Жумладан, Истанбулда ёзилган «Бухоро вазири Парвоначи Насруллоҳбек ҳазратина очиқ мактуб»¹¹да, кейинроқ чоп этилган «Жоҳилона таассубга мисол»¹² каби мақолаларда ҳам бу каби кайфиятлар жуда аниқ очиб берилган. Шунингдек, Фитратнинг мазкур қисса доирасида зухур бўлган қарашларини англашда унинг «Шарқ сиёсати», «Йиғла, Ислом» сингари публицистик рисоалари ҳам кўмак бериши шубҳасиз. Хуллас, ким қандай талқин қилишидан қатъий назар, асарнинг умумий руҳи, унда акс этган масалалар қамрови ва мушкул муаммоларни тушунишда, шўро даврида урф бўлган турли «изм»лар ўртасидаги сарсон таълимотларга эмас, балки Фитратнинг ўз асарларига таянилгандагина қутилган мақсадга эришиш мумкин.

Халқимиз ўз мустақиллигин тиклаётган шароитда бевосита кун тартибига қўйилган қатор ижтимоий-сиёсий, ахлоқий – фалсафий, маърифий ва маданий муаммоларнинг ечимига ҳам бу асар ёрдам бериши шубҳасиз.

«Шарқ юлдузи». – 1997. – 1 сон. – Б. 119–126.

¹¹ Фитрат. Вазоратпаноҳи мо бе тартиботи жадиди муҳтожим. Бухоро вазири Парвоначи Насруллоҳбек афанди ҳазратларина очиқ мактуб. // Таърифи муслимин. Истанбул: 1328/1910. – 8 декабр. Қайта нашри: ЎзАС. – 1996. – 9 май (форс тилдан Ҳ. Болтабоев таржимаси).

¹² Жоҳилона таассубга мисол. // Шўро. – 1917. – 15 январь (Сана 10, ҳафт 2). – Б. 34–35. / Халқ сўзи – 1991. – 17 ноябрь.

ХОНАДОРЛИК ВАЗИФАСИ:

Ҳар қандай жамиятда ҳам оила ижтимоий тараққиёт манбаи ва ахлоқий тарбия ўчоғи бўлиб келган. Шунинг учун ҳам инсоният улуғлари оилани нафақат жамият, балки давлатчилик асосларининг қурилишида ҳам ilk мактаб деб билганлар. Миллий тараққиётга юз тутган мустақил юртимизда қомил инсонни тарбиялаш ва ҳуқуқий давлатчилик асосларига пойдевор қуриш даврида 1998 йил оила йили деб белгиланганлиги бежиз эмас. Нафақат ижтимоий ва сиёсий, балки маънавий ва маърифий аҳамиятга молик ушбу ҳолни биргина исломий оила тимсолида англаш ҳам мумкин.

Ислом дини ҳар соҳада инсоннинг қамол топиши учун имконият яратган, унинг қамолотига нимаики наф келтирса, ўша асосда тузуқлар белгиланган. Бу ҳақда сўз юритилмоқчи бўлган асар муаллифи шундай ёзади: «*Ҳақиқатан, ислом дини бисёр барқамол дин бўлиб, табиат қонунларига мувофиқдир. Фойдани зарардан ағолаш билан кам-кўстмас ажратди. Одамларга нимаики фойда келтирса, ижозат бериб, зарар келтирадиган нарсаларни манъ қилади*». Худди шу каби оила муқаддаслиғи ва оилани бўлиш масъулияти ҳақида Қуръони карим оятлари ва Ҳадиси шарифдаги ҳикматларда бисёр айтилган фикрлар мавжуд. Мусулмончиларнинг дастлабки талабларидан бири ҳам ўз оиласи ва фарзандларига нисбатан меҳр-муҳаббатдир. Зеро, инсон ана шу муҳаббатдан туғилган, оиладаги ilk оналик меҳри ва оталик муҳаббати билан йўрғакланган. Гўдакнинг инсоний сифатлари қамол топишида ҳам мана шу меҳр-муҳаббат тарбия "муассасаси" ҳисобланади.

Мутафаккир адиб Абдурауф Фитрат «Ойила ёки ойилани бошқариш тартиблари» асарида англантичица, «ойиланинг шаклланиши, яъни «аҳли байт» жамоаси, бошқача қилиб айтганда, хонадорлик (оила бошқариш)га асос солиш бани Одам маданиятининг асосидир». Шунинг учун ҳам «*ойила ҳаерда қулик инпизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча қучли ва муаззам бўлади... халқнинг давлатманг ва бахтли бўлиб, иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши ёки заиф бўлиб хорликка тушиши, фақрлик жомасини кийиб, ўзгаларга тобеъ, қул ва асир бўлиши балалиқдан ўз оналаридан олган тарбияларига боғлиқ*¹. Бунинг дастлабки инсоний ва исломий шартларидан бири эса, «издивоҳ сунвати» (уйланиш зарурлиги)дир. Имом Бухорий саҳиҳ,

* Мазкур мақола журнал тавсиясига кўра «80 йилда эскирмаган рисола» сарлавҳаси билан эълон қилинган эди. Қаранг: «Шарқ юлдузи». — 1999. — 1 сон.

¹ Фитрат. Ойила (Вазифаи хонадори). — Боку: Мирза Абдуллоҳид Мунзим нашр., 1916. — Саҳ. 11.

билган ҳадислардан бирида айтилганидек, «Эй ёшлар, никоҳга кучингиз етса уйланинглар, зеро уйланиш эркакни фаҳш ишлардан сақлайди ва кимнинг никоҳга кучи етмаса, рўза тушмоғи гаркор, чунки рўза шаҳватни фаҳшга яқинлаштирмайди»².

Бинобирин, никоҳдан биринчи мақсад ҳам наслининг давомийлигидир. Ушбу мубоҳасада Фитрат «Сўзбоши»даёқ ўринли тушунтиришлар билан миллатнинг сифати унинг миқдори билан ҳам боғлиқ эканини англаган. Бунинг учун қайғурган Англия ва Белгия давлатларини ўзаро муқояса қилиб, Франциянинг оилалилик масъулияти ҳақидаги қонуналаридан мисоллар келтиради. Дарҳақиқат, ғарб оламида ҳам оила тузиш низомлари, уни бошқариш тартиблари ҳақида минглаб рисола ва китоблар мавжуд³. Бироқ Фитрат қарашларининг замирида исломий оила моҳиятини англашти ётгани учун ҳам ундаги ҳар бир ҳол ва қарашни ғарб билан муқояса қилиш ўринли кўчмайди. Оилада миллатнинг қадр ва шаънини белгиловчи ҳаракатлар, аввало, эр ва хотиннинг ифтидор ва ҷорсолиғи (диёнати) билан боғлиқ эканини ҳаётий мисоллар билан англалади.

Эр-хотинликнинг биринчи шерти ва охир-оқибати фарзанд экан, бу мақсадга эришиш воситаси ва сабаби висолдир. Висол иштиёқи ёшларда эртaroқ туғилишига қарамасдан «ҳакимлар эркакларга 23 ва қизларга 18 ёшдан олдин уланмасликни маслаҳат берадилар». Ушбу «маслаҳат»нинг ҳам физиологик ва генетик, гигиеник ва сиҳатталаб мақсадларга қаратилганини эслаш баробарида оиланинг соғлом ва баркамол фарзанд етиштиришдаги вазифаларини эринмай бирма-бир уқтириб ўтган. Оилани жанжал, фикс, хиёнат ва, боринги, талоқ каби кушанди ҳарлан сақлаб турувчи восита мадорадир, яъни эр-хотиннинг муросасидир. Бу ҳақда Ибн Умардан шундай ривоят келтирилган: «Аёллар ҳақида васиятимни қабул қилинглар ва улар билан муроса қилинглар (чунки аёл эркакнинг қовурғасидан яратилган), яъни уларнинг хулқи ҳам қовурға суягига ўхшаб эгилган. Тўғриламаоқчи бўлсанг синиб кетади, ўзи ҳолига қўйсанг шу эгрилигида қолади. Бас, хотинлар билан мадора (муроса) қилинглар»⁴. Бу ўринда ушбу ривоят бир оз қўполроқ туюлса-да, аёллар билан ҳар қандай муомалада эҳтиёткорлик билан тарбия лозимлигини уқтирувчи ҳикматлардандир. Зеро, аёл қалбиянинг нозиклиги ва назокати ҳамда аёл кўнглининг хушомад ва илтифотга ўчилиги ҳақида минглаб китобларни

² Имом Исмоил Бухорий. Ал-Жомийъ ас-Саҳиҳ (Арабчадан Раҳматуллоҳ қорп Қосим ўғли ва Хожа Бахтиёр Набиҳон ўғли тарж.). — Т.: 1994.

³ Биргина ушбу асарни номун сифатида келтириш мумкин: Хемингуэй Э. Сунружество ҳақ тоҷия наука (пер. с англ. К. Чуковский). — М.: Художественная литература, 1978.

⁴ Фитрат. Юқоридаги асар. — Б. 5.

мутолаа қилганмиз. Худди шунинг учун ҳам Фитратнинг ушбу ўриндаги ўғитлари ҳар бир оила қурган ва қурмоқчи бўлганлар учун лозим келади.

Ниҳоят, оиладаги мадора, танбеҳ ва тарсаки каби ҳоллардан кейин ҳам тузалиши мумкин бўлмаган оилалардаги талоқнинг ўрни ҳақида ҳам сўз боради. Фитратнинг назаридан талоқ оилани ажратувчи восита эмас, балки талоқ хавфини яхши билиши лозим бўлган ҳар бир эркак ва аёл ушбу воқеадан, хусусан, эркаклар «талоқ» сўзидан эҳтиёт бўлиши лозимлигини англатувчи тадбирдир. «*Исломи динида талоқни эр-хотун ўртасидаги нафақат безориликни тўхтатадиган даражага келганидан бу кунлардан халос бўлиш учун, яъни беҳуда нафрат ва безориликнинг эркак ёки аёл қурбони бўлмасликлари учун ҳам талоққа рухсат берилган*»ни айтилади. Бироқ ислом дини талоқни ёқламайди, балки уни манъ қилмоқчи бўлиб, эрга талоқ беришга шошилманг, деб амр қилади. Оила ҳар қил катта-кичик баҳоналар билан барбор бўлмаслиги учун талоққа рухсат берилгани кўрсатилаган. Бироқ бу ўринда талоқ берувчи эрнинг хотинга нисбатан масъулияти ва вазифаси, аёلнинг маҳри ва бошқа шаръий ҳуқуқлари ҳақида сўз юритилиш билан исломда оила мустақамлиги учун кураш ҳар доим зарурий бир ҳолат бўлгани кўрсатилади.

Табийки, тартибли оилада никоҳ, ҳомиладорлик ва унинг ниҳояси фарзандир. Фитрат фарзанд туғилиши билан боғлиқ барча шаръий ҳукмларни эслатиш баробарида асосий эътиборни фарзанд парваришига қаратган. Шунинг учун ҳам китобнинг иккинчи боби «*Фарзанд тарбияси*» деб номланади. Фарзанд тарбияси масаласида шундай фикр илгари сурилади: «*Модомики, дунё кураш майдони бўлиб, миллатсиз бошқа миллатлар билан ҳаётининг муҳофазаси ва саодат таъмини учун кураш экан, бу майдонда қалабага эришган, зифар топган миллатларга аҳамият беришимиз лозимдир. Улар қандай қуроллар билан ғолиб бўлиб саодатга эришган бўлсалар, биз ҳам сай» ва кўшиш қилиб ўз фарзандларимизни шундай қуроллар билан қуролантириб майдонга юборишимиз керак. Бундан бошқа чора йўқ ва бўлмайди ҳам*». Худди шу маънода Фитрат оврўпалар ва яҳудий миллатини туркистонлиларга ўрнак қилиб келтиради. Чунки улар ҳар ишда биларгон, муҳокама ва тааммул ҳамда тафаккур билан иш юритадилар. «*Бизлар эса на биламиз, на муҳокама қиламиз ва на ўйлашга қодирмиз ҳамда ишни фалакнинг гардишига, тақдир тақозосига ҳавола этиб чордона қуриб ўтираверамиз. Ҳар бир ишни толеъ ва фалак гардишидан деб билиш заифлик ва нодонликдан бўлади. Чунки одамзод манфаатга чанқоқдир. Инсон ҳар бир фойдали ишни ўзи бажармоқчи бўлади, бошқани ишониб топшира олмайди*»¹. Тарбия масаласига ҳам миллатсиз буюк фойда етказувчи соҳа деб қарамоқ ва уни бошқаларга

¹ Фитрат. Юқоридаги асар. — Б. 11.

ишониб тоштириб қўйиш оиланинг масъулиятсизлигидандир, деган зарур хулосага келади. Фитрат тарбия ҳақидаги қадимий фанлар асосида уни уч шаклда: *бадантарбия, ақлий ва ахлоқий тарбия* деб англатган. Бироқ уларни бир-биридан ажратиб ҳам бўлмайди. Улар ўзаро шундай боғлиқдирки, бирига зиён этса, бошқаларида ҳам нуқсон пайдо бўлади. Бирига фойда этса, бошқалари ҳам ундан баҳраманда бўлади. Бундан тарбия ўндроқ онанинг ва ҳозик шифокорлар иштирокида, эмизиш даврида лозим бўлади. Эмизиш даври тугар-туғамас унинг ёнига иккинчи ва учунчи навъ тарбиялар ҳам қўшиладилар. Фитрат илк тарбия даврида овқатланиш, уйқу ва назофат (тозалик)ни бадантарбиянинг асоси қилиб кўрсатган. «*Анназафату мин ал-иймани*» ҳадисидан келиб чиқиб⁶, покизалик иймондандир деган муҳим шиорни ўртага қўядики, у ҳозирги кунда биз соғлом авлод учун жон кукюктираётган қатор тадбирлар билан боғлиқ ҳолда кечади.

Ақлий тарбия зеҳн ҳаракати, яъни муҳокама билан қарорга келишдир. Ушбу жараёнда ташқи маълумот манбалари сифатида «*ҳаввоси хамса*», яъни ҳис узвлари: *кўриш, эшитиш, таъм билиш, ҳиг билиш ва тери сезгиси* иштирок этади. Бундан ташқари Фитрат ботиний маълумотларни ҳис қилувчи узвлар, яъни идрок лозимлигини уқтиради. Руҳий-ҳиссий маълумотлар олиш ва уларни идрок этиш ақлий тарбиянинг муҳим соҳаларини англатишини ифодалаш билан бирга, бу ўринда ҳофиза қуввати, яъни хотирага алоҳида эътибор берилиши лозим соҳа бўлиб, болаликдан қувваи ҳофизани тарбиялаш лозим экани ҳар бир оила аъзосига тушунтириладики, бундай тарбия нафақат оила ва жамият, балки киши шахсининг ўзи тарафидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Оиладаги оддий можаро ва ҳаракатлар билан ўралашмай, болаларнинг ақлий, яъни фикрий тарбияси миллатнинг нияти билан уйғун бўлиши лозим. Киши билан ва муҳокама қилиш натижасида «*қайси миллат жаҳолат ва нифоққа муфтало бўлса, ўлиб нест-нобуғ бўлади*» ва «*қайси миллат ҳалокат ва тарқоқликдан халос бўлмоқчи бўлса, унга илм ва илтиҳос зарурдир*» деган талаблар билан ёндашгандагина фикрий тарбиясини ўша миллатнинг манфаатига хизмат қиладиган этиб тарбиялашга эришиш мумкинлигини кўрсатиб беради.

Ахлоқий тарбия киши ахлоқини камолга етказиш, одамнинг феълу хўйи ва ҳаракатига яхши фазилатларни сингдириш демақдир. Бу йўналишда бола тарбиясида инсонни «*ахлоқи ҳамида*» соҳибига айлантириш жараёни лозим келади. Ахлоқий тарбияда ҳам ирода ва ихтиёримиз беш ҳолатнинг натижасидир: *тасаввуф, машварат, таржеҳ, қарор ва ижро*. Ушбу тарбия жараёнида *ҳубби нафс (ўзини*

⁶ Имом Исмоил Бухорий. Ал – Жомий ас – Саҳиҳ (арабчадан Раҳметуллоҳ қори Қосим ўғли ва Хожа Бахтйёр Набиҳон ўғли тарж.). – Т.: 1994. 3 – жилд. – Б.: 172.

(*савмак*) ва бахт майли меъёри билан тарбияланиши, киши ўчига мафтун бўлар даражада ҳубби нафс бўлмаслиги ва ўзининг бахт майлига интилиши натижасида бошқа инсонлар саодатига раҳна солмаслиги ахлоқий тарбиянинг муҳим шартларидандир. Ушбу жараёнда фаолият майли гарбияси муҳим бир ўринда туради, чунки муаллиф назарида Бухоро миллати шундай фаолиятсизликка кўникканки, «манфаатимизни йўқотсак ҳам унинг пайида бўлмаймиз, икки-уч одам олдида сўзлаёлмаймиз, даъвоимиз исботида ожиз қоламиз, ганимлардан бизга етадиган зулм-ситамларга тоқат қиламиз, қутилишимиз ва нажот⁷ йўлларини ўйламаймиз». Ана шунинг учун ҳам, наинки Бухоро миллати, балки бутун Туркистон халқи ўз фарзандларининг тарбияси билан чуқур машғул бўлиши, бу йўлда замонавий илм ва воситалар билан тадорук кўриши жоиздир. Айни йўналишда ижтимоий тамойиллар, яъни алоқа майли, ўзгаларга меҳр-муҳаббат, *таназзур* (ибратли бўлиш) шартлари белгиланади. Бу каби тамойиллар олий даражага етиши ва майли *вукуф* (воқифлик), *ҳубби бағъ* (эстетик дид) ва *ҳубби фазилат* (фозиллик сифати) шаклланиши билангина инсон замонавий кишилар тоифасига яқинлашиши мумкинлиги аниқланган. Ақлий ва ахлоқий тарбиянинг бу каби зарур назарий жиҳатларини тушунтириб бўлгандан кейин тарбиянинг энг муҳим ва мушкул қисми мактаб ва муаллимлар зиммасига тушишини эслатиш баробарида, фикр мактаб муаммоларига кўчирилади.

Маориф ва мактабчилик соҳасидаги Фитратнинг қарашлари биргина бу рисолада эмас, балки «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи баёноти» ва бошқа кўплаб асарларида ҳам акс этган. Бироқ ушбу китобда илк тарбия ўчоғи бўлган мактаб муаммолари етарли таҳлил қилинган. Ота-онанинг бу жиҳатдан вазифаи аввали болани мактабга топширдим, деб қўлни қовиштириб ўтирмаслик, фарзанд мактаб ёшига етгач, мактаб билан боғлиқ ҳолдаги тарбиявий ишларга эринмай тушунтириш берган. Ушбу масалада мамлакат ҳолини хароб қилган, истиқболини хатарга солган энг катта муаммо — хотин-қизлар таҳсили заруриятини ўртага қўяди. Чунки фарзанднинг, умуман, миллатнинг шак тарбияси аёллар қўлида кечади. Илм ва идрок эгаси бўлмаган ноқобил она ўз фарзандининг ҳам қобилиятсиз бўлиб қолишига шерик бўлади. Бас, шундай экан, қизлар таҳсили миллат учун энг зарур бўлган муаммо даражасига кўтарилиши, худди эрлар каби улар таҳсил ва тақомилга лойиқлиги Қуръоний далиллар билан исботланган. Кейинги бобда *ота-онанинг фарзанд олдидаги ҳуқуқлари* ва фарзанднинг *ота-онага ворислик бурчлари* ҳақида сўз юритилади. Бу соҳаларнинг ҳаммасида инсоф ва иймон ҳар бир мусулмон фарзандининг

⁷ Кўрсатилган асар. — Б. 29.

кўрки бўлишлиги уқтирилади ҳамда етимнинг ёки гўдакнинг ҳақини эслатиш билан оиладаги тарбияга бағишланган ушбу гўзал рисола ўз ниҳоясига етади.

Бироқ ушбу асарга мантиқан уйғун келган, мамлакатни қолоқлик ва жаҳолат ботқоғидан, миллатнинг хорлик ва парокандаликдан чиқиши учун нажот йўлини излаган ва кўрсатишга ҳаракат қилган «Раҳбари нажот» асарида «Ойила»даги қарашлар давом этади. Рисолада «Ойила тарбияси» номли алоҳида бир боб мавжуд бўлиб⁶, бобда муаллиф нафс тарбияси борасидаги фикрнинг давоми сифатида ёзади: «*Бинобарин, нафсингизни ислоҳ қилишга муваффақ бўлсангиз, у вақтда ойила вазифаси сиз учун осон кечади. Ойила вазифасига ойилани ташкил қилиш киради ва биз бу ерда ойилани ташкил этиш ва бошқариш хусусида андак баҳс юришамиз*». Фитрат табиатдаги барча мавжудотдаги икки хил мавжудиятни фарқлаган ҳолда, улардан бири, *шахсий мавжудият, иккинчиси навъий мавжудият* деб кўрсатади. Бу икки мавжудлик қонунилари бири иккинчисини рад этмайди ёки уларни ўзаро қарама-қаршиликда эмас, балки ҳар иккисини бирликда қабул қилиш лозим келади. Чунки «*еб-ичиш, ухлаш, бадан тарбияси, соғлиқни сақлаш*» ва бошқалар шахсий мавжудиятни сақлаб туради. «*Таносул ва насл бериш*» эса навъий мавжудиятни ҳимоя қилади. Агар бирор киши шахсий мавжудиятни тарк этса, у секин-аста ҳалокатга юз тутади, навъий мавжудиятни тарк этишлик эса, биргина шахснинг эмас, балки жамиятнинг таназзулига олиб келади: «*агар барча одамлар ё уларнинг кўпчилиги таносул ва таваллуғ қондаларини тарк этишса, башарнинг навъий мавжудияти маҳв бўлади, яъни одам насли барҳам топади... яратувчи Ҳазрати Ҳакимнинг ҳикматлари бениҳоя, бу таҳликали йўлни одамларга фойдали қилиб боғлаб қўйган. Эркагу аёлнинг табиатига шаҳватни қўшиб, уларни бир-биридан лаззат олувчи қилган, натижада таваллуғ ва насл давом этади*»⁷. Инсон шаҳватга берилмаслиги, бундай мавжудлик қонуниятини беҳудага сарфламаслиги учун никоҳ жорий қилинган. Шундай экан, никоҳ нафақат биргина оилани тартибга солади, балки жамиятнинг навъий мавжудлигини ҳам белгилайди. Ана шу нуқтаи назардан қаралганда, оила эр-хотиннинг майл ва истакларидан пайдо бўлган эмас, шу билан бирга жамиятнинг тараққиёт талабларини ҳам оила, қонуний никоҳ тартибга солиб туради. Асар орқали уйланмаслик ёки турмуш қурмаслик башарият манфаатига қарши бориш ва охир-оқибатда эса, *жамиятга ҳам зарар эканини қуйидаги ҳадис билан изоҳлайди: «Уйланинг ва фарзандлар кўринг, мен қиёматда умматимнинг кўплиги*

⁶ Фитрат. Нажот йўли (Раҳбари нажот). — Т.: Шарҳ НМК, 2001. — Б. 142.

⁷ Кўрсатилган асар. — Б. 114.

билан фахрланай» ёки «Сизлардан баттарроғингиз уйланишга қудрати бўлиб, уйланмай юргангиздир. Аёлдор кишининг ўқиган икки ракаат намози аёли бўлмаган кишининг етмиш ракаат ўқиган намозидан афзалдир».

Тавосул ва насл қолдириш оила қуришининг матлабларидан бири экан, Фитрат оила қуришга ҳадақит бераётган шум одатларни бирма-бир таҳлил қилади. Тўйдаги ортиқча ҳаражатлар, бунинг оқибатида ёшлар турмуш қурганларидан кейинги қийинчиликлар, қалин олиш ёки тўёна деб катта маблағлар олди-берди қилиш; тўйнинг бир неча кун давом этиши кабиларни олим юқорида эслатилагидек, «шум одат» деб атаб, унга қарши қуйидагича ҳадис келтиради: «Никоҳнинг афзали унинг осонлигидир», «никоҳда оғирлиги кам бўлган аёлда хайру барака кўпдир». Шунингдек, Фитрат ёшларга мурожаат қилар экан, кимга, яъни қандай қизларга уйланиш кераклиги ҳақидаги қарашларини баён қилади. Алломанинг аниқлашича, кишилар «тўрт нарсага қараб уйланадилар: молига, насабига, жамоли ва динига». Мана шу тўрт ҳолат юзасидан таҳлил ва кузатишларини баён қилиш натижасида молдорнинг маълум вақт ўтгач моли тугаши; насл-насаби тоза бўлса, уни яхши парвариш қилмаса, бу насл-насаб кейинги шахсий ҳаётда иш бермаслиги; қизнинг жамоли абадий эмаслиги ва биригина ташқи гўзаллик кейинчалик гўзал турмушнинг омили бўла олмаслигини уқтириш баробарида иймон-эътиқодда собитликни уйланиш учун муҳим жиҳат деб билади. Чунки унинг иймон-эътиқоди бардавом бўлса, ўз турмуш ўртоғига нисбатан садоқатли бўлади, сиддиқ оилада содиқ ва солиҳ фарзандлар туғилади, тарбияланади. Албатта, иймон-эътиқодли аёл ўз фарзандларини ҳам шу руҳда тарбиялайди: «Ҳар бир бола гўдаклигидан онасининг тарбиясига маҳкум, бинобарин, биз дастлабки тарбияни ўз онамиздан оламиз, бу оналар башариятнинг тарбиячиларидир дегани...»¹⁰ Демак, илк тарбия ўчоғи бўлган бўлган оила эр-хотиннинг шахсий ҳаётидангина иборат бўлмай, балки жамият тараққиётига дохил бўлган ижтимоий хусусият касб этади. Юқоридаги хулосадан келиб чиққан аллома энди аёлларнинг ижтимоий мавқеи, уларга бўлган муошарот одоби ва жамиятда аёл тарбияси деган мавзуларга кўчади. Аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқлари эркаларниқидан кам эмаслигини, шундан келиб чиқиб, уларнинг жамиятдаги мавқеи ҳам эркаларнинг ижтимоий даражасида эканини, бизнингча, Фитрат жадидчилар ичида нисбатан биринчилардан бўлиб эътироф этдигина эмас, балки исбот этди ҳам. Жадидчилик ва жадид адабиёти таъҳиқланган даврларда эса, бу тенг ҳуқуқлилики бизга «шўролар жамияти берди, ўтмишда аёллар ҳеч қандай ҳуқуққа эга

¹⁰ Кўрсатилган асар. — Б. 146.

эмас эдилар, уларнинг муқим жойи ичкари бўлиб, жамият ҳаётида деярли рол ўйнамаган» қабилдаги уйдирмаларни такрорлашга мажбур қилинган эдик. Ҳолбуки, эрқагу аёлнинг тенг ҳуқуқлилиги ҳақида ХХ аср бошларида нафақат жаҳидчилар, балки бундан бир минг уч юз йил аввал Куръони карим оятларида ва бунга мувофиқ тарзда ҳадиси шарифларда баён этилгани эслатилади: «*Ва яхши амалларда улар (аёллар) учун зиммаларидаги эрлари олдидаги бурчлари баробарида ҳуқуқлари ҳам бор*»¹¹. Сўнгра яна Фитрат ёзади: «*Биргина шу оятнинг аҳамияти шунчалик каттаки, унинг тафсири китобга сиймайди. Фаранг уламолари ва ҳукамолари юзлаб китоблар ёзиб, эру хотин ҳуқуқлари хусусида шу оятдан ҳам қатъийроқ бирор қонун ўйлаб топганлари йўқ. Ҳа, хотинлар барча ҳуқуқ ва вазифаларда бизлар билан баробардирлар*»¹². Яна бу фикрларини қувватлаш учун ҳадислардан мисоллар келтиради: «*Сизларнинг яхшироғингиз аёлларингизга яхши муомалада бўлганингиздир*», «*Аҳду аёлига яхши муомалада бўладиганлар мурувватли ва жувонмард инсонлардир, уларга ёмон муомалада бўлганлар эса пасттабиат ва нокаслардир*». Муаллиф шу каби «аёллар ҳақида ислом динида вори бўлган олий ҳукмлар»ни келтириб, сўнгра фикрни авлод тарбиясига кўчиради, чунки «*авлод тарбияси ойиладаги вазифаларнинг бири*» бўлиб, бу «*масъала ҳаёт биносининг пойдевори*»дир.

Ҳаёт биносини қуришда ва тараққий топтиришда авлод тарбиясининг ролини таъкидлар экан, Фитрат уч нарса тансиҳатлик, соғлом фикр ва яхши ахлоқ муҳимлигини кўрсатади. «Раҳбари нажот» асарида уларнинг ҳар бири алоҳида боблар орқали таҳлил қилинади. Сўнгра мана шу тарбия учун зарур бўлган турли хил вазифаларни олим жамият аъзолари олдида қўйиш билан ўз рисола-тадқиқотини якунлайди.

«Шарқ юлдузи». — 1999. — 1 сон.

¹¹ Куръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўпон, 1992. — Б. 29.

¹² Кўрсатилган асар. — Б.148.

ФИТРАТНИНГ НОМАЉУМ РИСОЛАСИ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар жамғармасида муаллифи кўрсатилмаган «Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри» номли рисола сақланади. Асар 1919 йили Тошкентда Мусулмон Иштирокиюн фирқаларининг ўлка бюроси ҳузуридаги нашриёт шўбаси томонидан чоп қилинган¹. Ушбу рисоланинг таркиби, услуби ва унда баён қилинган мулоҳазаларни ўрганишдан аввал асарнинг чоп этилиш тарихи ва даври билан қизиқайлик. 1919 йили Туркистон Мухтор жумҳурияти ҳукумати ва Туркистон ўлка мусулмон бюроси Марказий Осийе халқларининг маданий меросини тўплаб, айримларини нашр этиш ҳақида қарор қабул қилган. Бу кўламли илмий-тадқиқот ишларини бошқариш учун Назир Туракулов (раис), Фитрат (раис муовини), Лазиз Азиззода (котиб)дан иборат Ҳайъат тузилган бўлиб, айна илмий Ҳайъатнинг ташаббуси билан ўлканинг турли шаҳар ва қишлоқларидаги қўлёзма ва босма нусхадаги китоблар ҳамда фольклор намуналарини йиғиш учун ҳаракат бошланган эди. Тўпланган материаллар Ҳайъат аъзолари томонидан тартибга солиниб, нашрга тавсия этилиши назарда тутилган. Бу ишнинг кўлами ҳисобга олиниб, Ҳайъат аъзоларидан ташқари А. Саъдий, Ғози Юнус, Ғулом Зафарий, Ш. Раҳимий ва рус мусташриқларидан Е.Поливанов, А. Семёнов, А. Диваев ва бошқалар жалб қилинган. 20-йилларнинг бошларида Ҳайъатнинг Фитрат, Бўлот Солнев, Ўктам каби иштирокчилардан иборат илмий гуруҳи Бухорода бўлиб, Қози Муҳаммад Сиддиқхон, Ғози Муҳаммад Садр кутубхоналарини синчиклаб ўрганганлар. Натижада Навоийнинг айрим туркча асарлари, қарийб тўрт юз бетдан иборат «Навоий асарлари учун луғат китоб»и ҳамда «Тарихи мулуки аҷам» асарининг қўлёзмаси топилиб, Тошкентга келтирилган. Бу ҳақда «Инқилоб» журналида «Бухорода қимматли асарлар» мақоласида хабар берилган бўлиб, унда айтилишича², Навоий асарлари қаторида Имом Ғаззолий, Саъдий Шерозий, Абдураҳмон Жомий, Мушфиқий, Савтий асарлари ҳам қўлга киритилган. Илмий гуруҳнинг кейинги сафарларида қатнашган Ш. Раҳимийнинг «Ўзгаришдан илгариги ерли халқлар орасида ўлкани таниш» мақоласида айтилишича, Фитрат раҳбарлигидаги «Чигатоӣ гурунги» ўз даврида Алишер Навоийнинг суратини топиб, эълон қилган эди³. Бундан ташқари муаллиф Бухорода

¹ Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри. — Т.: Мусулмон Иштирокиюн фирқаларининг ўлка бюроси ҳузуридаги нашриёт шўбаси, 1919. — 19 б.

² «Инқилоб». — 1923. — 2 сон.

³ Раҳимий Ш. Ўзгаришдан илгариги ерли халқлар орасида ўлкани таниш. // Қизил Ўзбекистон. — 1924. — 19 сон.

кейинроқ топилган асарлар қаторида Бобуршоҳ девонини, беш китобдан иборат «Абушқа» луғати, Ҳусайн Бойқаро ва Нодира девонларини ҳам санайди. Мана шундай илмий ҳаракатлар қизиган бир даврда юқорида эслатилган «Инсоният ҳақида Навойнинг фикри» рисоласи чоп қилинган⁴. Илмий ҳайъат фаолларидан бири Лазиз Азиззоданинг хотирлашича, илмий сафар натижасида қўлга киритилган материалларни синчиклаб ўрганиб чиққан Фитрат уларнинг айримларини, айниқса, Навойнинг «Хамса»сига кирган дostonлари матнини чуқур ўрганган ва нашрга тайёрлаган ҳамда бир қисмини «Ўзбек адабиёти намуналари» (1 жилд) мажмуасида чоп эттирган⁵. Албатта, муаллифи номаълум бир рисоланинг ким ёзганини марҳум олимимизнинг хотираси асосида аниқлаш ноилмий бир ҳаракатдир. Шундай экан, масалани ойдинлаштириш учун яна бир муҳим ҳужжатга эътибор қаратайлик.

Ўлка Мусулмон бюроси ҳузуридаги ўзбекларни ўрганиш кўмитаси 1925 йилнинг 11 июлида бўлиб ўтган йиғилишида Алишер Навойнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик ишларини бошлаш ҳақида тубандагича қарор қабул қилган (унинг асл матни рус тилида берилган):

а) Алишер Навойнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш мақсадга мувофиқ деб топилсин;

б) Алишер Навойнинг назм ва насрда ёзилган асарларидан ташкил топган тўплам тузилсин;

в) Алишер Навой асарларининг асл нусхалари (оригинали) ҳозирги ўзбек тилига таржималари билан нашр қилинсин;

г) тадқиқотлар ва намуналар тўпламининг ҳар бири 5 босма тобоқдан белгилансин;

д) тадқиқотлар қисмини тайёрлаш ўртоқ Маҳмудов (В.Маҳмуд — Ҳ. Б.)га, парчалар (намуналар) танлаш иши Фитратга юклатилсин⁶.

Ушбу қарорга биноан 1926 йилда «Адабиёт парчалари» номи билан мажмуа чоп қилинган бўлиб, унда Навой асарларидан намуналар ҳам берилган. Тўпламдаги «Навоий сўзлари», «Золим подшоҳлар тўғрисида», «порохўр қозилар тўғрисида» сарлавҳалари билан берилган намуналар айни номланиш билан «Инсоният ҳақида Навойнинг фикри» рисоласида берилган ва такрор қилинган⁷. Бундан ташқари ҳар икки намуна, асосан, Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» мажмуасида «Ҳайрату-л-аброр»дан келтирилган парчалар билан бир хил бўлиб, бу уч мажмуадаги шеърлар

⁴ Асардан қисқа парча учун қаранг: «Сирин олам». — 1991. — 2 сон. — Б. 6—8 (нашрга тайёрловчи Ш. Турдиев).

⁵ Ўзбек адабиёти намуналари. I жилд. — Тошкент—Самарқанд: Ўзнашр, 1928. — 319 б.

⁶ ЎзР Давлат Марказий архиви. Фонд 46. 1 рўйхат. 266 иш.

⁷ «Адабиёт парчалари». — Т.: 1926. — Б. 27—31; 47—51.

айни бир олим томонидан сайлаб олинганига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Энди мана шу гумон билан «Ўзбек адабиёти намуналари»даги Навоий асарларидан келтирилган парчалар билан «Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри» рисоласидаги намуналар ҳам ўзаро солиштирилганда бу парчалар, асосан, бир хил бўлиб, фақат мажмуада «Иккиликлар» сарлавҳаси билан келтирилган бўлса, рисолада «Навоийнинг золим подшоҳлар тўғрисидаги фикри», «Навоийнинг замона шайхлари тўғрисидаги фикри» каби сарлавҳалари билан берилган холос. Энди бу зоҳирий ўхшашликлар билан қониқмай муаллифи кўрсатилмаган рисоладаги фикрларни Фитратнинг айрим асарларида баён қилинган илмий мулоҳазалар билан қиёсан ўрганишга уринайлик. Фитрат «Ўзбек адабиёти намуналари»нинг тушунтириш матнида ёзади: «Навоий подшоҳлик игорага қарши эди деёлмаймиз. Чунки у ўз замонининг энг катта подшоҳига улуғ ихтиёрли вазир бўлиб турган киши. Шундай бўлатуриб, ўз валинеъматига тубандагича аччиғ тил билан хитоб қилиши у замонларда мисли кўрилмаган ботирликдандир... тубандаги сўзлар подшоҳлик усулининг ич юзини кўрсатарлик муҳим эътироф вазиқаларидандир» дейилиб,

*Гарчи синуқ игна ҳаққунозгур,
Бағринг аро ханжари олмосгур*

байти ва ундан кейинги назм парчалари келтирилган⁸. «Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри» рисоласининг муаллифи ёзади: «Навоий замонанинг подшоҳи бўлган Султон Ҳусайн Мирзонинг кенгашичиси эди. Ул замонлардаги хонликларнинг лозим бўлган бир кўб йўлсизлиқлари Навоийнинг кенгашлари билан қилинмай қолгандир. Навоийнинг подшоҳ хизматинда юриши халққа хизмат учун эди. Навоий ўзининг «Ҳайрату-л-аброр» деган китобига подшоҳликнинг ҳақиқатини очибгина айтқон».

Асардан кичик бир парчани табдил қилиб, уни қайта нашр этган олим Ш. Турдиев «рисоланинг услубидан Фитратнинг қаламига мансублик сезилади» деб ёзган эди⁹. Мана шу жиҳатдан рисоладаги ушбу жумлалар мантиқини кузатайлик: «*Биз айтамызки, бу иш (порахўрлик ва фитналар — Ҳ. Б.) ақлга, билимга, мантиққа тўғри келмайди. Пайғамбар, Абу Бакр, Умар, Усмон, Али замонларида шундай иш йўқ эди*» сўзлари «Мухтасар ислом тарихи»даги «сўнгалари ислом аҳли ички фитналар билан машғул бўлиб, жаҳонгирликдан қолиб кетди. Агар шу фитналар бўлмаса эди... бутун олам мусулмонобод бўлур эди»¹⁰ жумласига яқин

⁸ Ўзбек адабиёти намуналари. I ҷилд. — Тошкент—Самарқанд: Ўзнаршр, 1928. — 319 б.

⁹ «Сирли олам». — 1991. — 2 соҳ. — Б. 6.

¹⁰ Фитрат. Мухтасар тарихи ислом. — Самарқанд: — 1333/1914; [Мухтасар ислом тарихи] — Т.: Нур, 1992. — 31 б. (Форсчадан Муҳаммад Нодир ва Ҳамидуллоҳ Андияжонли тарж.)

келади. Шунингдек, рисоладаги «мусулмонликда подшоҳлик, беқлик деган имтиёзли мансаб ва мартабалар йўқ эди. Кимнинг номи ва тақвоси (улуғ) бўлса, шу киши халқнинг сайлови билан иш бошига ўтиб, халқнинг назорати остида ишлар эди» каби жумлаалар юқоридаги «Мухтасар ислом тарихи»да «Ҳазрати пайғамбарнинг вафотларидан сўнг Муовия замонига қадар халифалиқ махсус бир кишининг ҳаққи эмас эди. Мусулмонлар кимни хоҳлашса, ўшани халифа қилар эдилар» сўзлари айтиб бир муаллиф қаламига мансублигини аниқлаб турибди.

Яна рисоладаги «шайхлар, эшонларимиз ҳикмат ва ахлоқ олимлари эсалар, Абдулқарим Гилоний, Абдурахмон Жомий, Жунайғ Боғдогий, Абдулқодир Бегил, Жалолиддин Румий тарафидан очилган ҳикмат ва фалсафа юзини кенгайтмоқчи эсалар, шул буюк устозлардек китоб ёзсалар, нутқлар сўзласалар, халқ аро чиқиб ҳақиқат гарслари берсалар биз ҳам агабдан бурун уларга хизмат қилармиз, уларнинг қўлларини ўлармиз» сўзлари олимнинг «Аҳмад Яссавий» мақоласидаги «Жомий, Ибн Арабий, Абдулқарим халифа каби эътиборли тасаввуф муҳаррирларининг кўрсатганларига кўра, тасаввуфнинг турли даражалари, турли манзаралари бор»¹¹ фикрини мантиқан тўлдиради. Бундай чоғиштирма иқтибосларни кўплаб келтириш мумкин. Бироқ юқоридаги парчаларнинг ўзиёқ лисоний ва услубий жиҳатдан масалага ойдинлик киритади.

Фитратнинг маслақдошларидан бири бўлган Лазиз Азизоданинг хотирасини қайта эсга олсак¹², бунга юқоридаги қиёсий таҳлил ва даврнинг муҳим ҳужжатларидаги далилларни ҳам қўшганда қуйидагича хулосага келиш мумкин:

1. «Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри» рисоласидаги айрим мулоҳазалар билан Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари», «Мухтасар ислом тарихи», «Аҳмад Яссавий» номли мақолаларида айтилган фикрлар мантиқан ўзаро яқин бўлиб, айрим ҳолларда бири иккинчисининг давомидек тасаввур беради.

2. Рисола таркибида келтирилиб, шарҳ қилинган назм парчалари, асосан, Навоийнинг «Ҳайрату-л-аброр» асарларидан олингандир. Асардаги парчалар Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» мажмуасининг 1 жилдида келтирилган, Навоийнинг айки асарларидан олинган парчалар билан бир хилдир.

3. Фитрат илмий асарларида кўринган услубнинг қатор жиҳатлари муаллифи кўрсатилмаган рисоладаги услуб билан ўзаро яқин бўлиб, улардаги далиллаш усули, фикрни

¹¹ Қаранг: Фитрат. Аҳмад Яссавий. / Яссавий ким эди? — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994 (нашрга тайёрловчи Б. Дустқороев). — Б. 19.

¹² Азизода Л. Фитрат ким эди? / Ўз Р ФА Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи жамғармаси. — Б. 11.

хулосалаш тартиби ва асарлардаги тил жиҳатларни ўрганганда ҳам шундай хулоса қилиш мумкин.

Ушбу хулосалардан келиб чиқиб, Тошкентда 1919 йили чоп қилинган «Инсоният ҳақида Навойининг фикри» рисоласи Фитрат қаламига мансуб деган даъво ни илгари сурмоқчимиз. Айни рисолада баён қилинган фикрларни ўрганиш натижасида бу даъвоимиз исботини топиши мумкин.

Фитрат рисоланинг «Подшоҳлар тўғрисида Навойининг фикри» фаслида ёзади: *«Подшоҳликнинг буюк дабдаба ва неъматларини сўйлаб, подшоҳ билан улуснинг инсонлиқ тўғрисида айирмасиз ва фарқсиз бўлганларини сўйлаганда:*

*Бил муниким, сен дағи бир бангасен,
Кўпрагидан ожизу афгангасан.*

*Эрмас алар туфроғу, сен нури пок,
Хилқат аларгаю сенга тийра хок—*

парчалари орқали подшоҳнинг «ағл, инсоф ва тақво» йўлига улусдан ўта олмаганини ўқтамлик билан кўрсатган». Фитратнинг талқинича, ҳамма халқ Холиқ томонидан баробар туфроқдан яралгандир. *«Сен пок нурдан яралдим деб ўйлама, чунки «нури пок»дан яралиш фақат фаришталаргагина насиб қилган».* Айни намуналар зукко навоийшунос олимимиз А. Қаюмов томонидан ўринли талқин қилинганини эсламаслик мумкин эмас: *«Алишер Навоий шоҳларни огоҳлантириб айтадики, улар кўпчилик қатори бир бангадирлар. Хатто ўша куларнинг кўпидан кўра, ожиз ва пастдирлар. Демак, шоҳларнинг илоҳий келиб чиқиши, тахт эгаларининг илоҳ сояси эканликлари тўғрисидаги тушунчани у қалъиян рад қилади»¹³.* Фитрат айни мантиқни рисолада ўз замондошлари англай оларлик тушунчалар билан изоҳ қилган: *«Подшоҳ билан улуснинг инсонлиқ тўғрисида айирмасиз ва фарқсиз бўлганларини сўйлаганда, кейин ҳунар, ахлоқ, ағл, инсоф ва тақво йўлинда улусдан олдин ўта олмаганини буюк бир ўқтамлик билан сўйлар».* Бундай талқин рисола муаллифи томонидан «Ҳайрату-л-аброр» асари гоят синчковлик билан ўрганилгани натижасидир.

Маълумки, «Ҳайрату-л-аброр»нинг тўртинчи мақолати: *«Риёйи хирқаиўшлар сулукидаким, ўз қошларида ва хирқайи талбислариға ҳақиқий либос ортдурур ва ҳақойиқу маорифлари авомға билосот. Ва ҳақиқий боганўшлар равишидаким, хирқайи вужудлари фано илги зўридин чокдурур ва Масиходек жонбахш нафаслари руҳи муқаддас киби пок ва маҳалли тавфлари соҳати афлок»* каби изоҳ

¹³ Қаюмов А. «Ҳайрат ул-аброр» талқини. — Т.: 1977 — Б. 34.

билан бошланган¹⁴. Фитрат рисолада айни мақолатдан парча келтириб, уни тубандагича шарҳлаган: «Эй, қаллоблик билан хирқа ёпинган шайх, шому сахар зикр айтиб, ғавво қиласан. Кийимингда айланасига қуроқлар мўл бўлиб, уларнинг ичига пул беркитиш осондир. Унинг таги, материали ёлғон ипдан тўқилган, тиқилишда иблиснинг мўйлаби игна вазифасини бажарган. Тасбеҳини тасбеҳ гема, буттарош бут йўнаётганда унинг доналари ушоқ чиқиндиларидан ясалган, улар бизнинг фалсафа устозларимиз каби нафъ келтирсалар бош устига, бироқ «мурид овламоқчи эсалар, халқни йўқ нарса билан олдаб, оқчасини олмоқчи эсалар, биз уларга қарши пурамиз, ёлғуз биз эмас, буюк отамиз Алишер Навоий ҳам уларга қарши турганлар». Мана шу тартибда рисолада «Ҳайрату-л-аброр»даги табақаланиш бўйича салотинлар, замона шайхлари, карам-саховат васфи, одоблилик одати, қаноат ва вафо, ростгўйлик ва ёлғон тузоғи каби масалалар ҳақида батартиб кузатиш бор. Рисоланинг сарлавҳасидан аёнки, асарнинг бош мавзуси – Инсон. Турли табақаларга парчаланган, қурсоқ ваҳҳидан бир-бирига ағёрлик оташида ёнувчи, фитна ва ёлғон тузоғининг бандаларигина эмас, балки шу каби иллатлардан фориғланаётган инсон. Улар «булутдек фойда келтирувчи инсонларким, пешона тери билан зеби райҳонларнинг бошига гавҳар сочадилар, юзларида булут орасидаги чақмоқдек кулчи кўриниб турадир:

*Эй, бўлубон субҳ киби сийми пош,
Меҳринг ўлуб ом нечукким қуёш.*

Яъни, «Эй, инсонлар орасида тонг каби кумуш сочишга ўрганган одам, сенинг меҳринг қуёш меҳридай умумийдир». Бу ва бундан кейинги айни мақолатдан келтирилган, Алишер Навоий гуманизмининг шоҳбайти бўлиб янграган:

*Одами эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами—*

байтлари ҳам мана 550 йил бўлибдики, ҳар бир инсон қалбида акс-садо бераркан, бу сўзлар илк Фитрат томонидан табдил ва талқин этилиб, замондошларимизга ҳавола этилгани ёдимизга келмайди. Шундай бўлса ҳам, ушбу байтнинг инсонийлик мадҳияси каби халққа сингиб кетишининг ўзи олим илмининг амалдаги тасдиғи ҳамдир.

«Туркистон». — 1996. — 10 август.

¹⁴ Алишер Навоий МАТ. — Т.: Фан, 1991. — Б. 133.

ЯССАВИЙ ВА ФИТРАТ

Илк турк мушасаввифлари ҳақида Фитрат «Аҳмад Яссавий», «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар» каби илмий мақолалар ёзган ҳамда уларнинг ижодидан айрим номуналарни «Ўзбек адабиёти намуналари» мажмуаси¹га киритган. Бундан ташқари олимнинг 1929 йилда берган маълумотига кўра, «*Урта Осиёга тасаввуф тарихи*» исми билан бир китоб яратмак учун» ҳаракатда бўлган², бироқ бу китоб мамлакатда бошланган «диндорлар ва шарқшунос олимларининг қатарони (буни А. Сольженицин «1937 йилги қатли омга бош тайёргарлик» деб атаган эди) тугайли бу асар тугалланмай қолиб кетган. Ушбу китобга кириши режалаштирилган мақолаларнинг айрим саҳифалари Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Машраб ҳақидаги мақолаларда акс этган.

Фитратнинг Яссавий номи билан боғланган илк турк тасаввуф адабиётига кириб келган давр кечи билан 1910 йилларнинг бошланишига тўғри келади. Олим аynи даврда «бу маслаки муҳаддас»нинг содиқ бир эътиқодгўйи сифатида исломчилик йўлини танлаган бўлиб, бу йўналиш адибнинг илк насрий асарларида аниқ акс этган. Фитрат Бухородаги Мирараб мадрасасида таҳсил олаётган пайтидаёқ «Девони ҳикмат» билан танишиб ултургани учун «Мунозара» асарида мадрасада ўрганилиши лозим бўлган китоблар қаторида Қул Аҳмад асарини ҳам тилга олган³. Асримиз бошларида Қозондан Бухорога саёҳат қилган машҳур туркшунос ва исломшунос олим Абдурашид Иброҳимбек мадраса толиблари билан суҳбат қиларкан, «Бухоро Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг муридлари билан тўла бўлгани ҳолда талабалар қўлида «Яссавий ҳикматлари»ни кўриб» ажабланган эди⁴. Бундан ташқари илм толиби Абдурауф Истанбулда (1909–1914) Воизин мадрасасида ўқиркан, Яссавий тариқати ва асарлари билан изчил танишган⁵. Яссавий ҳикматларининг мавжуд босма нусхалари ичида нисбатан тугал нашрларидан бири эканини қайд этиб: «Девони ҳикмат»нинг Истанбул босмасида Юсуф Байзовий, Қозон босмасида Қул Ғариб таҳаллуслари борким, булар Аҳмад Яссавий мактабида ётишкан шоирлардир» деб ёзади⁶.

¹ Ўзбек адабиёти намуналари. Тузувчи Фитрат. — Самарқанд — Тошкент: 1928. — Б. 97–103.

² Фитрат. Ёпишмаган гўжақлар (Ж. Бойбўлатовга очиқ хат). // Қизил Ўзбекистон. — 1929. — 15 сентябрь.

³ Фитрат. Ҳиндистонда бир бухороли муаллимининг оврували билан усули жадид мактаблари хусусида қилган МУНОЗАРАси. — Истанбул, 1327/1909.

⁴ Abdürreşid İbrâhîm. 20. Asrın başlarında İslâm Dînyası ve Japonya'da İslâmîyet. Cild 1. — İstanbul: 1987. — S. 45.

⁵ Bektaş C. Özbekler Tekkesi // Tarih ve Toplum — 1984 — S. 112-117.

⁶ Аҳмад Яссавий. / Машраб ва Ҳиттучи. — 1927. — 6 сон. — Б. 31.

XX аср бошларида амир Бухоросида илми илоҳиёт таассуб ботқоғига ботган *жадид ва қадим, шиа ва сунний* ўртасидаги муҳолифот мамлакатни танг аҳволга келтирганди. Бу ҳақда Фитратнинг «Мунозара» асарида ўқиймиз: «...бутун ё эрта дини исломнинг душманлари биз мусулмон халқини қаро асирлик кунига гучор қиладилар. Вазифаи аввали дини исломга хусумат бўлган бу разиллар яқин замонларда биздан динимизни тарк қилишни талаб қиладилар. Имомимизни пўпга, азонимизни қўнғироққа, масжидимизни черковга алмаштирмоқдан бошқа чора қолмас... Ислоом бизнинг динимиздир, ислом бизнинг шарафимиз, ислом бизнинг саодатимиздир. Ислоом бизнинг сарафрозлиғимиз боиси, ислом *осойишталиғимиз сабабчисидир... Бас, бу қадар рафлат ва танбаллик, беҳабарлик ва жоҳилликда ўтирган*имиз. Бу дини мубинимизнинг *нобуд бўлишини, бу муқаддас ватан*имизнинг поймол этилишини камоли шарафсизлик билан қабул қилганимизни на шаруат қабул қиладу, на тариқат?»⁷ Бухоро амира Олимхонга қарата айтилган бу сўзлар «Мунозара»нинг Хотима қисмидан олинган, бироқ Ҳожи Муъин таржимасидаги ўзбекча нашрида амирнинг жаҳли чиқмаслик учун туширилиб қоддирилган ва унинг ўрнига Маҳмудхўжа Бехбудийнинг рус-тузем мактабларини тарғиб этувчи «сўнгсўз»и асарга илова қилинган. Шунингдек, «қадим» ва «жадид» муҳолифати ҳақида «Жоҳилона таассубга мисол» мақоласида ҳам сўз юритилган⁸. Фитрат Истанбулда экан, Бухородаги шиа ва суннийлар ўртасидаги тўқнашувдан хабар топиб қаттиқ қайғуга тушади ва «ўзининг нажиб миллатдошларига» мурожаат қилиб, бу каби муҳолифатлардан фақат исломнинг душманлари нафъ кўраётганини айтиб, «Бухоро вазири Парвоначи Насруллоҳ бей афанди ҳазратларина очиқ мактуб» ёзгани маълум: «Ҳамиша адолат сояси бўлиб, осуда яшаб келган Муҳаммад умматларининг *нажотсиз ҳолига тушгани учун*» Бухоро амирлигини инсоф, адолат ва боиттифоқлик билан ҳаракат қилишга даъват этган⁹. Фитратнинг мана шу каби дини ислом масаласида мамлакатнинг ички маънавий ҳаётга фаол аралашуви унинг «Ҳинд сайёҳи баёноти» асарида ҳам акс этган. Истанбул таҳсилдан сўнг Бухорода жадид мактаблари билан шуғулланган пайтида эълон қилинган «Раҳбари нажот» («Нажот йўли»), «Мухтасар ислом тарихи», «Мавлуду шариф ёхуд Муръоти хайрул башар», «Ойила (вазифаи

⁷ Фитрат Бухоров. Мунозаран мударриси бухоров бо як нафар фаранги дар Ҳиндистон дар боран макотиби жадид. Ҳақиқат натижа: тасолими афкор аст. Таъли аввал. — Истанбул: Матбаи исломияи Ҳикмат, 1328/1910. — 68 саҳ.

⁸ Фитрат. Жоҳилона таассубга мисол. // Шўро. — 1917. — 15 январ (Сана 10, адал 2). — Б. 34—35.

⁹ Фитрат. Вазоретпаноҳи мо ба тартиботи жадиди муҳтожим. / Бухоро вазири Парвоначи Насруллоҳбей афанди ҳазратларина очиқ мактуб. // Таърифи муслимин. — Истанбул: 1328/1910. — 8 декабрь.

хонадори») каби таълимий асарлари маълум маънода келажакда ёзилажак тасаввуф мавзuidaги ишларига ҳам тайёргарлик вазифасини ўтаган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия томонидан Марказий Осиёнинг ишғол этилиши кун тартибига чиққан пайтлардан бошлаб, унинг ғарбдаги яқин қўшнилари Туркистон билан жиддий суратда қизиқа бошладилар. Можар шарқшуноси А. Вамберининг Ўрта Осиёга қилган саёҳатлари натижасида рус императорига ёзган ҳисоботи нашр этилганидан сўнг¹⁰ бу «қизиқиш» жараёни янада тезлашган.

XIX асрнинг 20-йилларидан бошлаб Фридрих Август Толук,¹¹ Альфред фон Кремер,¹² Роберт Дозу¹³ ва бошқа олимларнинг ислом ва тасаввуф масаласига доир ишлари эълон этилгандан сўнг¹⁴ бу илмий жараён Россияга кўчди. Мағрур халқни забт этиш учун аввал унинг эътиқодига чанг солишни режалаштирган рус маъмурлари маълум маънода Яссавий асарларининг тарқалишига йўл қўйган. 1878—1896 йиллар давомида «Ҳикматлар» Қозонда тўрт марта, XX аср бошларига келиб, Тошкентда икки марта нашр қилинди. Мусулмонлар орасида тарқалаётган ҳар бир сатр диний асарларни миридан-сиригача кузатиб борган рус оҳангаси бунга гўё безътибор қараган бўлди. Бунинг сабаби бир миллатпарвар татар олимнинг сўзлари билан айтганда, «Ҳикматлар»даги «золим агар зулм қилса Аллоҳ дегил» қабилдаги насиҳатлар уларнинг мустамлакачи сиёсати учун «қуролдан ҳам яхшироқ яроғ» бўлган¹⁵.

Марказий Осиё ишғоли билан машғул бўлган айрим ҳарбийларнинг ҳисобот — кундаликларида ҳам Яссавий ва тасаввуфга оид қайдлар учрайди. Жумладан, 1898 йилги Андижон қўзғолонини шафқатсизларча бостириш учун Туркистон генерал-губернатори илгари тайинланган лавозимларда ишлаб, Шомил қўзғолони билан боғлиқ ҳаракатларни аёвсиз бостирган Духовский Ҳисоботида «сўфийлик биз учун ортодоксал исломга нисбатан минг чандон хавфлидир» дейиш билан унинг «зарарли» моҳиятидан ўз подшоҳини огоҳ қилмоқчи бўлган: «Ислонинг моҳияти Яратганга ўзини бахшида қилишдир. Аллоҳнинг иродасига бўйсунуш унинг талабларини бажаришдир. Ортодоксал ҳудожўй мусулмон руҳига фориғлик тилаб, Аллоҳнинг қулуғина бўлиши мумкин. Унинг учун руҳий

¹⁰ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии в 1863 году. — М.: 1864.

¹¹ Tholuck F.A. Sufismus sive theosophia Presarum panteistica. — Berolini: 1821.

¹² Kremer A. Geschichte der herrschenden Yollen des islans. Bd. 3; Die Staatside des islam. — Leipzig: 1868.

¹³ Dozyk. Essai sur L'histoire de L'islamsmi. — Zeyde: 1879.

¹⁴ Mehmed Zahir Bigiyev. Mavaraunnehirde Seyahat. — Kazan: 1908.

¹⁵ Бу ҳақда қаранг: Касимов З. И. Истоки, социальная сущность и причины распространения суфизма. / Из истории суфизма: Источники и социальная практика. — Т.: Фан, 1991. — С. 5—15.

муқаддасликка, улуғворликка эришиш ўз-ўзидан осийликдир, чунки улуғворлик Аллоҳ томонидан исталган кишиларгагина бериладиган инъомдир. Лекин мутасаввифлар пайғамбарларча улуғворликни орзу қилиши мумкин...

Тасаввуф руҳий, маънавий софликка интилишдирки, сўфий сафога интила бориб, секин-аста мутлақ мақаддас бўлган Аллоҳга яқинлашиш мумкин... бу ниятга зикр жараёнида тинимсиз машқлар ва бошқа, Худога хуш келарли ҳаракатлар билан сўфий ўзини ўткинчи гуноҳлардан шунчалар тозалайдики, вақтнинг ўтиши билан у ўз пирига (фана фи пир) ёки яна ҳам чуқурлашиб, пайғамбарликка (фана фи расул), ҳатто Аллоҳга (фана фи уллоҳ) ҳам яқинлашиши мумкин»¹⁶. Бир зобит генерали англаб етган бу тасаввуф жараёнини «тушунтиришда» айрим олимлар ҳам фаоллик кўрсатганлар. Карл Залеманнинг «Ҳаким ота ҳақидаги ривоятлар» мақоласи ана шундай «изланишлар»нинг натижаси сифатида тарқалди. Унда форс тилидаги айрим манбалардаги («Рашаҳоту айни-л-ҳаёт», «Миръоту-л-асрор», «Ҳазинату-л-асфиё») парчалар айнан келтирилган¹⁷. Бу каби тадқиқотларда тасаввуфий жараёнларни талқин этишда айрим ғарб олимларининг ишларига суянган ҳолда, «христианликнинг излари» ёки «буддизм юқтирган» унсурлар билан изоҳлашга интилиш бор. Жумладан, А. Е. Кримскийнинг «Ҳижрий III аср охирига қадар тасаввуф тараққиёти» асарида олим тасаввуфнинг вужудга келиши ва шаклланишида икки омилни кўради: «улардан бири ғарбдаги христианликнинг излари бўлиб, мусулмонликни қабул қилишга монеълик овалда христиан бўлган мамлакатларда, иккинчидан, шарқдаги ўзани буддизм билан боғлиқ юртларда тарқалганлигидир»¹⁸. Шундай талқинлар айрим тадқиқотчилар бевосита Марказий Осиёнинг ўзида нашр этилиб тарқатилган рус шарқшуносларининг ишларида ҳам учрайди. Бундай қарашлар А. Казанскийнинг Самарқандда нашр этилган «Исломда таркидунёчилик» асарида¹⁹ ва Ашхабодда нашр этилган П. Цветковнинг «Исломчилик» китобининг биринчи қисмидан ўрин олган²⁰.

Шу каби И. Гольдциер «Ислом ҳақида маърузалар»ида тасаввуфдаги «Фано» таълимоти буддизмдаги «нирвон» таълимотининг айни ўзидир, мутасаввиф Иброҳим ибн Аҳмаднинг таржимаи ҳоли Будданинг таржимаи ҳолига айнан мос келади» деган фикрнинг тарафдоридир²¹. Бу каби

¹⁶ Исламъ въ Туркистане. Всеподаннейший докладъ Туркистанскаго Генераль-губернатора, генерала отъ Инфантерии Дуковскаго. — Т.: 1899. — С. 17.

¹⁷ «Известия Императорской академии наук». Т.IX. Санкт-Петербург: 1898. — №2.

¹⁸ Кримский А. Е. Очерк развития суфизма до конца III века гижры. — М.: 1895. — С. 47—48.

¹⁹ Казанский А. Мистицизм в исламе. — Самарканд: 1901.

²⁰ Цветков П. Исламизм. Т.I. — Ашхабад: 1912.

²¹ Гольдциер И. Лекции об исламе. Изд. Брокгоуз—Ефрон, 1912. — С. 48.

тадқиқотларнинг ҳаммасидан хабар топмаган бўлса ҳам Фитрат уларнинг баъзилари асосида ётган мустамлакачилик ниятларини яхши пайқаган. Шунинг учун «Туркистонда руслар», «Йиғла, Ислоом» каби публицистик асарларида²² бу ҳақда куюнчақлик билан ватансеварлик руҳидаги қарашларни ифода этган. Хожа Аҳмад Яссвий ҳақидаги мақоласида ҳам кўпроқ шарқ исломшунослари ва тасаввуфшунос олимларнинг қарашларига таянганки, уларнинг айримларини эслаш жониз кўринади.

Турк олими Меҳмед Фуод Кўпрулуниг «Турк адабиётида илк мутасаввифлар» китоби (илк нашри 1918)²³ бу соҳада Фитрат учун ҳам, бу соҳа билан қизиқувчилар учун ҳам арзирли манба ҳисобланган. Олим «тасаввуф дунёсига тарғибот қилган илм шайблари учун бу китоб муталааси лозим» эканини уқтирган. Шунингдек, турк олимнинг «Турк адабиёти тарихи» китобида «Тасаввуф жараёнининг маншай (келиб чиқиши)» номли махсус боб киритилган бўлиб, унда олим «бу ташқи сабаблар (насронийлик таъсири, юнон фалсафаси, буддизм асорати, «неоплатонизм» ва бошқалар — Ҳ. Б.) мавзу бўлмасдан аввалроқ исломиятнинг ўз бағрида сирф, яъни ички бир жараён натижаси сифатида энг кўп сиёсий ва фақат, қисман, фикрий ҳам маънавий бир моҳиятга эга бўлган жуда муҳим жараёнлар кечган, жуда кўп тафовушлар ва айрилишлар майдонга келган эдики, шариатга белгиланган қонунлар билан мос келмаган бир қанча виждон ҳоллари тасаввуф жараёнининг бир ибтидоий сабаби ҳукмида эди...

Бу мурғак тасаввуф жараёни ҳақида ҳозирга қадар чуқур ва атрофлича тадқиқотлар яратилмагани учун бунга ёлғизча «янгиафлотунчилик»дан, яқин эронийликдан ёки соддача ҳингдан олинган айни жинсдаги бир қоришиқ «фикр манзумаси» деб ҳисоблаш каби жуда янгилиш натижаларга берилганини кўрсатиб ўтган²⁴. Шу каби эрон олими Қосим Фани ҳам тасаввуфни вужудга келиш омилларини ташқи таъсирлардан эмас, балки унинг ички жараёнидан ахтариб, араб ва форс тилларида яратилган манбалар асосида тасаввуф тарихини баён этиб берган, асарнинг иккинчи нашри мана шу 10-йилларнинг охирига тўғри келади²⁵.

1924 йили Истанбул университети илоҳиёт факультетининг раиси (собик), проф. Маҳмед Али Айнийнинг «Тасаввуф тарихи» номли илмий тадқиқоти нашр этилган бўлиб, унда муаллиф тасаввуфнинг туғилиш жараёнини

²² Фитрат. Туркистонда руслар. // Шарқ юлдузи. — 1992. — Б. 181—184.

²³ Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. 7-baskı. - Ankara: 1991.

²⁴ M. Fuad Köprülü. Türk Edebiyatı Tarihi. 2-basım. — İstanbul: 1980. - S. 119-120.

²⁵ Қосим Фани. Тарихи тасаввуф дар ислом. Чоп-и дуввум. — Тоҳран: 1335 (х). — С. 18

исломий манбалар асосида атрофлича кузатиш баробарида гарбда тарқалган бу борадаги назарияларга ҳам ўз жавобини берган. Китобнинг дастлабки олти фасли

1. Ҳиндистонда тасаввуф.
2. Мисрда тасаввуф.
3. Юнонда тасаввуф.
4. Мусавийликда тасаввуф.
5. Искандария ҳикматлари (янгиафлотунчилик) ва юнон шайхи Плотин.

6. Исовийликда тасаввуф каби масалалар акс этган²⁶. Бундан ташиқари «Яссавий ким эди?» мажмуасига ёзилган сўзбошида муаллиф Ю.Новицкийнинг «Туркестанские ведомости»да босилган (1912, 17 ноябрь) «Хожа Султон Аҳмад Яссавий (қирғиз афсонаси)» номли мақола ва 1915 йилда «Шўро» журналинда чоп этилган Аҳмад Сардорнинг «Ҳазрати Хожа Аҳмад Яссавий» номли мақоласидан хабар беради²⁷.

20-йилларнинг бошларида ўзбек матбуотида илк бор А.Саъдийнинг «Яссавий ким эди?» мақоласи пайдо бўлди²⁸. Сўнгги мақолалардан Фитрат ўзининг бохабарлигини маълум қилиб, мақолаларнинг бошланишида «*Аҳмад Яссавий тўғрисида матбуотимизда бир-икки йўла гаплар бўлиб ўшган эди, лекин улар қуруқ махташлар билан анчагина фалсафалардан тўлдирилган*» деб ишорат бериб ўтган эди.

Тасаввуф назарияси ва унинг вужудга келиши ҳақида Фитрат «Аҳмад Яссавий» мақоласининг илк фасли («Тасаввуф тўғрисида»)да тўхталган. Бунда олим «Тасаввуф нима?» деган савол қўйиб, унинг жавобида турли луғат ва маноқиб китобларидан иқтибослар келтириб, уларга муносабат билдириш йўлидан бормаган. Аввало, ислом тарихчиси сифатида тасаввуфнинг вужудга келиш даври билан қизиққан, даврни пухта ва изчил ўрганган олим унинг туғилиш сабабини ҳам, шаклланиш тарихи ва тарқалиш жуғрофиясини ҳам мана шу давр воқеаларида кўради: «*Араб бўлмаган ўлкаларни дин исмидан истило эткан арабларнинг диний ҳам миллий таассублари, маҳаллий дин, маҳаллий маданиятга қаршу ислом исмидан қаттиқ қурашлари, араб бўлмаган милашларга хўр қараб таҳқир қилишлари (айниқса, умавийлар замонида), араб халифат саройининг оғир исрофли чиқимлари, араб волийлари ҳам шуларнинг гунаҳлари бўлб яшаган маҳаллий хонлар, бекларнинг оғир талаблари остида халқ, айнақса, мустамлака халқи сўнг даражада эзилган эди. Мана шу эзилишдан туғилган умумий норозиликлар исломнинг то бурунги замонларидан бошлаб*

²⁶ Mehmed Ali Ayri. İslam Tasavvuf Tarihi. - İstanbul: 1985.

²⁷ Яссавий ким эди? Мақолалар ва «Ҳикматлар»дан парчалар (тўлаб нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Б. Дўстқороев). - Т.: А. Қодирий помидоги халқ мероси нашриёти, 1994. - Б. 5.

²⁸ «Инқилоб». - 1922w.ziyouz.com kutubxonasi

турли сиёсий, диний оқимларга, мухолифатларга йўл очиб, шуларнинг кенгайишига сабаб бўлган. Мана шу мухолифат оқимларининг энг каттаси, энг кенги ҳам жуда устаси, ўзининг асосларини ислом таассуби остида эзилган маҳаллий эътиқодлардан олиб майдонга чиққан тасаввуф оқимидир»²⁹.

Фитратнинг тасаввуфга нисбатан «зулмга қарши норози оқим» сифатида қараши ҳам айрим ғарб олимларининг тасаввуфий жараённинг туғилишига сабаб қилиб келтирган омилларига тўғри келади³⁰. Фитрат ҳам унинг туғилиши ва тарқалиш ўрнини Ҳижоз ярим оролида эмас, балки бошқа ажам мамлакатларида деб белгиллаган. Бу белгиланиш тасаввуфнинг «ватани» Арабистон эмас, деган даъводан узоқроқ бўлиб, мақолада турк машойихларининг султони ҳақида фикр юритиш зарурати бўлгани учун ҳам фикр жараёнини Туркистонга қаратмоқчи бўлганидан шундай ёзган кўринади. Шунинг учун мақоланинг илк фаслида баён қилинган фикрларни умумлаштириб айтадики, «Тасаввуф ислом ўлкасига то исломнинг бурунги асрларидан кўруна бошлаган. Ҳижрий иккинчи асрда Шақиж Балхий, Иброҳим Аҳмад каби машхур тасаввуф намояндалари Туркистон ўлкасига еттиша бошлаган». Бу мулоҳазалар «тасаввуфнинг кўп ички пинҳон сирларини билган» назариётчининг қарашлари эмас, балки дин номидан тўкилган дарё-дарё қонларнинг шохиди бўлган ва улардан умуминсоний мантиқ излаган жамият тарихчисининг қарашларига яқин келади. Зеро, тарих илми олимнинг наздида икки навъдир: «1. Муқаддас тарих. 2. Жамият тарихи. Муқаддас тарих – анбиёлар аҳволи ва ҳазрати пайғамбаримиз сийрашларини бизга тушунтиради»³¹. Бошқа бир ўринда бу мулоҳазаларни чуқурлаштириб, муқаддас ислом тарихининг шохобчалари сифатида Пайғамбарлик тарихи, Қуръон ва ҳадисларда баён қилинган шаръий талаблар, фикр ҳамда тасаввуф тарихидан иборат эканлигини ёзган: «Жамият тарихи эса уч қисмга бўлинади: 1. Илм ва адабиёт тарихи. 2. Табиий тарих. 3. Сиёсий тарих... Илм ва адабиёт тарихи олимлар ва шоирлар тоифаларини, илмларнинг турлари, даражаларини ва ўрганиш усулларни текширади»³².

Фитрат ёзадики, исломнинг тараққий қилиши билан бизнинг уламоларимиз шуа фан билан кўпроқ шуғулланиб, тарихга оид кўпгина китоблар ёзганлар. Ҳатто тарих илмини ислоҳ қилиб, уни фойда келтириш ҳолига келтирган қавм ҳам мусулмонлардир. Ислом олимлари тарих илмини ўрганишда ва тартибга солишда ҳам маҳорат кўрсатганлар³³.

²⁹ Фитрат. Аҳмад Ясавий. // Маориф ва ўқитғувчи. – 1927. – 6 сон. – Б. 29.

³⁰ Тримингэм Ж. С. Суфийский ордены в Исламе (под ред., предисл. и примеч. О. Ф. Акимовской). – М.: Наука, 1989.

³¹ Фитрат. Нажот йўли. // Сусанбил. – 1992. – 10 сон (Н. Йўлдошевнинг эркин таржимаси).

³² Кўрсатилган асар.

³³ Фитрат. Мултасар ислом тарихи. – Т.: Нур, 1992. – Б. 21.

Бу мулоҳазалардан аёнки, тасаввуф тарихи ислом тарихидан ташқарида ўрганилиши мумкин бўлмаган ҳолатдир. Зеро, ҳар икки тарих ҳам муқаддас тарихнинг қисмларидир. Ҳамонки, жамият тарихини яратувчи муҳим бўлакларидан бири илм ва адабиёт тарихи экан, тасаввуф адабиётини, тасаввуф илмини ўрганиш учун ҳам тарихнинг бу қисмларининг мутолааси лозимдир. Шунинг учун ҳам Фитрат биргина Аҳмад Яссавийнинг орифлик йўлини баён қилиш мақсади билан эмас, балки «адабиёт тарихини ёзиб тургани муносабати билан Аҳмад Яссавий билан машғул бўлишга» тўғри келди. Мана шу машғулиятларнинг қисқагина хулосасини «Маориф ва ўқитғучи» ўқитғучиларига арз этишни» лозим кўрган. Фитрат тавсия этган тарих тақсимидаги ҳар бир жуз иккинчиси билан қатъий алоқада мавжудки, уни бир-биридан ажратиб олиб, алоҳида ўрганиш мумкин бўлмайди. Зеро, тасаввуф тарихи муқаддас ислом тарихининг ажралмас бўлаги бўлиб, ислом тарихи жамият тарихининг муқаддас моҳиятини ташкил қиларкан, нега унинг вужудга келишини исломнинг ичида кечган табиий ҳаёт воқеаларидан эмас, балки ташқи таъсирлар самарасидан ахтаришсин. Тасаввуфшунос олимлардан Е.Э.Бертельс ёзганки: «Мусулмон дунёсида жуда мураккаб саналган тасаввуфнинг келиб чиқиш сабабини тушуниш учун, биринчи навбатда, у туғилган исломий жамиятнинг ҳолати ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишимиз керак»³⁴.

Фитрат «Мухтасар ислом тарихи»да айни мана шу муқаддас тарихнинг қора саҳифаларини ҳам чизган: «Умавийлар замонига ислом лашкарлари... кўпгина мамлакатларни қўлга киритганлар. Унинг Маҳмуд бинни Қосим исмли сардори Ҳиндистоннинг баъзи шаҳарларини, Қутайба бинни Муслим исмли бошқа саркардаси Туркистон ва Қашғарни забт қилди. Шу тариқа Мисрдан — Форсгача бўлган ҳамма мамлакатлар ислом аҳли қўлига бўлди: Валид бинни Абдул Малик вафотидан сўнг аксар халифа бўлган кишилар золим, фосиқ ва хунрез эдилар. Араб бўлмаган мусулмонларга зулм қилдилар. Зотан, мусулмонлар улардан безордирлар, нафрат қилардилар. Одамлар ўз нафратларини очиқ баён қилишдан ҳўрққанлар»³⁵. Мана шу тариқа, «зулмга қарши оқим» деб талқин этилишнинг сабаблари ойдинлашиб боради. Бу каби тарихий ҳодисотларни мусулмонлик тарихига оид кўплаб манбаларда ҳам араб олимларининг асарларида³⁶ ҳам ғарб исломшуносларининг ишларида³⁷ кўриш мумкин. Фитрат кичкина танитув мақоласида бу каби

³⁴ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. — М.: Наука, 1965. — С. 13.

³⁵ Фитрат. Мухтасар ислом тарихи. — Б. 21—26.

³⁶ Абд ал-Рахмон ибн Абд ал-Хакам. Завоевание Египта. — Матриба и ал-Андалуза. — М.: Наука, 1985. — С. 355—400.

³⁷ Большаков О. Г. История халифата. В трех томах. Т. 1. — М.: Наука, 1969. — С. 211—224.

курашлар тарихини чизишнинг имконияти йўқлиги учун ҳам улардан келиб чиққан натижаларнинггина ифодалаган: «...юқорида деганим каби тасаввуф маслаги мустамлакачиларнинг маҳжумларига қилган адолатсизликларидан ҳам бу адолатсизликнинг диний таассубга, динга таянганидан чиққан «акс таъсири»дир. Шунинг учун тасаввуфнинг юқори боғоналарида, юқори босқичларида, диний таассубга, динга, шариатга қарши унсурлар борлиги, кўпчилиги аниқдир». Тасаввуф тарихи билан қизиққан ғарб олимлари мана шу жиҳатларга эътиборини бўрттириб, уни «исломга қарши оқим» сифатида таҳлил этиш йўлидан борганлар. Турк олими Эрол Гунгўр «Ислом тасавуфининг масалалари» китобида унинг «чет маншаилари»га махсус боб бағишлаб, ғарб олимларининг айрим қарашларини кескин рад этган: «Ғарб ориенталистлари учун асосан бир фикрий хулоса тасаввуфий ҳаракатнинг бошланғич нуқтасидир. Араблар мистик тафаккурга ноқобил бўлганликлари учун тасаввуф уларга ташқаридан келган ҳисобланади. Негаки, «ислом мистицизмининг туғилиш ва тарқалиш ўрни Эрондир» деган қарашга асосланади ундан «ҳинг таъсири», «неоплатинизм» аломатларини кузатадилар»³⁸. Е.Бертельснинг фикрига кўра, «тасаввуфдаги билиш (гностик), неоплатинчилик, монийлик ва бошқа шунга ўхшаш элементлар мавжудлигини баён қилишнинг ўзи етарли эмас, қандай шароит мана шу унсурларнинг кўкаришига имконият берганини тушунтиришга ҳаракат қилиш лозим. Ана шундагина биз тасаввуфнинг тарихий роли ва кейинги тақдирини тўғри тушунамиз»³⁹. Фитрат қарашларида ана шу шароит анча тугал акс этган. Жомий, Ибн Арабий, Абдулкарим Гилоний каби эътиборли тасаввуф олимларининг кўрсатганларига таяниб иш қилган олим унинг туғилиш даври, сабаби ва ўрни масаласида тасаввуф тарихи учун муҳим маълумотларни билдирадиги, кейинчалик эълон қилинган мақола ва тадқиқотларда бу қарашлар ўз тасдиғини топмоқда. Ғарб олимлари томонидан тасаввуфга оид қарашларнинг ўзига хос синтези ҳисобланган Ж. С. Тримингэмнинг «Ислом тасаввуфи тариқатлари» китобида «Тасаввуф фалсафаси ва амалиёти кенг тарқалган асосий мамлакатлар сифатида Мессопотамия, Хуросон ва Мағриб кўрсатилгани ҳолда унинг турли кўринишлари Ҳиндистон ва Марказий Осиёда ривожланганини» айтиб «ислом ичидаги бу таълимотнинг табиий ривожланиш даврига киргани»ни аниқлаган⁴⁰. Фитрат назарида мана шу давр, ҳижрий иккинчи аср деб кўрсатилган. Е. Бертельс юқоридаги

³⁸ Gungor Erol. *Islam Tasavvufünün meseleleri*. - Istanbul, 1989. - С. 49.

³⁹ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. - С. 13.

⁴⁰ Тримингэм Ж.С. Суфийские ордены в исламе. - С. 37.

тадқиқотида «назарий базанинг шаклланиши» ҳақида фикр юритиб, унинг Ҳижоз ярим оролидан ташқарига чиқиши билан (бу умавийлар даврига тўғри келади) бир қанча амалий ўзгаришларга сабаб бўлганини ёзади.

Турк мусулмонларининг илмий марказларидан бири саналган Истанбулда 1981 йилнинг 10–11 ноябрида «Тасаввуф, унинг танилиш манбалари ва таъсирлари» мавзuida халқаро анжуман чақирилган. Машҳур тасаввуфчи олим Маҳмед Зоҳид Қутқу вафотининг ўн йиллиги муносабати билан тўпланган бу анжумандаги дастлабки маърузаларидан бири доктор Ҳасан Комил Йилмазнинг «Қуръони карим ва суннатда тасаввуф» номли чиқиши бўлди. Мусулмон ўлкаларда ҳикматга айланиб кетган бу иборани сарлавҳага чиқариш баробарида олим «тасаввуф калима сифатида Қуръон оятларида ва ҳадисларда учрамаса ҳам муассасаси исломнинг ичида бўлган бир илм ва орифлик йўли» сифатида талқин этиб, унинг вужудга келишини ҳижрий 2 аср воқеалари билан боғлаб тушунтиришга ҳаракат қилган⁴¹. Бу факт Фитрат келтирган асосларнинг замонавий тасдиғи бўлиши билан бирга мусулмон дунёсидан етишиб чиққан олимлар тасаввуф тарихи ва назариясига муносабати уни ислом ақидаларини рад этувчи оқим эмас, балки шариат талабларига ўз бағридан ўрин берган исломий ҳодиса сифатида ёндашиш зарур эканини яна бир бор эслатади. Туркияда чоп этилган «Аҳмад Яссавий» номли мақолалар мажмуаси (1993 йилги халқаро симпозиум материаллари)да Хожа Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти, асарлари ва адабий таъсир масалаларига бағишланган мақолаларда бу фикр ўз тасдиғини топти⁴². Зеро, Ҳаким Сулаймон ота Боқирғоний ҳикматларида айтилганидек,

*На хуш бу дунёда иймону Қуръон,
Не бўлмай дунёда иймондан ортиқ.*

Фитрат тасаввуф тарихи ва назариясига оид илмий мулоҳазалар айтишга журъат топган экан, аввало, бир мусулмон олими бўлгани туфайли уни Қуръон аҳкомларидан ташқарида эмаслигини яхши билган, қолаверса, ислом тарихчиси сифатида унинг вужудга келиш сабабларини ҳам мана шу исломий воқеалардан келиб чиқиб тушунтирган. Меҳмед Али Айнийнинг «Ислом тасаввуфи тарихи» китобида айтилганидек, «Тасаввуф жамиъ аҳкоми Қуръон ўлмоғи дерлар» ҳикматига амал қилган.

Яссавийнинг шахсий ва манжабавий ҳаёти тўғрисида Фитрат мақоланинг «Яссавий ким бўлган?» фаслида алоҳида тўхтаган. Олимнинг аниқлашича, «Аҳмад Яссавий бир

⁴¹ Tarımı, Kaynakları ve Tesirleriyle Tasavvuf. - Istanbul, 1991. - S. 25-27.

⁴² Ahmed-i Yesevi. Hayatı-Eserleri-Fikirleri-Tesirleri. - Istanbul: 1996.

ривоятга кўра Ясси (бугунги Туркистон) шаҳрига, бир ривоятга кўра Сайрамга туғилган. Унинг қачон туғилиши маълум эмас, бироқ вафотининг ҳижрий 562 да бўлганини ҳамда «Девони ҳикмат»даги мана шу:

Тўрт юз йилдан кейин чиқиб уммат бўлмай,
Неча йиллар юриб халққа хизмат қилмай—

байтини назарда тутиб, ҳар ҳолда унинг ҳижрий 4 асрнинг иккинчи ярмида туғилганига ҳукм қилиш мумкиндир»⁴². Фитрат Яссавийнинг туғилган жойи ва йили масаласида аниқ бир фактни келтирмаган, эҳтимол унинг қўлида аниқ бир санад-ҳужжат йўқлиги учун маноқиб китобларидаги маълумотлар ривоят эканини назарда тутиб, шундай йўлни тутган бўлиши мумкин. Бу ўринда олимнинг қайси манбага таянгани айтилмаса-да, юқорида тилга олинган Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳату-л-унс» ва Алишер Навоийнинг «Насойиму-л-муҳаббат» асарини яхши билган. Жумладан, сўнги манбада ёзилишича, «ва анинг мозори Туркистонда, Ясси деган ердаки, анинг мавлуд ва маншайдур, воқеъ бўлибдур ва Туркистон аҳлининг қиблаи дуосидур»⁴⁴. Фитратни бу масалада иккилантирган вазифа Яссавий ҳаёти, тариқати ва ижодининг закий тадқиқотчиси М.Фуод Кўпрулуниг буюк шайхнинг Сайрамда туғилганига доир васиқаларидир. Турк олими ўзининг тадқиқотида Ҳазинийнинг «Жавоҳиру-л-аброр мин аввожу-л-биҳор» асарига таянган ҳолда «Оқсувдан 176 км. шимолда бўлган Сайрам қасабасида туғилган» деб маълумот берган ва бунинг тасдиғи сифатида «Имом Муҳаммад Ханафий авлодлари Сайрамда яшагани, Хожа Аҳмад Яссавий эса, мана шу силсиладан эканлиги» тўғрисидаги Мулла Мусо бинни Мулла Исо Сайрабийнинг «Тарихи Амнийя» (Қозон, 1905) китобига ишонган ҳолда бу силсиланинг: «Камолуддин боб (муаллифнинг айтишича, Камолуддин бобнинг бу силсиладан экани тўғрисида Абдуллоҳхон томонидан ҳижрий 945 да берилган ёрлиқ ҳам бор), Саййид Иброҳим боб, Саййид Абдулжаббор боб, Вағуд боб, Абдулазиз боб, Арслон боб, Илёз боб, Маҳмуд боб, Ифтихор боб, Усмон боб, Умар боб, Исмоил боб, Исҳоқ боб, Абдулкарим боб, Абдулжалил боб, Абдулрахим боб, Абдулрахмон боб, Абдулжаббор боб, Абдулфаттоҳ боб, Имом Муҳаммад Ханафий»⁴⁵. Фитрат бу фикрлардан хабардорлиги учун ҳам ҳар икки маълумотни келтириш билан чекланган. Фитратнинг илмий услубидан сезиладикки, у кўпроқ, васиқалар билан бирга, айти муаллифининг ўз асарларига таянган. Шунинг учун «Девони ҳикмат»даги

⁴² Фитрат. Аҳмад Яссавий. // Моъриф ва ўқитувчи. — 1927. — 6 сон. — Б. 30.

⁴³ Алишер Навоий. Асарлар. Ҳн беш томлик. Т. XV. — Т.: 1968. — Б.153.

⁴⁴ Ord. Prof. Dr. M. Fuad Köprülü. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. — S 61.

*Тухғон ерим ул муборак Туркистондин,
Бағримга тошни уруб келдим мано.*

Ёки

*Файратланиб ўз шаҳрига қайта ёнди,
Туркистонга мазор бўлиб қолдим мано—*

байтларига ва улардан келиб чиққан, Жомий ва Навоийнинг хулосаларига кўпроқ ишонган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ бу ҳикматларнинг зоҳирий маъносига кўра хулоса қилиш ҳам мумкин эмас, уларнинг ботиний маъносини эса, Фитрат негадир таҳлил қилмаган. Чунки бу билан нафақат Аҳмад Яссавий ҳаёти саналарига, балки мақолада тилга олинган кўп масалаларга аниқлик киритилиши мумкин эди. Ҳар ҳолда Фитратнинг «иккиланганлик» йўли шуни ҳам эслатадики, биринчидан, бир мақола ҳажмида уларнинг ҳаммасини англаиб бўлмасди, иккинчидан, англамоқчи бўлганларини ҳам 1927 йилда айтиб бўлмас эди.

Аҳмад Яссавийнинг туғилган йили ва ёши масаласида тасаввуф тарихида ўта ҳар хил ривоятлар мавжуд бўлгани каби яссавийшунослик илмида ҳали аниқ бир тўхтамга келинмаган. Бу борада мавжуд манбалар асосида бир хулосага келишга интилган Ҳамид Нейматов «Аҳмад Яссавий ҳаётига оид баъзи саналар» мақоласида: «У 1097 милодий йилда туғилган, 1104 милодий йилда Арслонбобога, 124 йилда Ҳамадонийга мурид бўлган, 1157—1158 (тахминан 60 ёшларида) Туркистонга қайтган, 1160 йилда узлатга, хилватга чекинган. Хилватга Хожа Аҳмад тахминан 6 йил яшаб, 1106 йилда вафот этган» деб маълумот беради⁴⁶. Албатта, бу сўнгги тўхтам эмас, чунки олим негадир барча саналарни фақат милодий йил ҳисобига чақиб келтиради. Қолбуки, ҳижрий-қамарий йил ҳисоби билан маноқиб китобларидаги маълумотларни ҳисобга олсак, «бу ҳисоб жараёни» бирмунча ўзгариши мумкин. Чунки Ҳ. Нейматов асос қилиб олган Пайғамбар ёши 63 ҳам милодий ҳисобдаги эмас, балки ҳижрий-қамарий ҳисобдаги сана бўлиб, у аслида милодий 570 йилда туғилган (ҳали бунда ҳижрий сана урф бўлмаган эди), бунинг фил йили деб кўрсатилади. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг вафоти раббийал аввал ойининг ўн икки куни (яъни ўзи туғилган кунда) кўрсатилиши билан бу ҳали милодий сана билан 63 рақамини бермаслигини бирламчи манбалар асосида иш кўрган исломшунос олимлар аниқлашган⁴⁷. Қолаверса, Яссавий ҳикматларини Туркияда икки марта нашр этган ҳассос турк олимни Камол

⁴⁶ Нейматов Ҳ. Аҳмад Яссавий ҳаётига оид баъзи саналар. Ўзбек тили ва адабиёти. — 1992. — 2 сов. — Б. 6.

⁴⁷ Большаков О. Г. История халифата. — С. 65, 186.

Эраслоннинг айрим ривоятларга таяниб, Хожа Аҳмаднинг 83—84 йил яшагани ҳақида мулоҳазалари ҳам қандайдир асосга эга бўлиши мумкин⁴⁹. Гарчи санаси келтирилмаган бўлса ҳам Фитрат келтирган воқеалар кетма-кетлигини изчил ўрганиш унинг ҳаётига оид масалаларни ҳал этишга ёрдам беради: «*Яссавийнинг отаси Шайх Иброҳим исми эшон бўлиб, унинг ёшлиғига ўлган. Етим қолган Яссавий у замоннинг машҳур шайхларидан Арслонбободан (таълим) олган. Арслонбобо ўлгандан кейин, бизнинг Яссавий пир излаб Бухорога келган, юқорига ёзганимиз Юсуф Ҳамадонийга учраб, шунга мурид бўлган. Юсуф Ҳамадоний ўлгандан сўнг Бухорода унинг учинчи халифаси бўлиб, шайхлик қилган. Бир оздан сўнг Бухоро шайхлигини Юсуф Ҳамадонийнинг тўртинчи халифаси Абдуллоҳиқ Ғаждувонийга топшириб, ўзи Яссавийга кетган. Онда гала халқидан кўп мурид йиғиб, хонақоҳ очиб шайхлик қилган... Яссавий олтинчи уч ёшига киргач, хонақоҳда ер ости бир чиллахона қоздириб, шунга кирган ва гунёдан алоқасини кесган каби кўруниб, шайхликни давом эттирган ҳам шунда ўлган. Вафоти ҳижрий 562 йилдадир»⁴⁹. Буни ҳикматлардаги*

*Мискин Яссавий орзуи равзаи ҳазрат,
Бўлгайму муяссар хок кафи пойи Муҳаммад—*

мисралари ҳам тасдиқлайди. Бироқ ҳар масалада шоирнинг ўзи томонидан ёзилган байтлардан ўз фикрини тасдиғини излаган олим «Девони ҳикмат»нинг гувоҳлиги масаласида бир оз чекинган: «*Лекин бахтга қарши масъаланинг шу томони кутганимиздан бир оз бошқачадир: «Девони ҳикмат»нинг бу кун маълум бўлган нусхаларининг ҳаммаси сўнг замонларда ёзилган нусхалардир. Бунинг Яссавий замониға яқин бир замонда ёзилган бир нусхаси майдонга йўқ. Шунинг учун «Девони ҳикмат»нинг Яссавий замониға яқин бир замонда бирор нусхаси топилмагунча, бу шубҳаларни йўқотиш мумкин эмас». Табиийки, илмий тадқиқотнинг кейинги натижаси «Девони ҳикмат»нинг таҳлилига бориб тақалади.*

«Девони ҳикмат» ва унинг адабий қиммати тўғрисида Фитрат мақоланинг «Ҳикматлари», «Мафқураси» ва «Адабий қиммати» фаслларида сўз юритган. Олим ҳикматларга бўлган муносабатда яссавийшунослик олдига икки муҳим масала қўйган. Булардан бири «Девони ҳикмат»нинг муаллифлиги масаласи: «Букун «Девони ҳикмат»ларидаги парча ҳақиқатан Яссавийникими? Ундан сўнгра давом этган шогирдлари, муридлари, унинг отиға баъзи парчалар ёзиб тарқатмадиларми? Букун «Девони ҳикмат»нинг ҳаммаси,

⁴⁹ Ahmed-i Yesevi. Divan-ı Hikmet. Hazırlayan K. Erastan. — Ankara: 1991.

⁵⁰ «Маориф ва ўқитғучи». — 1927. — 6 сон. — Б. 31.

ҳеч бўлмаганда, бир қисми сўнг замонда етишкан мана шунақа шогирдларнинг асарлари эмасми?» Таассуфки, Фитрат бу масаланинг натижасизлигини билиб, уни ҳал этишга уринмаган. Бу борада биргина Фуод Кўпрулунинг «Девони ҳикмат»нинг Яссавий замонига яқин бир замонда ёзилган нусхаси топилмагунча, уларни тил тарихи қарашидан текширишдан илмий бир натижа чиқмайди» каби хулосани тасдиқроллаш билан чекланган. Бу масалада Фитратдан кейин бирмунча илмий урунишлар бўлди. Дастлаб, Мақсуд Шайхзода «Шубҳасизки, Хожа Аҳмад Яссавийнинг ёзиб қолдирган «Ҳикмат» китоби кейинча тил жиҳатидан ва маъно томонидан қанчалик ўзгаришларга дучор бўлмасин, унинг асл ўз вазни аввалги ҳолича қолган. Чунки бировлар илгари вазни шунча илгиздан ўзгартириб, қайтадан излашлари амри маҳол бўлар эди. Бу асарнинг вазни эса автори аввалида ўзи ўйлаб ишлагани ҳолида сақланиб қолган»⁵⁰ деган фаразни илгари сургани илм аҳлига маълум. Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул унинг бу сўзларига асосланиб, «демак, вазнга асосланиб тил ва маъно ўзгаришларини текшириш имкони бор. Нега бу ишни амалга оширмаслик керак» деган мулоҳазани билдиради⁵¹. Бироқ бу йўсин текшириш иши ҳали бошланганича йўқ. Фитрат бу ўринда «тил тарихи қарашидан текшириш» деганда сўнгги тадқиқотчилар назарда тутган «тилдаги маъно ўзгаришлари»ни эмас, балки «Девони ҳикмат»нинг XI—XII асрлар адабий ёдгорлиги сифатида «ҳижрий бешинчи-олтинчи асрда ёзилган туркча асарларнинг озлигини» ҳисобга олган ҳолда, ўша давр адабий тилини тиклаш масаласини ўртага қўйган эдики, энг қадимги кўлёзма нусхалари XVII асрга тегишли бўлган ҳикматлар асосида, табиийки, бундай илмий мақсадга тугал эришиб бўлмайди.

Бу масалада Фитратга қадар эълон қилинган мақолаларда Яссавий ҳикматларининг мавжуд нусхаларига асосланиб бўлса-да, унинг турк адабий тилининг асосчиси даражасида тушунтиришга интилишлар бўлган. «Бутун китоблар, бутун асарлар, форси(й) тил билан ёзилган замонларда ул ўзининг девонини соф туркий тилинда ёзди... у туркча тушунди, туркча сўйлади, форси(й) шеърлар, форсий тилинда бўлган асарлар онга таъсир этмади. Ўзининг турклигин, ўзи мансуб бўлган турк тилин олға суриб, ўзидан келажак ёзувчиларга ўрнак бўлди»⁵². Татар олими Аҳмад Сардорнинг бу қарашлари А. Саъдийнинг мақоласида яна ҳам эҳтирослироқ акс этган: «Демакки, турк тилининг форсий тили билан курашида турк тилига устунлик қозондирғучи, туркий тилни томирландириб, унга янги ҳаёт бергучи бош қаҳрамон

⁵⁰ Шайхзода М. Асарлар. Олти томлик. 5-том. — Т.: 1973. — Б. 207.

⁵¹ Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. — Т.: 1991. — Б. 51.

⁵² «Яссавий ким эди?» Мажмуа. — Б. 5-6.

Навоий эмас, балки Яссавийдир. Навоий эса мунинг иккинчи қаҳрамонлариндан саналишқа тейишдир»⁵³.

Фитрат эътиборини тортган иккинчи муҳим бир масала проф. Б. Қосимов эслатганидек⁵⁴, ҳикматларнинг «адади», яъни Яссавий қолдирган адабий мероснинг кўлами масаласидир. Бу хусусда Фитрат ёзади: «Аҳмад Яссавий шеърларининг ҳар парчасига «ҳикмат» унвони белгиланган, тўпланиб китоб шаклига келтирилган. Бу кун орамизда бу китобнинг бир кўп қўлёзма нусхалари бўлгани каби Тошкент, Истанбул, Қозон шаҳарларида босилган босма нусхалар ҳам кўпдир... Аҳмад Яссавийдан кейин унинг услубида шеър ёзмоқ турк шайхлари орасига «мўда» шаклига кирган. Булар услуб, вазн, мафкура ёғидан Яссавийга айнан тақлид қилиб, «ҳикматлар»лар ёзган... лекин буларнинг асарлари майдонга қолмаган. Ёлғуз Ҳаким Сулаймон отанинг ҳикматлари машҳурдир. Аҳмад Яссавийни таъқиб этган кишилардан бизга маълум бўлганларидан бири ҳижрий 1263 да вафот қилган Азим Хожадирким, «Ҳикматлар» унвони билан тош босмага бостирилгандир». Тадқиқотчиларнинг Фитрат ишини давом этиришга интилишлари туфайли бу сўнгги икки китоб ҳам ҳозирги ёзувда нашр қилинди, бундан ташқари тасаввуфшунос олим И. Ҳаққул Яссавий мактаби шоирларидан «Иқоний, Қул Шариф, Қул Асад, Қул Нодирий, Қул Сайфиддин, Байзо, Ғариб, Ғозилий, Сабрий, Шухудий» сингари шоирларнинг девонлари Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фондида сақланаётганидан хабар беради⁵⁵. Тилга олинган барча асарларни ўзаро қиёслаб, синчиклаб ўрганилгандагина кутилган натижа бериши мумкинки, бу йўналишда ҳам 1928 йилда Фитрат томонидан яратилган «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар» дастлабки қадам бўлган.

Фитрат Яссавий мафкурасини белгилашда у яшаган давр воқеаларидан келиб чиққан ҳолда «мана бизнинг Аҳмад Яссавийнинг адабий фаолияти шул жабрланиб, ҳаётидан безиб, умидсизланган синф орасига бўлди. Яссавий жамиятнинг юқоридоғи воқеалардан зарарланмаган, балки фойда қилгучи беклар, оқсуяклар, аскар бошлиқлари ҳам шуларнинг қуйруқлари бўлиб яшаган мулла, эшонлар қаторида бўлмади, ул мазлум синфнинг орасига бўлди. Шуларнинг қайғулари билан йиғлашга мажбур бўлди ҳам йиғлади. Яссавий у замоннинг ҳоким синфини айрим гуруҳлар ушонлари билан атаб ҳар бир гуруҳнинг агресивга қаттиқ сўкишлар қилди». Олимнинг Яссавийдаги «фақру фано» тушунчаларини бунчалар бураб, сиёсий, синфий моҳияти

⁵³ «Инқилоб». — 1922. — 2 сон.

⁵⁴ Қосимов Б. Ҳикматлар ҳазинаси. // ЎзАС. — 1993. — 16 июль.

⁵⁵ Ҳаққул И. Ўзбек тасаввуф шеърининг шаклланиши ва тараққиёти (ғовийлик, издошлик, образлар олами). ФФД илмий даражаси олим учун ёзилган диссертация автореферати. — Т.: 1995. — Б. 32.

эътибори билан «йўқсуллар шоири» қилиб кўрсатишдан мурод «йўқсуллар зўравонлиги» (пролетариат диктатураси) ҳоким бўлиб турган бир пайтда фақат шу йўл билан Яссавий асарларни омма орасига ёйиш ҳаракатида бўлди. Зеро, бу ҳаракат Яссавий асарларига умр узоқлик бағишлаш ниятида бўлгани А. Саъдийнинг юқори кўрганимиз мақоласидан ҳам маълум. Қолаверса, унинг ҳикматларидан бу «ғоя»ни ифода қилувчи ва назик санъаткорлик билан айтилган байтларини тошиб келтирганки, Фитратнинг бу илмий ҳаракатини тақдир этганимиз ҳолда яна унинг шу фикрларини келтирамиз:

*«Ғариб, фақир, ятимларнинг бошини силаб,
Кўнгул қаттиғ халойиқдин қочтим мано.*

Ёки

*Ғариб, фақир, ятимларни ҳар ким сўрап,
Рози бўлур ул бандагин парвардигор—*

парчалари каби самимий, ёниқ фиғонлар ҳам бордир. Биз Яссавийнинг шу қадрини, албатта, тақдир қиламиз. Ёлғиз шу ёқдангина қараганда, унинг ўз замонидаги йўқсулларнинг қайғуларидан хабарли, улар учун йиғлаган, уларнинг душманларига сўкиш билан, насиҳат билан мурожаатлар қилган бир йўқсуллар шоири каби қабул қиламиз, албатта» дейиш билан бирга «йўқсуллар учун қайғуриб, уларнинг дардларини куйламакчи бўлган Яссавий уларнинг қутулиши, нажот йўлларини ҳам излаганми, улар қутулиши учун бир дастур, бир йўл кўрсатганми? Албатта, кўрсатган. Кошки кўрсатмаган бўлса эди?» деган сўзлар билан яқунланган мақола, яна келгуси сондан бошлаб бошқа бир оҳанг ва услубда, ғайри адабий мақсад йўлида давом этганини кўрамиз: «Қўлимиздаги «Девони ҳикмат» китобларининг Яссавий отидан қилиб берганлари таълимот жамиятдаги оҳангсизликдан, адолатсизликдан қутулмоқ учун унинг кўрсатган чоралари шу қадар ярамас, шунча зарарлидирки: унинг таълимотига чин кўнгулдан ишониб, самимий суратда эргашган миллат топилса эди, у миллатнинг дунёда «тирик экан, ўзига гўр қозимоқ»дан бошқа бир вазифаси қолмаган бўлур эди»³⁶. Бу фикрлар аввалги кўчирмадаги фикрларга мантиқ нуқтаи назаридан ҳам, услуб нуқтаи назаридан ҳам шунчалар зидки, бу аввалги мақоланинг давоми эканига ишониб қийиндир. Англашимизча, Фитратта Аҳмад Яссавий ижодини «синфий ёқдан текшириш» топшириғи берилган, бироқ олимнинг мақоласи бу топшириқни унчалик уйдаламай турган, натижада унинг

³⁶ «Маориф ва ўқитғучи». — 1927. — 7, 8 сон. — Б. 49—53.

қўлига яна қалам тутқазиб, Яссавийни ўзи тушунганчалик талқин қилиш иши юклатилганки, олим бу ишдан бўйин тортишни удалай олмаган. Шунинг учун ҳам, мақоланинг бош қисмида келтирган «самимий, ёниқ лирик бир манзум парчалар»дан энди синфий моҳият излайди ва, албатта, бундай талқиннинг қиличига дош беролмаган ҳикматлар, тасаввуфшунос олим қаламига эмас, балки замона талаби деб кўрсатилаётган қаттолнинг қиличига таслим бўлади: «Шунинг учундирким, Яссавийнинг ўз замонида мўътабар бўлган илмларни, адабиёт қондаларини жуда чайнаган бир киши бўлганига ҳукм қилмоқ янглиш бўлиб чиқмайди. Шундай бўлса ҳам, унинг адабиётда тутган йўли соғда халқ шоирларимизнинг тутган йўллариғидир. Унда Навоийнинг ингичка истиоралари вазнда, қофияда, услубда халқ адабиёти аталган шеърлар билан баробар юрағидир... Аҳмад Яссавий ҳикматларида эса, шундай кучли парчалар учратиш бўлмайди».

Фитратнинг бу мулоҳазаларини талқин этган И. Ҳаққул унга ўринли жавоб беради: «Лекин Аҳмад Яссавийдан лирик шоир сифатида бошдан-охир жўшқин, тугёнли оҳанг ва ёниқ фиғону рангдор дил ағдаларини талаб қилиш мумкин эмас, чунки Яссавий кўзлаган бош мақсад шоирона эмас, орифона мақсад бўлган»⁵⁷. Бизнингча, бу жиҳатни ҳам Фитрат яхши билган. Фақат Яссавийни танқид этиш талаб этилганда, у йўқ ердаги ёрликларни «буюк турк пири» (Навоий)га ёпиштириш йўлидан бормайди. Унинг ўзида бор хусусиятлар билан «танқид қилиб» қўя қолган. Бу ҳолатни «Яссавийда тасаввуф даражаси» фаслида кўрамиз. «Аҳмад Яссавий сўфийлар каби таъвилга ёношмайди. Исломда бўлган нарсаларнинг ҳамасини бўлгани каби қабул қилади. Энг юқори босқичлардаги мутасаввуфлардан эмас, зоҳиддир»⁵⁸. Зоҳидлик, гарчи Фитрат талаб этган Навоий, Манраб ёки Бедил каби юқори босқичдаги тасаввуфликнинг тошқучи қисмини кўрсата олдима ҳам, аслини олганда, у дастлабки босқичдаги мутасаввиблик. Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и билан бир муқова остида чош этган «Фақрнома» асарига жамини тасаввуф вакиллариининг фақрлик ҳақидаги сўзлари келтирилиб, «Фақр Ҳақ таолонинг боғи васлидин дарахте турур, меваси хайру саховат турур, онинг барги ҳар кимга теги, амали солиҳ ҳосил қилди, ҳар ким мевасидан еди, ҳаёти жовидон топти ва агар бўйи ҳар кимга тегса, масту хайрон бўлғай ва агар соясида ўрин олса, офтоби ҳақиқат анга тушгай» деган тавсиф билан фақрликнинг олти одоби, саккиз мақоми ва етти мартабаси баён қилинган⁵⁹.

⁵⁷ Ҳаққул И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти. — Б. 24.

⁵⁸ «Маориф ва ўқитғучи». — 1927. — 7—8сон. — Б. 52.

⁵⁹ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат. — Т.: 1992. — Б. 17—бет.

Сўфийлар талқинида ҳам тасаввуф бир дарахтдирки, маърифат унинг япроқлари бўлса, ҳақиқат унинг мевасидир. Шундай экан, Аҳмад Яссавийнинг тасаввуфий йўлини илк босқичдаги тариқатлардан бири сифатида қабул этишимиз, унинг орифлик йўлини қабул қилишга моневлик қилмайди. Зеро, гарчи унинг айрим ҳикматларида орифлик бадиий образлар чамбарида, мураккаб ташбеҳу рангу ҳоллараро тасвир этилмаса ҳам, ҳар бир ҳодисанинг ибтидоий босқичида кечириши мумкин бўлган табиийлик ва самимийликни Яссавийнинг ҳикматларида ҳам кўрамиз:

*Қулни кўрсам, қули бўлиб хизмат қилсам,
Туфроқ сифат йўл устида йўли бўлсам,
Ошиқларни кўйиб ўчган қули бўлсам,
Ҳамдам бўлиб ер остига кирдим мано.*

Бу тўртликни таркидунёчилик деб ҳам, зоҳидлик деб ҳам талқин қилиш мумкин. Бироқ бу ерда «ишқи илоҳий»нинг руҳий қудратидан сўз юритилмоқдаки, энди уни англаш учун Яссавийнинг бошқа ҳикматларидаги хулосани келтирамиз: *Ишқ — подшоҳ, ошиқ — фақир... Абдурахмон Саъдий Яссавий ҳикматларида Фитрат айтиб — айтолмаган лирик ҳассосликни кўради: «Яссавий турк қавмларининг ҳақиқий маъноси билан чин шоирлардан (лирик) ва халқ классик шоирларидандир. Ул ғоят ҳассос илҳом ва хаёли ғоят табиий ва энгил оқишли бир шоирдир. Яссавийнинг юраги бутун умрга руҳий ва маънавий ишқ билан ловулаб ёнатурған шеърый бир ўтдир. Илоҳий шеърда ва муҳаббат ҳиссиётида ул шу йўлдаги бошқаларнинг юрақларин ўртагучи, кўйдиргучи кўрқинч бир ҳикмат ёлқинидир. Унинг бутун ерин кўкда ишқ ва руҳоний муҳаббат истило қилған. Тағин гурустроқ айтғанда, Яссавийнинг илҳоми ўзининг арбоби юртида чачраб тушган, ҳар урушида ёнғин чиқаратурған даҳшатли бир ўт тошқинидир»⁶⁰. Зеро, Фитрат ҳам мана шу илоҳий ўт тошқинидан ҳайратланиб, ундан руҳий бир мадад олганини мақолада, ҳар қанча тиришмасин, яшира олмаган. Айниқса, «Ўзбек адабиёти намуналари»да Яссавий ҳикматларининг энг сараларидан ўзига хос бир гулдаста ясаб, ўз ўқувчиларига етказишга ҳаракат қилган экан, Яссавийнинг ўзбек адабиёти олдидagi хизматларини ўринли қайд этган. Унинг шахсий ва манқабавий ҳаётига оид қимматли маълумотлар бериш билан бирга жаҳрийя-яссавийлик тариқатининг асосчиси сифатида султони орифин Хожа Аҳмад Яссавий руҳониятига доир барча кузатишларни тўла айтиш имконини топмаган бўлса ҳам, унинг илк адабий мактаб ярата келганлигини изоҳ*

⁶⁰ Яссавий ким эди? — Б. 11.

қилишга журъат топган: «Яссавийлар Ўрта Осиёга айрича бир адабий мактаб эгаларидирки, бу мактаб милодий 11–12 нчи асрдан бошлаб замонамизгача давом қилгандир» деган адабиёт илми учун жуда муҳим хулосага келган. Фитратнинг талқинига кўра, мумтоз адабиётимиздаги уч адабий мактабдан (кейингилари Навоий ва Умархон номи билан боғлиқ) туркона асарлар яратиш, орифона тасаввуф йўли ва зоҳидона усуллари билан илк турк адабий мактабининг асосчиси сифатида адабий мактаб вакиллари тўғрисидаги кейинги мақолаларида илмий тадқиқотларни давом эттирган.

Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида Фитрат дастлаб юқорида ўрганганимиз мақолада «Яссавийнинг таъсири» фаслида сўз юритган: «Турк гунёсига ўтган шоирлар, адиблар, сўфийлар орасига Яссавий қадар ўз таъсирини кенгайтирган бир кишини учратиш бўлмайди. Ўрта Осиёнинг шайхлари, шоирлари Яссавийни ўзларига пир (Навоийнинг сўзларини эслайлик: «Турк пири каби оламдин этакни силкинг» — Ҳ.Б.), устоз деб танийдилар. Булар услуб, вазн, мафкура ёғдиган Яссавийга айнан тақлид қилиб «ҳикмат»лар ёзган ва у ҳикматларни мачитларга жаҳр кунларида ўқуғанлар. Унинг маслағига бўлган Мансур ота, Абдумалик ота, Тож Хожа, Саид ота, Сулаймон ота, Занги ота, Узун Ҳасан ота, Исмоил ота, Исҳоқ ота, Садр ота, Бадр ота, Али шайх, Мавғуу шайх, Камол шайх, Ходим шайх, Халил ота каби шайхлар, эҳтимолким, шу йўлда ҳикматлар ёздилар»⁶¹. Бу «эҳтимол» «Боқиргон китоби»га кирган ҳикматлар, Яссавий муридларидан энг кучлиси Ҳаким Сулаймон отадан тортиб девони 1894 йил Тошкентда⁶² чоп этилган Азим Хожа Эшонга қадар ўтган давр ичида ўз ҳикматлари билан машҳур бўлган шоир-шайхлар ижодини ўрганишда яна ҳам аниқлашган. Чунки дастлабки мақолада берилган умумий-тахминий хабарлар, «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар» номли мўъжазгина илмий ахборотда чуқур таҳлил этилган ва бу тадқиқотнинг хулосаси сифатида мақола эълон қилинганининг гувоҳи бўламиз: «Ўрта Осиё турк адабиётининг исломдан сўнгги мактаблари орасига Яссавий мактаби жуда нуфузли, катта ўрин тутадир. Бу мактаб асарлар бўйича бизнинг ўлкада хонақоҳ, ибодат мактаби ярата келди». Бу мактаб шоирлари ижоди ҳақида қисман маълумот Фуод Кўпрулуниинг «Турк адабиётида илк мутасаввифлар» китобида берилган, уларнинг манқабавий ҳаётига тегишли айрим лавҳалар ва сулуқдаги ўрнини белгиловчи «Жавоҳиру-л-аброр мин амвожу-л-биҳор»га асосланган ҳолда тузилган. Силсила чизмасидаги бошқа маълумотлар ҳали илмий муомалага киритилмаган эди.

⁶¹ «Маориф ва ўқитғучи». — 1927. — 6 сов. — Б. 31.

⁶² Қаранг: Азим Хожа Эшон. Ҳикматлар. — Т.: Ўзбекистон, 1993.

Буни мақолада олимнинг ўзи ҳам қайд этган: «Яссавийликнинг хоҳ ғалабасидан бурун, хоҳ ундан кейин Ўрта Осиёда бир кўп шоирлар етиштиргандини қабул этсак, жудаям янглиш бир ҳаракат бўлмаса керак. Лекин бу «яссавий» шоирларининг асарлари бўлсун, ҳалигача тамоман маълум бўлмаган, текширилмаган!»⁶³ Айни мақсад билан Фитрат «Боқирғон китоби»га кирган манзум асарларни тадқиқ этишдан ишни бошлаган. Албатта, бу кичик мақола тадқиқ жараёнини эмас, балки унинг натижаси сифатидаги ахборотни эслатади, холос. Бундай чуқур тадқиқот ишига киришишда олим «Аҳмад Яссавий» мақоласида муҳаррирлари тилга олинган «Нафоҳоту-л-унс мин ҳазрату-л-қудс» (Абдурахмон Жомий)⁶⁴, «Ал-фугуҳоту-л-маккийя», «Китобу-л-мусоморот ва-л-мулоҳозорот», «Фусусу-л-ҳикам», (Муҳйиддин ибн Арабий), «Мақосиду-л-фалосифа», «Ал-иктисод фи-л-эътиқод», «Иҳёи улум ад-дин», «Кимиёи саодат» (Абу Ҳамид Муҳаммад Ғаззолий)⁶⁵ ва бошқа мутасаввифларнинг назарий ва маноқиб китобларига, ундан ташқари бевосита яссавий шайхлари ҳақида ҳам маълумот учраши мумкин бўлган Фахриддин Али ибн Ҳусайн Кошифийнинг «Рашоҳоту айн ал-ҳаёт», Абул Ҳасан Муҳаммад Боқирнинг «Мақомоти Нақшбанд», Олим Шайхнинг «Ламаъот», Саййид Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаққир аҳбоб» сингари таъкира ва маноқиб-ҳолотлари асосида иш кўрганини осон англаш мумкин.

Мақолада эътибор қаратилган илмий жамоатчилик учун номаълум манба Муфти Зиндаолийнинг «Самарату-л-машойих» асарига таянган ҳолда, бу китобда келтирилган маълумотларни қайта текширувдан ўтказиб, «Боқирғон китоби»га кирган ҳикматларнинг ҳаммаси ҳам Сулаймон ота Боқирғонийга тааллуқли эмас, деган хулосага келган: «Боқирғон ҳикматлари «Боқирғон китоби» исми билан 1906 йилда Қозонда босилган. Бори 75 бетдан иборат бўлган бу китобчадаги шеърларнинг ҳаммаси Ҳаким ота шеърлари эмас. Онда Ҳаким Сулаймон отанинг ёлғуз 36 парча шеъри бўлган, ҳаммаси 1180 мисрадан иборатдир. Мазкур китобчада Ҳаким отадан бошқа кўбрак шеърлари ёзилган шоирлар тубандагилар:

1. Шамсдан 24 парча, ҳаммаси 1058 мисраъ.
2. Иқонийдан 19 парча, ҳаммаси 266 мисраъ.
3. Қул Убайдийдан 19 парча, 334 мисраъ.
4. Қул Аҳмаддан 10 парча, ҳаммаси 238 мисраъ.
5. Маърабдан 10 парча, ҳаммаси 201 мисраъ.
6. Худой (gog)дан 4 парча, ҳаммаси 64 мисраъ.

⁶³ «Маориф ва ўқитғучи». — 1928. — 5, 6 сон.

⁶⁴ Абдурахмон Жомий. Нафоҳоту-л-унс. — Тоҳрон: 1976. — Б. 371.

⁶⁵ Муртазо Гилоний. Ахлоқи Ғаззоли ё калиди маърифат. аз баёноти Имом Абу Ҳамид Муҳаммад Ғаззолий. — Душанбе: Сарват, 1992; Зайиқиддин Муҳаммад Ғаззолий. Кимиёи саодат. — Т.: Камалак, 1995 (нашрга тайёрловчи М.Андижоний, А. Кулоҳий).

7. *Қул Шарифдан 4 парча, ҳаммаси 70 мисраъ.*

8. *Фақирийдан 2 парча, ҳаммаси 28 мисраъ.*

Булардан бошқа Хуббий, Қосим, Тафий(?), Фикрий, Насихий, Физолий, Гаголи, Қул Шараф, Беҳбудий, Байзо Мочин, Тож каби шоирлардан бирор парча босилган⁶⁶. Адабиёт илми учун жуда муҳим бўлган Фитратнинг бу хулосаларига, негадир, бу соҳа билан шуғулланган олимлар беъэтибор қарашган. Ҳатто «Боқиргон китоби»нинг жорий ёзувдаги нашрида таассуфки, Фитратнинг бу муҳим хулосаларидан фойдаланганича йўқ, натижада китобчадаги шеърларнинг ҳаммаси Ҳаким Сулаймон ота Боқиргоний асари сифатида тавсия этилди.

Бироқ Фитратнинг 1928 йилдаёқ ёлғуз бу китобга кирган ҳикмат намуналарининг муаллифлигини аниқлаш билан чекланмай, улар ҳақида илмда дастлабки маълумотларни баён қилган. Бу ўринда тилга олинган «Шамс», аслида Шамсиддин Ўзгандий эканини, «Иқонийнинг тахаллусидан Фарғонадаги Иқондан экани англашладир» дейиш баробарида «Самарату-л-машойих» ва «Рашаҳот»даги фикрларни солиштириб, «Боқиргон китоби»даги Иқонийнинг шул Камол Шайхдан бошқа киши бўлмаганига шубҳа қолмайди» деган хулоса билан унинг айрим манбаларда «иккинчи Хожа Аҳмад» номи билан юрганини далиллайди. Шу каби «Қул Убайдий эса, машҳур ўзбек хони Убайдуллоҳхондан бошқа киши эмас» деган ҳукм айтилиб, бу жуда муҳим маълумотнинг тасдиғи учун «Музақкири аҳбоб», «Мажмуау-л-фусаҳо», «Тазкирату-с-салотин» каби манбаларга таянган ҳолда ҳамда Бухородан топилган янги бир девонга асосланиб, Қул Убайдийнинг «Навой мактабига эргашиб туркий ғазаллар, Яссавий мактабига эргашиб ҳикматлар ёзганини ҳам очiq исбот қилган» бўлди⁶⁷. Шунингдек, Худойдоднинг «Шайбонийга ёрдам қилгани учун Самарқанддан Ҳиротга ҳайдалган Жамол Шайхнинг муриди», «Қосимнинг Кармандаги машҳур яссавий шайхи Қосим Шайх Азирон»⁶⁸, «Қул Шарифнинг Бухородаги қабри туноқунгача яссавийчиларнинг жаҳр ўрни бўлган Мавлоно Шариф бўлиши»ни, «Хуббий Ҳаким отанинг ўғли Хубби Хожа бўлгани каби Мочиннинг Аҳмад Яссавийнинг муриди Бобо Мочин эканини қабул қилишга илмий бир монъ бўлмаса керак» каби исботу далиллар билан ҳатто улардан айримларининг ҳаёти, вафоти санасию, қабри қаерда жойлашганини аниқлаб бердики, Фитратнинг бу аҳамияти улuf бўлган маълумотларидан ҳали на тасаввуфда, на адабиётда фойдаланилди.

Шунингдек, Фитрат «Боқиргон китоби»га кирган

⁶⁶ «Маориф ва ўқитғучи». — 1928. — 5–6 сон. — Б. 50.

⁶⁷ Қаранг: Қул Убайдий. Вафо қилсанг. Девон. — Т.: Ёзувчи, 1994 (нашрга тайёрловчи А. Ҳайитметов).

⁶⁸ Қосимий С. Маснавийлар мажмуаси. — Т.: Фан, 1992.

ҳикматлардан баъзилари Саййид Имодин Насимий, Шоҳ Машраб, Сўфи Оллоҳёр, Махтумқули ижодига тааллуқли экани ҳақида маълумот берадики, бу машҳур шоирлар ижоди ўрганилар экан, Фитрат айтган нуқтаи назардан уларнинг асарларини янада чуқурроқ ўрганишга зарурат туғилади. Бу кичик мақолада фактик маълумотлар мўл бўлгани учун тўпلامга кирган асарларни олим матн нуқтаи назаридангина кузатган, холос. У асарларнинг бадиий жиҳатлари тўғрисида, адабий қиммати тўғрисида қатор тадқиқот ишлари давом этмоқда. Бу ўринда «Боқирғон китоби»га кирган бир ҳикматнинг рамзий маъносини тушунишга ивтилош билан чекланиш мумкин:

*Кийдим ман ишқ тўнини бўйга лойиқ
Ва лекин қийматини билса бўлмас.*

Қолаверса, илми ботиний саналган тасаввуфнинг ҳар «қоронғу бурчакларидан хабар» топмоқ учун бизнинг зоҳирий илмлар билан машғуллигимиз ҳам етарли бўлмаса керак.

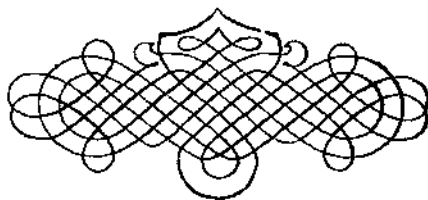
«Ўзбек адабиёти намуналари»нинг талқинига кўра, X—XII асрлар давомида илк ислом давлатлари ҳисобланган сомонийлар ва газнавийлар даври адабиёти намуналарининг ўрганилиши билан адабиёт тарихимизнинг нисбатан қоронғу ва адабий материаллар жиҳатидан оз сови адабий ёдгорликлари адабиёт тарихининг илк бошланғич даври сифатида тавсия этилади. Гарчи бу адабиёт қабилавий адабиёт намуналари номи билан тавсия этилган «Энг эски турк адабиёти намуналари»дан бошланган бўлса-да, кейинроқ унинг тараққиётида аруз вазида яратилган кенг эпик полотнолар муҳим ўрин олган. Ҳижрий II асрдан бошлаб Туркистон ўлкасида ҳам илк мутасаввифлар егишиб чиқиши билан боғлиқ ҳолда тасаввуф адабиёти шаклланди ва ўзбек адабиёти тарихида илк адабий-эстетик мактаб Яссавий номи билан боғланиб, у кейинчалик жаҳрия тариқатидаги 20 дан ортиқ (фақат адабий намуналарга эга бўлганлари) шоирлар-мутасаввифлар томонидан ривожлантирилиб, токи бу мактаб XX асрнинг бошларига қадар ўз намояндаларига эга бўлди. Фитратнинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» мақоласининг бошланғич қисмида «*Ўрта Осиё турк адабиётининг мусулмонликдан темурийларгача бўлган даврига оид намуналар жуда оз. Бу намуналарнинг энг бурунғиси... «Қутағу билиг» китобидир. Ондан кейин қаторланиб, «Ҳибату-л-ҳақойиқ», «Абу Муслим» (милодий 1155), яна шу асрнинг емиши бўлган Яссавий ҳикматлари, Боқирғон ҳикматлари, милодий 1233 да Али отли бир киши томонидан ёзилган «Юсуф, Зулайҳо» китоби⁶⁹, энг сўнггида 1310 да яралган «Киссасу-л-анбиё» китоби келадир» деб*

⁶⁹ Бу ҳақда қarang: Хисамов Н. III. Поэма «Киссая Юсуф» Кул Али. — М.: Наука, 1979.

тартиблаштирилган бўлса, «Намуналар»да айнан мана шу тартиб бўйича уларнинг ижод намуналарини келтириш билан ўзбек адабиёти тарихининг илк саҳифаларини жорийлаштиришга эришди.

Шунга қарамай замона тутқазган қалам уни яна тўғри мантиқдан, «синфий нуқтаи назарни талаб қилган» тескари жамият манфаатини ёритишга тутинади. Шундай иккиланишлараро, айрим нотугал талқинлар бўлсин, Фитрат Яссавий тариқати, ҳаёти, маслаги, ижоди ва адабий таъсири масаласида нисбатан кенг тасаввур уйғотишга эришган олим саналади. Бу тасаввур натижасида Фитрат тартиб берган «Ҳикмат» дурдоналари, ҳатто 40-йилларнинг сўнгида ҳам, 50-йиллардаги адабий мажмуаларда ҳам айни у тартиб берганидай ҳолатда китобдан китобга кўчиб юрдик, бу олим илмий заҳматининг амалда эришган ғалабасидир. Бугунги кунда турк дунёси ўз пири сари қайта рағбат топган экан, бу йўлда Фитратдай шаҳид олим хизматини унутмаслик лозим.

«Фан ва турмуш». — 1996. — 5 сон. — Б.30—31.

ИЛМ САРЧАШМАЛАРИ**ФИТРАТ ВА САНЪАТ НАЗАРИЯСИ**

Файласуф ва санъаткорлар «Санъат нима?», «Унинг кишилик дунёсидаги моҳияти нимадан иборат?» деган саволга санъат туғилган кундан бери тугал жавоб излайдилар. Қадимги юнон файласуфи Афлотуннинг «санъат табиатта тақлиднинг тақлиди» деб айтган жавобидан тортиб то XX асрнинг бошларидан кенг тарқалган марксча «ижтимоий онг шаклларида бири» деган қараш шаклангунга қадар жуда кўп олим ва адиблар бу саволга ўз жавобини берганлар. Улар орасида Арасту ва Форобий, Навоий ва Толстой, Шекспир ва Ҳегел қарашлари қанчалик чуқур, санъат моҳиятигина эмас, унинг барча мавжуд турлари назариясини ҳам қамраб олиши билан эътибор тошган бўлса-да, асримиз бошларида ўзбек олимлари санъат назариясига муносабатда марксча дунёқарашни қабул қилишга мажбур бўлдилар. XX аср бошларига келиб марксча таълимот кўҳна Туркистон ҳудудига ҳам етиб келди.

XX асрнинг 20-йиллари бошларида «энг тугал таълимот» деб тавсия этилган марксча дунёқараш қабулидан аввал санъатнинг турлари, келиб чиқиши, моҳияти ҳақида қатор илмий фаразларни илгари сурган изланишлар бўлганини унутмаслик керак. Хусусан, А. Саъдийнинг «Гўзал санъат дунёсида»¹, А. Исмоилоданинг «Нафиса ва ўйунлар»² А. Авлонийнинг «Санойиъ нафиса»³ каби мақолаларини бу соҳадаги илк изланишлардан деб санаш мумкин. Адабиёт ва санъатимизнинг бир неча минг йиллик тажрибасини сохта қарашга осон алмаштирган айрим файласуфлар бу таълимотни санъатимиз назариясига ҳам зўрлаб киритишга уринганлар. А. Саъдийнинг тилга олинган мақоласида айтилишича, санъат ҳақидаги қарашлар даврий хусусиятга эга бўлиб, «*замонлар ўтиши билан гўзаллик ҳақидаги онг ва тасаввур ўзгартирган бир нарсадир... замонлар ўзгариши билан гўзал санъат асарлари ҳам ўзгарадир*»⁴. Шундан келтириб чиқаргани ҳолда санъат ҳақидаги қарашларимиз ҳам нисбий хусусият касб этиб, «*замоннинг, муҳитнинг, муҳитдаги урф-одатларнинг, фикр-шуйғуларнинг, руҳий ва ижтимоий ҳолларнинг равишига мувофиқ тарзда*» ўзгариб, ривожланиб борган. Мунаққиднинг бу қарашлари санъатнинг моҳияти ҳақидаги саволга асрлар давомида изланган жавобларнинг умумлашмаси бўлиб кўринса ҳам, аслида марксча ижтимоий назариянинг «кишилик тарихи давомида

¹ Саъдий А. Гўзал санъат дунёсида. // Инқилоб. — 1922. — 2 сон. — Б. 38—40.

² Исмоилода А. Нафиса ва ўйунлар. // Иштирокиюн. — 1920. — 3 январь.

³ Авлоний А. Санойиъ нафиса. // Инқилоб. — 1922. — 1 сон. — Б. 39—41.

⁴ Саъдий А. Гўзал санъат дунёсида. — Б. 38.

келиб тўхтаган энг сўнгги илмий хулоса» деб ишонтиришга уринган. Айни фикрнинг ўзи мунаққиднинг юқорида келтирган «ўзгарувчанлик» назариясига зиддир. Замонлар ўтиши билан қарашлар ҳам ўзгарар экан, табиийки, марксча дунёқараш ҳам вақти келиб ўзидан илгорроқ бўлган бошқа қарашларга ўз ўрнини бериши ҳам мумкин эди. Бироқ марксча қарашларни мутлақ билган рус файласуфи Г. Плеханов буюк Толстой қарашларини қайта текширмоқчи бўлади. Лев Толстой машҳур «Санъат нима?» асарида ёзган эдики, «санъат кишилар ўртасидаги муҳим алоқа воситаларидан саналиб, бу сўзлар воситасидаги алоқадан шу билан фарқланадики, кишилар сўз орқали ўзгаларга ўз фикрини етказсалар, санъат воситасида эса улар ўз туйғуларини бошқаларга етказа оладилар... Демак, санъатнинг фаолияти киши ўзига бор, сезилган туйғунини бошқалар ҳам сезадиган қилиб етказишидан иборатдир»⁵. Г. Плеханов бу қарашни кескин танқид қилар экан, унингча, санъат фақат туйғулар етказувчи восита эмас, балки маълум бир фикр ва гояларни ташувчи моҳият касб этади, деб англатгани ҳолда, асосий моҳиятни мана шу гоявий ниятга буриб юборади. Натижада санъатнинг ижтимоий мавқеига катта аҳамият берилгани ҳолда, унинг туйғулар ташишдек бирламчи моҳияти четга сурилиб қолади⁶. А. Саъдий қарашларида, бир томондан, плехановча ижтимоий моҳият бирламчи хусусият касб этса ва бу жиҳатдан ўз рус замондошлари, масалан, Фриче қарашларига ҳамоҳанглик сезилса⁷, иккинчи томондан, шарқ мумтоз фалсафасидан бохабар олим бўлгани учун ҳам бундай мураккаб назарий талқинлар орасидан ўз даври учун муҳим саналган қуйидаги хулосага кела олган: «санъат — руҳан ажиб бир лаззат ва бадиий бир ҳаяжон кўзгатишдан иборатдир»⁸.

Абдулла Авлоний эса олинган мақолада санъатнинг вужудга келиш тарихига эътиборни қаратгани: «Инсон болалари энг эски замонларда йиртқич ҳайвонлардан ўзларини сақламоқ учун тоғ тешукларида, ёр (моғора)ларда яшаган вақтларида тинч ётмаганлар, жим турмаганлар... Кўнгуллариға ёқишган, кўзлариға яхиш кўринган ҳайвон ва бошқа нарсаларнинг расм, ҳайкалларин (гавдаларин) қандай қийинчиликлар билан бўлса-да, тошлардан ва темирлардан чўкичлар ясаб, суратларини, расмларини ўйганлар. Келгуси учун ёдгорлик қолдирганлар»⁹.

⁵ Толстой А. Н. Что такое искусство? / Собрание сочинений в 22 томах. Т. XV. — М.: 1983. — С. 51.

⁶ Плеханов Г. В. Литература и эстетика. — М.: 1958. — С. 6—8.

⁷ Фриче. Проблемы искусства и эстетика. — М.: Художественная литература, 1931. — 191 с.

⁸ Саъдий А. Гўзал санъат дунёсида. — Б. 39.

⁹ Авлоний А. Салойи нафиса. / Танланган асарлар. Икки жилдалик. II жилда. — Т.: Маънавият, 1998. — Б. 235—236.

Бизнингча, санъатнинг моҳияти, турлари ва келиб чиқиши хусусида 20-йилларда нисбатан атрофлича фикр юритган олим Абдурауф Фитрат бўлди. Фитратнинг санъат ҳақидаги қарашлари унинг адабиётшуносликка доир ишларининг таркибига сингиб кетган. Хусусан, олим «Санъатнинг маншай (келиб чиқиши)» номли мақола эълон қилдики, бу ихчам тадқиқот билан Фитрат ўзининг санъат назариясига доир қарашларини умумлаштиригандай бўлди. Фитратнинг талқинича: «*санъат лугатда хунар демакдирким, бир нарсани яхши ишлаб чиқаришдан иборат. Бир киши бир ишни ўзига касб қилиб олиб, шунга берилиб яхши ишлаб чиқаратурган бўлса, шу иш унинг санъати бўладур*»¹⁰.

Фитратнинг бу қарашни зоҳиран марксча таълимотдаги санъат асарига «ишлаб чиқарилган маҳсулот» деган муносабатга юзадан ўхшаш туюлса ҳам, таърифдан мурдао бу эмас эди. Фитрат филолог олим сифатида «санъат» сўзининг луғавий маъносига (арабча бу сўз иш, меҳнат ва маҳсулот, хунар маъноларини беради) эътибор тортишдан иш бошлаган бўлса ҳам, унинг моҳиятини англатишда «ишлаб чиқарилган маҳсулот»дан кескин фарқ қилувчи «гўзал санъат»нинг нима эканини жуда оддий усул билан тушунтириш йўлидан борган: «*Бу маънодаги санъатдан (яъни, хунармандлик маъносигаги — Ҳ. Б.) тилакда бошқача бўлган санъатлар ҳам бор бўлиб, улар ўз яхшилиғи билан кишиларга маънавий таъсир этадиган санъат*»ларга ўтади. «*Олайлик, санъати танбур чалиш бўлган бир кишининг яхшилаб чалинган «Ироқ» куйи бу кишининг санъатидур. Бироқ яхшилаб чалинган «Ироқ» куйининг тилаги билан яхшилаб ясалган бир танбурнинг тилаги ўртасида каттақон айирма бордур. Бошқача айтганда, «Ироқ» куйининг яхшилиғи билан танбурнинг яхшилиғи бир эмасдур. Тобоқ, танбурнинг яхшилиқлари буларнинг ишга яраганликларидур. «Ироқ» куйининг яхшилиғи эса, кишига маънавий таъсир этмак, унинг миясини тўлқунлатирмоқдур. Шунинг учун бунинг яхшилиғига яхшилиқ эмас, гўзаллик дейиладур. Бундай санъатларга эса, «гўзал санъатлар» дейиладур». Фитрат энди гўзаллик моҳиятини англатиш орқали санъатнинг тугал таърифини бермоқчи бўлади: «*Тирик бир кишининг бир кўп тилаклари, истаклари, умудлари, эҳтиёжлари бўладур. Шуларга эришса севинадур, эришмаса қайғурадур... Ҳар ким ўзининг шодлиқли-қайғули туйғуларини бошқаларга билдирмак, уларни ҳам шу туйғулар билан туйғулантирмоқ истайдур». Лекин санъатнинг моҳияти бу билангина белгиланмайди, «буюк бир шодлиқ кўрган киши ўзининг шод туйғуларини бошқаларга билдириб шодлиғини орттирадур. Улуғ бир қайғуга учраган эса, ўз даргини бошқаларга ўтқариб ўзини овунтирган**

¹⁰ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимаари ва ҳавасиалари учун қўланма. — Т.: 1926. Қайта нашри: — Т.: Ўқитувчи, 1995 (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев). Б. 3.

бўладир». Зеро, санъат асари фақатгина «овут(н)моқ» учун ёки Чўлпоннинг «Шўро ҳукумати ва санойиъ нафиса» мақоласида тилга олинган «эски дунёда бир қисм халқнинг завқи, айш ва ишрати учун ишлайтурган бир нарса» эмас¹¹, балки «бошқаларни ҳам ўз туйғулари билан туйғулантиришга» қаратилган. Фитрат санъат асари яралишида иштирок этадиган материалларни, яъни қурооларни тилга олади. Унингча, айни ушбу санъатни ҳосил қилишда иштирок этадиган қуроол ва воситалардан келиб чиққан ҳолдагина, санъатнинг турларини фарқлаш лозим бўлади: «Мана шундай юрак, фикр, туйғу тўқунларини сўз, товуш, бўёв, шакл, ҳарф, ҳаракат каби товарлар (материаллар) ёрдами билан жонлантира чиқариб, бошқаларга ҳам шу тўқунни яратмоқ г ў з а л с а н ь а т л а р дейиладир». Сезиладики, Фитрат гарчи Лев Толстой қарашларидан ва уларнинг Г. Плеханов талқинидаги танқидидан беҳабар бўлса ҳам, гўзал санъат таърифида ҳам фикр, ҳам туйғу, ҳам ифода воситаси сўз, товуш... кабилар инobatга олинмоқда. Бу жиҳатдан Фитрат на Толстой ва на Плеханов қарашлари, балки илгари ОПОЯз («Общество поэтического языка») сафида туриб шарқ мумтоз поэтикасини обдон ўрганган рус формал мактаби вакилларига яқин келади. Ўзбек олими санъат асарига бўлган муносабатда унинг лисоний жиҳатларига эътибор қаратгани ҳолда, моҳиятни шарқона талқиндан келиб чиқиб тушунган ва бу соҳада миллий адабиётшунослик тажрибасига таянган (биз бу ўринда «миллий адабиётшунослик» истилоҳи орқали гарчи илк асарлари араб тилида яратилган эса-да, Форобийдан бошланган ўзбек адабиётшунослиги анъаналарини назарда тутамиз). Санъат асарига муносабатда Арасту ҳаким уни «табиатга тақлид» деб англаган бўлса¹², Форобий уни шарқлашда «шоирнинг ҳиссий дунёси» билан боғлашга урингани¹³ мутахассисларга маълум. Фарбу шарқ деб икки дунёга ажратиб келинган адабиёт илмининг ривожига баравар таъсир кўрсатган, оқибат натижада санъатнинг моҳиятига муносабатда ҳар «икки дунё»да ҳам ижтимоий ҳолатгина эмас, балки унинг импрессив жиҳати, яъни туйғулар ифодаси эканига алоҳида эътибор қаратилган. Шунинг учун ҳам гарчи Толстой ва Фитрат қарашларида яқинлик кузатилса ҳам, буни Фитратнинг Толстойдан таъсирланиши деб эмас, балки санъатнинг гўзаллик қонуниятлари асосига қуриладиган моҳиятини англашда ҳар икки буюк адиб қанчалик ҳақиқатга яқин келгани билан изоҳлаш мумкин.

¹¹ Чўлпон. Шўролар ҳукумати ва санойиъ нафиса. // Иштирокиюв. — 1920. — 7 ноябрь.

¹² Аристотель. Поэтика. / Русчадан М. Маҳмудов ва У. Тўйчиев таржимаси. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. — Б. 7.

¹³ Форобий Абу Наср. Шеър санъати. — Т.: 1981. — Б. 13.

Санъатнинг турлари масаласида Фитрат юқориде эслатилгани каби санъат асарининг яратилиши билан боғлиқ бўлган материаллар (тош, товуш, сўз ва ҳаказо) ҳамда восита-қурооллардан келиб чиққан ҳолда, дастлаб унинг қадимги олти турини тасниф қилади: «ғўзал санъатлар бошда: адабиёт, мусиқа, рақс, расм, ҳайкалчилик, меъморчилик каби олти буюк шўъбага ажралади». Санъатнинг бу турлари нисбатан қадимги турлари бўлиб, кейинроқ вужудга келган кино санъати, театр ва бошқа турлари мана шу ибтидоий, бирламчи турлардан келиб чиқадиган ҳосила турлари экани ҳам англашилади. Шуниси диққатга сазоворки, санъат назарияси ва эстетика фанининг XX асрда собиқ иттифок ҳудудида кенг тарқалишига бевосита хизмат қилган Ю.Борев, М. Бахтин, Г. Поспелов каби олимларнинг ишларида ҳам мана шу олти «асл тур» тилга олинди¹⁴, сўнгра бошқа турлар таснифига ўтилган. Фитрат ёзган эдики, ўз туйғуларини бошқаларга етказмоқ истаган киши, яъни санъаткор қандай қурол ва восита ҳамда материаллар билан иш кўришидан келиб чиққан ҳолда, санъат турларини тасниф қилиш лозим бўлади. «Улар бир-бирига яқинлашмоқ эътибори билан икки туркумга айралади. Адабиёт, мусиқа, ўйун (танс) — бир туркум; расм, ҳайкал, меъморлик — бир туркум бўлади». Фикрни асослаш учун Г. Н. Поспелов таҳрири остида чиққан «Адабиётшуносликка кириш» дарслигида ҳам санъат турлари, хусусан, унинг асосий олти тури худди Фитратдаги каби икки туркумга ажратилиб, ҳар бир туркум «экспрессив» ва «синкретик» каби ислоҳотлар билан таништирилганини кузатиш мумкин¹⁵.

Фитратнинг «Санъатнинг маншай (келиб чиқиши)» деб номланган мақоласида бу қарашларнинг яна ҳам изчилроқ акс этганини кузатиш мумкин. «Санъатнинг маншай деган бир масала маданият тарихининг муҳим бир нуқтаси бўлгани каби турли масалакли олимлар томонидан изоҳ этила келган ихтилофли бир баҳсdir» дейилиш баробарида санъат асосий турларининг келиб чиқиши масаласига эътибор қаратган¹⁶.

Фитрат мақолада, санъатнинг келиб чиқиши билан боғлиқ қадимги тотемистик қарашлардан тортиб, XX аср учун нисбатан янги ишонарли гоя бўлиб кўринган Спенсер назариясигача таҳлил этиб, санъатнинг вужудга келиш масаласини шундай тушунтирган: «бу кунги илм дунёсида маълум бўлган намуналари бурунги тош даврига, яъни

¹⁴ Қаранг: Борев Ю. Введение в эстетику. — М.: 1961; Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. — М.: Художественная литература, 1975. — С. 17—28; Поспелов Г. Н. Теория литературы. — М.: Высшая школа, 1978. — С. 305.

¹⁵ Введение в литературоведение. / Под редакцией Г. Н. Поспелова. — М.: Высшая школа, 1988. — С. 48—52.

¹⁶ Фитрат. Санъатнинг маншай (келиб чиқиши). // Маориф ва ўқитғучи. — 1927. — 5 сон. — Б. 40—42.

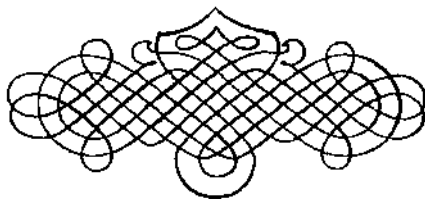
инсонларнинг диний туйғуларидан узоқ яшаган замонларига оид экани собитдир. Шунинг учун буларнинг туғилишларини динга-маънавиятга эмас, моддий ҳаётга боғлаш мувофиқдир». Дарҳақиқат, санъатнинг вужудга келишини дин билан боғлаган ғоялар ўрта асрларда машҳур бўлиб, улар ҳақиқий санъат сифатида илоҳий туйғулар билан жибаланган санъат намуналарини инкишоф этганлар. Бу қарашда маълум маънода ҳақиқат бўлиши билан бирга унинг вужудга келиш тарихини биргина диннинг туғилиши билан боғлаш айти мана шу даврга қадар мавжуд бўлган санъат асарларини инкор қилишга олиб келадик, шунинг учун ҳам Фитрат санъатнинг «маншай» масаласини, қадимги тош асрга, эҳтимол, ундан ҳам бурунроқ даврларга боғлашининг сабаби маълум бўлади. «Санъат инсонлик тарихида жуда эскидир. Маълумдирки, тарихдан бурунги (қабил а-т-тарих) замонларининг энг биринчи даври йўнилма тош давридир». Айти мана шу даврда моғора (гор)ларда тошга ўйилган суратларга асосланиб, расм санъатининг қадимги эканига шохид топган бўлса, мана шу йўлда рақс, мусиқий, адабиёт, ҳайкалчилик ва меъморлик санъатларининг вужудга келишини ҳам диний туйғулар туғилгунга қадар пайдо бўлган моддий турмуш унсурлари билан боғлаб тушунтирган. Айтиқса, машҳур инглиз файласуфи Спенсернинг меъморлик санъати «диний туйғулар билан биргаликда туғилган» бўлиб, у асосан, ибодатхоналар қуриш иши билан тақомиллашган қабилдаги қарашларига муносабат билдирар экан, «бу кунги илм дунёсига маълум бўлган намуналари бурунги тош даврига, яъни инсонларнинг диний туйғулардан узоқ яшаган замонларига оид экани собитдир. Шунинг учун буларнинг туғилишларини динга — маънавиятга эмас, моддий ҳаётга боғлаш мувофиқдир» деган хулосасини ҳам қабул қилишга ҳеч бир монелик сезилмайди. Фитратнинг бу қарашлари зоҳиран моддийун фалсафасига, яъни материализмга мос келса ҳам, бу қарашлар асосида Мирзо Бедил асарлари орқали англаганимиз ваҳдати вужуд фалсафасининг изларини ҳам, «Фарҳоду Ширин» достони тўғрисида» мақоласида кўрсатилганидек¹⁷, қадимги Бесутун тоғларига чизилган сурат ва барельефлар тасвири орқали изоҳлаб берилган турк асотирларининг тамалини ҳам пайқаш мумкин. Фақат биргина мақола ҳажмида баён қилинган назарий фикрлар умумлашма тарзида айтилган бўлиб, олимнинг адабиётшунослик, тарих, фалсафа ва мусиқага доир асарлари таркибида унинг санъат назариясига доир мулоҳазалари тарқоқ ҳолда акс этганини тасаввур этиб, уларни «йиғиб» талқин қилишга тўғри келади.

Бироқ юқорида баён қилинган мулоҳазаларнинг ўзинёқ,

¹⁷ Фитрат. «Фарҳоду Ширин» достони тўғрисида. // Аланга. — 1930. — 1, 2 сон.

Фитрат санъат назарияси хусусида, айниқса, унинг моҳияти, турлари ва келиб чиқиши масалаларида ўзига хос қараш соҳиби бўлганини таъкидлаш учун етарли. Мана шу етарли манба ва маъхазлар асосида иш кўрганимизда, Фитрат санъат борасидаги қарашлари билан ўз замондошларидан қанчалар илгарилаб кетганини ҳам илғашимиз қийин эмас. Шўролар даврида барча фанларнинг асоси деб талқин қилинган марксча-ленинча фалсафа паришон ҳолга келиб, санъатшунослик борасида ҳам янгича қарашларга муҳтож бўлганимиз бир пайтда улуғ олим ва файласуф Абдурауф Фитратнинг бундан саксон йил бурун айтилган мулоҳазаларига таянишимиз ва улар воситасида ушбу фан соҳасининг истиқболларини чамалашга интилишимиз, менимча, кўзланган мақсадга олиб келиши мумкин.

«ЎзАС». — 1998. — 23 октябрь

ФИТРАТ ВА ХХ АСР БОШЛАРИ АДАБИЁТШУНОСЛИГИ

ХХ аср бошларида Марказий Осиёда кечган миллий уйғониш ҳаракатлари мустамлака ҳолатидаги Ўлка халқларининг ўзлигини англашида, ўз она тилида яратилган маънавий қадриятларини танишида жиддий қадам бўлди. Халқ маънавий дунёсининг ўзига хос ойнаси саналган бадий адабиёт ҳам айти шу йиллари миллий шаклланиш даврига қадам ташлади. Аммо адабиёт ҳали иқтисодий ва сиёсий ҳаётда юз берган барча ўзгаришларни қамраб олишга улғурмади. Шунинг учун ҳам бу давр адабиётшунослиги нафис адабиётнинг тадқиқотчиси сифатида эстетик таҳлил муаммолари билангина чекланмай, ўз зиммасига қатор маънавий юмушлар ортди. Адабиётшуносликнинг бевосита таркибий соҳалари саналган адабиёт тарихи, назарияси ҳамда адабий танқид ҳам ёлғиз ўз тараққиёт йўллари билан банд бўлмай, мамлакатда юз бераётган иқтисодий ва сиёсий буҳронга бевосита аралашшига мажбур бўлди. Адабиётшунослик, кенгроқ маънода олиб қараганда, филология фани мумтоз адабиётда зоҳиран «илми адаб» деб юритилиб, «шарқда ўн икки қисмдан — луғат, сарф, наҳв, маони, баён, аруз, қофия, саноеъ каби илмлар туркуми»дан иборатдир¹. Адабиётшуносликни филологиянинг барча соҳаларини қамраб оларлик даражада бундай кенг тушуниш, ёлғиз бадий тафаккур тараққиёти билангина эмас, шарқда адабиётшунослигимиз тараққий топган моддий-маънавий муҳит хусусиятлари билан ҳам боғлиқ.

ХХ аср бошлари адабиётшунослиги, нисбатан мураккаб ҳаёт шароитида туғилгани учун, унинг шаклланишига таъсир кўрсатган бир неча омилларни инобатга олиб иш юритишга тўғри келади. Улардан дастлабкиси, адабиёт илмининг ўз эстетик тамойилларидан келиб чиққан ҳолда, мумтоз адабиётдаги «илми адаб»нинг меросхўри сифатидаги тараққиёт шаклидир. Иккинчидан, аср бошларида Туркистон ва Бухорода вужудга келган иқтисодий ва сиёсий иқлимдан нафас олгани учун бу даврда туғилган қатор маънавий, маданий муаммолар унга ҳам бегона эмас. Жумладан, тил ва имло масалалари, мактаб ва маориф тизими, матбуот ва матбаа (нашр) ишлари, театр ва бошқа маданий муассасалар билан боғлиқ муаммолар бевосита адабиётшуносликнинг зиммасига тушган, ҳал этилиши зарур бўлган омиллар сифатида қаралади. Чунки муайян бир миллий адабиётнинг шаклланиши ва тараққий топиши унинг вужудга келишида **ИЛК ОМИЛ** саналган миллий тил, имло қоидалари ва ёзув билан

¹ Велиқужаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи (X—IX асрлар). — Т.: 1993. — Б. 17.

чамбарчас боғлиқдир. Шу каби бадий ва илмий адабиётнинг нашр шакллари, унинг ўз ўқувчиларига етиб бориши халқнинг саводхонлиги даражаси билан, демак, табиийки, мактаб ва маориф тизими билан кесишади. XX аср бошларида мумтоз нафис адабиётдаги барча шакл ва жанрлар тараққий эта бориши билан бир қаторда адабиётда Оврўпа ва Яқин Шарқ мамлакатлари ҳамда турк маданияти таъсирида ортирилган драматургия адабий тур сифатида вужудга келди. Бу ҳол адабиётшуносликнинг ҳам эстетик вазифаларини кенгайтирди, энди шаклланиш даврига кирган адабий танқид олдига театр ва бошқа маданий муассасалар билан ҳамкорликда иш юритиш каби янги талаблар қўя бошлади. Шунинг учун ҳам, XX аср бошлари адабиётшунослигининг шаклланиш омиллари ҳақида фикр юритилар экан, ўлкада кечган тил мужодаласидан айри ҳолатда муайян мақсадга эришиб бўлмайди. Россиялик немис мушташприқи В. В. Бартольд (1869—1930) маҳаллий аҳоли ўртасида юз бераётган миллий фарқланишнинг омиллари хусусида сўз юритиб: «*Ўрта Осиёнинг маҳаллий аҳолиси ўзини муслим ёки бирор шаҳар ва тумanning фуқароси деб билади. Миллий онг масаласи унинг учун кўп аҳамиятга молик эмас. Фақатгина кейинги пайтларда Оврўпа маданиятининг таъсири (Русия орқали) остида миллий бирликка эришиш учун уринишлар бўлди*», деб ёзади². Аввало, олим маслаҳат берган «Русия таъсири»ни ери аҳолига сингдириш билан миллий онг шаклланишига ҳисса қўшиб бўлмайди. Аксинча, бундай таъсирианиш туркистонликларнинг ягона миллат бўлиб шаклланишига қарши қаратилган тадбир эканини рус маъмурлари яшириб, юз берган миллий мустақиллик йўлидаги кўтарилишларни (жумладан, 1898 йилги Мадалихон раҳбарлигидаги Андижон кўзғолони) зўравонларча бостириб, ўз подшоҳига ёзган Ахборотномасида генерал-губернатор Духовский шундай маслаҳат беради: «*Туркистон мусулмонлари этник жиҳатдан айтарли ўхшаш ё бир-бирига яқин жамоани ташкил этгани туфайли, уларнинг бир миллат бўлиб шаклланиши истиқбол жиҳатидан Русия ишғоли учун хавfli бўлиши мумкин*»³. Демак, миллий онг шаклланишида дастлабки омилардан саналган милалий тил бирлиги XIX асрнинг II ярмидан бошланган зобитанк ҳаракатларидан тортиб бу ишғолнинг шўролар давридаги бошқа шаклларида давом этган «тадбирлари»гача Туркистон халқларининг бир миллат бўлиб жипслашувига доимий суратда қаршилиқ вужудга келган. Шунинг учун ҳам, бундай ҳаракат чор маъмурлари томонидан ҳам, шўро ҳарбийлари томонидан ҳар доим таъқиб остига олинган. Шунга қарамай тараққийпарвар зиёлилар бу «тил

² Бартольд В. В. Сарты. / Сочинения. Т. 2. — М.: 1964. — С. 528—529.

³ Всеподданнейший докладъ Туркестанского генералъ-губернатора от Инфентерии Духовскаго. / Ислам в Туркестане. — Т.: 1899. — С. 12—13.

сиёсати»нинг истиқболларини ҳам яхши тушуниб, имкон қадар турли хил лаҳжа ва шеваларда акс этаётган турк тилини расмий идора тили сифатида қабул этилишини ҳам талаб қилганлар. Хусусан, Туркистон жадидларининг йўлбошчиларидан муфти Махмудхўжа Бехбудий (1874 – 1919) 1908 йили рус маъмурига мурожаат этиб, Туркистон мусулмонлари назорати Кенгашига мухтор маъмурият ҳуқуқини талаб қиларкан, масаланинг ана шу жиҳатида эътибор қаратган: «Туркистоннинг мусулмон аҳолиси, асосан, туркийда сўзлашади. Жанубий туманларда эса, юз мингга яқин форсигўй аҳоли бор. Шунга қарамай, улар ҳам турк тилини яхши биладилар. Туркистонлилар ўртасига ташқи кўриниши, дини ва тилига фарқи йўқ, ёлғиз уларнинг истилоҳида шаҳар аҳолиси сартлар деб аталади, қишлоқ аҳолиси эса, кўчманчи, қирғиз, қозоқ бўлиши мумкин. Дин-шон, урф-одатлар, юриш-туришларига келсак, уларни деярли бир-биридан ажратмаймиз»⁴. Бу маълумотдан келиб чиқадиган ҳақли талаб ўлкада расмий идора тилини «сарт тили» деб эълон этилиши билан уни ҳал этилган деф қабул қилинди. Ҳеч бир миллий асоси бўлмаган сарт тилини расмий тил сифатида тарғиб этишда рус маъмури Н. Остроумов таҳририда чиққан «Туркистон вилоятининг газети» зўр бериб ташаббус кўрсатган бўлса, унинг қаршисида турган «жадид матбуоти» халқнинг асосий талабларини ифода қилмоқда эди. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, ўлкада адабиётшуносликнинг ёйилишида айни мана шу 1905 йилдан кейин фаолияти кенгайган «Тараққий», «Хурийд», «Шуҳрат», «Осиё», «Бухорои шариф», «Турон», «Самарқанд», «Ойина», «Ал-Ислоҳ», «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» ва бошқа вақтли матбуот хизматининг аҳамияти катта. Лекин бунга қарамай, Туркистон ва Бухоро ҳамда Хива хонликларида олиб борилаётган «адабий сиёсат» Қозонда машҳур мустафриқ Н. Ильминский раҳбарлигида иш кўраётган Россия мусулмонларини тадқиқ этиш маркази томонидан изчил суратда жиловланмоқда эди. Унинг дастурига кўра тил, имло, ёзув, мактаб ва маориф масалаларида Туркистон ҳам, бошқа мустамлақа ўлка мусулмонлари каби бу сиёсатни аста-секин қабул қилишини режалаштирган. Н. Ильминский таълимотига кўра: «Секин-аста халқдаги ишончу эътиқодларга аралашшиш керак. Шундай ҳулосаларни уларнинг ўзидан ахтариб топмоқ керакки, улар оҳиста-оҳиста христианчасига, русчасига фикр қилишга ўргансинлар. Ана ўшандагина улар рус халқи билан нафақат тилда, балки тафаккур ва эътиқодда ҳам бирлашиб кетадилар»⁵. Бундай сиёсатнинг «келажагини» ўз вақтида пайқаган турк зиёлилари, хусусан, Боғчасаройда (Қримда) фаолият кўрсатган Исмоилбек Ғаспирали (1851 – 1911) ўзининг

⁴ Бехбудий М. Туркистон идораси. // Шўро. – 1908. – 23 сон. – Б. 720.

⁵ Ильминский Н. Т. Статьи. – Санкт-Петербург: 1869. – С. 26.

«Таржимон» газетаси орқали «Тил бирлиги учун курашингиз!» шиорини ўртага қўйган эди⁶. Бундан илҳомланган айрим зиёлилар ўз вақтида Алишер Навоий томонидан бошланган турк тилининг истиқлоли учун кураш қайта алангаланаётганидан қувониб, «Турк тилининг биринчи ислоҳчиси Алишер Навоий бўлса, иккинчиси, ҳеч шубҳасиз, Исмоилбекдир» деб баралла айтганлар.

Миллий адабиётнинг холис таҳлилчиси саналган адабиётшунослик тил бирлиги учун давом этган курашдан ажралган ҳолда фаолият кўрсата олмас эди. Шунинг учун бу соҳа ўзининг дастлабки ҳаракатини миллий мактаблар учун «адабиёт дарслари» ёзишдан бошлаб, то 20–30-йилларда яратилган изчил илмий тадқиқот ва танқидий мақолаларга қадар бу жабҳада анча тажриба орттирди. Бухородай кўпроқ форсийзабон бўлган муҳитда «йўрғакланган» Абдурауф Фитрат (1886–1938) мураккаб изланишлар йўлини босиб ўтиб, кейинроқ турк тили адабиётшуносликнинг яратувчиларидан бири бўлиб етишди. Унинг адабиёт, санъат ва илоҳиёт соҳасига қўйган ҳар бир қадами мамлакатда юз бераётган маънавий ўзгаришлар билан ҳамқадам равишда кечди. Адибнинг илк асарларида «ватан» ва «миллат» тушунчалари қайта-қайта таҳлилдан ўтказилди. У «Бухоронинг нажиб миллати бўлган ватандошларига» мурожаат этиб айтадики, агар мусулмонлар ўртасида *шиа* ва *сунний*, *қадим* ва *жадид* каби ички муҳолифатларга ўрин берилса, бундан «фақатгина исломнинг, Бухоро миллатининг душманлари фойда кўради». Шунинг учун ҳам, «кимки ўзини *дини* исломнинг, *пайғамбари* охирзамон Муҳаммаднинг уммати билса, бу беъмани ихтилофларни орадан кўтариб, замони маориф ва замони маданият саналган ҳозирги давримиз билан ҳамқадам бўлиши лозим»лигини тайинлаган⁷. Фитратнинг илк асарига муносабатдан келиб чиқиб, унинг ижодига исломчилик, туркчилик, ислоҳотчилик каби йўналишлар орқали адибнинг кенг кўламдаги маърифий – илмий фаолиятини ҳам шундай талқин қилишга интилиш кузатилган. Ҳатто унинг номи айрим тадқиқотларда XIX–XX асрларда мусулмон дунёсида эътибор топган Шаҳобиддин Маржоний (1818–1889), Жамолиддин Афғоний (1838–1897), Муҳаммад Абдуҳ (1849–1905) каби қозонлик ва мисрлик ислоҳотчиларнинг қаторида тилга олинди, бу фаолият учун 20–30-йилларда кескин танқид ҳам этилган.

⁶ «Таржимон». – 1883. – 12 декабрь. – 19 сов.

⁷ «Мунозара»нинг Ҳожи Муъий таржимасидаги нашрида бу сўзлар ёзилган «Муқаддима» ва «Хотима» қисмлари тушириляб қолдирилгани сабабли, асарнинг форс тилидаги илк нашрига қаранг: Фитрат Бухорой. Мунозараи мударриси бухорой бо як нафар феранги дар Ҳиндистон дар бораи макотиби жадида. Ҳақиқат нағижан расодини афкор аст. Таъби аввал. – Истанбул: Матбаи исломияи Ҳикмат, 1327/1911. – 68 саҳ.

Бизни Фитратнинг илк асарларидаёқ кун тартибига қўйилган миллий онг ва миллий истиқлол туйғуларининг акс этиши масаласи қизиқтиради. Авалло, бу ҳақда махсус тадқиқот яратган япон олями Хисао Кўметсунинг айрим қарашларига аниқлик киритиш зарур. Япон фитратшуносининг қайд этишича, «Фитратшга қура, «ватан» — Бухоро, «миллат» эса, Бухоро мусулмонларининг ҳаммасидир»⁸.

Бизнингча, бу қараш «Мунозара»нинг муаллифига мос туюлса ҳам, асарда «миллат» ва «ватан» тушунчалари у қадар тор маъно касб этмаган. Маълумки, Фитрат асарининг тўла номи «Ҳиндистонда бухороли бир мударриснинг бир фаранги билан жадиd мактаблари хусусида қилган МУНОЗАРАСИ» бўлиб, бу номланишнинг ўзиёқ давр, мактаб ва маориф тизимида тараққийпарвар деб тошилган «усули жадида» ҳақидаги баҳслар асарнинг бош мавзуи эканини таъкидлаган. Шундай экан, бу каби мактаблар биргина Бухорода (И. Распратининг Бухоро ва Самарқандга 1893 йилги таширидан сўнг) 1900 йилдан бошлаб дастлаб Мулла Жўрабой томонидан очилган бўлиб, «1910–1915 йиллар орасида Бухоро амирлигида 57, Туркистонда эса 80 га яқин бундай мактаблар очилган. 1918 йилнинг охирига келиб, Туркистонда 328 та усули жадиd мактаблари иш юритмоқда эди»⁹. Иккинчидан, Фитрат 1905 йиллардан бошлаб, Истанбулда чиқадиган «Сироту-л-мустақим» («Тўғри йўл») ва «Таъруфи муслимин» («Муслимлар таърифлари») каби мажаллалар билан мунтазам суратда танишиб турганки¹⁰, бу ҳолатнинг ўзиёқ Фитрат учун «миллат» тушунчаси ёлғиз «бухоролилар»дан иборат эмаслигини кўрсатади. Худди ана шу «Мунозара»нинг ўзидаёқ «Абдурашид Иброҳимбек (Иброҳим Нўтай), Ниёзбек ва Анварбек» каби асослар орқали Фитрат назарида «миллат» биргина «форсигўй аҳли Бухоро» эмаслигини яхши англашимиз мумкин. Бизнингча, бу каби хулосага келишда Х. Кўметсу жаноблари В. Бартольднинг юқорида келтирилган иқтибосига кўпроқ суянган кўринади. Аслида эса, Фитрат назарида «миллат» тушунчаси жуғрофий ҳудуд билан эмас, балки дунёнинг ҳар томонига тарқалган туркий тилда сўзлашувчи аҳоли билан боғлиқ ҳолда тушунилиши лозимлигини унинг 1916 йилдан сўнг яратилган асарларида аниқ кўрамиз. Шунинг учун бу каби ҳолатларни Фитрат дунёқарашидаги юқоридагича — исломчилик, туркчилик, ислоҳотчилик каби оқимлар орқали эмас, балки адиб илмий ва маърифий фаолиятининг «демократик йўналишга» қурилганидан келиб чиқиб изоҳлаш мақсадга

⁸ Komatsu H. Fitrat'in Münazara'sı üzerine notlar. // Doğu Dilleri. — 1981. Cild 2, Sayı 4. — S. 157-168.

⁹ Бендриков К. Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. — М.: 1960. — С. 260–262.

¹⁰ Айлий С. Таърихи икқилоби Бухоро. — Душанбе: Адиб, 1987. — Саҳ. 38.

яқин келади¹¹. Фитрат илк асарларини форс тилида битишининг сабаби унинг форсийзабон бўлганлигидангина эмас, балки амирликнинг ҳар бир қоронғу ва маҳдуд бурчакларигача ўз фикрларининг етиб боришини кўзда тутганлигидадир. Чунки ўша давр матбуотида қайд этилишича, «Бухорода расмий тил форс тилидир, ағлия ва бошқарув ишларига алоқадор барча ҳужжатлар шу тилда ёзилган. Гарчи асосий сўзлашув тили турк тили бўлса ҳам, шаҳар аҳолиси шу тилда (форс) сўзлашади. Бухоро амирлари келиб чиқшига кўра ўзбек бўлса-да, ўзбек аҳолиси тожик тили аҳолидан сон жиҳатидан икки барабар кўп бўлса ҳам, форс тили расмий тил сифатида қабул қилинган. Форс тилидаги сўзлашув шарқий туркларнинг форс ёзувида бўлган тақлидидан келиб чиққан»¹²

Адибнинг илк асарлари форсий тилда яратилган, аммо унинг адабиётшунослик илмига доир деярли ҳамма асарлари, ҳатто форс мумтоз адабиёти тарихи ва унинг Фирдавсий, Умар Хайём, Бедил сингари вакиллари ижодига бағишланган асарлари ҳам ўзбек тилида яратилгандир. Шунга қарамай, XX аср бошларида Бухоро ва Туркистонда адабиётшунослик, хусусан, бу соҳанинг фаол жанрларидан бири саналган тазкирачилик кўпроқ форс тилида ривож топган. Фитрат ва замондошларининг адабиётшуносликка доир асарларини таҳлилдан ўтказишда шу ҳолатни унутмаслик лозимдир.

XX аср бошларида матбаа усуллари замонавийлашиб, тазкирачилик тараққиёти тезлашди. Янги асарлар қаторида эски тазкиралар ҳам нашр этилиб, (масалан, Фазлийнинг «Мажмуаи шоирон»¹³) услуби ва мазмуи йўналиши ранг-баранглашди. Адабиётшунос Б. Валихўжаев ўша даврда яратилган асарлар сифатида қуйидагиларни санайди: «XIX асрнинг охири XX аср бошларида тартиб берилган «Тазкираи Фаҳмий», Абдулазим Шаръийнинг «Тазкирату-ш-шуаро», Мирсиддиқ Ҳашматнинг «Ташкирату-ш-шуаро», Афзал Пирмастийнинг «Афзалу-ш-тазкор фи зикру-ш-шуаро вал-ашъор», Абдуллоҳхожа Абдийнинг «Тазкирату-ш-шуарои мутааххирини Бухоро», Муҳаммад Шариф Садр Зиёнинг «Тазкору-л-ашъор», Ҳожи Неъматуллоҳ Муҳтарамнинг «Тазкирату-ш-шуаро», Аҳмаджон Табибийнинг «Мажмуаи шуарои Фирӯзшоҳий», «Муҳаммасоти мажмуаи шуарои Фирӯзшоҳий» қабилар ана шундай тазкиралардандир»¹⁴. Бу тазкиралар шу қадар хилма-хилки, уларни жуғрофий ҳудуд (масалан, Қўқон адабий муҳити ёки Бухоро ҳудуди); давр нуқтани назаридан (асар муаллифига қадар ўтган шоирлар

¹¹ Қаримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. — Т.: 1975. — С. 91 — 126.

¹² Саидов А. Бухоро. // Шўро. — 1909. — 5 сон. — Б. 147.

¹³ Мажмуаи шоирон. — Т.: Ильин босмаҳонаси, 1902.

¹⁴ Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. — Б. 176.

ёки унинг замондошлари каби) тасниф этиб ўрганса ҳам бўлади. Бироқ, кузатишимизча, XX аср бошларида вужудга келган туркийзабон тазкираларда (қисман, форсий тазкираларда ҳам) шеърятдаги жанрий хусусиятларга кўра таркибланиш ҳам анча изчил суратда давом этган. Хоразмлик Аҳмад Табибий (1868–1910) «Мажмуаи си шоирони Фирузшоҳий» (1907–1908) асарида Хоразм муҳитидаги газалнавис шоирларни таркиблаган бўлса, шу муаллифнинг «Мухаммасоти мажмуату-ш-шуарои Фирузшоҳий» (1909) тазкирасида мухаммас жанри бўйича тартибланганлигини кўрамиз. Бухоро муҳити тазкирачиларида, хусусан, Муҳаммад Шариф Садр Зиёнинг асарларида уларнинг муаллифларини танитишга интилиш бор. Келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, XX аср бошлари адабиётшунослигини биргина тазкира мисолида кузатганда ҳам, бу давр адабиётшунослигини илмий жиҳатдан тадқиқ этиш заруриятини яна бир бор эсга солади. Бундан ташқари бу давр тазкираларида, мумтоз адабиётда кўрганамиздек, муайян бир шоирнинг ижоди бир ёки бир неча байтдан иборатгина шеърый намуналар асосида эмас, балки ўша шоирнинг бир неча шеърларини намуна қилиб келтириш хусусияти кучайган. Натижада, келгусида (20-йилларда) вужудга келадиган мажмуалар, шеърый тўпламлар айти тазкирачиликдан ўсиб ривож топганлигини ва бизнинг тадқиқотимиз мавзуи Абдурауф Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари», «Энг эски турк адабиёти намуналари» каби мажмуалари мисолида кўришимиз мумкин. Айти ҳолат Бухоро муҳитида форс-тожик адиблари ижодидан таркибланган С. Айнийнинг «Намунаи адабиёти тожик» мажмуаси орқали бу тажриба форс-тожик адабиётшунослигининг шаклланишида ҳам қўл келгандир.

Мумтоз адабиётшуносликнинг бу мураккаб жанри XX аср бошларига қадар тараққий этиб, секин-аста ўз ўрнини бу давр матбуотида, тўғрироғи, жадид матбуотида акс этган илмий ва танқидий мақолаларга бўшатиб берганининг ҳам гувоҳи бўламиз. XIX аср охири XX аср бошларида форс ва турк тилида яратилган йигирмага яқин тазкираларни кузатсак, мумтоз адабиётшуносликдаги «аруз, қофия, санойиъ» каби йўналишларда ривож топган рисолашунослик биргина бухоролик Шамсиддин Шоҳиннинг «Бадоийъу-саноеъ» асари билан кўринган бўлса¹⁵ ҳам, ўзининг илк шаклланиш босқичида матбуотда эълон қилинган «танитув» мақолаларидан¹⁶ тортиб, Фитрат томонидан 20-йилларда яратилган илмий-назарий йўналишдаги йирик тадқиқотларга

¹⁵ Бу ҳақда қаранг: Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев. Адабиёти тожик: Асрҳои XVI–XIX ва ибтоди асри XX. — Душанбе: Маориф, 1988. — Саҳ. 372–407.

¹⁶ Чўлпон. Адабиёти намур? Садои Туркистон. — 1914. — 15 сон; Маҳмудхўжа Бехбудий. Театрۇ намур? // Ойна. — 1914. 29—сон.

қадар ўсгани кузатилади. Бу жараён 30-йилларнинг охиригача давом эта бориб, ўзбек адабиётшунослиги қатъий эстетик талаблар андозасига тушган «Адабиёт назарияси»га қадар такомил этгани ва бу тараққиёт даврининг ўзига хос босқич-бекатлари мавжуд бўлгани аниқланади.

Мумтоз адабиётдан мерос олинган тазкира ва рисола жанрлари маълум маънода тараққий этган бўлса ҳам, улар олий мактаб вазифасини бажарувчи мадрасаларда ўқитиладиган асосий фанлар дастурига кирмаган эди. Бунинг боиси 1587 йили Бухоро хони Абдуллоҳхон томонидан янги барпо этилган улуғ бир мадрасага мутаассиб Мирзажон Шерозийнинг шайху-а-уламо этиб тайинланиши билан мадрасалардаги дунёвий ўқув тизими ёлғиз илоҳиёт фанлари билангина алмаштирилишидир. Нафақат Бухоро, балки бутун Туркистон мадрасаларида ҳам аҳвол шундай бўлди. Бу тадбир туфайли талаба мадрасада ўн-ўн икки йил фақат илоҳиёт илми билан машғул бўлиб, дунёвий илмлар таълимидан йироқ қолиб кетдилар. Айрим манбаларда XIX аср бошларида Бухоро мадрасаларида «илми аруз», «илми қофия», «илми таворих», «илми ҳикмийё», «илми ҳисоб», «илми мунозара» каби илмлар мадраса дастурида мавжудлиги таъкидланса-да¹⁷, хонликнинг барча мадрасаларида ҳам бундай эмас эди. Қолаверса, XX аср бошларида Бухоронинг олий мадрасаларидан бири «Мирараб» мадрасасида таҳсил олган Абдурауф Фитратнинг «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи баёноти» асарларида кўрсатилишича, нафақат дунёвий илмлар таҳсилида, балки илми илоҳиёт ўқитилишида ҳам бу ўқув юрглари шунчалик таассуб ботқоғига ботиб кетганини аниқ тасаввур этиш мумкин¹⁸. Бу каби маориф тизимининг муаммолари ўз вақтида Аҳмад Дониш (1826—1897) каби файласуф ва уламолар томонидан танқид қилинган бўлса ҳам, то жадидчилик олиб келган маориф тизимидаги ўзгаришларга қадар турғун бўлгандир.

XX аср бошларида мактаб ва маорифчилик соҳасида, айниқса, мактаблар учун дарслик китоблар ва ўқув қўлланмалари яратишда бир қадар силжиш юз берди. Натижада Туркистон жадидчилик ҳаракатининг раҳбарларидан бири Мунаввар Қорининг (1878—1931) «Адиби аввал», «Адиби соний» (1901) номли китоблари, Саидрасул Азизийнинг «Устоиди аввал» (1902) номли бошланғич китобидан тортиб, бевосита адабиётдан яратилган «Ўқиш китоби», «Қироат китоби» (Ҳамза), «Терма китоб» (Сандаҳмад Сиддиқий-Ажзий) каби ибтидоий мажмуаларгача яратилган. Ҳинчи йиллар бўсағасида мактабчилик ҳаракатларининг кенг қулоч отиши билан таркиби жиҳатидан

¹⁷ Айни С. Тарихи инқилоби Бухоро. — Саҳ. 10—11.

¹⁸ Ханимов Н. Описание Бухарского ханства. — Санкт-Петербург: 1843. — С. 221.

бир оз мураккаброқ бўлган, айрим соҳага мўлжалланган дарслик китоблари вужудга келди. «Ўзбек адабиёти тарихи» муаллифлари қуйидаги дарслик ва мажмуаларни бунга мисол қилиб келтиради: «Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим» (1909), «Иккинчи муаллим» (1912), «Туркий Гулистон ёки Ахлоқ» (1913), С. Айнийнинг «Таҳсибу-с-сибён» (1909), Беҳбудийнинг «Мунтаҳоби жуғрофийаи умумий», «Мағхали жуғрофийаи имроний», Фитратнинг «Ўқув. Ибтидоий мактабларнинг сўнг синф ўқувчилари учун» (1918). Тахминан беш-олти йил оралиғида бундай дарслик ва қўлланмаларнинг яратилишида шу вақтга қадар Россиянинг таъсири ҳақида фикр юритилган. Бироқ 10-йиллар бошида жади́д мактаблари, матбуоту театр ишларини изчил кузатган француз олими бунинг аксини ёзади: «Бухоро жади́длари таълимининг 10-йиллардан кейинги айрим муваффақиятлари Россиянинг ёрдами тўғрисида бўлгани ҳақида жуда кўп ёзилган. Маълум бўлишича, жади́длар рус ёрдами кўтиб турмаёқ, рус маъмурига ишончсизлик билан қарагани учун ҳам, ўзлари жиддий суратда бу ишга киришганлар... Афтидан, жади́дларнинг 1911–1913 йиллардаги маърифат соҳасидаги ҳаракатларининг муваффақиятини ёлғиз уларнинг ўзигагина боғлаш мумкин. Чунки уларнинг уринишлари ўша давр муҳити учун зарур экани аниқ сезилиб туради»¹⁹. Бундай янги тизимдаги мактаблар гарчи махфий ривожланиш йўлига кирган бўлсалар ҳам, ҳозирга келиб Бухоро ҳудудида Мукаммалиддин Маҳдум, Ато Хожа, Усмон Хожа, Мулла Вафо томонидан; Каркида Қори Йўлдош (Пўлатов), Шаҳрисабзда Исломул Тўқсоба; Қоракўлда Гулом Қодирий ва Қори Икром; Гиждувонда Муҳаммад Аъзам томонидан ташкил этилгани маълум бўлди. И. Умняковнинг хабарига кўра²⁰, бу мактабларнинг ҳар бири 100–200 тадан ўқувчига эга эканлиги маълум. Мактабчилик фаолиятида адабиёт фанидан янгича дарслик китобларига эҳтиёж кучли эдики, юқорида келтирилган асарларнинг кўпи ана шу мақсадда яратилган. Олий мактаб вазифасини бажарувчи мадрасалар ислоҳоти бир оз оқсаган эса-да, уларда ҳам «илми адаб» ўз ичига олган фан соҳалари бўйича китобларга эҳтиёж сезилади. Фитратнинг адабиётшунослик соҳасидаги ишларининг дунёга келишида маълум маънода ана шу ҳаётий эҳтиёжнинг таъсири бўлган.

Миллат зиёлилари олдида адабиётшунослик фанининг энг муҳим таркибий қисмларидан саналган миллий адабиёт тарихини яратишдек улкан вазифа турар эдики, бу соҳада ҳам дастлабки «тарих»лар яратиш Фитрат каби мумтоз адабиётмизнинг нуктадон мутахассисининг зиммасига

¹⁹ Элен Каррер д'Энкаус. Исломул ва Рус империяси. Урта Осиёда ислоҳот ва инқилоб. // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1994. — 1 сон.

²⁰ Умняков И. И. К истории новометодической школы в Бухаре. // Бюллетень САГУ. — Т.16. — Т.: 1927. — С. 88.

тушди. Адабиётшуносликнинг ҳар соҳасида дастуриламал бўлиб келган мумтоз адабиёт тажрибаси ана шу соҳада анча ночор эдики, унга бу йўланишда тўла «суянчиқ» бўла олмаган. Айрим бадий асарлар таркибидаги фахриялар, тарихий асарларнинг айрим қисмлари («Бобурнома», «Абдуллоҳнома» каби) таркибидаги фикрлар, йирик бадий асарларнинг «Дебоча»лари (масалан, «Хамса» каби), айрим улуғ шoirлар ҳақидаги маноқиб-қолотлар (Хондамирнинг «Мақориму-л-ахлоқ» асари сингари) мумтоз адабиётда мавжуд бўлса ҳам, бевосита миллий адабиёт тарихий тараққиёт қонунларини ўрганувчи изчил тизимга асосланган адабиёт тарихи, тан олиш керакки, ҳали яратилмаган эди. Шунинг учун ҳам, бу жараён ўзбек адабиётшунослигида қардош туркий халқлар, жумладан, турк (усмонли), татар ва озар адабиётидаги каби жадаллик билан ривожланмаган. «Адабиёт тарихи»ни Фитрат ва ундан кейин яратишга уринган олимлар А. Саъдий, О. Шарафиддинов ва бошқалар бу соҳада турк адабиётшунослигининг таъсирини ҳис этган бўлиши мумкин. Чунки бу давр турк олими Фуод Кўпрулуving икки жилдлик «Турк адабиёти тарихи» (илк наشري, 1926), «Турк адабиётида илк муставифлар» (1 наشري, 1918) каби тадқиқотлари, Исмоил Ҳикматнинг очерклар типиде яратилган «Турк адабиёти тарихи» (Боку, 1925) қўлланмасининг XIX аср усмонли адабиётига доир 1 жилди²¹, кейинроқ эса дарслик-қўланма талабларига жавоб берувчи Агаҳ Сирри Левендинг уч жилди «Адабиёт тарихи дарслари» (1 жилд; Танзиматга қадар турк адабиёти; 2 жилд; Танзимат адабиёти; 3 жилд; «Сарвати фунун» адабиёти) 1932–1937 йиллар давомида нашр қилинган. Бу йўналишда татар адабиётшунослари яратган «тарих»лар ҳам ўзбек олимларининг диққатидан четда қолмаганки, Фитрат бундай «Татар адабиёти тарихи»²²ни ўзининг айрим тадқиқотларида тилга олган. Бироқ шуни унутмаслик керакки, бу қўлланмалар давр нуқтаи назаридан Фитрат асарлари билан деярли бир муддатда (1917–1937) яратилганки, уларни «адабий таъсирланиш» муносабатидан келиб чиқиб эмас, балки ўз миллий адабиётлари тарихини қай даражада тўла қамраб олиши ва чуқур ёритиши жиҳатидан қиёсан ўрганилса, кутилган илмий натижага эришиш мумкин бўлади.

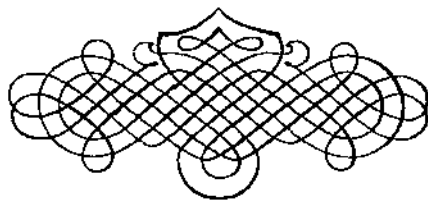
Айтиш мумкинки, ўзбек адабиётшунослиги қисқа давр мобайнида XX аср бошлари ҳаётидан олган сабоғи ва ўз адабиётининг минг йиллик тажрибасидан зарур хулоса чиқариб, бу даврда изчил илмий режа бўйича шаклланиш даврига кирди. Халқимиз тарихи давомида яратилган маънавий меросни қайта кўриб чиқиб, унга янгича илмий

²¹ Бу ҳақда қаранг: В. Маҳмуа. Турк адабиёти тарихи. // Маориф ва ўқитгучи. – 1925. – 9–10–сов. – Б. 110–116.

²² Раҳим А., Азиз А. Татар адабиёти тарихи. / Феодализм даври. 2 босма. – Қозон: 1923.

муносабатни шакллантирди, ўтмиш адабиётини ўрганишнинг муайян тамойилларини ишлаб чиқди, унинг босиб ўтган тараққиёт йўлидаги муҳим бекатларни аниқлаб, янги яратилган бадиий асарларни таҳлил этиш учун эстетик қонуниятларни жорий қилди. Бу ҳолат миллатнинг ўзлигини танишга интилиши, миллий онг шаклланиши ва миллий истиқлол туйғуларининг таркиб топиши каби мураккаб жараёнда кечди, шунинг учун гоҳо у ўз ўзанидан четга чиқиб бўлса-да, давр тақозоси билан кун тартибига қўйилган тил ва имло, матбуот ва матбаа, мактаб ва маориф, театр ва маданий муассасалар каби зеҳний юмушлараро фаолият кўрсатди. Қолаверса, бу шаклланиш даврида мавжуд амирликнинг феодал тизими, Россия ишғоли, шўро режими каби иқтисодий ва сиёсий омиллар билан тўқнаш келиб, баъзан ғоябозликка, муросасозликка ва бошқа кўринишдаги сўлликларга ҳам ўрин берди. Адабиётшунослигимиз босиб ўтган бу мураккаб ва машаққатли шаклланиш йўли «ленинча миллий сиёсат», истибод ва қатағон йилларининг сиқуви туфайли ҳолис илмий ўзанда чуқур ўрганилиб, илмий баҳосини олганча йўқ. Деярли етмиш йил давомида исканжага олинган бу мавзу бугунги миллий истиқлол боисидан қайта муносабатни талаб қилади, бу борада чуқур илмий тадқиқотлар яратиш ва кузатишларни амалга ошириш ҳозирги ўзбек адабиётшунос олимларининг зиммасидаги «зеҳний юмуш»лардандир.

«Шарҳ юлгузи». — 1995. — 11–12 сон.

ФИТРАТ ВА АДАБИЙ ТАФАККУР ТАДРИЖИ

Адабий танқиднинг ХХ аср бошлари ўзбек адабиётшунослигида энг ҳозиржавоб ва тезкор жанрга айланишида бу давр матбуотининг хизмати эътиборга молик. 10–20-йиллар давомида Туркистон матбуотида уч юздан ортиқ вақтга нашрлар мавжуд эдики, бу ҳолат давр адабий танқидчилигининг тезлашишига сабаб бўлган зоҳирий омиллардан ҳисобланади. Туркистон матбуотида XIX асрнинг сўнгги ўн йиллигидан бошлаб адабиёт, санъат, театр, тил ва имло каби масалаларга боғлиқ қатор адабий-танқидий ва «таништирув» вазифасини ўз зиммасига олган илк назарий мақолалар эълон этила бошлаган. Айниқса, жадид матбуоти номи билан тарихга кирган ўлаб нашрларда чоп қилинган мақолалар бу давр адабиётшунослигининг муҳим таркибий қисмларидан саналган адабий танқид қанчалар фаол бўлганини кўрсатади. ХХ аср бошлари ва 20-йилларда матбуот саҳифаларида насрий ва шеър китобларига, ҳатто илмий тадқиқот ва алоҳида нашрларга ҳам кўнаб тақризлар эълон қилинган. Бироқ шуни ҳолис қайд этиш лозимки, бу мақолаларда илмий қамровнинг саёзлиги, профессионал таҳлил тажрибасининг етишмаслиги, тақризларда илк таассурот асосида фикр юритиш, драматик асарларга муносабатда саҳна талқини ва рўллар тақсимоли билан чекланиш каби қусурлар ҳам учрайди. Улар даврлар ўтиши билан секин-аста профессионал илмий таҳлил сари ривожлана бориб, танқиднинг бадиий адабиёт ҳолис таҳлилчисига айланишида маълум маънода тараққиёт қадамлари бўлиб хизмат қилган. Аммо бу ўринда бизни Фитратнинг адабий-танқидий қарашлари акс этган мақолалар ҳамда тақризлари, айрим ҳолларда эса, адиб асарларига танқиднинг муносабати масаласи қизиқтиради.

Фитратнинг бевосита адабий-танқидий материал сифатида ўрганилиши жоиз бўлган илк асари «Заҳҳоки морон» асарининг саҳнага чиқиши муносабати билан ёзилган театр тақризидир¹. Драматург Ғози Юнус «Шоҳнома» дostonи асосида тартиб берган «Заҳҳоки морон» драмасига Шамсиддин Хуршиднинг шу номли тақризи² эълон қилинган бўлиб, мунаққид асарнинг эътиборли жиҳатларини кўрсатиш билан бирга, асар сюжетининг замонавий эмаслиги, томошабинга ҳиссий ва маънавий озиқ беришга ожизлиги жиҳатидан уни танқид қилган. Бу тақриздан сўнг «Мусофир» таҳаллуси билан бошқа бир мақола ёзилиб, асосан, Хуршидни қўлаган ва «асар «Шоҳнома»дан олингани учун ҳам томошабинга маънавий озиқ бўлиши мумкин, бироқ

¹ Фитрат. «Заҳҳоки морон» муносабати ила. // Ишгирокюн. – 1919. – 18 октябрь.

² Хуршид. Заҳҳоки морон. // Ишгирокюн. – 1919. – 9 октябрь.

драмадаги воқеалар замон билан боғланмаган» деган айб ҳам қўйилган эди. Фитрат ўз мақоласида мана шу тақризларга муносабат билдирар экан, аввало, театр тақризининг вазифасини ойдин кўрсатиб берган: «Пьеса танқид этилар экан, ундаги воқеаларнинг, бўлган ишларнинг бир-бирига муносабати ва ундаги кимсаларнинг руҳий ҳолатларини кўрсатув йўлидаги «хунар»ларини муҳокамага торшмоқ керак. Воқеалар бир-бирига муносиб эса, мундаги қисмларнинг руҳий ҳоллари уста бир ёзғич билан тасвир этилган эса, у пьесанинг «тузук»лигига ҳукм этиб, артистларнинг ҳаракатларини(нг) танқидига киришмак керак»³. Худди мана шу талабдан келиб чиқиб, асар мавзуи ва материални шарҳлаб берган, сўнгра «уста бир ёзғич» билан тасвир этилиши лозим бўлган бу афсонавор воқеалар «Шоҳнома»дан драмага кўчиб ўтмаганини ҳам аниқлаган. Шу жиҳатдан пьеса муаллифи Ғозӣ Юнус адресига қисқа айтилган танқидлар ҳам мавжуд. Ниҳоят, артистларнинг ўз зиммаларига олган рўлларини истасин руҳий ҳолатларни беришда, истасин воқеаларда қатнашишида ўз маҳоратлари қирраларини «очибгина кўрсата олмагани» ҳам қайд этилган. Шунга қарамай, пьеса Тошкентдаги Колизей биноси (ҳозирги зобитлар уйи — Ҳ. Ёда ва Туркистонинг бошқа шаҳарларида қайта-қайта саҳнага чиққан, 1920 йили эса, алоҳида китобча ҳолида нашр этилиб, «инқилобий мавзуда ёзилган саҳна асарлари» конкурсига тақдим этилган. Демак, Фитратнинг танқидий мақоласи худди айрим илмий ишлари каби маълум бир мунаққидлар томонидан тақриз қилиниб, бироқ улар асар табиатини англаб етмай, илк таассурот асосида енгил-елпи танқид остига олингандан сўнг, уларга аниқлик киритиш мақсадида асар муаллифини ноўрин бўҳтонлардан сақлаш ниятида ёзилган.

Фитратнинг бошқа бир театр тақризи юзага келишига сабаб бўлган асар Ғулом Зафарий (1889—1944)нинг «Ҳалима» мусиқали драмасидир. Асар ўз даврида катта шухрат қозониб, нафақат юртимизда, Москва ва Ленинградда ҳам ўйналган, бироқ асарнинг матни нашр этилмаган. Драма ҳақида эълон этилган тақризларнинг кўпчилиги унинг саҳна талқинига бағишланган эди. Шунингдек, 10—йилларнинг охирида турк ва рус драматургиясининг таъсирида «опера», «оперетта», «либретто» каби истилоҳлар ҳам ўзбек адабиётшунослигига кириб келди. Мунаққид Сотти Ҳусайннинг ёзишича, «биз опереттада мураккаб уч турли санъатни кўрамиз: мусиқа, раҳс, ашула ва ҳажвий сўз ўйунлари»дир. Бу тушунтиришдан ушбу жанрнинг айни йиллардаги ҳолати ҳақида тасаввур оламиз. Фитрат эса, опера хусусида шундай тушунтириш берган: «Тизим йўсин

³ Фитрат. «Заҳвоки морон» муносабати ила. // Ишгирокиюн. — 1919. — 18 октябрь.

(шеърӣй усул — Ҳ. Б.)да ёзилиб, куйларга боғланиб, саҳнада мусиқа билан ижро этилса, унга «опера» дейиладир. «Опера» гўзал санъатлардан мусиқа билан адабиётни саҳнада бирлаштиргани учун томоша асарлари орасида муҳим ўрин тутадир. Оврўпа гўзал санъатлар дунёси операга жуда катта аҳамият берадир. Бизга операчилик йўлида отилган биринчи одим Фулом Зафарийнинг «Ҳалима»сидир⁴. Сезиладики, опера санъати 20-йилларнинг истилоҳида шу кун истеъмолидаги мусиқали драманинг айни ўзидир. Фақат мусиқали драмада бошдан оёқ «тизим йўсинида ёзилган матни ва унинг мусиқа билан бирлашмагидан ҳосил бўлган ашулани» тўла учратмаймиз. Шунга қарамай, 10-йилларда бир қатор «опера»лар озарбайжон драматурги У. Ҳожибековнинг «Лайли ва Мажнун» (Фузулий достони асосида) ва Шамсиддин Хуршиднинг Навоий достони асосидаги «Фарҳод ва Ширин» асарлари саҳнага чиққан эди. Фулом Зафарий асари эса, бирор классик матнга асосланмай, замонавий мавзуда ёзилгани, халқ ижодидан олинган кўплаб куй ва қўшиқлар ҳисобига бойитилгани учун янги оригинал сюжетли опера сифатида шуҳрат топган. Фитратнинг тақризида бу жанрнинг юқоридаги каби «танитуви» берилиб, сўнгра асарнинг саҳна талқинига эътибор қаратилган. Томошабиннинг диди ва савиясини, актёр-ижрочиларнинг хусусиятларини ҳисобга олгани ҳолда ёзилгани учун ҳам асар ўзбек томошабинининг «ўз опера»сига айланган эди. Фитрат асардаги айрим фольклор намуналари ижросида «сўз билан мусиқанинг уйғунлиги» етишмагани, шундай гўзал классик мусиқамиз асарда «бутун борлиги билан ўзининг рангини очибгина кўрсата олмагани»ни ҳам қайд этиб ўтган.

Мунаққиднинг бу икки театр тақризи кўп жиҳатлари билан даврининг «тақризчилари» ёзган мақолалардан фарқ қилади. Агар биринчи тақризда нотўғри талқинлардан Ғози Юнуснинг асари ҳимоя қилинган бўлса, иккинчи тақриз бу асар саҳнага чиқиши биланоқ биринчилардан бўлиб унга матбуот орқали билдирилган илиқ муносабат эди. Сўнгра 20-йилларнинг ўрталарида бу мавзуда эълон қилинган мақола ва тақризларда асарни ёқлаш эмас, балки «тафтиш» қилиш нуқтаи назари етакчилик қилган⁵. Уларда замонавий асар фольклор мотивлари ва классик мусиқа билан безатилгани учун муаллифлар танқид остига олинган. Демак, Фитратнинг бу икки тақризи унинг мунаққид сифатидаги фаолиятининг барча қирраларини очиб бера олмаса ҳам, ҳар ҳолда олим адабий танқиднинг талаб ва эҳтиёжлари даражасида фикр юритгани, тақризда, аввало, бадиий асарнинг руҳини тушунишига интилгани ва ўз хамкасблари қатори сиёсий

⁴ Фитрат. «Ҳалима» операси ҳақида. // Иштирокиюн. — 1920. — 29 сентябрь.

⁵ Қаранг: Тўққин. «Ҳалима». // Қизил Ўзбекистон. — 1925. — 20 март; Зий Сайд. «Ҳалима» операси. // Қизил Ўзбекистон. — 1929. — 16 август.

хатоликлар излаш йўлидан эмас, балки бадий етишмовчиликларини англаштириш асосий мақсад қилиб олганини кўриш мумкин.

Ҳар бир адабиётнинг ривожланганлик даражаси адабий-танқидий тафаккурнинг қай даражада шаклланганлигига боғлиқ. Шу жиҳатдан Фитратнинг «Адабиёт қондалари» деб номланган «адабиёт муаллимлари ва ҳаваслилари учун қўлланма» тарзида chop этилган асари яхлит ҳолда ўз замондошларининг қатор асарларини таҳлил этган, уларга ҳолис илмий баҳо бера олган танқидий мажмуа сифатида ҳам қабул қилиниши мумкин. Асарда ўз даврининг етакчи адиблари Абдулла Қодирийнинг насрий асарлари, Бехбудий драмаси, Чўлпоннинг шеърлари, Вадуд Маҳмуднинг гўзал сочмалари, Боту ва Элбекнинг турли жанрлардаги асарларига муносабат билдирилган. Қўлланмада нисбатан энг кўп эътибор қаратилган адиб Чўлпондир. «Шеър» моддасида «шеърнинг шеър бўлишига вазн ва қофиянинг дахли йўқдир. Вазну қофияси бўлиб, чин шеър бўлмаган парчалар бўлгани каби вазну қофиясиз (сочим) шеър парчалари кўпдир» қабилидаги тушунтириш остида шоир Чўлпоннинг «Клеопатра»сидан намуналар келтирилган. Шу каби мунаққид «Ёзиш қондалари»ни тушунтиришда, «услуб», «мундарижа», «сочим, тизим» каби адабий истилоҳлар шарҳида ҳам Чўлпон ижодига мурожаат этган, унинг «Қор қўйнида лола» ҳикоясидан, «Тола йўлларида», «Мен ва бошқалар» каби гўзал шеърларини таҳлилга тортиган. Фитрат бундай таҳлилар замирида Чўлпон ижодини сохталаштириб талқин қилган ўнлаб «мунаққидлар» (энг ашаддийлари Айн — О. Шарафиддинов, А. Саъдий, М.Солиҳов кабилар)га қарши жиддий илмий, адабий муҳофазасалар мавжуд эди. Чин шеърнинг хислатларини тушунтиришда, «услуб» қисмида ижодкор ўзига хослиги услубнинг туб моҳиятини кўрсатарлик неъмат эканини англаштиришда, шунингдек, қатор шеърини санъатларни қўллашда Чўлпон ўз даврининг «Навоий»и экани исбот қилинган. Хусусан, қўлланманинг «Адабиётда оқим истилоҳлари» фаслида романтизм «шарқдаги асл санъатлар», «туб ҳошларни кўрсатарлик майдон экани» айтилиб, «янги шоирларимиздан романтизмнинг улуг номояндаси Чўлпондир» деган хулосага келинган.

Худди шу каби «роман» жанрига таъриф берилиб, унинг жанр хусусиятларини тушунтириш баробарида, «бизнинг адабиётда Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар»идан бошқа роман ҳали майдонга чиқмагандир» деган оддийгина хулосага келиши Олим Шарафиддинов, Сотти Ҳусайн, Миён Бузрук ва бошқа ашаддий мунаққидлар ҳужуми авж олган пайтда Қодирийнинг салоҳиятига ва адабий меҳнатига берилган муносиб баҳодир. Бундай ҳолатларни қўлланмадан кўйлаб келтириш мумкин.

Фитратнинг ижодда ўзига тенгқур санаган адиблар фаолиятига муносабати ҳам ибратли. Тожикистонда С.Айнийнинг «Одина» асари илк бор тожик тилида эълон қилиниши муносабати билан Фитрат унга сўзбоши ёзиб, асарни тожик китобхоналарига тавсия этаркан, «*Одинанинг саргузаштлари 1914–18 йиллар давомида Тожикистон ва Фарғонада кечади. Шу жиҳатдан бир романга материал бериши мумкин бўлган бу воқеаларни каттагина ҳикоя тарзида китобхоналарга ҳавола қилганки, бу хийла мукамал ёзилган ва муфид (фойдали – Ҳ. Б.) экани*» таъкидлангани тожик ўқувчиларга маълум⁶.

Фитратнинг адабий-танқидий мақолалари сон жиҳатдан нисбатан оз бўлса ҳам уларда холисликни, профессионал таҳлил куртаклари мавжудлигини эътироф этмай ўтолмаймиз. Ҳатто бутун замондошлари танқид деб «уркалтакчилик» майлига берилган пайтларида ҳам муаллиф шахсига тегадиган оғир гап айтиш, сиёсий айбашлар билан калтаклаш каби ҳолатларни мутлақо учратмаймиз. Шунингдек, Фитрат ижодига муносабатда айни шундай «тошбўрон»лар давом этиб турганига қарамай, олим уларга жавобан оҳиста, юксак маданият ва илмий салобат билан бундай ҳужумларни қайтарганининг гувоҳи бўламиз. Шундай «самимий дардлашув шаклида ёзилган» кескин мунозара руҳи аниқ акс этиб турган мақоласи «Ёпишмаган гажаклар» деб аталади⁷. Очиқ хат тарзида ёзилган бу жавоб мақола аслида 20-йиллар адабий танқидида худди рус адабиётидаги ашаддий нигилист Родовни эслатувчи Ж. Бойбўлатовнинг ўзбек адабиёти тарихини илк бор изчил илмий тизимга солган «Ўзбек адабиёти намуналари (1 жилд)» дарслик-хрестоматиясини тузган Фитратни ҳам, унга сўзбоши ёзган Отажон Ҳошимни ҳам бўралаб сўкишдан бошланган⁸. Унда классик меросни инкор қилиш йўлидан борган муаллиф Фитрат ва О. Ҳошимни сиёсий қўпоровчиликда айблайдик. Фитрат эса, «жавоб хат»ида шундай ёзади: «Менинг «Ўзбек адабиёти намуналари»⁹ аталган арзимас бир асарим ҳақида яқинда уч сон газетни тўлдирганингизни кўриб мамнун бўлдим, ўқиб ҳам чиқдим. Ҳамма ганган бурун Сизга ташаккуримни билдираман. Лекин бахтга қарши мақолангизни шунчалар кенгайтиргансизким, кенглиги асл мақсаднинг йўқолишига сабаб бўлган. Бизда болалар орасида

⁶ Саргузашти тожики камбағал ёки Одина (Сарсухан). / Айни С. Одина. – Самарқанд – Душанбе: Нашриёти давлатин тожик, 1927. – С. 3–4.

⁷ Фитрат. Ёпишмаган гажаклар (Ж. Бойбўлатовга очиқ хат). // Қизил Ўзбекистон. – 1929. – 15, 16 сентябрь. Қайта нашри: // Ёшлик. – 1990. – 5 сон. – Б. 67–71 (нашрга тейёрловчи Ҳ. Болтабоев, сўзбоши муаллифи О. Шарафиддинов).

⁸ Бойбўлатов Ж. Ўзбек адабиёти ва чигатоийизм. // Қизил Ўзбекистон. – 1929. – 13, 14, 15 май; айни мақола рус тилида «СААП» журналинда (1931, №1) ва алоҳида китоб ҳолида (1932) ҳам chop қилинган.

⁹ Ўзбек адабиёти намуналари. 1 жилд, Тузувчи: Фитрат. – Самарқанд – Тошкент: 1928.

«Кўзим кўрмайдир» деган бир ўйун бор: Бир бола кўзини қаттиқ боғлаганидан кейин қўлига узун бир таёқ олиб, ўртада турадир. Бошқалар унинг оёғидан олмоқ учун ҳужум қиладилар. Таёқли бола таёғини кўтариб «кўзим кўрмайдир» деб тез-тез айланаверадир, таёқ кимга тўғри келса, шунга тегадир. Мақолани ёзганда сизнинг қаламингиз ҳам шул кўрмас боланинг таёғига ўхшаган: айланган, айланган, кимга тўғри келса, шунга теккан, орада менинг китобим унтилган, жуда оз ўрин олган»¹⁰. Ж. Бойбўлатов мақоласидаги «тезис»лардан бири шу эдики, гўё Фитрат ва Отажон Ҳошим «чигатой адабиёти пролетар адабиётига асос бўлади» деган даъвои илгари сурмоқчи эмиш. Фитрат бу гоё мутлақо асоссиз эканини қайта таъкидлаб ўтирмай, ўзининг мажмуасида айтилган сўзларини келтиради ва бунда ҳеч қандай Ж. Бойбўлатов назарда тутган гоё йўқлиги қандай равшан эканини англайди. Фитратнинг илмий асосли фикрларини рад қилиш тугул, уни тушуниш салоҳиятидан ҳам маҳрум бўлган «мунаққид» Фитрат сўзбошисида айтилган фикрларнинг бош-оёғини кесиб ташлаб, ўзига ярадли бир қолда фойдаланган эдики, сезгир олим бу ҳолатни ҳам фош қилиб ўтади. Иккинчидан, «саво сармоясидаври» истилоҳига эътироз қилган Ж. Бойбўлатов, унинг ўрнига ўз тавсиясидаги истилоҳни таклиф қилишни «унутиб» қўйиб, Фитратнинг «таржимаи ҳолини тафтиш қилиб, бир вақтлар мутасаввиф, панисламист бўлганини турли далиллар билан исботламоқчи бўлган» эди. Мана шу муносабат билан олим ўз таржимаи ҳолининг асосий нуқталарини баён этиб берганки, ҳозирги кунда бу «таржимаи ҳол» ўрта мактабларнинг дарслик-мажмуаларига киритилиб, Фитрат ҳаётини ўрганишда муҳим манба сифатида қаралмоқда¹¹. Бироқ бу «таржимаи ҳол» маълум маънода «танқид-айблов»га жавоб тарзида ёзилгани учун, ундаги ҳар бир нуқтани мутлақ ҳақиқат деб қабул қилмаслик керак. Чунки унда «қора Бухоро», «кир мутасаввиф» каби қатор давр бўёқлари акс этган сўз ва иборалар учрайдики, ноҳақ танқиддан ўзини ҳимоя қилаётган муаллиф шароит тақозоси билан бундай сифатлашларни қўллашга мажбур бўлганини инobatта олишга тўғри келади.

Ж. Бойбўлатов бутун мумтоз адабиётимизга, ХХ асргача қурилган барча осори атиҳаларни «аҳлатлар» деб атагани маълум. Фитрат бу «сўкиниш»га жавобан, «азизим, Ўрта Осиёнинг оламга маълум бир маданияти бўлган, бу маданиятнинг туркий асарлари қолган. Бу асарларнинг ҳаммасига бирдан «аҳлатлар» дейиш сизнинг муҳокаманингизнинг кирлигидан чиққан янги бир истилоҳ бўлса

¹⁰ Фитрат. Ёшишмаган гажаклар (Ж. Бойбўлатовга очик хат). Қизил Ўзбекистон. — 1929. — 15 сентябрь.

¹¹ Илк нашри учун қаралг. Каримов Н., Назаров Б., Норматов У. Адабиёт. 11 синф учун. — Т.: Ўқитувчи, 1994.

керак. Мен ўзимнинг йигирма йиллик муталаам, жуда кучсиз бўлмаган кутубхонам соясига шу йўлда ишламоқдаман. Албатта, ишларимда янгиликлар бўлуви мумкин. Янгиликларимни жой-жойи билан кўрсатиш керак, кўзни юмуб, оғизни очиб сўкишининг илмий фойдаси йўқ» деб жавоб берган. Бир фикрни охирига етказа олмаган мунаққид энди Фитратнинг Навоий ҳақидаги қарашларини тафтиш қилишга киришади: бу ўринда Навоий девонидан байтларни келтириб, шундай шарҳлайди:

*«Ашрақат мин акси шамсил каъси анворул ҳудо,
Ёр аксин майда кўр деб жомдин чиқди садо.*

Бу бизнинг тилда: кўнгулга ҳуёш аксидан (Худо таоло тарафидан) ҳидоят нурлари (ваҳий) келади. Худо аксини эътиқоднингга кўр (Худонинг бор ва бирлигига ишон) деб Пайғамбардан «нидо» келди деган сўз бўлади...

*Ғайр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат мисллик ғамзудо.*

Бу бизнинг тилда: Дунёвий ишларга берилиб, кўнгул қораланса, эй соқий – эй пир, уни оқартмоқ учун Худого тоат-ибодатдан бошқа нарса йўқдир деган сўз бўлади»¹². Фитрат бундай «кашфиёт»ларга жавобан: «Навоийдан намуналар олганда менинг тартиб қилганим ва сизнинг танқид қилганингиз китобдан олмайсиз-да, Навоийнинг ўз девонидан диний мавзудаги байтларни оласиз. Сизнинг у намуналарингизни кўрган киши менинг китобимдан олганингизни гумон қиладир-да, менга ҳужумингизни қисман ҳақли кўрадир. Сиз ҳам шуни устайсиз». Олим бу ўта мунофиқлик билан уюштирилган бўҳтонларнинг чок-чокини кўрсатиб фош қиларкан, негадир мақоланинг тугалланмай қолганини ҳам сезамиз. Бизнингча, мақоланинг давоми кейинги сонларга режалаштирилгану бироқ у нашр этилмай тўхтаб қолган. Мақолага илова қилинган таҳририят позициясини аниқ кўрсатган эскартмада «Фитратнинг бу мақоласи чигатой адабиёти масаласига оид бир неча муҳим пайтларни очиб беради, бироқ бу билан чигатойизм унсурлари ва уларнинг қолдиқлари билан кураш тамом бўлмайди. Игора бу масала теварағида очган музокарани давом эштиришни лозим топади» дейиш билан ҳам «чигатойизм унсурларига қарши кураш» шиори остида адабий бўҳтонларга дарвозасини кенг очиб берганини илғаш мумкин. Бунга жавобан Фитрат кейинроқ «Бошқармага хат» сарлавҳаси билан яна мурожаат қилишга мажбур бўлган¹³. Бундан ташқари 30-йиллар матбуотида Фитрат қаламига мансуб русча мақолалар ҳам

¹² Бойбўлатов Ж. Кўрсатилган асар.

¹³ Фитрат. Бошқармага очиқ хат. // Қизил Ўзбекистон. – 1931. – 4 май.

кўзга ташланадики, бу билан бўлажак бўроннинг олис шабадалари сезган олим даваат тилида ҳам танқидий асарлар яратиб, давр руҳига ҳамоҳанг тарзда қадам ташлаётганини кўрсатмоқчи бўлган. Холислик учун шунини эътироф этиш жоизки, «Ажойиб ўрталик» мақоласини¹⁴ аввалги ўзбек тилида ёзилган эътиросли, холис таҳлилчилик усулида эмас, бир оз замонга қайишган мунаққиднинг эътирофлари сифатида қабул қилиш мумкин.

Даврнинг адабий ҳужумлари марказида биргина Фитратнинг эмас, балки Чўлпон, Қодирий, Усмон Носир каби энг истеъдодли адибларнинг шахси турган, уларни бадном қилишнинг турли хил усуларини намойиш этишда бош газета бош қўмондон вазифасини ўтагани ҳеч кимга сир эмас. Фақат шу нарса кейинроқ маълум бўлдики, йиллар ўтиши билан сиёсий айбловлар кескинроқ авж олган, айрим мунаққидлар (Неъмат Ҳаким) бундай хатоликларни «Фитратнинг ўзи тан олган» деган маломатларни кўтариб чиқиб, секин-аста улуғ адиблар 37 йил қатағонига тайёрлаб борилган. Бу компанияда нафақат мунаққидлар, балки ўзларини қизил империянинг содиқ малайи деб билган ёзувчи ва шоирлар ҳам ўз сафдошларини ва ҳатто устозларини бадном қилиш жараёнида фаол иштирок этган. Натижада адабий танқид ўзининг умумэстетик талабларидан чекиниб, юксак истеъдод соҳиби бўлган улуғ адибларни қатағонга тайёрлаб берувчи катализатор вазифасини ўтаган. 30-йиллар танқидчилигида йўл қўйилган бу тузатиб бўлмас нуқсонлар адабий танқиднинг ҳукмрон мафкура қулига айланиб қолганини очиқ кўрсатади. Эътибор қаратилиши жоиз бўлган яна бир муҳим нуқта шундаки, бу жараён марказдан туриб бошқарилган, ўзини миллий адабиётларнинг тадқиқотчилари қилиб кўрсатган К. Зелинский, Л. Климович каби олимлар ўз мақолаларида кичик бир ишора беришлари биланоқ, ўша муаллифга нисбатан маҳаллий жангарилар аёвсиз «танқид»ларни бошлаб юборганлар.

Салкам унутилаёзган тарихий-адабий жараённи ўрганишдан, ўринсиз таъна-бўхтонларни эслашдан мурод шуки, энди тарих сабоқларидан тўғри хулоса чиқариб, адабий танқидни чуқур адабиётшунос олимлар ҳам холис тутган даражада қадрлайлик. Фитрат ва унга замондош бўлган улуғ адибларнинг асарларини, танқидий мақола ва тақризларини ўрганиш орқали танқидчиликнинг бадий савиясини кўтаришга, унинг бадий адабиётнинг профессионал таҳлилчисига айланишига йўл очишимиз шубҳасиз. Зотан, бу йўлда Фитрат каби ноҳақ шаҳид бўлган аллома ва адибларнинг руҳи қўллағусидир.

«Ёзувчи». — 1998. — 30 сентябрь.

¹⁴ Фитрат. За чуткую среду! // Литература Средней Азии. — 1933. — 21 ноябрь.

АРУЗШУНОСЛИКНИ ЧАЛКАШТИРАЁТГАН МАСАЛА ёхуд «нон орасидан кир изламак»

Шарқ алломалари аруз илмини мўътабар билиб, унга илми адаб (филология)нинг муҳим бир қисми сифатида ёндашганлар. Закий олим Низомий Арузий Самарқандийнинг айтган ва Фитратнинг «Аруз ҳақида» рисоласининг сўзбошида тилга олинган фикрига мурожаат қиламиз: «Ҳар кимнинг шеър таъби мустаҳкам бўлиб, унинг сўзлари ва фикри равланшса, у шеър илмини ўрганишга, аруз ўқишга киришадиган»¹. Бу мураккаб илмда билиб-билмай қилинган кичик «айбгина» ҳам йирик хато натижаларга олиб келиши мумкин. Адабиётшунослик илмига энди кириб келаётган ёш олима ёзган арузнинг мураккаб сирларидан баҳс этувчи мунозарали мақоласини хайрихоҳлик билан қаршилаймиз. Зеро, Шоира Муҳаммадиеванинг мақоласида² Фитратнинг «Аруз ҳақида» рисоласи «Ўқитувчи» нашриёти томонидан чоп қилинганини³ хушламай тўғридан-тўғри «Муаллиф (Фитрат димоқчи — Ҳ. Б.) асарига ўта чўзиқ бўғинни ўзбек арузидан чиқариб ташлаган эди. Вақт ўтиши билан бу ҳаракат араб, форс-тожик ва ўзбек (туркий) тарихий арузшунослигига зид экани аён бўлди. Бундай ҳаракатни тарихий арузшуносликка эмас, балки замонавий арузшуносликдаги мумтоз арузшуносликка бағишланган ишлари ҳам инкор қилади», деган даъво илгари сурилган.

Хўш, муаллиф назарида «тарихий ва замонавий арузшуносликни чалкаштираётган» воқеа нима? Профессор Фитрат «Аруз ҳақида»ги рисоласида ҳозирги арузшунослар «қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ бўғин», деб тушунтираётган ҳодисани соддагина қилиб, «қисқа ва тўлиқ ҳижо» истилоҳи билан аниқлагани мақола муаллифига хуш келмаган чамаси. Бу ўринда «чўзиқ» сўзи маъно жиҳатидан «тўлуқ»қа айнан мос эмаслиги, жумладан, англашилиб турилса ҳам (Фитратнинг тилшуносликка оид асарларида бу сўзларнинг маъно фарқлари ажратиб кўрсатилган), муаллиф «тўлуқ» истилоҳини «чўзиқ» деб қабул қилади-да, Фитратнинг ўзбек арузшунослигини қарийб беш юз йилдан кўпроқ танаффусдан кейин давом эттириб ёзган рисоласини ҳамда унга сўзбоши ёзиб, асарни тадбир этган «ношир»ни ҳам асосиз айблади. Ҳолбуки, Халил ибн Аҳмаддан бошлаб Э.Талабовгача араб арузи ҳақидаги, Шамси Қайс Розийдан Баҳром Сирусга қадар форс арузийларининг ишларини, Навоий ва Бобур асарларини кузатганда ҳам «ўта чўзиқ бўғин» деган адабий истилоҳ учрамайди. Аруз истилоҳида

¹ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. — Т.: 1985. — Б. 31.

² Муҳаммадиева Ш. Арузга доир бир чалкашлик // ЎзАС. — 1998. — 30 январь.

³ Фитрат А. Аруз ҳақида. — Т.: Ўқитувчи, 1997 (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев).

«бўгин» тушунчаси учрамаслигини наҳотки Фитрат домладай улуғ олимга раддия айтаётган муаллиф билмаса. Табиийки, савол туғилади: Фитрат арузшуносликда ўзига қадар мавжуд бўлмаган «ўта чўзиқ бўгин»ни қандай қилиб ўзбек арузидан чиқариб ташлаган экан?! Мақолани ўқиганда бир-бири билан борланмаган бундай асосси даъволарни учратамиз.

Ҳар қандай олий маълумотли адабиётчи билиши лозим бўлган «Адабиёт назарияси»да отахон олимимиз Иззат Султоннинг ёзишича: *«гаставвал, шуни эсга тутиш керакки, арузийларга «бўгин» (ёки «ҳижо») тушунчаси учрамайди. Арузий сўзларни вазн жиҳатидан тавсифлаш учун уларни бўгинларга эмас, ҳарфларга бўладилар»*⁴. Худди шу қондага Фитратнинг «Адабиёт қондалари»⁵ ва «Аруз ҳақида»⁶ асарларида амал қилинганини кўрамиз. Маълум бўладикки, аллома аруздаги «бўгин»ларни тушунтиришда арузий илмга хиёнат қилмаган, балки тарихий арузшунослик йўлидан бориб «мутаҳаррик (ҳаракатли) ва сокин (ҳаракатсиз) ҳарфлар»ни ажратиб кўрсатган. Араб, форс ва ўзбек тилларидаги «ҳижо тузулиши»ни «қисқа» ва «тўлиқ» ҳижоларнинг бармоқ ва аруз вазнларидаги ўрнини қиёслаб англатган. Буни адабиёт илмида «чиқариб ташлаш» эмас, «олиб кириш» деб атайдилар. Фитратдан кейинги арузшуносликда унинг бу соҳадаги ишларини давом эттириб, олим аруз истилоҳига киритган «тўлуқ ҳижо» тушунчасини дифференциаллаштириб «чўзиқ ва ўта чўзиқ бўгин» деб тушунтириш расм бўлган. Бунга Фитратнинг ҳар икки рисоласидан ҳам мисол келтириш мумкин. Ушбу ритмик ҳодисанинг мисра ичида келишини Фитрат асарларида кузатганимиз ҳолда, мисра охиридаги келиши ўзбек тили табиатига мос эмаслиги учун ҳам олим уни алоҳида мисоллар билан кўрсатиб ўтмаган. Ҳолбуки, бундай «мисра сўнггида келиш» ҳолларига барча арузшуносларимиз ҳам, хусусан, мақола муаллифи ҳам бадий (шеърый) матндан эмас, балки Навоий ва Бобурнинг илмий асарларидан мисол келтиришади. Чунки арузнинг нафақат шу ўриндаги мураккаблигини, балки, умуман, уни англатиш қийинчиликларини Низомий Арузий Самарқандийдан тортиб барча арузшунослар бир овоздан тасдиқлайдилар. Агар мақола муаллифининг аруз ҳақидаги тасавури икки хил истилоҳ билан англатилган бир ҳодисани тушуниш даражасида бўлмаса, бунга Фитрат ва унинг «ношири» айбдор эмас.

Энди «ўта чўзиқ бўгин»нинг парадигмасига келсак, унинг мисра ичида келишини Фитрат ҳам (– V) тарзида кўрсатган,

⁴ Султон И. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 316.

⁵ Фитрат А. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ва ҳавасчилари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1995 (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев). – Б. 39–40.

⁶ Фитрат А. Аруз ҳақида. – Т.: Ўқитувчи, 1997 (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев). – Б. 16–17.

мисра охиридаги шакли {—} эса, табиийки, мисоллари келтирилмагани учун тушиб қолган. Аммо аруздаги «ҳижо»ларни парадигма орқали ифодалаб кўрсатишни ҳам ўзбек арузшунослари орасида дастлаб Фитрат бошлаб берганини унутмаслик керак. Бу ҳол А. Самойлович ва Е.Поливановнинг ишларида ҳам тан олинган. Шўролар замонида Фитрат номини ва ишини тилга олмаслик раддомати билан бу ҳодиса рус шеършунослигидан қабул қилинган, деб ўргатилган.

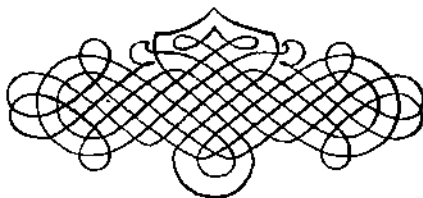
Ш. Муҳаммадиевнинг навбатдаги деъвоси шундай: «Фитрат асарини нашрга тайёрлашга муаллифнинг «аруздаги ўта чўзиқ бўғин»ни аруздан чиқариб ташлагани айтилмаган, ношир бу масалага ўз муносабатини билдирмаган. Натижада мазкур усулда тарихий ва замонавий арузшуносликка зиг иш қилинган». Бу фикрга нисбатан шуни эслатиш мумкинки, ушбу нашрдан яқинда қўллана бошланган истилоҳларни излаш ўрнига, уни Фитратга қадар яратилган аруз рисоалари билан қиёсан ўрганиш лозим эдики, бу ҳолни сўзбоши муаллифи назардан қочирмаган. Энди «ношир» меҳнатига келсак, мақола муаллифи унинг «нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи» эканини ҳамда исм-шарифи ўз ўрнида келтирилганини била туриб, табдилчини «ношир» деб аташ баҳонасида нашриёт томонидан йўл қўйилган «жужий қисқартириш»ларни ҳам унга тўнқайди: «манбани қисқартириб таржима қилиш ёки нашр этиш асар муаллифига нисбатан ҳурматсизликдир. Ноширга бундай ҳуқуқ берилмаган». Бу сўзларни ўқиган газеткон мақола муаллифини қисман ҳақ санаши мумкин. Бироқ Ш.Муҳаммадиевнинг Фитрат домлага нисбатан кўрсатган «ҳурмат»ини юқорида кўрдик. Энди мақола муаллифининг табдилчини улуғ олимга нисбатан «ҳурматсизлик» қилгани ҳақидаги деъвосини ва, умуман, адабиётшуносликда қайта нашр қилинган ҳар қандай манбани илк нашри билан солиштириб баҳо бериш илмий таомил мавжуд эканини унутмаслик керак. Бирламчи нашрни кўрмасдан туриб табдилга даҳл қилиш илмий мақсаддан нақадар йироқлигини эсга олсак, унинг «ҳурматсизлик» даражасидан ҳам огоҳ бўламиз.

Фитрат домла табдилчининг ишини ерга уруғ сочиб, ундириб, ҳосилни янчиб, ун қилиб ва нон тайёрлаб қўлимизга тутқазувчи заҳматига нисбат берганди. Тайёр «нон»ни истеъмол қилаётганда ҳам «нонга хас ёпишибди», деган баҳона билан уни ташлаб юбориш «нон орасидан кир изламак» каби юмуш бўлганини ҳам ўз навбатида уқтириб улгурган эди. «Ўта чўзиқ бўғин» тилга олинмабди, деб ўзбек арузшунослиги учун нондай зарур бўлган рисола «эҳтиёжни қондирмаслик»да айблаш илмий мақсадни

назарда тутиб қилинмаган ҳаракатга ўхшайди. Рисола «ношири»ни бирламчи манбага нисбатан «ҳурматсиз»ликда айблаш ҳам шундай билиб-билмай амалга оширилган ҳаракатлар сирасидандир.

Фитратнинг «Аруз ҳақида» рисоласи чоп этилганига олтимиш йилдан ошди. Ўтган йиллар давомида ушбу асарга бўлган эҳтиёж сезилди, ниҳоят уни жорий ёзувга ўтириб, қайта нашри амалга оширилган пайтда асарнинг зарурий илмий-методик хусусиятларидан сўз очиб ўрнига «бир ярим бўғин» деган сўз бирикмаси учрамайди деб, уни чиқатга чиқариш илмга эндигина кириб келаётган олиманинг «кашфиёти» эмас, балки Фитрат шахсига ўн йиллар давомида тош отиб юрган малакали «мутахассис»нинг гайрли ниятининг натижаси эканини сезганимиз ҳолда, унга аруз илмининг мураккаб сиру асрорини ўрганишда муваффақиятлар тилаймиз.

«ЎзАС» – 1998. – 1 май.

ТИЛ САБОҚЛАРИ

Инсон кўзи билан кўрилган, ақлий ва ҳиссий идроки билан англаган борлиқ дунёнинг буюк соҳиби Аллоҳнинг яратувчанлик қудрати маҳсулидир ва шунинг учун ҳам Тангри таоло ҳукмидадир. Инсон жамики жамоа (жонсиз нарсалар) ва махлуқотдан устун қилиб яратилган экан, унинг «шарифлиги» тили, қалби ва ақли биландир. Мўъжиза ва ҳикматларнинг манбаи бўлган Қуръони каримда Яратганнинг ўзи шундай марҳамат қилади: «Эй инсонлар, гарҳақиқат, биз сизларни бир эркак (Одам) ва бир аёл (Ҳаво)дан яратдик ҳамда бир-бирингиз билан танишишларинг (дўст-биродар бўлишларинг) учун сизларни (турли-туман) халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик. Албатта, Аллоҳ билгувчи ва огоҳдир»¹. Ушбу ояти кариманинг тафсирида инсонга берилган тил ҳуқуқи ва бунинг воситасида бошқа халқлар билан яқинлашиш (дўстлашиш) имконини тасдиқловчи ҳужжатни уқамиз.

Ҳазрат Навоий инсонни махлуқ (ҳайвон)дан фарқ қилиб, «гуҳари шарифлиқ» мақомини берган унинг тилидир, деб ёзгани маълум:

*Сўздорки, нишон берур ўликка жондин,
Сўздорки, берур жонға хабар Жонондин.
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳаре шарифроқ йўқ ондин.*

Фитрат инсоннинг шарифлиқ белгилари хусусида «Инсон ер юзигаги махлуқларнинг энг шарифидир, инсоннинг бошқа махлуқотдан шарафли жиҳати шундаки, инсон тараққиёт ва таназзулга қобилдир, бошқа ҳайвонларда эса бу йўқ. Ҳақимлар инсон тараққиёти ва таназзули учун уч оламни ажрашганлар: ҳайвонот олами, жамодот олами ва инсонияти олами; кимки ўз инсонлиқ гаражасини бу муайян ҳолатга маҳкамлаб қўйса, ҳайвонот оламига дохилдир; кимки инсонлиқ гаражасини муқаррарлиқ мақомидан таназзул қилса, жамодот оламига дохилдир, яъни жамодотдир; кимки ўз инсонлиқ гаражасини асл ҳолатидан тараққий қилдирса, бу унинг инсонлик оламига киришидир.

Ҳақимлар уни ИНСОН атаганлар. Ахир, инсоф қилинг, кофирлар тараққий қилсалар, биз нега таназзулда? Кофирлар бутун олам оқилларининг наздига ўз номини ИНСОН ёздирсалар — биз нега жамод?!»² деган масала қўйган. Инсон

¹ Пайғамбаримиз ва ашраи мубашшара. Биринчи китоб. Муаллиф: Заков Кўнрапа. — Т.: Мовароуннаҳр, 1995. 7 боб.

² Абдурауф Фитрат. Ҳиндистонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жаҳид мактаблари хусусида қилган мунозареси. Форсчадан Ҳ. Болтабоев таржимаси. // Шарқ юдузи. — 1997. — 1 сон. — Б. 159—160.

тараққиётга қобиллиги билан жамоа ва махлуқотдан устун бўлар экан, унинг маънавий такомил, аввало, мана шу такомилнинг ибтидоси бўлган тил тараққийси билан боғлиқ.

Аслан муқаддас китоблар битикаларидан озик олиб, уни илман такомил эттириб, бунинг натижасида юксак тараққиётга эришган ғарб ўлкалари ўзларининг устиворлигини сақлаш учун мусулмон дунёсини имкон қадар Қуръон илмидан йироқ тутишга киришганлар. Тилнинг илоҳий қудрати ҳақидаги таълимот уни инкор қилиб, унинг «алоқа қуроли» экани ҳақидаги фикрларни зўр бериб тарғиб этганларига қарамай, айрим мусулмон адиблари бу таълимот ҳам Қуръон илмига боғланишини ўз асарлари орқали англаганлар. Аср бошларида расм бўлган «тил кишилар ўртасидаги муҳим алоқа воситасидир» таърифидан минг йиллар бурун шарқ донишмандлари тилнинг «робитаи воситаи оламийён» сифатида аён ҳақиқат эканини англаганлар (Ленин фалсафасидан беҳабар равишда бу сўзларни Аваз Ўтар шеърига кўчирган).

Турк олими проф. Муҳаррам Эркин тилнинг илоҳий қудратини тасдиқлар экан, «*тил инсонлар орасида ўзаро тушунишликни сақловчи табиий бир восита; ўз қонунари очунда яшаган ва тараққий қилган бир борлиқ; миллатни бирлаштирган, муҳофаза қилган ва унинг умумий мулки бўлган социал бир муассаса*»³ деб англади. Демак, тил ҳар бир миллатнинг борлиқ шаклигина эмас, уни жаҳон ҳамжамоатчилигида тараққий этишига беназир хизмат қилувчи муассаса ҳамдир. Миллий тараққиётнинг, ёки аниқроқ айтганда, миллат тараққийсининг энг буюк тўсиғи қуллик ва асорат экани маълум. Ўз она тилини унутдириб ғайри тилида сўзлашга, ўз муқаддас ва илоҳий ёзувини йўқотиб оми қолишга ва ғайри ёзувини тилашга мажбур қилганларнинг мақсади турк халқларини қулликда сақлашдан ўзга ният эмас эди. Шўролар даврида айни мангикни турли хил андозада такрорлаб, «миллатларнинг тенг ҳуқуқлилиги» ваъда қилинган бўлса-да, амалда бир миллатнинг бошқа миллатлар устидан ҳукмронлигини таъминлаш ишига жалб қилинган. Туркистоннинг мағрур халқини забт этиш учун унинг иймони ва тилига чанг солган айрим рус маъмурлари ўз олимларининг мана шу тариқа маслаҳатларини қабул қилганлар: «*Секин-аста халқдаги ишончу эътиқодга аралашуш керак. Шундай хулосаларни уларнинг ўзларидан ахтариб топмоқ керакки, улар оҳиста-оҳиста христианчасига, русчасига фикр қилишга ўргатсинлар. Ана ўшандагина улар рус халқи билан нафақат тилда, балки тафаккур ва эътиқодда ҳам бирлашиб кетадилар*»⁴. Бундай тил сиёсатининг оқибатини яхши

³ Prof. Dr. Muharram Ergin. *Universiteler için Türk Dili*. 4-Baskı. – İstanbul: 1988. – S. 7.

⁴ Ильминский Н. *Статьи*. – Санкт-Петербург: 1869. – С. 26.

анлаган миллатнинг тараққийпарвар зиёлилари «тил мужодаласи» учун ҳаракат бошлаганлар. Россия империяси ҳудудидаги энг кўп аҳоли истеъмолида бўлган туркий тилнинг мустақил яшаши учун хавф туғилган бир пайтда Боғчасаройда чиқарилган «Таржимон» газетаси орқали Исмоилбек Гаспирли «Тил бирлиги учун курашингиз!» шioriни ўртага қўйди⁵. Россия ҳудудида ҳар бир туркий қавм ўзининг борлиқ белгиси бўлган она тилининг устувор қолиши учун бошланган кураш бутун мамлакат бўйлаб қанот ёзган жадиҳчилик ҳаракати билан мустаҳкам боғлангани учун Махмудхўжа Беҳбудий (1875–1919), Мунаввар Қори (1878–1929), Абдурауф Фитрат (1886–1938) каби бу ҳаракатнинг раҳбарлари фаолиятида аниқ кўринади.

Рус маъмурали ўзлари босиб олган ўлкаларда ҳали рус тилини расмий давлат тилига айланиши учун шарт-шароит етишмаслигини англаганларидан сўнг турк тилини обрўсизлантиришга, парчалашга уриндилар. Ҳеч бир миллий асосга эга бўлмаган «сарт тили»ни расмий тил сифатида тарғиб қилиш билан Н. Остроумов таҳририда чиққан «Туркистон вилоятининг газети» турк миллатини ўз она тилидан йироқлатириш сиёсатини илгари сурган. Бунга жавобан, Махмудхўжа Беҳбудий «Туркистон идораси» мақоласида «Туркистоннинг мусулмон аҳолиси, асосан, туркий тилда сўзлашади. Жанубий туманларга эса, юз мингта яқин форсигўй аҳоли бор. Шунга қарамай, улар ҳам турк тилини яхши биладилар. Туркистонлилар ўртасида ташқи кўриниши, дини ва тилида фарқ йўқ. Ёлғиз уларнинг иштилоҳида шаҳар аҳолиси сартлар деб аталади, қишлоқ аҳли эса, кўчманчи, қирғиз ё қозоқ бўлиши мумкин. Диниймон, урф-одат, юриш-туришларга келсак, уларни бир-биридан деярли ажратмаймиз»⁶ деб ёзиш билан атиги «юз минг» аҳоли шеvasидаги сарт сўзини расмий тил белгиси сифатида қабул қилиб бўлмаслигини исботлаган. Жадиҳ матбуоти номи билан тарихга кирган ўнлаб нашрлар мана шу сўзларнинг амалдаги исботи сифатида турк тилини матбуот ва давлат тили бўлиши учун курашдилар. Бу «тил мужодаласи»дан мақсад дунёнинг энг бой тили бўлган турк тилини расмий тил сифатида қабул қилинишига эришиш орқали уни бахтсизлик гардобидан чиқармоқчи бўдилар.

Фитратнинг тилшунослик илмига кириб келиши бир жиҳатдан мамлакатда кечган «Тил мужодаласи» билан боғланса, иккинчи жиҳатдан, 1916 йилдаги УмумТуркистон миллий мустақиллиги учун курашидан олган сабоқлари билан боғлиқ. Форсийзабон бир муҳитда «йўрғақланган» Фитратнинг турк тили мустақиллиги учун кураши кўпроқ ана шу гоилар билан боғланади. Бундан ташқари Фитрат

⁵ «Таржимон». — 1883. — 12 декабрь.

⁶ «Шўро». — 1908. — 32 сон. — Б. 720.

талабалик йилларидаёқ мусулмон шарқида «вожиб» бўлган уч тил — араб, форс ва турк тилларини мустаҳкам эгаллаб улгургани учун ҳам, Куръон ва ҳадис илмини чуқурроқ ўрганишда, ўз илмининг тадрижи учун турклик ўчоғига айланган Истанбулга отланиб, у ердаги Воизин мадрасасидаги фаолиятида тил билимларига таянган. 1914—16 йилларда Бухорода ўзи очган жадид мактаблари, 1918—20 йиллардаги Тошкентдаги ўқув юртлар, 1923—24 йиллар Москвадаги Лазаревлар жонли шарқ тиллари институтида, 1927—30 йиллари Самарқанд Педагогика академиясидаги муаллимлик даврида филология илмидан сабоқ бериш билан кифояланмай, ўзбек ва тожик тиллари грамматикасини ёзиш билан бу соҳанинг юксак олими эканини англаган.

Фитратнинг тилшуносликка дохил асарлари тасодифий бўлмай, бир миллатпарвар олимнинг табиий ва қонуний фаолиятининг муҳим бир қирраси эканини «Чигатой гурунги» ташкилоти орқали очиқ англаймиз. Маълумки, Фитрат 1918 йили Тошкентда «Чигатой гурунги» номи тил, имло, адабиёт, тарих ва санъат масалалари билан машғул бўлган (сиёсатга аралашмаслик шarti билан) маданий бир муассаса очган бўлиб, унинг тил ва имло соҳасидаги ишлари турк тилини ўз грамматикаси ва мустақил ёзув ҳолига эга бўлган давлат тили миқёсига олиб чиқиш учун жиддий ҳаракатдан иборат бўлди. Шунинг учун ҳам тил ва имло масалалари билан жиддий шуғулланиш «Чигатой гурунги» каби фидойи олим ва адибларни бирлаштирган ташкилот зиммасига тушди. Туркистон Мухтор жумҳурияти Халқ маорифи комиссарлиги ўзбек маорифчиларининг 1918 йил августда бўлиб ўтган биринчи қурултоғида арабча ёзувни ислоҳ қилиш борасида дастлабки қадам ташлаган эди. Гурунгнинг тил ва имло ҳақидаги қарашлари, гарчи расман Бухоро фирқўмининг наشري бўлса-да, асосан, «Чигатой гурунги» голяри тарғиботига берилган Фитрат таҳририда чиққан «Тонг» журналидаги материалларда ҳам акс этган.

Зиё Саид «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар (1870—1917)» китобида бу ҳақда шундай ёзади: «Бу журнал тил ва имло масаласига жуда катта аҳамият берди ва бу йўлда яхшигина ишлади. Баъзи бир номерлари тилимизга кириб қолган араб ва форсий сўзларга қарши жиҳод билан майдонга чиқди. Ўзимизнинг гўзал, тугал бир тилимиз бўлатуриб, араб, форсий тилларига осилиб юрган тилимизга, тугал йўсинли (мукаммал қондали) ёзув йўлларимиз — имломиз бўлатуриб, араб ёзувига ияриб ёзмоғимизга куюндилар. Туркчанинг тугаллигини, имломизнинг уйғунлигини билган кишилар адабиёт тўғараги «Чигатой гурунги» йиғинларида сўзлашга бошладилар. Имло йўсинларини тўпламоқ учун «Имло тўдаси»ни сайладилар. Имло тўдаси ўз фикрларини

«Иштирокиюн» газетасида тарқатди»⁷. Ушбу газетада таҳририят номидан эълон қилинган мақолада имло масаласида шундай хулосага келинган: «Бизни ўзига душман деб ҳисоблайдиган кимсалардан марғ бўлишини сўраймиз, чунки биз янги имло қабул қилдик. Турк дунёсини уйғотиш йўлида жон тиккан адиблар қай томонда бўлмоғи керак? Сизлар томондами ё «Чигатой гурунги» тарафидами?». Фитрат ва унинг ҳаммаслаклари томонидан илгари сурилган араб имлосини ислоҳ қилиш натижасида турк тилига мослаштириш гоёяси кўп зиёлиларни чўчитиб қўйди. Қуръони карим ва Ҳадиси шарифларнинг илоҳий ёзуви бўлган араб имлосини ислоҳ қилишни «усули қадим» билан таълим олган эски мадраса аҳли ислоҳчиларни очиқдан-очиқ «кофирлар» деб эътироф эта бошладилар. Жадидлар орасида ҳам аини шу масалада иккиланиш вужудга келди. Ҳатто Бухоро мадрасасининг хатмидан сўнг Миробод масжидларида имомлик қилган, қатор нашрлар муҳарири бўлган Мунаввар Қори ҳам ислоҳчилар фикрига қарши турди. Фитрат бу масалада ўз қарашларини жадидчилик йўлида ёзилган илк насрий асарига «Қуръони каримни Пайғамбар ва унинг асҳоблари замонада қўйнинг терисига кўфий хат билан ёзардилар. Ҳозир асрлар ўтмоқдаки, қулайлик учун қорозга насх хаши билан ёзгилдилар. Ҳануз осмон узалиб ерга тушгани йўқ. Таҳсил масъаласи ҳам шундайдир. Шариати аҳмадийнинг асоси таҳсили амал бирла Парвардигорнинг розилиги билан бўлади. Ҳақ таоло айтадики: «Аллоҳ таоло сизларга енгиллик хоҳлайди, ваҳоланки, инсонни заиф яратгандир... Сиз ҳам воқиф бўлишингиз керакки, инсоният бирор маъно ифодалаш учун такаллумга муҳтож бўлган вақтда азбаройи ўша ифодаларнинг сақланганлиги учун ҳам шу қадар таҳрирга эҳтиёжлари бор эди. Бас, ҳар қавм азбаройи ҳар бир навъ товушини ёзиш учун бирор шака вазъ (жорий) қилдилар. Бас, бечора жадидлар кофир бўлмаганлар»⁸. Бу фикрлар гурунг фаолиятидан қарийб ўн йиллар аввал ёзилганига қарамай, аини янги имло масаласидан фойдаланиб, айрим жадид раҳбарлари ўртасига раҳна солиш учун ифво ва бўҳтонни кучайтирдилар. Чунки бундай бўҳтонлардан рус большевиклари тасарруфида бўлган Тошкент раҳбарлари (масалан, Ф. Колесов) ўзларининг босқинчилик сиёсатларини яшириш учун фойдаландилар. Фитрат кейинроқ бу воқеаларни эсларкан, «бир кеча «Чигатой гурунги»нинг мажлиси бўлган эди. Гурунг аъзолари томонидан ёзилган асарларни ўқиб, муҳокама қилмоқда эдик. Тошкентнинг энг катта ташкилотининг бирида турган бир ўртоқ винтовка кўтариб келиб, мажлисимизга бирдан кирди. «Чигатой гурунги»нинг мақсадини сўради. «Сиз динга қарши фикр

⁷ Зиё Саид, Танланган асарлар. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. — Б. 82.

⁸ «Шарқ юлдузи». — 1997. — 1 сон. — Б. 151.

тарқатар экансиз, Муҳаммад пайғамбарнинг меърожини инкор қилар экансиз» деб тафтишга киришди ва бизни мундақа йўлсиз ҳаракатлардан манъ қилиб кетди. Тузук, «*Чигатой гурунги*» бевосита сиёсат билан машғул бўлмоқни истамади, ёлғиз тил, имло, адабиёт билан шуғулланди... Агар сиз бу илмий тўғаракнинг аъзолари ўзбек миллатчилари эдилар, шунинг учун бу тўғарак (*давлатга*) қарши қурилган ташкилот эди» десангиз, нон орасидан кир изламакдан бошқа бир иш қилмаган бўлурсиз»⁹. Бундай иғво ва бўҳтонларга қарамай гурунгичилар ўз ниятларини амалга оширишга жиддий киришдилар. Бу ҳақда Чўлпоннинг эътирофлари ўринли. «*Чигатой гурунги*» асосини маҳкам қурганлиги ва чизиқни тўғри чизганлиги учун ўзи йўқ «бўлиб» кетса ҳам ўзбекнинг янги адабиётига порлоқ ва шарафлиқ саҳифалар очди ва очмоқда давом этади»¹⁰. Ана шу «шарафлиқ» саҳифалардан бири тил сиёсати эди. Гурунгнинг тил соҳасидаги фаолиятини чуқурроқ англаш учун Фитратнинг бевосита тилшунослик масалаларига бағишланган асарларига мурожаат қиламиз.

Дастлаб, «Тилимиз» мақоласида Алишер Навоий бошлаган тил озодлиги учун курашни давом эттириб, турк тилининг бой ва бахтсиз ҳолини англади: «Бир тилнинг бойлиги у тилдаги сўзларнинг кўплиги (*касрати калимат*), ундиршиш кенглиги (*вусъати иштиқоқ*), юсун тугаллиги (*мукаммалийяти қавоийиғ*) билан бўлур. Туркчада сўз кўплиги борми? Бу сўз бунда эмас, неча бир йил бурун орага чиқмиш дея Навоийнинг «*Муҳокамату-л-луғатайн*» отли китобидан ўз жавобини олмиш»¹¹. Дарҳақиқат, Алишер Навоий туркчанинг бойлиги хусусида юксак шойрона эҳтирос билан ёзган: «Турк алфозиға дағи мулоҳазани лозим кўрилди оламе назарга келди, ўн саккиз минг оламдин ортуқ анда зеб ва зийнат; ва сипеҳре табъға маълум бўлди — тўққуз фалақтин ортуқ онда фазл ва рифъат; махзане учради — дурлари кавокиб гавҳарларидин равшандароқ; ва гулшане йўлуқти — гуллари сипеҳр ахтаридин дураҳшандароқ; ҳарими атрофи эл оёғи етмакдин маъсун ва ажноси гаройиби пайр илғи тегмақтин маъмун»¹².

Фитрат бу олий фасоҳат билан айтилган таъриф замиридаги ҳақиқатни чуқур англагани учун ҳам: «Навоий китоби туркчанинг бойлигини очибгина билдира олмаса ҳам, туркчада сўз кўплигини у яхши биладир» деган эътироф билан Ҳазрат Навоий йўлини давом эттирди, яъни сўз ясалиши ва грамматик қонуниятлар устуворлиги жиҳатидан турк тилининг мукамал даражада шаклланган эканини

⁹ «Қизил Ўзбекистон». — 1929. — 15 сентябрь.

¹⁰ «Туркистон». — 1924. — 14 октябрь.

¹¹ «Ишгирокнион». — 1919. — 12 июнь.

¹² Алишер Навоий. *Муҳокамату-л-луғатайн*. // Асарлар. Ҷаннати томиқ. Т. XIV. — Т.: Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967. — Б. 119.

ҳам англигиб улгурди. Шунингдек, туркчанинг гўзал, тугал ва бойлигини кўрсатиш баробарида унинг бахтсизлигига сабаб бўлган омиллари бирма-бир таҳлил нигоҳида ўтказди. Улар орасида энг асосий унсурлардан бири — турк тилини бахтсизлик гирдобига тортиган нарса тақлиддир: «Дунё саҳнасида янгу тақлиднинг рўли ҳеч бир милаҳ биз турклар каби адо эта олмаганлар. Биз ҳайси биҳ милаҳнинг қайси бир нарсасига тақлид этмоқчи бўлсак, ўзимизнинг миллий руҳимизга қарамасдан тақлид этамиз»¹³. Шу тақлидчилик туфайли араб ва форс сўзларига кенг ўрин берилиши етмаганидай, тил қурилиши, грамматик қонуниятларни ҳам мана шу тариқа бегона бир тил қоидаларининг талаби билан бошқарилишига йўл қўйилган. Олим бу ҳолатни истамагани учун мустақил (ўз бошли) бир миллатнинг мустақил тили, ёзуви бўлишини истаб, бу йўлда «Чигатой гурунги» позициясини шундай ифода қилади: «Чигатой гурунги» атрофига тўпланган кишилар илгари сурган фикрлар шундай эди:

— тилимизнинг тугал, юксак, санъаткор бир адабиёти бор. Тилимизнинг адабийлиги арабийликда эмас, ўзигадир. Шуну тиргимзоқ керак!

— тилимизни ёт сўзлардан қўлдан келганча тозаломоқ керак;

— адабиётимизни юксалтмак учун бурунги санъаткор шоирларимизнинг ўлмаган ва ўлмас нарсаларидан фойдаланмоқ ҳам тараққий қилган улуслар томонидан орага солинган умумий асосларга эргашмоқ керакдир;

— тилимизнинг қоидаларини татарча ёхуд усмонлича қоида китобларидан эмас, тилимизнинг ўзидан олмоқ керак; — адабиёт ёзғучилиқ бўлгани учун ёзув қоидаларини, имлони ҳам тузатмак керак.

Мана шу беш асос чизиқ — имлодан шул мажлисда гапуришиб ўтди. Тилимизнинг қоидаларини тузмак, эски адабиётимиздан фойдаланмоқ учун улуг адибларимизни (кенг асарларини) йиғмоқ, халқ адабиётимизни ҳам халқ сўзларини тўпламоқ керак. Бунлар учун кўб воситаларга муҳтож бўламиз. Бу моддий воситаларга муҳтож бўлган «Чигатой гурунги» эмас, тилимиздир. Мана шу қурултойимиз шу тўғриларда бир қарорга келсун»¹⁴. Демак, 1921 йилнинг январида бўлиб ўтган имло масаласида Фитрат каби янги ислоҳ қилинган араб ёзуви тарафдорлари билан араб алифбосини ўзгартмай қабул қилмоқ керак, деган қарашлар (Мунаввар Қори) ўртасида баҳс кетди. Бундан ташқари Россия ҳудудидаги айрим турк қавмлари лотин ёзувида ўтиши муносабати билан (Ёкутистон, яъни саха турклари 1918 йилда лотин ёзувини қабул қилган) лотинлаштириш

¹³ «Иштирокиюв». — 1919. — 14 июль.

¹⁴ 1921 йил Тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. — Т.: 1929. — Б. 40.

деган муаммо ҳам кўтарилди. Бироқ «ҳозирги ҳарфларни тузатув ҳукукидагина сўз бўлсун» деган фикрга келиниб, лотин алифбосига ўтиш масаласига вақтинча нуқта қўйилди.

«Чигатой гурунги»нинг «Имло тўдаси» (Чўлпон, Элбек) аъзолари янги ислоҳ қилинган ёзув қоидаларини ҳам ишлаб чиқиб, уни имкон борича миллий заминда тараққий қилдириш ниятида бўлганлар. Бу ҳақда Элбек ёзади: «Тилимиз орасига қотишиб қолган ёт сўзларни ёзган чоғимизда ҳам бутунлай ўз товушларимиз билан ёзмағимиз керак»¹⁵. «Тўда»нинг наздида алифбо ислоҳи фақатгина савод чиқаришни енгилаштириш мақсадида амалга оширилган бир «компания» эмас, балки тилимизнинг тараққиёт шаклларида бири имло масаласи эканини чуқур англаб, унинг орфография ва орфоэпия қоидаларини ҳам яратиш зарурлигини англаган: «Бошқа элларнинг ёзув ва алифболарида кўрилган тартиб, интизом, қулайлик бизнинг ёзувимизда йўқ. Бошқаларнинг алифболари, ёзувлари тартибли, интизомли, қулай. Бизники тартибсиз, бузуқ ҳам қийин»¹⁶. Шу каби масалалар ечимида шак-шубҳасиз «Чигатой гурунги» жиддий фаолият кўрсатди. Бу ҳақда япон туркшуноси: «Чигатой гурунги» Туркистонда тил нуқтаи назаридан ...бир пайтлар гулаб-яшнаган чигатой тилини янгидан агабий тил сифатида қайта тикламоқчи бўлдики, форс тили Урта Осиё турклари орасига XIV асрдан XIX асрга қадар қандай мавқега эга бўлган бўлса, шундай мавқеъни эгаллашни режалаштирдилар... Туркистон мусулмон раҳбарлари мухтор ҳокимият учун тинмай кураш олиб борган бир пайтда «Чигатой гурунги» Туркистон миллий маданиятини барпо этиш учун курашди, деб айтсак хато бўлмайди»¹⁷. Шундай қилиб, «Чигатой гурунги» зўрлик билан тарқатиб юборилганига қарамай, унинг аъзолари ўртасида ният қилган вазифаларни бир жиҳатдан удалашга улгурган эдилар. Иккинчи жиҳатдан, уларнинг бошқа программ талаблари гурунг аъзоларини турли хил расмий идоралардаги фаолиятларида давом этган.

Абдурауф Фитрат мана шундай қарашлар билан тилшунослик илмига кириб келди. Қатор мақола ва тадқиқотлар яратдики, ўзбек ва тожик тилшунослиги фанининг 20–30-йилларидаги тараққиёти бевосита унинг бу соҳадаги фаолияти билан боғлиқ.

*IV Uluslararası Türk Dili Kurultayı.
İzmir – Çaşma, 2002. Evlul.*

«Тил ва агабиёт таълими» — 2006. — 4 сон.

¹⁵ Элбек. Ёзув йўллари. — Т.: 1921. — Б. 29.

¹⁶ Элбек. Кўрсатилган асар.

¹⁷ Hisao Komatsu. 20. Yüzyıl başlarında Orta Asyada Türkçilik ve Devrim Hareketleri. - Ankara: 1993. - S. 41.

**“ЧИҒАТОЙ ГУРУНГИ” GA
ТИЛ ВА ИМЛО МУАММОЛАРИ**

Марказий Осиёда XX аср бошларида кечган ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик йўлидаги курашнинг жадидчилик, мухториятчилик ва истиқлолчилик каби шаклларида ҳаракат қилгани бугун жаҳон олимлари томонидан тан олинган ҳодисадир. Бу оламшумул ҳаракатнинг вужудга келиш сабаблари, шаклланиши, ижтимоий-маърифий асослари ҳақида илм такомилга хизмат қиладиган мулоҳазалар айтилди ва айтилмоқда. Бироқ ушбу ҳаракатнинг фаолиятини кўпгина мутахассислар шўролар даврига қадар давом этган деб талқин қилади ва тўнтаришдан кейин бу ҳаракатларнинг аксарияти барҳам топгани қайд этилади. Аслида 1917–29 йиллар (гарчи нолегал бўлса ҳам) жадидчилик ва жадид адабиётининг энг сермаҳсул даврларидан бири бўлган. 1905–17 йиллардаги адабий орзуларнинг аксарияти шу даврда рўёбга чиқа бошлаган эди.

Жадидчиликнинг тўнтаришдан кейинги ҳаракат шаклларида бири бўлган «Чигатой гурунги» ҳақидаги фикр-мулоҳазалар 1990-йилларгача жуда ҳам мунозарали, аксарияти бир хил йўналишда унинг «пантуркистик» ва «буржуа-миллатчи» ташкилот бўлганини таъкидлаш билан чекланилган эди. Ёки айрим олимлар унинг аҳамиятини камситиб, бундай йирик маданий-маърифий-илмий ҳодисага адабий тўғрақ доирасидагина муносабат билдириш тарафдори эдилар. «Гурунг»нинг моҳиятини чуқурроқ англаш мақсадида ушбу ташкилот вужудга келишида асос бўлган ҳодисалар, унинг номланиш сабаблари ва фаолият йўналишига, шунингдек, бу ташкилотнинг адабий нашрларига ҳамда тил ва имло масалаларига муносабатини ўрганиш зарурати туғилади.

1918–1920 йилларда фаолият кўрсатган «Чигатой гурунги» Туркистон мухторияти ва Бухоро жадидларининг қўзғолончилик ҳаракатлари муваффақиятсизликка учрагандан кейин, Фитрат раҳбарлигида Тошкентда ташкилотди. Бу вақт шўролар тарихига «Колесов юриши» номи билан киритилган, аслида Бухоро жадидларининг жиддий сиёсий курашига айланган 1918 йилнинг март воқеалари маълум маънода Бухоро жадидларининг руҳини тушириб юборган эди. Улар Тошкентда муҳожирликда ҳаракат қилишга мажбур бўлганларида, коммунистик фирқанинг Тошкент раҳбарлари Бухоро жадидларини зўрлаб мазкур партияга тортқилаш ҳаракатида эдилар. Бир томондан, мазкур фирқанинг Бухоро шўъбаси сифатида ҳаракат қилишга мажбур этилган бўлсалар, иккинчи томондан,

умумхалқ манфаати йўлида турли хил маданий қурилмалар ташкил этиш орқали истиқлолчилик ҳаракатини давом эттирмоқчи бўлдилар. Айтиш керакки, бу вақтда турли сиёсий фирқа ва уюшмалар мавжуд бўлса-да, ўз фаолиятини маданий-маърифий ва илмий-бадиий мақсадга йўналтирган бўлса ҳам кенг миқёсда фаолият кўрсатган ягона ташкилот «Чигатой гурунги» бўлди.

Жади́дчиликнинг ҳаракат шаклларида бири 1918–1920 йилларда фаолият кўрсатган «Чигатой гурунги» бўлиб, у Тошкентда «сиёсатта аралашмаслик шарти билан» ташкил топди. Бу воқеаларни «Ўрта Осиёда мустақил турк-мусулмон давлати қурилиши учун стратегик изланишлар» деб изоҳлайди Зиё Кўкал¹. Фитрат 1917 йилда Самарқандда «Хуррият» газетасига муҳаррирлик қилиш баробарида, *Туркистон театри, мусиқий ва адабиёт дастаси* тузган ва бу тўғрарак «Чигатой гурунги» учун тайёргарлик вазифасини ўтаган, гурунг фаолиятининг дастлабки нуқтаси ана шу ердан бошлангани хорижий олимлар томонидан тўғри қайд этилади².

Ушбу ташкилотнинг номланиши билан боғлиқ бўлган истилоҳларга эътибор қаратганда, *чигатой ҳудуди, чигатой улуси, чигатой тили, чигатой адабиёти* каби атамалар XIII асрдан бошлаб мавжуд бўлгани, илмий терминологияда ҳам уларнинг учраб туриши фактига дуч келамиз. Шу маънода гурунг ташкилотчиси Фитрат 1929 йилда ёзган «Чигатой адабиёти» деб номланган мақолада шундай мулоҳаза қилади: «*Ўрта Осиё турк адабиётининг Чигатой адабиёти деб аталиши Чингиз ўғли Чигатойга нисбати биландир. 1224 йилда Чингизхон томонидан бир қурултой чақирилиб, ўлкаси ўғилларига тақсим қилинган эди*». Мақолада Фитрат *чигатой адабиёти* атамаси ёлғиз XIII асрдан кейинги адабиётга эмас, балки *чигатой ҳудуди* деб ном олган Марказий Осиё туркларининг ўз заминида яратилган ва энг қадимги даврлардан мавжуд бўлган маънавий меросга нисбатан ишлатилганини эслатади.

«Чигатой гурунги» Марказий Осиёнинг туб ер эгалари бўлган турк маданияти, адабиёти, санъати, тили, имлоси, тарихи ва бошқа соҳаларни жиддий ўрганишга киришган. Ташкилотга ном танлашда Фитрат, биринчидан, соф туркча атамалар орқали иш кўришни, иккинчидан, Марказий Осиё туркларига дахлдор бўлган меросни ўрганишга эътибор қаратган. Бу ўринда буюк Туронзаминнинг Марказий Осиё

¹ Ziya Gökalp. Rusya'daki Türkler ne yapmalı? // Yeni Mecmua. - 1918. 4 Nisan. - No. 38. - S. 233-235.

² Allworth E. Uzbek Literari Politics. - The Hague: 1964. - S. 113; Bennigsen A. / Lemercier-Quelquejay Ch. La presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920. - Paris-La Haye: 1964. - S. 174 -175; Carrere H. d'Encausse. Islam and Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia. - London: 1988; Komatsu H. 20.Yüzyıl başlarında Orta Asyada Türkçülük ve Devrim Hareketleri. - Ankara: 1993. - S. 33, 69.

қисми тарихда «Чигатой ҳудуди» деб юритилгани сабабли ушбу рамзий номни қабул қилинганини ҳам англаш мумкин. «Гурунг» сўзига синоним сифатида «кенгаш», «мажлис» ёки «ташкилот» сўзларини ҳам қўллаши мумкин бўлгани ҳолда, Фитрат бу арабча атамалардан имкон қадар нари турди³.

«Чигатой гурунги» Тошкентда 1918 йилнинг ноябридан 1921 йилнинг 10 январига қадар иш олиб борди. Бу ҳақда проф. Заки Валидий Тўрон шундай ёзади: «Ўзбекистонда бир қанча театр ва маданият ташкилот бўлган «тўда»лар бор эди. Булардан «Темур», «Турон», «Изчи», «Турк кучи» номли тўда ва шўьбалар жуда машҳур эдилар. Фақат рус ҳукумати буларни манъ қилди. 1921 йилдан «Чигатой гурунги» ҳам таъқиқланди». «Чигатой гурунги» Низомидан маълумки, гурунг бир неча шўьбалардан иборат бўлиб, улар давр истилоҳига кўра тўдалар деб аталган. Тил ва имло тўдаси, Адабиёт тўдаси, Мусиқий ва театр тўдаси ва бошқалар.

1919 йилнинг бошлариданоқ жиддий фаолият кўрсата бошлаган тўдалардан бири Тил ва имло шўьбаси бўлиб, унга Чўлпон ва Элбек раҳбарлик қилган. Фитратнинг «Тилимиз» мақоласида ушбу тўданинг дастурий йўналиши белгилаб берилган. Элбек, Ашуралн Зоҳирий, Шокиржон Раҳимий, Қайом Рамазон, Фози Юнус, Шорасул Зуннун каби олимларнинг тилшуносликка доир ишлари Тил ва имло тўдаси дастури бўйича бажарилган. «Она тили» дарслиги (1918), Фитратнинг «Тилимиз» мақоласи (1919), «Ўзбек тили қондалари тўғрисида бир тажриба. Сарф» (1 китоб) ва «Наҳв» (2 китоб) ва 1927 йилдаги тилшунослик бўйича жамоа тадқиқоти «Ўзбекча тил сабоқлиги»га тўда фаолиятининг амалий натижаси сифатида қараш мумкин.

Гурунг аъзолари 1919 йилда араб алифбосини ислоҳ қилган ҳолда янги алифбо яратишга интилдилар. 1921 йилнинг январидан ўтказилган Тил ва имло қурултойи бевосита «Чигатой гурунги»нинг раҳбарлигида ўтди, Чўлпон қурултой ишида гурунг вакили сифатида қатнашди⁴.

Фитрат томонидан тузилган «Ёш бухороилар партиясининг ислоҳот лойиҳаси» (1917, ноябр)да ҳам гурунг мундарижасининг айрим жиҳатлари акс этган эди. Тошкентга келгандан сўнг ёзилган «Бухоро қўшинларига» (ўзбек тилида) ва «Бухоронинг мазлум халқига» (форс тилида) каби хитобномаларда (1918, май) ҳам «гурунг»нинг мақсадига яқин келадиган ниятлар халққа ошкор қилинган эди. Фитрат

³ Fitrat. Cugatay Edebiyati / Qizil Qalam. – Ö.: 1928. 1 kitab. Туркиядаги айрим нашрларда туркча «гурунг» сўзини арабча «мажлис» орқали таржима қилиб берганлар. Бу ҳақда қаранг: Hisao Komatsu. 20. Yüzyıl başlarında Orta Asyada Türkçülük ve Devrim Hareketleri. - Ankara: 1993. – S. 30-41.

⁴ Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Toğan. Bugünkü Türklü Türkistan ve Yakın Tarihi. Cild I. 2. Baskı. – İstanbul: 1981. – S. 354.

⁵ Ozbek Til va Imlo qurultayining chiqargan qararlari. – T.: Turkistan Cumhuriyatining Davlat nasriyati, 1922. – S.35-43.

Тошкентда истиқлолчи адиб ва олимлар иштирокида сиёсий ташкилот тузилиши учун рухсат олишга эриша олмайди, гарчи Тошкент шаҳар ижроқўми раиси Колесов амирга қарши курашда ёш бухороилар билан ҳамкорлик қилган бўлса ҳам бундай миллатпарвар ташкилот тузилишининг оқибатини яхши англаган эди. Шунинг учун ҳам расмий доиралар, жумладан, Тошкент шаҳар совети гурунг тузилишига «сиёсатга аралашмаслик шarti билан» рози бўлади.

Шу ўринда айрим мутахассислар, хусусан, ғарб олимлари А.Вамбери ва унга таянган Убайдуллин «Ўрта Осиё эли ҳам тили ўртаосиёлилар томонидан «чигатой» аталмади. Бу исм уларга эронилар томонидан берилган» деган фикрни олиб чиққанлари учун Фитрат, аввало, Навоий, Лutfий, Мажлисий асарларидан мисоллар келтириб, айни Марказий Осиёдаги турклар ҳам ўз юртларини, тили ва элини чигатой аталганини эслатади. Ушбу мақолада Фитрат *чигатой адабиёти* атамаси ёлғиз XIII асрдан кейинги адабиётга эмас, балки *Чигатой ҳуғуғи* деб ном олган Марказий Осиё туркларининг ўз заминида яратилган ва энг қадимги даврлардан мавжуд бўлган маънавий меросга нисбатан ишлатилганини эслатади.

Проф. Наим Каримов гурунгниң Ўзбекистонда илк ёзувчилар уюшмаси сифатида фасолият кўрсатганига эътибор қаратади⁶. Унга дастлабки тилшунослик тадқиқотлари билан машғул бўлган илмий ташкилот деб ҳам қаралади⁷. Шунингдек, гурунгчилар 1919 йилда араб алифбосини ислоҳ қилган ҳолда янги алифбо яратишга интилдилар, 1921 йилнинг январида ўтказилган Тил ва имло қурултойи бевосита «Чигатой гурунги»нинг ташкилотчилигида ўтди, Чўлпон қурултой ишида гурунг вакили сифатида қатнашди⁸.

«Чигатой гурунги» тарих соҳасидаги ишни манбашуносликдан бошлади. Чунки 1919 йилда Туркистон АССР ва Туркистон ўлкаси мусулмон бюроси маҳаллий халқ маданий меросини тўплаб ўрганиш ҳақида қарор қабул қилди ва бу ишни амалга ошириш учун Назир Тўрақулов, Лазиз Азиззода ва Фитратдан иборат ҳайъат тузилди. Гурунг аъзоларининг Фарғона водийси, Бухоро ва Самарқандга қилган илмий сафарлари, Бухородан Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки ажам» асари қўлёзмаси ва «Амир Темурдан болаларининг набираси Акбаршоҳга қадар ўтган Темур болаларининг расмлари қўлга киритилиб» Тошкентга келтирилди⁹. Фитрат кейинроқ Бухоро Маориф ишлари халқ

⁶ Каримов Н. Ўзбекистонда адабий ҳаракатлар. // ЎзАС. — 1995. — 20 январь.

⁷ Усмонов О. Фитрат ва «Чигатой гурунги». // Ўзбек тили ва адабиёти. — 1995. — 4 сон.

⁸ Ўзбек Тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. — Т.: Туркистон Жумҳуриятининг Давлат нашриёти, 1922. — Б.35—43.

⁹ Раҳимий Ш. Ўзгаришдан илгариги ерли халқлар орасида ўлкани таниш. // Қизил Ўзбекистон. — 1924. — 19 сон.

нозири вазифасини ўтаётганда унинг талаби билан яратилган «Бухоро арки тарихи», «Бухоро инқилоби тарихига материаллар» каби асарлар гурунг дастури доирасида режалаштирилган бўлиб, имконият туғилиши билан бу хайрли ишга киришилган эди. 1926 йилда нашр қилинган Бўлот Солиевнинг «Ўрта Осиё тарихи» ҳам «Чигатой гурунги» томонидан режалаштирилган ишлардан бири бўлиб, 1921 йилги илмий сафарда Фитрат билан бирликда Бўлот Солиев ва Ўктам қатнашган эди.

Гурунгнинг энг катта хизмати, шубҳасиз, адабиёт соҳасида бўлди. Адабий меросни тўплаш ва нашр қилиш ишлари билан чекланмаган гурунгчилар илмий тадқиқот ишларидан тортиб то маориф тизими учун янги услубдаги дарслик ва қўлланмалар яратишгача кенг фаолият майдонига киришдилар. Бу йўналишда адабиётшуносликнинг мавжуд барча соҳаларида, жумладан, адабиёт назарияси, тарихи, адабий танқид, матншунослик ва манбашунослик бўйича қатор тадқиқотлар яратилди. Биргина 1919 йилда нашр қилинган «Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри» рисоласи¹⁰ ҳам гарчи Фитратнинг халқ дорилфунунидаги фаолияти билан боғлиқ бўлса ҳам аслида гурунгнинг дастурий йўналишидан келиб чиқиб бу рисолага қўл урилган эди¹¹.

Бадий адабиётнинг шеърят, наср ва драма соҳалари бўйича ижодий ишга жиддий киришилиб, айниқса, шеърят ва драмада эътиборли асарлар эълон қилинди. Бу жиҳатдан Фитрат, Чўлпон, Элбек ва Боту қаламига мансуб «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) тўплами, биргина Фитратнинг «Темур сағанаси», «Ўғузхон», «Абу Муслим» ва «Қон» сингари пьесалари амалий жавобдир. Табиийки, драматик асарларнинг саҳнага қўйилиши билан боғлиқ ҳолда, «Чигатой гурунги»нинг санъат тўдаси фаолияти юзага чиқиб қолмади. Улар юқорида Заки Валидий Тўғон тилга олган «тўда»лар орқали намойиш этилди ва бу «тўда»ларнинг манъ этилиши билан уларнинг фаолияти тўхтаб қолмай янги-янги ҳаракат шаклларига эга бўлдилар. Гурунг аъзоларининг мусиқа тарихини яратишдаги фаолиятлари ҳам эътиборга моликдир. «Шашмақом»ни ўрганиш, уни нотага кўчириш ишларига бастакорларни, ҳатто рус композиторлари (масалан, Успенский)ни жалб қилдилар. Кейинроқ Фитрат томонидан Бухорода очилган «Шарқ мусиқа мактаби» (1921), «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» асари (1926) гурунг дастурига кирган ишлардан экани Фитрат фаолиятини изчил кузатганда аниқроқ кўринади.

«Чигатой гурунги» фақат маданий қурилиш ишларида қатнашадими ёки унинг сиёсий фаолияти чеклангани учун

¹⁰ Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри. — Т.: Мусулмон Илтироқиюн фирқаларининг ўлка бюроси ҳузуридаги нашриёт шўъбаси, 1919.

¹¹ Бу ҳақда қараг: Ҳ. Болтабоев. Фитратнинг номшум рисоласи. 7 Туркистон. — 1996. — 21 ноябрь.

бу соҳага аралашшига журъат қила олмадим? деган табиий савол туғилиши мумкин. Жадиҳчиликнинг умумий табиатидан келиб чиқиб, улар қўзғолонлар ва тўнтариш орқали эмас, балки ислоҳот йўлидан борганлигини унутмаган ҳолда, «гурунг»нинг сиёсатга аралашгани ҳам билвосита тил сиёсати, адабий сиёсат каби шаклларда амалга оширилган. Улар ўзларининг сиёсий платформасини митинг ва намойишларда шаклида эмас, балки бадиий асарлар таркибида эълон қилдилар. Ватан озодлиги йўлидаги истиқлолчилик адабиёти, айтиш мумкинки, айтиш 1918—1923 йилларда энг юксакликка кўтарилгани адабиётимиз тарихидан маълум.

«Чигатой гурунги»нинг ношири афкори, яъни органи бўлганми? деган саволга жавоб излаш баробарида, дастлаб гурунгчиларнинг «Иштирокиюн» газетасидаги фаолияти, сўнгра мухожирликда, Бухоро комфирқасининг «Қутилиш», «Учқун» каби газеталаридан, ниҳоят, «Тонг» журналичан фойдаланганининг гувоҳи бўламиз. Зиё Саиднинг маълумотида кўра, бевосита «Чигатой гурунги» номи билан эълон қилинган журналнинг 1 сони эълон қилиниши биланоқ тўхтатиб қўйилганига қарамай, у мантқан «Тонг»да давом этди¹².

«Чигатой гурунги»нинг тўхтатиб қўйилиши вақти ҳам турли манбаларда турлича кўрсатилади. Бу ўринда, бизнингча, Элбекнинг юқорида тилга олинган мақоласи эътиборли. Унда айтилишича, 1921 йил 10 январдан «Ўзбек билан ҳайъати» иш бошлаган ва бу ҳайъат «Ўзбекнинг бутун илмий ишларини қарағучи ва қурултой ишларини амалга ошируғучи бўлиб қоладир»¹³. Қурултой ҳужжатларида эса, Маориф комиссари Ш. Аҳмадиевнинг таклифи билан уч киши (Чўлпон, Элбек ва Вадул Маҳмуд) иштироки билан ҳайъат тузилган эди (бу вақтда Фитрат Бухорога ишга ўтгани маълум), дейилади¹⁴. Демак, қурултой гурунг фаолиятидаги энг сўнгги расмий тадбирлардан бири бўлган.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, «Чигатой гурунги» Тошкентда 1918 йилнинг расман ноябрдан 1921 йилнинг 10 январига қадар фаолият кўрсатди. Гарчанд унга «сиёсатга аралашмаслик» шарти билан илмий йўлида тил сиёсати, адабий сиёсатдан фойдаланди ва ўз даврида энг самарали ташкилотлардан бирига айланди. «Чигатой гурунги» кичик бир адабий тўғарак эмас, балки йирик бир илмий-адабий ташкилотга айлангани унинг серқирра фаолиятидан ҳам

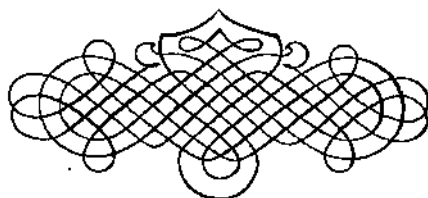
¹² Зиё Саид. Ўзбек вақтдан матбуоти тарихи учун материаллар. / Танланган асарлар. — Т.: Фан, 1974. — Б.25—33.

¹³ Элбек. Ўзбек билан ҳайъатининг тузилиши ва ишлаган ишлари. // Ўнқилоб. — 1922. — 10 сон.

¹⁴ Ўзбек Тил ва имло қурултойининг чиқарган қарорлари. — Т.: Туркистон Жумҳуриятининг Давлат нашриёти, 1922. — Б.35—43.

маълум. Гурунг бошлаган фаолият кейинчалик Ўзбек билим ҳайъати, Ўзбекларни ўрганиш қўмитаси, Ёзувчилар уюшмаси, Маданий қурилиш институти каби расмий ташкилотлар томонидан давом эттирилди. Гарчи «Чигатой гурунги» ташкилоти расман тўхтатиб қўйилганига қарамай, унинг аъзолари то 1937 йил қатаронига қадар унинг дастурига содиқ қолдилар ва ўзларининг адабий-бадий-илмий фаолиятида гурунгда режалаштирган ниятларни амалга оширишга ҳаракат қилдилар.

*V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı.
Bildiri Özetleri. – Ankara. - 2004, 20-26 Eylül. – S. 20-22.*

ХОРИЖИЙ ҲАМКАСБЛАР ТОРТИҒИ**ХОРИЖИЙ ФИТРАТШУНОСЛИҚДАН ЛАВҲАЛАР***

Йигирманчи аср янги ўзбек адабиётининг тамал тошини қўйган Бехбудий, Фитрат, Қодирий ва Чўлпон сингари улуғ адиб ва олимлар фаолияти шўро даврида ҳар қанча "бекитиқ"ларга қарамай ўз давридаёқ хорижий олимларнинг эътиборини тортиб улгурган эди. Айниқса, Фитрат ижодининг илк босқичига мансуб "Сайҳа", "Мунозара", "Сайёҳи ҳинди" каби асарлари, ўзбек адабиёти, санъати тарихи ҳамда назариясига доир ишлари хорижий олимларнинг диққат марказида бўлган. Улар ўзларининг тадқиқотларида Фитрат асарларининг кўп жиҳатларини ўрганганлар, айрим қирралари ҳақида тадқиқот ва мақолалар яратганлар.

Абдурауф Фитратнинг 1909-14 йиллар Истанбулда таҳсил муносабати билан бўлиши туфайли у ҳақдаги хориждаги илк маълумотлар ҳам Истанбул матбуотида эълон қилинди. 1910-йиллар Бухоронинг аҳволи ҳақида қатор мақолалар эълон қилган Ғиёсиддин Ҳасаний "Ҳожи Абдурауфни Бухородаги "мактабчилик ҳаракатларининг фаол аъзоларидан бири сифатида ҳамда "Тарбияти атфол" ва унинг хорижий шўбаси "Таъмими маориф жамияти"нинг қурувчиларидан" бири сифатида тилга олади¹. Маълумки, Фитрат Бухоро жумҳуриятида халқ нозир сифатида фаолият кўрсатаркан, Германияга 70 талаба юбориб, уларни турли хил ўқув юртларида маълумот олишлари учун шароит ҳозирлаган эди. Бу ёшлар Оврупаннинг марказига тараққий этган бир мамлакатда ўз тилларини унутиб, олмон тилига шўнғиб кетмаганлар. Архив материалиларининг гувоҳлик беришича, улар учун Берлинга алоҳида масжид қуриб берилган, ўз тилларида адабиёт тўғрақлари уюштирилган. Бухоро Миллий ҳукумати бундай ёшларнинг адабиёт соҳасидаги машқлари учун 1923 йили март ойида бошлаб алоҳида "Учкун" номли журнал ҳам ташкил этиб берган экан. Мана шу ёшлар ўша йиллари Чўлпон ва Фитрат асарларини ўз тилимизда Берлинга бир неча марта нашр этганлар². Фитратнинг "Ҳинд ихтилолчилари" драмаси ҳам дастлаб Берлинда нашр этилгани ва асарга олмон адабиётшуносларининг эътибори тортилгани бу фикрнинг гувоҳидир³. 20-йилларнинг охирида Берлинда Мустафо

* «Хорижда фитратшунослик» мақоласидаги айрим маълумотлар тузатилиб, тўлдирилишлар билан ушбу китобга киритилди.

¹ Hasan G. Buhara'da Intibah. // Sirat-i Mustakim. - 1326. C. 5. S. 117; Hasan G. Buhara ahvaline dair. // Sirat-i Mustakim. - 1326. C. 5. S. 126. - S. 345-346.

² Кўчирма ушбу манба бўйича келтирилади: Исмагулла Х. Чўлпон ва жаҳон. // Turkistan'da Yenilik Hareketleri ve Intilaller. 1900-1924. - Naqsh, 2001. - S. 236.

³ Ҳинд ихтилолчилари. Беш пардалик фожиа театру. - Берлин: Муҳаррири ва ношири бухороли Абдурауф Фитрат, 1923. - 90 б. Қайта нашри (Валл Қайомхон ва Анна фон Сабани муҳарририликда). - Верлаг, 1944. - 79 б.

Чўқай томонидан "Ёш Туркистон" (1929–1939) нашр этила бошлади. Унинг саҳифаларида Туркистоннинг маданий тарихига оид кўплаб мақолалар ва туркистонли адибларнинг асарлари ўрин олган. Ушбу нашрда Фитратнинг "Миррих юлдузига" шеъри берилиш билан бирга "Юқоридаги шеърни шоир Фитрат "миллат" ва "миллий руҳ"нинг қийматини таниб юрган чоғда ёзган эди... Фитрат бизлар учун бир туркистонли шоирдир. Унинг қийматли шеърлари учун мажмуамизнинг саҳифалари ҳар доим очиқдир" деган изоҳ берилган⁴. Мазкур журналдаги "Миллий туйғу ва миллий руҳ ўлдирилмас" номли имзосиз мақолада "А. Бойтурсун, М. Давлат, М. Жумабой Туркистон далаларида, А. Фитрат, А. Чўлпон ва бошқалар Туркистон шаҳарларида асрий Туркистон турк адабий тилини тайёрламоқда эдилар" деган қайдни учратамиз⁵. Журнал муҳаррири Мустафо Чўқай ўғлининг "Туркистон миллий адабиёти ҳақида француз мажмуаси нима дейди?" мақоласи Парижда чиқадиган "Ле Моис" журнаlining 1931 йил 5 сонида "Туркистон адабиётида шеър" рукни билан Фитрат, Чўлпон, Боту ва Элбекнинг "Ўзбек ёш шоирлари" (1922) тўпламидаги шеърларидан намуналар берилиши муносабати билан ёзилган. Мақолада туркистонли бу шоирлар ижодидаги миллий руҳ, янги вазн ва таъсирчан фикрлар қувватланади⁶. Шунингдек, Мустафо Чўқайнинг мазкур мажмуада берилган "Бухоро инқилоби" (1931), "Туркистон ва Бухорони, йўқса тўғридан-тўғри Туркистонми?" (1932), "Жадидчилик қутқуси" (1935), "Қайғу ва ҳасрат мамлакати" (1937) мақолаларида ҳам Фитрат фаолиятининг у ёки бу қирралари қаламга олинган⁷. Шунингдек, Мустафо Чўқайнинг машҳур асари "Туркистон шўролар остида" китобининг алоҳида саҳифаларида ҳам Фитратнинг жадидчилик фаолияти, адабий-бадий ижодига оид кузатишлар мавжуд⁸.

1913–14 йиллар давомида Туркистонда бўлган 1925 йилдан Истанбул университети профессори Аҳмад Заки Валидий Тўғон (1890–1970) "Туркистон тарихи" (1939), "Бугунги туркэли: Туркистон ва яқин тарихи" (Истанбул, 1947, 1981) ва "Хотиралар" (Истанбул, 1969; Москва, 1987) китобларида Фитратнинг адиблик ва жадидчилик фаолиятига кенг тўхталган ва унга ўз даврининг энг фаол маърифатчи адиблари қаторида баҳо берган. Муаллиф "Бугунги туркэли:

⁴ Фитрат. Миррих юлдузига. // Ёш Туркистон. – 1930. – 7–8 сон. – Б. 35.

⁵ Кўчирма ушбу асардан олинди: Фатма Ачиқ. «Ёш Туркистон» журнали тарихий-адабий манба сифатида. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореферати. – Т.: 2002. – Б. 16.

⁶ Mustafa Çokay. Türkistan Millî Edebiyatı Hakkında Fransız Mecmuası Nime Diyedir? // Yapı Türkistan. – 1931. Temmuz. No. 20. – S. 23-26.

⁷ Қаранг: Abdülvahab Kara. Türkistan Ateşi. Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi. – İstanbul, Da Yayınçılık, 2002. – S. 348-357.

⁸ Мустафо Чокай-оглы. Туркестан под властью советов. К характеристике диктатуре пролетариата. – Париж: Издание «Яш Туркестан», 1935.

Туркистон ва яқин тарихи" асарининг "Ерли туркларда сиёсий ташкилот" бобида шундай ёзади: "1910 йили Бухорода мударрис Ҳожи Рафий, Мирзо Абдулвоҳид, Ҳамидхўжа Меҳрий, Аҳмаджон Маҳдум, Усмонхўжа ва Мукаммалиддин Маҳдум кабилар "Тарбияти ашвол" жамияти қурдилар. Бу жамият Истанбулда бир шўъба очароқ, 1911 йили 15, 1912 йилда 30 талабани ўқишга юборди. Бу шўъба "Бухорода таъмили маориф жамияти" номи билан расмий бир жамият шаклини олди. 1910 йили Эрон йўли билан Истанбулга келган шоир Фитрат ила Муқимиддин ва Русия билан келган Усмонхўжа, гулжали Абдулазиз, Соғиқ Ашурўғли бу жамиятнинг қурувчиларидан эдилар. Фитрат Истанбулда форсча "Мунозара", "Сайёҳи ҳинди" опли танқидий ва ҳажвий асарларни нашр қилдирди"⁹.

Мазкур асарнинг "Бухоро халқ жумҳурияти" бобида Фитратнинг Бухорода Халқ нозир сифатидаги фаолияти ҳақида сўз юритилар экан, унинг маориф тизимини яхшилаш юзасидан олиб борган ишлари ҳақида тўхталиб, Эски Бухоро мадрасалари ҳақидаги "Баёноти сайёҳи ҳинди" асарига ишорат беради. Тадқиқотнинг "Янги ўзбек адабиёти" бобида эса, "Мунозара"нинг Ҳожи Муъин таржимаси, "Або Муслим", "Чин севиш", "Ҳинд ихтилолчилари", "Ўғузхон", "Темир сағанаси", "Абулфайзхон" каби асарлари ўзбек театрининг шаклланишида адабий манба бўлгани айтилади. Шунингдек, Фитратнинг ижтимоий аҳамиятга молик асарлари сифатида "Нажот" ("Раҳбари нажот" назарда тутилган – Ҳ. Б.), "Ойила" тилга олинмиши баробарида, "Мунозара" ва "Сайёҳи ҳинди"даги "ҳажвий ва танқидий ёзувлари нафақат, Туркистон, балки Афғонистонда-да маъруф бўлган"ини қайд этади. Мазкур китобнинг "Илмий жамиятлар, кутубхона ва музейлар, янги илмий ва маданий қувватлар" бобида Фитратнинг тарих, адабиёт ва тилга оид асарларидан, Навоийнинг баъзи асарлари ва ўзбекча сарф ва наҳв китоблари нашр этилганини баён қилади. Сўнгра "ўзбек илмий муассасаларининг маркази бўлган 1928 йил бошида 171 аъзони бирлаштирган "Давлат илмий шўроси" таркибига Отажон Ҳошим (раис), Сирпов (раис муовини), проф. Терлесковский, Арбузов, Иванов, Миркулович, проф. Титов, проф. Силшханович, Фролов, шоир Фитрат, Азизов, Талишқин каби 12 шўро аъзоларидан, фақат уч киши туркий миллатга мансуб эди. Бу муассаса ижтимоий тарбия, техник илмлар, сиёсий билимлар, илмий усул каби шўъбалардан иборат бўлиб, уларнинг раислари рус миллатига мансуб" экани таассуф билан қайд этилган. Мазкур бобнинг "Театр ва мусиқий" фаслида эса, "инқилобдан сўнгра Тошкентда ташкил этилган "Чигатой гурунги" ўзбек театрчилигининг инкишофига кўл ёрдам берди. Бу жиҳатдан Фитрат "Абу Муслим" (5

⁹ Ord. Prof. Dr. A. Zeki Velidi Toğan. Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi. Cild 1. 2. Baskı. – İstanbul: 1981. – S. 354.

пардалик), "Чин севиш" (5 пардалик), "Ҳинг ихтилолчилари" (6 пардалик), "Ўғузхон" (1 пардалик), "Темур сағанаси" (1 пардалик) каби йирик ва кичик ҳажмли пьеса ҳамда драмалар ёзди. "Ҳинг ихтилолчилари" ва "Темур сағанаси" сахнага қўйиларкан, томошабинлар кўзёшлари билан театрни тарқ этдилар. Фақат бу асарларнинг ҳаммаси ҳукумат томонидан манъ қилинди... Сўнги пайтларда рағбат кўрган асарлардан Чўлпоннинг ўзбек тарихини ёритган "Пўлат" ("Ёрқиной" назарда тутилган. — Ҳ. Б.) номли 6 пардалик драмаси, Фитратнинг ер ислоҳоти вақтини мавзу эшган "Арслон" номли уч пардалик асари ва яна ўзбек тарихидан "Абулфайзхон" номида 5 пардалик асаридир" каби ёзувларни ўқиймиз. Ушбу тадқиқотнинг "Панисломизм, пантуранизм, пантуркизм" фаслида "Туркистонда турк сиёсий бирлиги фикрига муориз чиққанлар, шу жумладан, ўзбек муҳаррири Фитрат ва қозонилардан Олимжон Иброҳим ва Жамолиддин Валидий" деган қайдга дуч келамиз.

Туркистон тарихини яна бир қатор қоронғу жиҳатларини ёритган маъруз олимнинг "Хотиралар"и ҳисобланади. Бу мемуар асар биринчи тадқиқотни мантиқан тўлдиради, унга тарихийлик тамойиллари туфайли кирмай қолган қимматли маълумотлар ушбу хотираларда акс этган¹⁰. Кўринадики, ўзи бошқирд миллатига мансуб бўлган, 1916 йилдан мусулмон халқларининг вакили сифатида Россия давлат думасида иштирок этган, 1920 йилдан Бошқирдистон давлати бошлиғи сифатида фаолият кўрсатган Заки Валидий Тўғоннинг "Берунийнинг дунё ҳақидаги тасавури"¹¹, "Умумий турк тарихига кириш"¹² каби қатор асарларида Туркистон тарихининг айрим лавҳаларидан хабар беради. "Хоразмча таржимали "Муқаддиму-л-адаб"¹³, "Қуръон ва турклар"¹⁴, "Ўғузнома"¹⁵ каби тадқиқотларида Фитрат қаламига мансуб айрим асарларни тилга олади. Хуллас, проф. Заки Валидий Тўғоннинг илмий ва мемуар китоблари Фитрат қаламига мансуб асарларни тиклашда, улуг адиб фаолиятининг айрим қирраларини ўрганишда муҳим тарихий манба сифатида асқотиши мумкин.

Маълумки, рус матбуоти ва бир қатор "ўзбекшунос" олимлар Фитратнинг жадиличлик фаолияти ва адабий

¹⁰ Zeki Velidi Toğan. Hatıralar. Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. – İstanbul, 1969. Маъзур «Хотиралар» кейинроқ бошқирд, ўзбек ва рус тилларида ҳам эълон қилинган. Қаранг: Заки Валидий Тўғон. Бўлигани бўри ер. – Т.: 1996; Заки Валидий Тоған. Воспоминания. – М.: 1997.

¹¹ Zeki Velidi Toğan. Biruni's Picture of the World. – Bonn: Göttingen University, 1940.

¹² Ord. Prof. Zeki Velidi Toğan. Umumi Türk Tarihine Giriş. – İstanbul, 1950.

¹³ Ord. Prof. Ahmad Zeki Velidi Toğan. Harezme Tercümesi Mukaddemetü'l-Edeb. – İstanbul, 1951.

¹⁴ Ord. Prof. Zeki Velidi Toğan. Kur'an ve Türkler. – Ankara, 1950.

¹⁵ Ord. Prof. Zeki Velidi Toğan. Oğuz Destanı. – Ankara, 1972.

асарларига қарши жангни алақачоноқ бошлаб юборган эдилар. Дастлаб, Тошкентда "Туркестанские ведомости" саҳифаларида¹⁶, сўнгра Москва ва Ленинград нашриётларида чоп этилган ўнлаб китобларда зарур-нозарур "ўзбек миллатчи адиблари"ни бир тепиб кетиш тенденцияси авж олган эди. Буларнинг барчаси ҳақида фикр юритишнинг имконияти бўлмаса-да, жадидчиларни "бош салбий қаҳрамон"га айлантирган айримлари хусусида тўхталиш жоиз. Мафкуравий курашнинг авангарди 30-йилларнинг бошида исломчилик ва туркчиликка ҳужум бошлади. Бу жиҳатдан ўзбек китобхонларига яхши таниш бўлган жадидчиликнинг сиёсий муҳолифларидан Жалил Бойбўлатовнинг "тадқиқотлари" Москвада чоп этилиши¹⁷ билан бирга унинг руҳида қатор "янги тадқиқотлар" яратила бошлади. А. Аршаруни ва Х. Габидуллинларнинг "Россияда панисламизм ва пантюркизм очерклари" асарида Фитратнинг исломчилик руҳидаги асарлари кескин танқид остига олинди. Айниқса, Истанбулда чоп этилган "Мунозара", "Ҳинд сайёҳи баёноти", "Сайҳа" каби асарлар кураш майдонига айланди¹⁸. Орадан кўп ўтмай исломшунос олим Л. И. Климовичнинг "Ислом Чор Россиясида" асари босмадан чиқди¹⁹. Буларнинг ҳаммаси моҳиятан бир хил шўролар мафкурасига ёт бўлган буржуа-миллатчилик қарашлари акс этган асарларни фош этиш руҳи билан сугорилган эди.

Турк тилида Фитрат фаолиятини акс эттирган салмоқли мақола ва тадқиқотлардан бир нечаси буюк ватандошимиз, кўп хорижий ва илмий марказларнинг аъзоси доктор Боймирза Ҳайит қаламига мансубдир. Файласуф олимнинг қарийб 50 йиллик илмий фаолиятида энг кўп такрорланган сеvimли мавзуларидан бири жадидчилик бўлган. Олимнинг "Туркистон XX асра" (1956), "Ёш ўзбек адабиёти" (1962), "Ҳозирги замон Туркистон адабиётининг баъзи масалалари" (1963), "Туркистонда рус-совет империализми" (1965), "Россия ва Чин ўртасида Туркистон" (1971), "Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари" (1971) каби тадқиқот ва мақоаларида жадидчи адиб Абдурауф Фитрат фаолиятининг айрим қирралари, бизга

¹⁶ Андреев В. Б. Новые течения в Бухаре. // Туркестанские ведомости. — 1916. — 13, 15, 20 октября.

¹⁷ Байбўлатов Дж. Чағатаизм и пантюркизм в узбекской литературе. — М.—Т.: САОГИЗ, 1932.

¹⁸ Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. — М.: 1931.

¹⁹ Климович Л. И. Ислам в Царской России. — М.: 1936. — 171—215.

²⁰ Нәйт В. Turkestan im XX Jahrhundert. — Darmst.: 1956; Die jungste Özbekische Literature. // Central Asiatic Journal, vol. VII, No. 3. — 1962. — September. pp. 119-152; Sowjetrussischer Kolonialismus und Imperialismus in Turkestan. — Oosterhout (Niederlande): Anthropological Publications, 1965; Turkestan zwischen Russland und China. — Amsterdam, Philo Press, 1971; Türkistanda Öldürülen Türk Şairleri: Mazlum Türklerin Hayatından Parçalar. — Ankara: 1971 ва бошқалар.

пийҳона жиҳатлари ўз аксини топган²⁰. Айниқса, "Советлар бирлигида туркликнинг ва исломнинг баъзи масалалари" (Истанбул, 1987) китобининг "Туркистонда жадиҳчилик" бобида жадиҳчиликнинг Марказий Осиёда томир отган илдишларини кузатиш баробарида "Фитрат ва жадиҳчилик" бўлимида ёзади: "Фитрат яна ўзининг "Темур сағанаси" номли саҳна асарига Темурни шигдатли бир овоз-ла миллатнинг қаршисига чиқаради. Саҳна устида қоронғу бир булуш, булуш орқасида ва орасида Темурнинг руҳи нур ичига кўринади. Темур буйруқ овози билан "мен сизларга кўп нарсалар етқардим. Не бўлдики, бир замонлар шарафли жасур бир миллатнинг авлодлари бошқа бир миллатнинг зулми остида қолмиш... сизлардан талаб этанам, қалқингиз... Ўлкану тузатингиз, авлодларимнинг ҳур яшамоқларини таъмин этингиз. Агар бундай қилмасангиз, ўлка бир мазорлик ҳолига келур... Эй Тангрим, эй турк Тангриси, эй мусулмон Аллоҳи, туркликнинг, мусулмонликнинг не гуноҳи бор эдики, улар бундай қора кунларга учради..." саволига жавоб изламоқ керак. Ишда Туркистондаги туркчилик шундай бир саволнинг жавобини изламоқдадир"²¹ сўзлари билан якунланади. Бундан ташқари муҳтарам олимимиз Фитрат ижоди ҳақида ўзининг ўндан ортиқ китоб ва мақолаларида фикр юритади ҳамда шоирни бутун дунё туркларига таништириш мақсадида 1952 йили "Миллий Туркистон" саҳифаларида "Абдурауф Фитрат" номида махсус мақола эълон қилади²². Ушбу илмий кузатишлардан нафақат Фитрат асарларини ўрганишда, балки бизгача етиб келмаган айрим бадий асарларини тиклашда ҳам фойдаланиш мумкин.

Ҳозир хорижда яшаётган ўзбек олимларидан Фитрат ижоди билан астойдил шуғулланган доктор Темур Хўжа ўғлидир. Олим "Ҳозирги турк адабиётлари"²³ (1988) тадқиқотининг "Ўзбеклар ва ўзбек адабиёти" бобида Фитрат ижодига "Ўзбек шеърининг ғарб тушунчасидаги "модерн" услубининг асосчиси" деб қарайди. Кейинроқ Фитрат фаолияти ҳақида маълумот берган махсус хабарнома "Туркистон олими Абдурауф Фитратнинг туркология соҳасидаги унутилган асарлари" сарлавҳаси билан Анқарада эълон этилган. Унда "Фитратни том маънода таъриф эпмак учун... бу сифатлардан бир қанчасини келтиришни маъқул биламиз: *ислоҳотчи, сиёсатчи ва давлат арбоби, ношир, муҳаррир, публицист, ҳикоянавис, шоир, драматург, адабиёт тарихчиси, адабиёт танқидчиси, тилшунос, муסיқа тарихчиси, фольклоршунос олимдир*" деб ёзади²⁴ ва

²¹ Hayit B. Sovyetler Birliği'ndeki Türküğü ve İslamın bazı Meseleleri. – S, 199.

²² Hayit B. Abdurauf Fitrat. // Millî Türkistan. - 1952. - Augustos.

²³ Kocaoglu T. Çağdaş Türk Edebiyatları. – Izmir: 1988.

²⁴ Kocaoglu T. Türkistanlı bilgin Abdurauf Fitrat'ın Türkoloji sahasındaki unutulmuş eserleri. // Türk Dili Araştırmaları Yılığı – Belleten 1982-1983. – Ankara: 1986. pp. 101-112.

Фитратнинг асосий илмий ишлари ҳақида қисқа-қисқа тушунтириш беради. Шун билан бирга алломанинг "Сарф", "Наҳв", "Ўзбек адабиёти намуналари", "Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи", "Санъатнинг маншай", "Аҳмад Яссавий", "Атабату-л-ҳақойиқ" ("Ҳибату-л-ҳақойиқ" асари турк тилидаги тадқиқотларда шундай юритилади), "Фарҳоду Ширин" тўғрисида" номли асарларининг титул varaқларини ўз тадқиқотига илова қилади. Проф. Темур Хўжа ўғлининг фитратшунос сифатидаги фаолияти давом этмоқда.

Фитратнинг тавсиясига кўра Германияга 70 га яқин талабалар юборилган бўлиб, улар илмнинг турли соҳалари билан машғул бўлганлар. Улар орасида Тоҳир Чигатой (1902–1984), Иброҳим Ёрқин (1902–1995) каби ўзбек олимлари бевосита Фитрат ижоди билан талабалик пайтларидан бошлаб жиддий шуғулланиб келадилар. Анқара университети Тил, тарих ва жўроғийе факультетида Социология кафедрасини узоқ йиллар бошқарган Тоҳир Чигатой мавзуга доир "Туркистон миллий адабиёти ва адиблар фожиасига доир" (1935), "Туркистонда туркчилик ва халқчилик. 1–2 бўлимлар" (1951, 1954), "Совет Русиясида миллатлар масаласи чўзилганми?" (1971) каби тадқиқотларида Фитратнинг адабий меросига социолог олим нигоҳи билан қарайди²⁵. "Туркистонда туркчилик ва халқчилик" асарининг 2 бўлимида "Жадидчилик фаолияти" эскичилик ва унинг хомийси бўлган мустамлакачиликка қарши курашида, миллий озодлик ҳаракатининг адабиётдаги кўринишлари ҳақида сўз юритаркан, бу йўналишларда Абдурауф Фитрат ҳам амалий фаолияти билан, ҳам адабий асарлари билан Туркистон жадидчилик фаолиятининг раҳбарларидан бўлганини асослайди²⁶. Асли касби зоотехник бўлса ҳам, Иброҳим Орифхон ўғли Ёрқин бевосита адабиёт ва санъат масалалари билан жиддий шуғулланди ва Туркистон адабиётининг хориждаги тарғиботчиларидан бири сифатида "Туркистоннинг ҳурриятчи шоири Чўлпон" (1970)²⁷, "Туркистонли олим, адиб ва шоир Абдурауф Фитрат" (1975) каби мақолалар яратди. Проф. Иброҳим Ёрқин, Фитрат фаолиятига баҳо бераркан, унинг тилшунослик, адабиёт ва санъат илмлари соҳасидаги ишларини алоҳида таъкидлайди ва Туркистонда дастлабки илмий-ижодий-адабий-илсоний муассаса ҳисобланган "Чигатой гурунги"ни ташкил этишдаги фаолиятини таъкидлайди: "Чигатой гурунги" номи билан танилган тилшунос ва адабиётчилар гуруҳининг асосчиси ва таниқли раҳбари эди"²⁸.

²⁵ Çağatay T. Türkistan Milli Edebiyatı ve Edepler Faciasına dair. – Berlin: 1935; Sovyet Rusya'da Milletler Meselesi Çözölmüş Müdür? – Ankara: 1971.

²⁶ Çağatay T. Türkistan'da Türkçölük ve Halkçılık. 2. Bölüm. – İstanbul: 1954. – S. 18-34.

²⁷ Prof. İbrahim Yarkın. Türkistan'ın Milliyetçi Şairi Çolpan'ın Vatanî Şiirleri. // Türk Kültürü. Sayı 95. Yıl VIII. – 1970. Eylül. – S. 49-53;

²⁸ Prof. İbrahim Yarkın. Türkistan'ın Bilgin, Yazar ve Şair Abdurauuf Fitrat. // Türk Kültürü. Sayı 1-3. – 1975. Nisan. – S. 183-188.

Фитрат ижоди ва фаолиятини кенг қўламда кузатган илмий асарлардан бири фаранг олими Элен Каррер д'Энкоуснинг "Ислоҳ ва Русия империяси: Ўрта Осиёда ислоҳот ва инқилоб (Лондон, 1988) китобидир. Асарнинг асл матни 1966 йили "Рус империяси мусулмонлари учун ислоҳот ва инқилоб" (Париж, 1966) номи билан француз тилида нашр этилган бўлиб²⁹, бизнинг қўлимизда бўлган нусха ўша асарнинг жаноб Квинтин Ор томонидан инглизчага таржимасидир (доктор Максим Родинсоннинг сўзбошига билан бирга чоп этилган). Марказий Осиёда XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида юз берган ижтимоий-сиёсий, маданий, маърифий, фалсафий ва адабий ҳаёт ҳақида қимматли маълумотлар берувчи бу китобнинг умумий мундарижасини келтириш билан чекланамиз:

I қисм. Бухорода ислоҳотчиликнинг вужудга келиши.

1. Бухоро Россия томонидан босиб олинishi арафасида.

2. Россия зобитлиги: Бухоро капитализм ва ғарб билан юзма-юз.

3. Ислоҳотчилик кўриниши.

II қисм. 1900 – 1917 йиллар мафкурасини ўрганиш.

4. Туркистонда миллий кўтарилиш.

5. Бухорода ислоҳотчилик иддизлари.

6. Махфий жамиятлар даври: 1910 – 1914.

III қисм. Миллат ва уни қайта забт этиш. 1917 – 1924.

7. Рус империясининг интиҳоси: Бухорода уруш ва инқилоб билан юзма-юз

8. Октябрь тўнтариши. Жаҳидлар ва большевикларнинг келишуви.

9. Бухоро халқ жумҳурияти.

Хулоса.

Мундарижадан сезиладики, асарда тадқиқ этилаётган ҳар бир давр Фитрат ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, асосан, адабнинг серқирра фаолиятини кенг ёритишга эътибор қаратилади. Асарнинг сўнгроғида Фитратнинг бадиий асарлари ва илмий фаолиятини ёритувчи кичикроқ очерк ҳам берилади. Шунингдек, "Бухоро хоналарининг сулоласи", "Бухорода халқ орасида кенг ёйилган жамиятлар", "Бухоро амирининг 1917 йил 30 март манифести", "Еш бухороилар партияси томонидан ёзилган Бухорони ислоҳ қилиш дастури" ва бошқа ҳужжатлар илова қилинган³⁰.

Олмониялик олима Ингеборг Балдауф Кўпгина тадқиқотларида XX аср бошларидаги Туркистон ва Бухоро ҳаётини қаламга олган. Олима "Рус ва совет халқларига доир ёзишмалар" мажмуасида нашр этилган "Ўзбек

²⁹ D'Encausse Helene Carrere. Reform et revolution chez les Musulmans de l'Empire russe: Bukhara 1867-1924. – Paris: Librairie Armand Colin, 1966. – pp. 286-288.

³⁰ D'Encausse Helene Carrere (Translated by Quintin Hoare). Islam and Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1988. –p.196;

миллатининг шаклланишига доир айрим мулоҳазалар" (XXXII. I жилда, 1991, январ – март, 89–96 бетлар) мақоласида 20-йилларда Марказий Осиёда ўтказилган миллий давлат чегараланиши ва унинг оқибатларига эътиборни тортади. Ингеборг хоним ўзбек миллатига нисбатан қўланилган "сарт", "муслим", "чигатой", "турк" ислохотларининг генезислари ва илмий муомалада қўлланилиш тарихи ҳамда Туркистон АССРнинг ташкил топиши, 1923–24 йилларда сунъий равишда уюштирилган давлат миллий чегараланишига доир мулоҳазаларини баён этади. Тадқиқот ўзининг ўрганилиш кўлами ва илмий аҳамияти жиҳатидан шунчалар диққатга сазоворки, ўзбек халқининг кейинги саксон йиллик ўзгаришларига сабаб бўлган воқеалар илмизларини олима чуқур текширади ҳамда ўз давридаёқ бу "ўзгариш"ларнинг оқибатларини кўриб улгурган Бехбудий, Фитрат каби улкан олим ва адибларнинг ижодини фақат ислохотчи нуқтаи назаридан эмас, балки халқ ва миллатнинг келажагини кўра олган ҳамда миллатнинг бундай аянчли оқибатларига келмаслиги учун курашган миллат қаҳрамонлари назаридан келиб чиқиб ўрганади³¹. Шунингдек, олима Фитратнинг "Шайтоннинг Тангрига исёни" шеърий драмасини олмон тилига таржима қилиб, шарҳлар билан бирга нашр этган³².

Булардан ташқари А. Беннигсен ва Л. Келкежей, М.Бутино, Раковско-Хайстон, Й. Бензинг, Ж. Соувер, Адиб Холид каби ғарб тадқиқотчиларининг ишларида ҳам, Чигатой Кўчар, Эртўғрул Йаман, Юсуф Авжи сингари турк олимларининг асарларида жадидчилик масалалари билан бир қаторда улуғ адиб ва олим фаолияти акс этганини кўрамиз³³.

Биз юқорида келтирган манбалар, тадқиқот ва мақолалар Фитрат фаолиятининг ҳамма томонларини тўла қамраб олмаслиги, уларнинг айримларида фактик чалкашликлар ёки ўша давр матбуотида ёзилган (шўро даври матбуотида ҳам акс этган) сохта маълумотларга ишониш каби қусурлар учраши мумкин. Шу билан бирга, бу хорижий фитратшуносликнинг шу кунларгача (мақола нашр этилган 1992 йил назарда тутилади) бизга маълум бўлган айрим жиҳатлари, холос. Бизга номаълум яна қанча манба ва

³¹ Baldauf Ingeborg. Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation. // Cahiers du Monde russe et soviétique. - Berlin: 1991. Vol. 32. No. 1. - pp. 79-96.

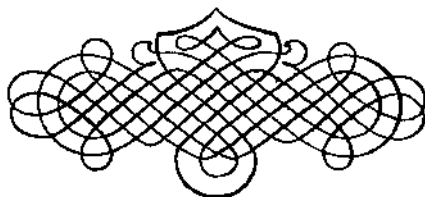
³² АҚШ олим проф. Э. Олворт ва япон фитратшуноси Х. Қўматсунинг тадқиқотлари ҳақида алоҳида сўз юритилгани учун мақоладан уларнинг фаолиятларига дохил қисмлари қисқартирилди.

³³ Bennigsen A., Chantal Lemerrier-Quekquejay. La Presse et le mouvement national chez les Musulmans de Russie avant 1920, Mouton & Co., Paris-La Haye: 1964; Soper John. Two Banned Uzbek Writers to be Republished. RFE / RL. 199 / 87. - 1987. May 14. - p. 5; Avci Yusuf. Fitrat ve Eserleri. - Ankara: 1997.

тадқиқотлар бўлиши шубҳасиз. Қолаверса, айрим манбалар ҳақида эшитсак ҳам, ҳали уларни қўлга киритиб, ўқиб, тугал маълумотга эга бўлмай туриб, сўз юритишга шошилмадик. Сўз юритилган тадқиқот ва мақолалар ҳам кенг таҳлил этилгани йўқ, ҳозирча уларнинг таснифини келтирдик, холос.

Фитратнинг сиёсий ва адабий фаолияти хорижда шунчалик кенг кўламда, нисбатан чуқур ўрганилаётган экан, биз, унинг маънавий меросхўрлари не учун олимнинг илмий-адабий фаолиятини чуқур ўрганишга киришмайлик! Айни мана шу билмаслик дардидан тезроқ қутилиш учун ҳам алломанинг ҳеч бўлмаганда асарлари дунёсига берилишимиз, уларни ўрганиш баробарида халққа ташвиқ ва тарғиб этишимиз зарурдир.

"ЎзАС". — 1992. — 27 март.

ФИТРАТНИНГ АМЕРИКАЛИК ДЎСТИ

Собиқ шўролар даврида "фальсификатор" номи билан юритилиб, хорижий матбуотда пайдо бўлган ҳар бир мақолага қарши уюштирилган "чиқиш" ларнинг қаҳрамони (эҳтимол, шунинг учунми) машҳур америкалик туркшунос олим *Эдвард Олворт* асарларидан деярли беҳабармиз. Истиқлол шарофати туфайли ўзбек адабиётшунослари америкалик олимнинг айрим асарлари билан танишиб, бу асарларга миллатимизга бўлган чуқур ҳурмат синггани ва адабиётимизнинг жаҳон миқёсида барқарор бўлишида хизмати борлигини аягладик. Хорижда чуқур ва кўламли ўзбекшунос сифатида танилган Колумбия университетининг профессори *Эдвард Олворт*нинг йигирмага яқин тадқиқотларида *Абдурауф Фитрат* олим ва адиб сифатида тилга олинади. Олимнинг "Ўзбек адабий сиёсати" (Гаага, 1964), "Марказий Осиёда нашр ишлари ва миллатчиликнинг ўсиши" (Нью-Йорк, 1965), "Чор Марказий Осиёда "миллат" ғояси" (Нью-Йорк, 1968), "Совет миллатчилигининг муаммолари" (Нью-Йорк, 1971), "Совет Марказий Осиёда миллий масала" (Нью-Йорк, 1973), "Совет Марказий Осиёда этник гуруҳланишнинг ниҳояси" (Вашингтон, 1982), "Бухоролик *Абдурауф Фитрат*нинг аргументлари" каби китоблари ва "Туркистонда миллий гуруҳланишни қидириб" (1917, март – 1922, сентябр), "Билим ўчоғи: Туркистон мухтор жумҳуриятида чиқадиган вақтли нашр"¹ каби мақолалари қатарон туфайли етарли ўрганилмай келган айрим мутоаз адабиёт намояндалари ва жадидчилик мавзуси билан боғлиқ. Э. Олворт 1990 йили "Замонавий ўзбеклар: XIV асрдан ҳозиргача маданий тарих" китобини нашр эттирди². Ушбу китоб миллий истиқлолга юз тутган ўзбек халқига қизиқиш ортган ушбу кунларда хорижий мутахассислар томонидан адабий-илмий қўлланма сифатида фойдаланилмоқда. Асар ўзбек маданий тарихининг теурийлар давридан тортиб 1990-йилларгача давом этган қисмига бағишланган бўлиб, муаллиф жуда қизиқарли бирламчи манбалар асосида тарихимизнинг биздан айрим сир тutilган жиҳатларига эътибор қаратади. Айниқса, олимнинг теурийлар даври адабиётининг тараққиёт омиллари, Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларига доир

¹ Edward A. Allworth. *Uzbek Literary Politics*. The Hague: Mouton and Company, 1964; Central Asian Publishing and the Rise of Nationalism. New York: New York Public Library, 1965; *Soviet Nationality Problems*. New York: Columbia University Press, 1971; *The End of Ethnic Integration in Southern Central Asia*. Occasional Paper 159. Washington, D.C.: The Wilson Center, Kennan Institute for Advanced Russian Studies, 1982; *The preoccupations of Abdalrauf Fitrat, Bukharan Nonconformist: an analysis and list of his writing*. – Berlin: Das Arab Buch, 2000.

² Edward A. Allworth. *The Modern Uzbeks. From the Fourteenth Century to the Present*. / A Cultural History. – California: Hoover Institution Press Stanford University, 1990. – pp. 143-147, 163-164; 185, 190-194; 217; 225-229.

кузатишлари эътиборли³. Жаҳид адабиёти ва унинг маданий тарихдаги ўрнини аниқлаш тадқиқотчининг доимий таҳлил марказида турган мавзулардан. Муаллиф Фитратни "Беҳбудийнинг шогирди" (жадидчиликдаги) сифатида таништирар экан, унинг Истанбулда нашр этилган ва хорижда машҳур асари "Мунозара"га эътибор қаратади: *"Бухоролиларга мўлажалланган бу асар ўз халқининг сақланиб, яшаб қолиши учун қизиққан ҳар бир мусулмон тингловчисига фойдали"* деган хулосага келиш билан бирга, *"Мунозара"нинг таркиби ва маъноси ақли юмор ҳамда юқори адабий усул билан эмас, тиниқ сўз ва мантиқий тушунтириш билан суғорилган эди. Шунинг учун муаллиф адабий тинимсоллар воситасида эмас, балки мантиқий далиллар билан ишонтиришга ҳаракат қилади"*⁴ деб ёзади. Тадқиқотчи бу билан адибнинг бадиий образ ярата олмаганига ишора қилаётгани йўқ, асарнинг махсус ўқувчиларга қаратилганига ишора қилиб, уларга хос усулда жаҳидчилик гоёси тарғиб қилинаётганини асослайди. Чунки мумтоз адабиётда мунозара ҳақида фикр юритилганда, одатда, "От билан Эшак, Камон билан Ўқ, Наша билан Май баҳсга киришарди", Фитрат асарида эса бухороли Мударрис билан оврўпали сайёҳ Фаранги мубоҳасаси туфайли, тадқиқотчи назарида, маданий турмушнинг кўп қоронғи жиҳатлари ёритилиб берилганини, фақат ёритилиш билан текланмай, бундай жаҳолат ва зулматдан қутулиш йўллари ҳам кўрсатилганига ишора қилинади.

Фитрат асарининг хорижий олим талқинида жамиятдаги икки муҳим ҳодисага (мусулмонча айтганда, икки гуноҳ ишга) эътибор қаратилади. Улардан бири, Муҳаммад (с.а.в.) ҳадисларини нотўғри талқин қилиш, унинг туб маъносини тушунмаслик оқибатида халқни жаҳолатда тутиб туриш, иккинчиси, ҳар қандай давлатга ҳам хавф солиши мумкин бўлган "коррупция"дир. Уюшган жиноятчилик амирнинг яқин амалдорлари томонидан амалга оширилаётганига, бу миллат ва халқ таназзулига сабаб бўлаётганини англаган адиб маҳорати тан олинади.

Э. Олворт "Ҳинд сайёҳи баёноти" асарини таҳлил қилар экан, унда "ғарб нигоҳи" устунлигини сезиш мумкин. Масалан, асардаги илми толиблар ҳақига хиёнат қилаётган мударрислар, шариат суди номидан қилинаётган қонунбузарликлар, исломда гуноҳ саналган "фойиз олиш" (судхўралик) ва муҳтожларга закот бермаслик оқибатида улар турмушининг ночор аҳволга тушиши кабиларни кузатар экан, Фитратни мамлакатдаги социал масалаларнинг

³ Бу ҳақда қаранг: Ҳ. Болтабоев. Улуғ шоир ижоди АҚШ олим талқинида. / Мумтоз сўз қадри. – Т.: Адолат, 2004. – Б. 176 – 178.

⁴ Edward A. Allworth. The Modern Uzbeks. From the Fourteenth Century to the Present. / A Cultural History. – California: Hoover Institution Press Stanford University, 1990. – pp. 144.

ечимини излаган муаллиф сифатида кўради.

Тадқиқотчи Фитратнинг адабиётшунос олим сифатидаги фаолиятига юқори баҳо беради, унинг Алишер Навоий ҳақидаги ишларини, мумтоз адабиёт намуналарини жамлаган мажмуаларини таҳлил қилиш орқали Фитрат томонидан ўзбек адабиёти тарихини тизимли суратда ёритилганига ва дастлабки "Туркистон ва Бухорода ёш бухоролилар тарихининг қоронғи саҳифалари" мақоласида ёш бухоролилар фаолиятига бағишланган Ф. Хўжаев, С. Айний, М. Муҳаммаджонов китобларининг шўро давридаги нашрларида бирмунча қисқарган ўринларини тўлдиришга ҳаракат қилади. Айниқса, С. Айнийнинг "Бухоро инқилоби тарихига материаллар" (1921) китобидан ўрин олган, бироқ кейинги нашрда атайлаб тушуриб қолдирилган Фитрат ҳақидаги бобни инглизчага таржима этиб, мақоласига илова тарзида эълон қилгани эътиборга молик. Бундан ташқари олим мақоласида ёш бухоролилар партиясининг саксон тўрт аъзосининг номларини келтиради. Улар дастлаб Мўминжон Муҳаммаджоновнинг "Турмуш уринишлари" (1925) китобидан тилга олинган бўлиб, асарнинг 1964 йилги нашрида бу рўйхат тушириб қолдирилгани сабабли, уни қайта тиклаб, ўқувчиларга ҳавола этади. Э. Олворт жанобларининг бундай хайрли ишларидан яна бири "Марказий ва Яқин Осиёга доир ёзишмалар" мажмуасида босилган "Бухороли Абдурауф Фитратнинг аргументлари" (5 жилд, 1991, 1–21 бетлар, инглиз тилида) мақоласидир. Олим Фитратнинг адабиёт ва илм дунёсига кириб келиши, дастлабки асарлари, унинг фаолиятига кучли таъсир этган Истанбул (1909–1914) ва Москва (1923–1924) давридаги фаолиятини қизиқарли баён этади, адибнинг бу даврларда яратган асарларини текширади.

Сўнгги мақола кейинроқ алоҳида рисола ҳолида chop этилиб⁵, унга Фитрат асарларининг библиографияси ҳам илова қилинди. Ушбу библиография⁶ шу жиҳатдан эътиборлики, унда аввал эълон қилинган Фитрат асарларининг рўйхат ва кўрсаткичларини эътироф этгани ҳолда, ҳар бир асарни алифбо тартибида келтиради ва унинг сақланиш ўрни (айрим ҳолларда), наشري ҳақида имкон қадар тўлароқ маълумот беришга интилади. Бироқ Фитратнинг 191 асари номма-ном келтирилиш билан бирга, аслида нашр этилмаган айрим асарлари ҳам (тилга олинмиш ўрнини кўрсатгани ҳолда) библиографияга киритиб юборилган.

"Туркистон". — 1997. — 24 октябрь.

⁵ The Preoccupations of Abdalrauf Fitrat. ANOR, 7. — 2000.

⁶ Bibliography of Works by Abdalrauf Rahim-oghli Fitrat. / The Preoccupations of Abdalrauf Fitrat. ANOR, 7. — 2000. — pp. 44–68.

ЯПОН ОЛИМИНИНГ ЎЗБЕКЧА ШИЖОАТИ

Ўзбек жаҳид адабиётининг хориждаги тадқиқотчилари ҳақида сўз кетганда, Сиз билан кулишиб, самимий сўрашадиган, Истанбул лаҳжасида такаллум қилиб, кўнглингизга лутфан йўл топа биладиган олим Токио давлат университетини Туркшунослик марказининг раҳбари профессор *Хисао Кўматсудир*. Бу инсон нафақат ўзбек тили "чигатоича"нинг сир-асроридан хабардор, балки Туркистон тарихининг энг қоронғу нуқталаридан тортиб, унинг энг нузли жиҳатларини ҳам яхши ёрита биладиган олим эканига амин бўласиз¹. Ҳали ўзини кўрмай турибоқ эълоҳ қилган ишлари орқали эътиборимизни топган, 80-йилларнинг охиридан бошлаб истар кирил ёзуви бўлсин, истар араб ёки лотин хатида бўлсин, самимий ва илмий мактублар ёзиб, ўзбек олимларининг ҳам "бошини қотирган" мана шу жанобдир. *Хисао Кўматсунинг* тадқиқотлари япон, инглиз, турк, голланд, рус, татар ва ўзбек тилларида чоп қилинган. Фитрат ҳақида Японияда ва хорижда биринчи салмоқли монография яратиб, жаҳон туркшунослари эътиборини улуғ ўзбек адабига қаратган ва унинг шахсига муҳаббат уйғота олган тадқиқотчи ҳам жаноб *Хисаодир*.

Хорижий фитратшунослар орасида энг изчил ва сермахсул олимлардан бири сифатида танилган профессор *Хисао Кўматсу* жанобларининг "*Фитратнинг "Мунозара"си хусусида қайғлар*" (Анқара, 1981) тадқиқоти япон ва турк тилларида чоп қилиниб, 80-йилларнинг бошидаёқ жаҳон туркшуносларининг эътиборини қозонган эди². Олим "*Мунозара*"нинг хорижда сақланган кўпгина нусхалари, унинг ўзбек ва рус тилларидаги таржималарини қиёсан ўрганиб, чуқур шарҳлайди. "*Мунозара*"га жаҳидчилик манбаларидан бири сифатида ёндашган олим асар асосида исломчилик, туркчилик ва ҷслоҳчилик ғояларини кўради ва ҳар бир асосда ўз даврининг ижтимоий-сиёсий манбалари билан боғлиқ ҳолда текширади. Хусусан, исломчилик омили ҳақида сўз юритаркан, бир томондан, XX аср бошлари Бухородаги ислом таассуби, бунинг натижасида юзага келган маърифий бошбошдоқлик ҳамда турли хил мазҳаб ва фирқалар ўртасидаги нифоқлар (хусусан, сунний ва шиалар

¹ Komatsu H. Khoqand and Istanbul, An Ottoman Document Relating to the Earliest Contact Between the Khan and Sultan. / Balkan and Asia Minor Studies. No. 15. pp. 36-49; Islam in Turkistan: Governor-General Duhovskii's memorandum to Nikolay II. // The Bulletin of the Faculty of Letters. – Tokay University: No. 50. – S. 46-48; The Andijan Uprising and Išan. A Muslim Leader in Fergana; The Program of the Turkic Federalist Party in Turkistan (1917). / H. B. Raksoy, ed. Central Asia Reader: The Rediscovery of History. M. E. Sharpe, Armonk-London: 1994. pp. 117-126.

² Komatsu H. Fitrat'in Münazara'sı Üzerine Notlar. // Doğu Dilleri. – 1981. Cild 2, Sayı 4. – S. 157-168.

ўртасидаги 1910 йилги тўқнашув) кузатилса, иккинчи томондан, ислom ўлкаларида кечаётган маънавий янгиликлар, хусусан, Жамолиддин Афғоний (1839–1897) ва Муҳаммад Абдуҳ (1849–1905) қарашларининг Фитрат каби туркистонли зиёлиларга таъсири масалаларини чуқур текширади. Айниқса, Бухородаги аҳвол ҳақида 1908–1912 йилларда муфассал хабарлар бериб турган "Сироту-л-муस्ताқим" газетаси ва унинг саҳифаларида бухороли *Fiёсиддин Ҳасаний* (Хисоо жаноблари уни *Ҳусний* деб ўқиган) мақолаларигача жиддий ўрганиб чиққан. Иккинчи омил туркчилик бўлиб, Фитратнинг Истанбул фаолияти билан боғлангани, бухороли талаба бу ерда Шаҳобиддин Маржоний, Абдурашид Иброҳимбек, Зиё Кўкалп, Меҳмед Акиф Эрсўй ва бошқа туркчилик мутасаддиларининг ғоялари билан танишгани, ниҳоят, 1916 йилдан бу асосда фаол сиёсий ҳаракатга киришгани ҳам айтилади. Ислоҳчилик ғоялари дастлабки икки омил асосида ислomдаги ислоҳчилик ва туркчилик (муаллиф турончилик деб атаган)дан озуқа олгани ва Фитрат фаолиятида "Мунозара" асосида жади́д мактаблари муаммоси ётганидек, маорифчилик билан боғлиқ ҳолда амалга оширилгани кузатилади. Япон олимининг ихчам тадқиқоти *ортодоксал ислom ислоҳотчилиги, Бухоронинг мустақиллиги, маданий турғунлик, омма эътиқоди ва зиёлиларнинг халқчилиги* каби рунлар остида берилган. Олим асар "ўз қамрови жиҳатидан сиёсат, маориф, санъат, тарих, илоҳиёт каби йиғирмадан ортиқ жабҳаларни ўзига бирлаштиргани", "XX аср бошлари Бухоро ва Туркистон ҳаётидан жуда қимматли манба" ҳисобланишини ўринли қайд этган. Ҳатто Фитрат асарининг луғат ва сўзлиги ҳақида ҳам нозик кузатишлар олиб борганки, япон олимининг ўзбек адаби ижодига бундай изчил ва чуқур ёндашиши бизнинг фитратшуносларимиз учун ҳам ўрнақдир.

Айни мақолада муаллиф бирламчи манбалар асосида "Мунозара"нинг чоп этилган пайти асар муқовасидаги 1327 (1909) йил санаси эмас, балки 1329 (1911) йил деб кўрсатади. Имкон қадар далиллар билан аниқланган бу талқинга биз ҳам дастлаб қўшилдик, сўнгра эса XX аср бошларида Туркиядаги нашрларни ва ҳужжатларни қайта ўрганиш натижасида Хисоо жаноблари асос қилиб келтирган "Бухородаги шиа ва суннийлар" нифоқидан сўнг асар чоп этилган деган фикрга танқидий ёндашиб, бундай нифоқ 1910 йилги тўқнашувга қадар ҳам мавжуд бўлганини аниқладик ва Фитрат асарда ўз миллатдошларини иттифоқ бўлишга чақирганда ана ўша тўқнашувнинг олис шабадаларини сезган, бу нифоқ оқибатида маънавий ҳаёт ҳам, моддий турмуш ҳам яхшиланиши мумкин эмаслигини аниқлаган, деган хулосага келдик. Бу жиҳатдан бизга 1909 йилда Фитрат томонидан Истанбулда тузилган "Бухоро

таъмими маориф хайрия жамиятининг Низомномаси" (1909) асос бўлди. 1981 йилда яратилган ушбу мақоладан сўнг муаллиф "Мунозара" мавзуга яна қайтиб, 1999 йилги Токио конгрессида ушбу тадқиқотни тўлдирувчи маъруза қилади³.

Бундан ташқари Хисао жаноблари "1911–1928 йилларда Бухоро зиёлилари ўртасида миллий фарқланишнинг таърижи" (Токио, 1989) тадқиқотида (асар инглиз тилида битилган⁴, (кейинроқ Туркия туркчасида алоҳида рисола ҳолида чоп этилган⁵) Фитрат йигирмадан ортиқ йўналишда фаолият кўрсатган эса-да, унинг учун асосий фаолият йўли адабиёт олими эканини жуда нозик кузатишлар билан исбот этади. Ўз даврида, ўз юртида топилиши жуда қийин бўлган манбаларга асосланиб, Фитратнинг 10- ва 20-йиллардаги фаолиятини чуқур ўрганади, "Мунозара" асарига ҳамда адиб фаолиятининг "Чигатой гурунги" билан боғлиқ даврини изчил кузатади⁶. Ўрта Осиёда 20-йилларнинг ўрталарида юз берган миллий чегараланиш, унга "тайёргарликнинг бориши" ва оқибатларига доир кузатишларини баён этади. Олим Фитратнинг улкан ишларини таъкидлаш баробарида, унинг "Ўзбек адабиёти намуналари" асарини жиддий таҳлил қилиб, "Намуналар"нинг асл матнда мавжуд бўлмаган "Мундарижа"сини тиклашга уринади.

Фитрат ҳақидаги тадқиқот ва мақолаларининг синтези сифатида олим 1996 йили "Марказий Осиё ихтилолчилари: Абдурауф Фитрат" монографиясини япон тилида эълон қилди⁷. Ушбу кўламли тадқиқот Фитрат фаолиятига бағишланган хориждаги биринчи монография сифатида ҳам, япон зиёлиларига Фитратнинг истиқлолчилик ҳаракатини намуна сифатида тавсия этиши билан ҳам, фитратшуносликни янгича талқинлар ва манбалар билан бойитган илмий манба сифатида ҳам қадрлидир. Дастлаб фақат хорижий манбалар билан иш кўрган олим Ўзбекистонга қилган бир неча илмий сафарлари натижасида ўзбек фитратшунослигидаги қараш ва талқинларни жиддий ўрганиб чиқди, уни бирламчи манбалардаги талқинлар билан тўлдирди ва хорижий олимларнинг кузатувларини қайта таҳлидан ўтказди. Олим мазкур монографияда Фитрат илмий биографиясини яратиш билан бирга фитратшуносликка дохил 250 дан ортиқ манба ва илмий адабиётларни келтиради, табиийки, уларнинг

³ Komatsu H. Bukhara and Istanbul. – Tokyo: 1999.

⁴ Komatsu H. The Evolution of Group Identity among Burhanan Intellectuals in 1911–1928: An Overview. / Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko. – Tokyo: 1989. No. 47, pp. 115–144.

⁵ Komatsu H. 20. Yüzyil Başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri. – Ankara: Turhan Kitabevi, 1993.

⁶ Асарнинг бир боби ўзбек тилида чоп этилган. Қаранг: Кўматсу Х. Чигатой гурунги. // ЎзАС. – 1995. – 20 сентябрь.

⁷ Komatsu H. Revolutionary Central Asia: A Portrait of Abaurauf Fitrat. / The Middle East in the Muslim World 7. – Tokyo: University of Tokyo Press, 1996. – 290 p.

орасида Фитратнинг ватанида амалга оширилган ишлар салмоқли ўринни эгаллаган. Ҳозирги кунда ўзбек фитратшунослигида нисбатан кам фикр юритилган давр — адибнинг талабалик фаолияти ҳисобланади. Ўзбек олимларининг ишларида “дастлаб Мирараб мадрасасида ўқиди, сўнгра Истанбулда таҳсилни давом эттирди” деган икки жумла билан ўтиб кетилаётган бу даврни кенг ёритишга ҳаракат қилади. Ушбу асар айрим фактлар талқинида ўта синчковлик натижасида бизнинг назаримизда аҳамиятсиз саналган кичик ҳодисаларга кенг ўрин ажратиш, айрим араб ёзувидаги манбаларни нотўғри ўқиш каби жузъий сифатларни соқат қилганда, Фитратнинг ҳаёти ва адабий фаолиятига бағишланган хориждаги ягона монографик тадқиқот сифатида баҳоланишга арзийди.

Шунингдек, олимнинг ушбу ишлари жиддий суратда давом эттирилганини 2001 йилда Нидерландияда эълон қилинган “Уч жадиҳчи ва ўзгарган дунё” мақоласида кўриш мумкин⁶. Триптих шаклида ёзилган уч жадиҳчи (Исмоилбей Фасрели, Абдурашид Иброҳимбек, Абдурауф Фитрат)нинг сиёсий портретини яратар экан, муаллиф бу йўлбошчиларнинг миллат мустақиллиги йўлидаги илмий-адабий ҳаракат ва фаолиятларини қисқа англатишга уринган. “Уч жадиҳчи” мақоласи алоҳида-алоҳида портрет шаклида қурилгани билан уларни бирлаштириб турадиган ғоя ва ички композиция мавжуд. Ҳар учала аллома собиқ чор Россияси даври — мустамлакачилик шароитида миллат озодлиги ва мамлакат ободлиги учун дилдан курашган ва ўз фаолияти натижасида миллатга ўрнак ва сабоқ бўларли кенг кўламдаги ишларни амалга ошириб улгурган эди. “Абдурауф Фитрат” портретига муаллифнинг ушбу мавзудаги аввалги ишларига қўшимча равишда Фитрат фаолиятига сиёсий арбоб сифатида қарайди ва уни Туркистон мустақиллиги учун курашган истиқлолчи сифатида кўради.

Доктор Хисао Кўматсу жанобларининг тинимсиз изланишлари натижасида Фитратнинг ўзбек олимлари беҳабар бўлган асарлари “Жоҳилона таассубга мисол” (“Шўро” жаридаси, адад 2, саҳифа 34), форс тилидаги “Бухоро вазири Насруллоҳ бей Парвоначи Афанди ҳазратларина очиқ мактуб” (“Таъруфи муслимин”, адад 25, жилд 2, саҳифа 10) каби асарлари топилишига кўмак берганини ҳам алоҳида таъкидлаш зарур.

Албатта, биз бу ерда туркшунос олимнинг фақат фитратшунос сифатидаги фаолиятининг айрим қирраларини ёритдик, холос. Бироқ олимнинг юқорида эслатилган мақола ва тадқиқотларида бир жиҳат эътиборли бўлиб, олим тарихимизнинг қоронғу томонларини ёритувчи муҳим бир ҳужжат топади-да, уни асл манбадаги ёзуви ва илмий

⁶ Komatsu H. Üç Ceditici ve Değişen Dünya. // Türkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924. Birinci Baskı: 2001, Haarlem, Hollanda. - S. 299-313.

шарҳлари билан бирга китобхонларга ҳавола қилади. Худди шу йўналишда яратилган Қўқон хони Амир Умархоннинг Онадўли султони Маҳмуд II га ёзган мактуби⁹ ва унга бағишланган шарҳ-мақоласи¹⁰ни эсга олиш мумкин. Япон олимнинг тарихшуносликда илмий мунозаралар объекти бўлиб келаётган Андижон кўзгалони ва Мадали эшон фаолиятига бағишланган тадқиқоти¹¹ ва исён рус ҳарбийлари томонидан шафқатсизларча бостирилгач, кейинги қатағон ва қатли омларга сабаб бўлган Туркистон генерал-губернатори Духовскийнинг Ҳисоботи¹²ни нашр этганини ҳам шундай илмий янгилликлар сифатида қабул қилиш мумкин. Шунингдек, Туркистондаги “Турк Адами марказият фирқасининг Маромнома ва Низомномаси”¹³ни инглиз олими Паксой муҳаррирлигида таржима қилиб, зарур шарҳ ва талқинлар билан ғарб олимларига ҳавола қилгани ҳам алоҳида эътиборга лойиқ ишлардандир¹⁴.

Бундай сермахсул туркишуноснинг тадқиқотлари ҳали ўзбек олимлари томонидан муносиб баҳоланганича йўқ. Биргина Ш.Турдиевнинг “Фитрат жаҳон кезади” мақоласида олимнинг айрим ишлари тилга олинади ва кичик бир мақолада Кўматсунинг айрим ишларига баҳо берилган ҳолос¹⁵. Фитратшуносликка доир махсус рисола битган И. Фаниев ушбу сатрлар муаллифининг “Хорижда фитратшунослик” мақоласи¹⁶ муносабати билан ушбу олим номини тилга олади¹⁷.

Япон профессори Хисао Кўматсунинг улут адиби ва аллома Фитрат шахсига ва унинг фаолиятига муносабатини олимнинг ўзбек халқига ва унинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнига нисбатан эҳтиром сифатида қабул қилиниши лозим.

2005 йил, июль.

⁹ Мактуб матни учун қаранг: Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз қадри. — Т.: Адолат, 2004. — Б. 63—65; // ЎзАС. — 1997. — 24 октябрь.

¹⁰ Komatsu H. Khoqand and Istanbul, An Ottoman Document Relating to the Earliest Contact Between the Khan and Sultan. / Balkan and Asia Minor Studies. No. 15. — pp. 36-49.

¹¹ The Andijan Uprising and Isan. A Muslim Leader in Fergana. Қайта туркча нашри учун қаранг: Komatsu H. Andican Ayaklaması ve İsan. — Ankara: 1991;

¹² Islam in Turkistan: Governor-General Duhovskii's memorandum to Nikolay II. // The Bulletin of the Faculty of Letters. — Tokay University. No. 50. — S. 46-48. Мақолага асос бўлган манба: Исламъ в Туркестане, Всеподданнейший докладъ Туркестанскаго Генераль-губернатора отъ Инфантерии Духавскаго. — Т.: 1899.

¹³ Ушбу ҳужжат ҳақида қаранг: Мадаминов А., Мурод С. Туркистонда халқ жумҳурияти. // Фан ва турмуш. — 1990. — 7 сон. — Б. 6—8.

¹⁴ The Program of the Turkic Federalist Party in Turkistan (1917). / H. B. Raksoy, ed. Central Asia Reader: The Rediscovery of History. M. E. Sharpe, Armonk-London: 1994. pp. 117-126.

¹⁵ Турдиев Ш. Фитрат жаҳон кезади. // Фан ва турмуш. — 1991. — 12 сон; Ўша муаллиф. Хисао Кўматсу: «Фитрат — буюк шахс». // Туркистон. — 1992. — 25 апрель.

¹⁶ Қаранг: Ҳ.Болтабоев. Хорижда фитратшунослик. // ЎзАС. — 1992. — 27 март.

¹⁷ Фаниев И. Фитрат ва фитратшунослик. — Т.: Фан, 2005. — Б. 71.

ИЛОВАЛАР

Илова 1

ФИТРАТ АСАРЛАРИ КЎРСАТКИЧИ

Тузувчидан

Мазкур кўрсаткич 1990 йили тузилиб, муаллифнинг "Номаълум Фитрат" мақоласига илова тарзда нашр қилинган эди (ёшиллик — 1990. — 4—сон). Унинг асосига Б. Эргашев ва И. Ганиев "Указатель основных опубликованных произведений Абдурауфа Фитрата (1909—1936)" тузиб, 1992 йилда "Навқирон Бухоро" (7—сон. 18—29 бетлар)да эълон қилди. 1992 йили Ҳ. Болтабоевнинг "Абдурауф Фитрат" ўқув кўланмасига Фитрат ва у ҳақидаги асарларнинг 1992 йилга қадар нашр қилинганлари рўйхати берилди. 1996 йили ёқланган "XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси" мавзусидаги докторлик диссертациясига илова равишда "Фитрат асарлари библиографияси" эълон қилинди ҳамда "Фитратнинг илмий мероси" монографияси (— Т.: Фан, 1996. — Б. 82—87)га илмий асарлари рўйхати илова қилинди. Сўнгра ушбу кўрсаткич асосига Туркияда Юсуф Авжи "Fitrat ve Eserleri" (Ankara, 1997. — S. 109—117), АҚШ олими Э. Олворт "The Preoccupations of Abdalrauf Fitrat" китобига илова равишда "Bibliography of Works by Abdalrauf Rahim-oghli Fitrat" (ANOR, 7. — 2000, — pp. 44—68)ни тайёрлади. Мазкур кўрсаткич кейинги нашрларни иноватга олиб, кенгайтирилган ҳолда эълон қилинмоқда.

I. ШЕЪРИЙ АСАРЛАР

1. Шеърий тўпламлар ва туркумлар

1. Сайҳа. Шеърлар туркуми. // Садои Туркистон. — 1914. — июль. Туркум (сарлавҳа ва байт остида ўзбекча мазмуни билан)да: Гўристан (Йиғи). Муҳаббати Ватан (Ватан муҳаббати). Дил. Ба оби тоби мо (Кун ва сувдан)... Сози наво. Хитоб ба ватан (Бухоро). Ай, модари азиз. Ай, боди сабо (таркиббанд)... Ба мо саҳари азим (таркиббанд)... Асар-э омон¹. Сози наво.

2. Ўзбек ёш шоирлари: Фитрат, Чўлпон, Боту, Элбек. — Т.: Туркистон Давлат нашриёти, 1922. — Б. 3—19. Тўпламда куйидаги шеърлар бор: Ким дейи сени? Бир оз кул. Аччигланма, деган эдинг. Миррих юлдузига. Овунчоқ. Ишқимнинг тарихи. Яна ёндим. Нега бўйла? Шоир. Беҳбудийнинг сағанасин изладим. Парча. Ўғит. Ўқитгучилар юртига.

3. Учқун. — М.: 1921 (нашрга тайёрланган, чоп қилинмаган)².

4. Шеърлар. "Ўзбек ёш шоирлари" асосида. // Шарқ юлдузи. — 1991. — 6 сон. — Б. 19—22 (нашрга тайёрловчи — нашр. ва сўзбоши муаллифи Ҳ. Болтабоев).

5. Шеърлар. / Чин севиш. — Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. — Б. 23—38 (нашр. Н. Каримов, Э. Каримов, Ш. Турдиев).

6. Шеърлар (ўзбек тилидаги барча шеърлари). / Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1 жилда. — Т.: Маънавият, 2000. — Б. 35—45 (нашр. Ҳ. Болтабоев).

¹ Ушбу шеърга Аҳмаджон маҳдум Ҳамдаи ва Абулқосим Лоҳутий назира ёзган.

² Бу ҳақда Фитратнинг сингалис Маҳбуба Раҳим қизи хабар берган; Э.Олворт библиографиясида ҳам кўрсатилган.

2. Алоҳида нашр қилинган шеърлар ва туркумлар

7. Юрт қайғуси. // Ҳуррият. — 1917. — 29 декабрь; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 31.

8. Юрт қайғуси (Сочма). // Ҳуррият. — 1917. — 28 июль; // Фан ва турмуш. — 1990. — № 9. — Б. 7 (нашр. Саид Акбар Аъзам Хожа); Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 31.

9. Юрт қайғуси (Бир ўзбек тилидан). // Ҳуррият. — 1917. — 18 август; // Фан ва турмуш. — 1990. — № 9. — Б. 7; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 32; / Адабиёт. 5 синф учун дарслик-мажмуа (муаллифлар Н. Каримов, У. Норматов). Тўртинчи нашри. — Т.: Ёзувчи, 2002. — Б. 290—291.

10. Юрт қайғуси (Темур олинда). / Ҳуррият. — 1917. — 29 декабрь. / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 33; / Адабиёт. 5 синф учун дарслик-мажмуа (муаллифлар Н. Каримов, У. Норматов). Тўртинчи нашри. — Т.: Ёзувчи, 2002. — Б. 288—289.

11. Ким дейи сени? / Ўзбек ёш шоирлари. — Б. 4; // Шарқ юдузи. — 1991. — 6 сон (нашр. Ҳ. Болтабоев); / Чин севиш. — Б. 23; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 35.

12. Бир оз кул! / Ўзбек ёш шоирлари. — Б. 5—6; // Шарқ юдузи. — 1991. — 6 сон; / Чин севиш. — Б. 24; // Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 35—36.

13. Аччиғланма, деган эдинг. / Ўзбек ёш шоирлари. — Б. 6—7; // Шарқ юдузи. — 1991. — 6 сон; / Чин севиш. — Б. 23; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 35.

14. Миррих юдузига. / Ўзбек ёш шоирлари. — Б. 7—8; // Ёш Туркистон. — 1930. — 7—8 сон. — Б.35; // Саодат. — 1989. 7 сон (нашр. Б. Қосимов); // Шарқ юдузи. — 1991. — 6 сон; / Чин севиш. — Б. 26; / Танланган асарлар. — Б. 36—37; / Адабиёт. 8 синф учун дарслик-мажмуа (муаллифлар А. Каттабеков, Қ. Йўлдошев, Ҳ. Болтабоев). Тўртинчи нашри. — Т.: Ўқитувчи, 2004. — Б. 167—168.

15. Овунчоқ. / Ўзбек ёш шоирлари. — Б. 8—9; // Шарқ юдузи. — 1991. — 6 сон; / Чин севиш. — Б. 27; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 37.

16. Ишқимнинг тарихи. / Ўзбек ёш шоирлари. — Б. 10—11; // Шарқ юдузи. — 1991. — 6 сон; / Чин севиш. — Б. 28; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 37.

17. Яна ёндим. / Ўзбек ёш шоирлари. — Б. 11—12; / Шарқ юдузи. — 1991. — 6 сон; / Чин севиш. — Б. 29; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 38; / Адабиёт. 8 синф. — Б. 170—171.

18. Нега бўйла? / Ўзбек ёш шоирлари. — Б. 13—14; // ЎзАС. — 1987. — 11 декабрь (нашр. Н. Каримов); // Шарқ юдузи. — 1991. — 6 сон; / Чин севиш. — Б. 30; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 39.

19. Бехбудийнинг сағанасин изладим. / Ўзбек ёш шоирлари. — Б. 18—19; // Фан ва турмуш. — 1989. — 1 сон (нашр. Ш. Турдиев); // Шарқ юдузи. — 1991. — 6 сон; / Чин севиш. — Б. 33; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 40.

20. Ўгут / Ўзбек ёш шоирлари. — Б. 23; / Шарқ юдузи. — 1991. — 6 сон; / Чин севиш. — Б. 36; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 41; / Адабиёт. 8 синф. — Б. 168—169.

21. Шарқ. / Тонг. — 1920. — 2 сон; / ЎзАС. — 1987. — 11 декабрь. // Шарқ юдузи. — 1991. — 6 сон; / Чин севиш. — Б. 34—35; / Танланган

асарлар. 1 жилд. — Б. 41—42.

22. Ҳаётгучилар юртига / Ўзбек ёш шоирлари. — Б. 24; // Шарқ юлдузи. — 1991. — 6 сон; / Чин севиш. — Б. 37; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 42.

23. Қор. / Учқун. — 1923. — № 2; / Элбек. Гўзал ёзгичлар. — Т.: 1924; // Шарқ юлдузи. — 1991. — 6 сон. — Б. 22; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 43—44.

24. Менинг кечам. — Т.: Инқилоб. — 1924. — 13—14 сон; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 44—45.

25. Пахта. / Урта Осиё адабиёти. — 1933. — 21 сон; / Ўзбекистон адабиёти. Тўплам. 1 чиқиш. — Т.: 1934.

26. Гўзалим, бевафо гулистоним. // ЎзАС. — 1987. — 11 декабрь. / Шарқ юлдузи. — 1991. — 6 сон; / Чин севиш. — Б. 45; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 39; / Адабиёт. 8 синф. — Б. 169—170.

(Фарс тилига)

1. (27) Сайҳа. Шеърҳои миллий. — Истанбул: 1329/1911. — 16 б. Тўпламга қуйидаги шеърлар кирган: Гўристан. Муҳаббати Ватан. Дил. Ба оби тоби мо... Сози наво. Хитоб ба ватан (Бухоро). Ай, модари азиз. Ай, боди сабо (таркиббанд)... Ба мо саҳари азим (таркиббанд)... Сози наво. Асар-э омон.

2. (28) Сайид Амир Олимхон. Таҳният ва тарихи жулуси он. Қасида (1911)²¹.

3. (29) Фарёд. / Бухорои Шариф. — 1912. — 29 июнь, 7 июль.

4. (30) Истиқбол. / Бухорои шариф. — 1912. — 17 июль, 14 август.

5. (31) Таъзини таъдиб. / Ойина. — 1914. — 13 сон. — Б. 214—216; Навқирон Бухоро. — 1992. — 6 сон. — Б. 28—29.

6. (32) Хужуми алам. / Ҳуррият. — 1917. — № 51.

7. (33) Хитоб ба Ватани Бухоро, Гўристан. / Қутилиш. — 1920. — 4 июль.

8. (34) Дил, Муҳаббати Ватан. / Қутилиш. — 1920. — 14 июль.

9. (35) Ба обитоби мо, Сози наво. / Қутилиш. — 1920. — 20 июль.

10. (36) Шеърҳои Фитрат: Гўристан. Хитоб ба Ватан. Ай, боди сабо. Муҳаббати ватан. Бе мо саҳари азим. — С. Айний. Намунаи адабиёти тоҷик. — М.: Чопхонаи нашриёти марказии халқи Иттиҳоди жамоҳири шӯравии сўсиёлисти, 1926. — Саҳ. 453—455, 534—545.

(Рус тилига)

1. (37) Хлопок // Литература Средней Азии. — 1933. — 21 ноября; Литературный Узбекистан (Альманах). — Т.: 1934.

II. НАСРИЙ АСАРЛАР

1. (38) Қиёмат. Ҳаёлий ҳикоя (Дарвеш / Н. Тўрақулов сўзбошиси билан). — М.: Миллат ишлари Комиссарилиги қошида Марказий шарқ нашриёти, 1923 — 28 б.; / — Т.: ЎзССР Даат нашриёти, 1935 (қайта ишланган варианты). — 32 б.; / — Т.: Ўзбекистон, 1967. — Б. 3—14; Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 169—180; [Страшный суд] (пер. с узбекского Л. Софердотовой // Литературный Узбекистан. — 1936. — № 2; / [Страшный суд] Сатирический рассказ (пер. Л. Кандинова, послесловие К. Насырова). — Душанбе: Ирфон, 1964. — 47 с.; / [День страшного суда]. Рассказ — сатира / Перевод с таджикского

²¹ Қаранг: Саббоқ, Бухорий. Армуғони Саббоқ. — Рӯёк: 1410. — Б. 197 (араб ёзувида).

С. Васильевой. Послесловие и примечания Л. Климовича. — М.: Политиздат, 1965. — 32 с.

2. (39) Меърож // Худосизлар. — 1928. — 1 сон. — Б. 43—47; ЎзАС. — 1987. — 25 декабрь.

3. (40) Заҳронинг имони // Худосизлар. — 1928. — 2 сон. — Б. 45—53; / Фан ва турмуш. — 1988. — 7 сон. — Б. 1—11.

4. (41) Зайд ва Зайнаб // Худосизлар. — 1928. — 4 сон. — Б. 28—33, — 5 сон. — Б. 22—26.

5. (42) Оқ мазор // Худосизлар. — 1928. — 6 сон. — Б. 40—44.

6. (43) Қийшиқ эшон // Худосизлар. — 1930. — 2—3 сон.

7. (44) Қиз қотили // Ўзбекистон шўро адабиёти. — 1932. — 1 сон; [Қизлар қотили]. Ҳикоя. Ўрта Осиё халқлари адабиёти, 1933. — 2,4 сон; [Убийца девушки] Рассказ. // Советская литература народов Средней Азии. — 1933. — № 2, 4.

(Форс-тожик тилида)

1. (45) Фитрат Бухорои. Мунозараи мударриси бухорои бо як нафар фаранги дар Ҳиндистон дар бораи макотиби жадида. Ҳақиқат натижаи тасодими афкор аст. Таъби аввал. — Истанбул: Матбаи исломияи Ҳикмат, 1327/1911. — 68 саҳ; // — Душанбе: ТГУ, 1992. — 55 саҳ; // — Душанбе: УДТ, 1992; Фитрат бухарец. Спор индийского мударриса с европейцем в Индии о новейших школах. Истинный результат обмена мыслей. Первое издание. Напечатано в Стамбуле, в Мусульманской типографии. / С персидского перевел полковник Ягелло. Не подлежит оглашению. — Т.: Электро-паровая типография-литография штабс округа, 1911. — 98 с.; // [Ҳиндистонда бир фаранги ила бухорои бир мударриснинг бир неча масъалалар ҳам усули жадида хусусида қилган мунозараси]. / Мутаржимии Муаллим Ҳожи Муъин ибн Шукруллоҳ Самарқандий. — Т.: Туркистон кутубхонаси, 1331/1914. — 41 б (эски ўзбек ёзувида); // [Ҳиндистонда бир фаранги ила бухорои бир мударриснинг жадида мактаблари хусусида қилган МУНОЗАРАСИ] / Форсидан Ҳ. Болтабоев таржимаси. // Шарқ юдузи. — 1997. — 1 сон. — Б.117—165; / Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 46—98. // Abdurrauf Fitret. Buharada Cedidcilik Egitim Reformu. Münazara ve Hind Seyyahinin Kısasi. Haz. Seyfettin Ersahin. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.

2. (46) Абду-р-рауф. Баёноти сайёҳи ҳинди. Дору-л-хилофот. — Истанбул: Матбаи исломияи Ҳикмат 1330/1912. — 128 саҳ; / Садои Шарқ. — 1988. — № 6. — Саҳ. 14—89; / [Ҳинд сайёҳининг қиссаси] тожик тилдан Ҳ. Қудратуллаев таржимаси. // Шарқ юдузи. — 1991. — № 8. — Б. 7—39; [Ҳинд сайёҳи баёноти] / Форсидан Ҳ. Болтабоев таржимаси. Танланган асарлар. 1 жилд. — Б. 98—169; Абду-р-рауф. Рассказы индийского путешественника. Бухара, как она есть / Перевел с персидского А. Н. Кондратьева. — Самарканд: Изд. Махмуд-ходжи Бекбуди, 1913. — 111 с.; / Абдурауф Фитрат. Рассказы индийского путешественника. Бухара, как она есть // Звезда Востока. — 1990. — № 7. — С. 130—143; Abdurrauf Fitret. Buharada Cedidcilik Egitim Reformu. Münazara ve Hind Seyyahinin Kısasi. Haz. Seyfettin Ersahin. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.

3. (47) Қиёмат. — Сталинобод—Ленинград: Нашриёти давлатии Тоҷикистон. — 1936. — 36 саҳ.; Страшный суд. — Душанбе: Таджикгосиздат, 1964. — 31 с.; — Душанбе: Ирфон, 1969. — 34 с.

III. ДРАМАТИК АСАРЛАР

1. (48) Бегижон. Беш пардали драма¹⁾. 1916 (нашр қилинмаган).
2. (49) Улуғбек. Пьеса. 1917 (нашр қилинмаган)²⁾.
3. (50) Темур сағанаси. Бир пардали драма. 1918–1919 (нашр қилинмаган). // (парча) Ёш ленинчи. – 1935. – 10 март.
4. (51) Ўғузхон. Бир пардали драма. 1919 (нашр қилинмаган). // (парча) Ёш ленинчи. – 1935. – 10 март.
5. (52) Чин севиш. Ҳинд ихтилолчилари турмушидан олинган беш пардалик ишқий-ҳиссий фожиа. – Т.: Ғози Юнус, 1920. – 47 б.; / – Санъат. – 1991. – № 4–7 (нашр. С. Аҳмад); / Чин севиш. – Б. 39–75; / Танланган асарлар. 3 жилд. – Т.: Манавият, 2003 – Б. 5–41.
6. (53) Абу Муслим. Беш пардали фожиа. – 1921³⁾ (нашр қилинмаган).
7. (54) Қон (Муқаддас қон). Беш пардали фожиа. 1921⁴⁾ (нашр қилинмаган).
8. (55) Ҳинд ихтилолчилари. Беш пардалик фожиали театр. – Берлин: Муҳаррири нашри бухороли Абдурауф Фитрат, 1923. – 90 б.; / (Вали Қаюмхон ва Анна фон Сабайн муҳаррирлигида). – Верлаг, 1944. – 79 б.; // Шарқ юлдузи. – 1990. – № 4. – Б. 34–58 (нашрга тайёрловчи Ш. Турдиев); / Чин севиш. – Т.: 1996. – Б. 76–124; / Танланган асарлар. 3 жилд. – Б. 42–91.
9. (56) Абулфайзхон. Йўқсул ўлкасининг тарихидан беш пардали фожиа. – М.: СССР халқларининг марказий нашриёти, 1924. – 92 б.; // Шарқ юлдузи. – 1989. – 1 сон. – Б. 83–104 (нашр. С. Зулфаров); / Ўзбек адабиёти. Мажмуа. 11 синф учун. – Т.: Ўқитувчи, 1993–2006; / Чин севиш. – Т.: 1996. – Б. 125–163; / Танланган асарлар. 1 жилд. – Б. 220–232.
10. (57) Шайтоннинг Тантрига исёни. Шейрий драма. – Т.: Ўрта Осиё давлат нашриёти, 1924. – 20 б.; // ("Қиёмат" билан бирга). – Т.: Ўзбекистон, 1967. – Б. 15–29; / Танланган асарлар. 1 жилд. – Б. 220–231.
11. (58) Арслон. Бурунги Бухоро хонлигида яшаган деҳқонлар ҳаётидан олинган беш пардалик драма. – Самарқанд–Тошкент: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1926. – 119 б.; (драмадан парча) / ЎзАС. – 1987. – 11 декабрь; / Чин севиш. – Б. 164–236; / Танланган асарлар: 3 жилд. – Б. 92–164.
12. (59) Рўзалар. Икки пардалик бир томоша асарчаси. – Самарқанд–Тошкент: 1930. – 16 б.
13. (60) Тўлқин. Опера либреттоси. 1934⁵⁾ (нашр қилинмаган).

(Форс-тожик тилида)

1. (61) Шўриши Восеъ. Драмаи тарихий аз чаҳор қисм (як фожиан тарихий аз ҳаёти тожиқҳои дар зерфармони Бухоро). – Самарқанд –

¹⁾ Э. Олворт «фожиа» деб ном беради ва сахнага қўйилган йилни 1920 деб курсатади. «Томошачи» имзоси билан «Меҳнатқашлар товуши»да чиққан мақолага ишора беради.

²⁾ Раҳмат Мажидий мақоласида тилга олинган. Қаранг: «Литературный Узбекистан». – 1936. – № 1. – с. 173.

³⁾ Э. Олворт «1916 йилда ёзилган» белгисини қўйган.

⁴⁾ Э. Олворт 1915, 1917, 1920 ва 1921 йилларда сахнада қўйилганини эслатади. Б.А.Пестовскийнинг «Узбекский театр» мақоласида тилга олинган. Қаранг: «Искусство и жизнь». – 1922. – № 1. – С. 7–8.

⁵⁾ С. Кароматуллоҳжаеванинг «Қалбимга мангу муҳраман» хотирасида тилга олинган. Қаранг: «Тафаккур». – 1996. – 2 сон. – Б. 69.

Душанбе: Наприёти давлатии Тоҷикистон, 1927. — 36 с.; / — Душанбе: УДТ, 1992. — 62 саҳ (ношир Гулмурод Пайвандий). [Восеъ кўзғолони]. Драма (Форс тилидан Р. Муқимов ва Ҳ. Болтабоев тарж.). / Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 165—192.

IV. ПУБЛИЦИСТИКА

Алоҳида нашр қилинган рисолалар

1. (62) Ислоҳот ва Бухоро. — Т.: 1917. — 13 б.
2. (63) Шарқ сиёсати. — Т.: Ёш бухоролилар кўмитасининг наприёт шўъбаси, 1919. — 47 б.; // — Бухоро: 1992. — 20 б.; / Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 213—225.
3. (64) Йиғла, ислом. — Т.: 1919. — 21 б.

Мақолалар

4. (65) Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдир. // Ойна. — 1915. — 14 январь. — 7 сон. — Б. 162—165.
5. (66) Рауф Музаффар мақоласи ҳақида (Айн билан ҳаммуаллифликда) // Ойна. — 1915. — 5 февраль. — 13 сон. — Б. 360—361.
6. (67) Қуръон. // Ойна. — 1915. — 15 июнь. — 16 сон. — Б. 443—445.
7. (68) Жоҳилона таассубга мисол. // Шўро. — 1917. — 15 январь (Сана 10, адад 2). — Б. 34—35; / Халқ сўзи — 1991. — 17 ноябрь; // Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 210—213.
8. (69) Матбуот // Ҳуррият. — 1917. 18 июль¹¹.
9. (70) Иттифоқ бўлайлук. // Ҳуррият. — 1917. — 25-июль; — 26 сон. // [Иттифоқ этайлик] — 1991. — 10 сон.
10. (71) Ёшлар, вазифа(га) бошланг. // Ҳуррият. — 1917. — 1 август. — 27 сон.
11. (72) Уч съезднинг бир қарори муносабати билан. // Ҳуррият. — 1917. — 4 август. — 28 сон.
12. (73) Сайлов яқинлашди. // Ҳуррият. — 1917. — 11 август. — 29 сон. — 23 август. — 32 сон; // Ҳаёт ва иқтисод. — 1990. — 1 сон; // Ҳуррият. — 1997. — 12 февраль. (нашр. Ш. Турдиев).
13. (74) Озуқ масаласи. // Ҳуррият. — 1917. — 15 август.
14. (75) Фазилатлу қозимизнинг ҳақимона нутқлари муносабати билан. // Ҳуррият. — 1917. — 15 август. — 30 сон; // Ёшлик. — 1991. — 10 сон¹².
15. (76) Сайлов муносабати билан. / Ҳуррият — 1917. — 23 август.
16. (77) Бухоронинг аскарари. // Ҳуррият. — 1917. — 23 август. — 32 сон.
17. (78) Мусулмонлар, рофил қолманг. // Ҳуррият. — 1917. — 26 август. — 33 сон; // Ёшлик. — 1991. — 10 сон. — Б. 44—45 (нашр. Н.Авазов); / Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 193—194.
18. (79) Бизнинг чорамиз¹³. // Ҳуррият. — 1917. — 29 август. — 34 сон.
19. (80) Икки рўйхат. // Ҳуррият. — 1917. — 1 сентябрь. — 35 сон.

¹¹ Ш. Турдиевнинг «Ўзбекистонда Исмоил Гаспринский фаолиятининг ўрганилгани» мақоласида тилга олинган. Қаранг: Исмоил Гаспринский ва Туркистон. — Т.: Шарқ НМАК, 2005. — Б. 133.

¹² Қайта нашрга тайёрловчи Н. Авазов «Фазилатлу...» сўзини «Қизил тили...» деб ўқиган.

¹³ Э. Олловорт кўрсаткичида «Биринчи чорамиз».

20. (81) "Шўрои исломия"нинг хатоси. // Хуррият. — 1917. — 5 сентябрь. — 36 сон; // Ёшлик. — 1991. — 10 сон. — Б. 45; // Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 194—195.
21. (82) Бу кун. // Хуррият. — 1917. — 7 сентябрь. — 37 сон.
22. (83) Бухоронинг аскари. // Хуррият. — 1917. — 29 сентябрь.
23. (84) Қора хабар. // Хуррият. — 1917. — 3 октябрь. — 43 сон.
24. (85) Сулҳ учун. // Хуррият. — 1917. — 17 октябрь. — 45 сон.
25. (86) Иттифоқ этайлук. // Хуррият. — 1917. — 24 октябрь.
26. (87) Бухоро уламоси. // Хуррият. — 1917. — 4 ноябрь. — 48 сон; // Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 195—196.
27. (88) Сиёсий ҳоллар. // Хуррият. — 1917. — 7 ноябрь. — 49 сон; // Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 196—198.
28. (89) Иш замони ўтмасун. // Хуррият. — 1917. — 11 ноябрь.
29. (90) Янги ҳукумат. // Хуррият. — 1917. — 18 ноябрь.
30. (91) Бухоро хонлигида очлик. // Хуррият. — 1917. — 21 ноябрь. — 53 сон.
31. (92) Инқилоб. // Хуррият. — 1917. — 25 ноябрь. — 54 сон.
32. (93) Яширун муоҳидалар. // Хуррият. — 1917. — 28 ноябрь. — 55 сон.
33. (94) Маориф. // Хуррият. — 1917. — 2 декабрь. — 56 сон.
34. (95) Мухторият. // Хуррият. — 1917. — 5 декабрь. — 57 сон; / / Фан ва турмуш. — 1990. — 10 сон. — Б. 30—31; // Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 198—199.
35. (96) Туркистон мухторияти. // Хуррият. — 1917. — 8 декабрь. — 58 сон.
36. (97) Ислоҳот ва Бухоро⁴⁾. — 1917.
37. (98) Бухоронинг ҳоли. // Хуррият. — 1918. — 12 январь. — 62 сон; // Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 199—201.
38. (99) Туркистонда руслар. // Хуррият. — 1918. — 19 январь. — 63 сон; // Шарқ юлдузи. — 1992. — № 4. — Б. 183—184 (нашр. Ҳ.Болтабоев); // Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 201—203.
39. (100) Англиз ўйунлари. // Хуррият. — 1918. — 5 февраль. — 64 сон.
40. (101) Тақсими аъмол. // Хуррият. — 1918. — 12 февраль. — 67 сон.
41. (102) Бухорода инқилоб. // Хуррият. — 1918. — 19, 26 феврал; 1 март. — 69, 72, 75 сон; // Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 205—206.
42. (103) Жамияти хайрия. // Хуррият. — 1918. — 19 февраль. — 72 сон.
43. (104) Англиз ва Туркистон. // Хуррият. — 1918. — 29 март. — 82 сон; // Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 203—205.
44. (105) Аҳволи ҳозира. // Хуррият. — 1918. — 16 апрел. — 85 сон.
45. (106) Мактаб керак. // Хуррият. — 1918. — 21 апрель. — 86 сон.
46. (107) Бухоро ёшлари ҳақида. // Улуғ Туркистон. — 1918. — 30 май.
47. (108) Афғонистон ишлари. // Ишгироқиюн. — 1919. — 30 май.
48. (109) Шарқ сиёсати. // Ишгироқиюн. — 1919. — 23, 25, 26 октябрь. — 1920. — 29 январь.
49. (110) Шарқда англизлар. // Тонг. — 1920. — 1 сон.
50. (111) Бизда йигитлик. // Тонг. — 1920. — 2 сон.
51. (112) Тадрижга қарши. // Тонг. — 1920. — 2 сон.
52. (113) Бухоро, Хива, Русия муносабати тарихиялари. // Маориф ва ўқитғучи. — 1925. 2 сон. — Б. 95.
53. (114) Эски мактабларни нима қилиш керак? // Қизил Ўзбекистон. — 1927. — 6 март.

⁴ Э. Олворт бўйича.

(Форс-тожик тилига)

54. (115) Вазоратпаноҳи мо ба тартиботи жадида муҳтожим. / Бухоро вазири Парвоначи Насруллоҳбек афанди ҳазратларина очиқ мактуб // Таъруфи муслимин. Истанбул: 1328/1910. — 8 декабрь. // ЎзАС. — 1996. — 9 май (форс тилидан Ҳ. Болтабоев таржимаси); // Фитрат. Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 226—228.

55. (116) Мактуб ба идора. // Бухорои шариф. — 1912. — 19 апрель.

56. (117) Махорижу-л-хуруф. // Бухорои шариф⁵¹.

57. (118) Қавоиди қироат. // Бухорои шариф⁵¹.

58. (119) Манфаат. // Ойина. — 1913. — 16 ноябрь. — 4 сон. — Б. 99—100; — 1913. — 30 ноябрь. — 6 сон. — Б. 149—150.

59. (120) Ҳаёт ва гоии ҳаёт. // Ойина. — 1913. — 8 сон. — 14 декабрь. — Б. 196—197; — 1913. — 21 декабрь. — 9 сон. — Б. 220—222; // Садои Шарқ. — Душанбе: 1989. — 6 сон.

60. (121) Тараққий ва тажадду. // Самарқанд. — 1913. — 44 сон. — 13 сентябрь; // Сироҷу-л-ахбори афғония. — 1331/1913. — 15 ноябрь; [Тараққийёт ва янгиланиш] // Адабиёт кўзгуси. — 2004. — 8 сон. — Б. 104—105 (Форсчадан Р. Иномхўжаев тарж.).

61. (122) Иқомоти ислоҳкоронаи ҳукумати Бухоро. // Ойина. — 1915. — 30 январь. — 8 сон. — Саҳ. 198—200.

V. ТИЛШУНОСЛИК*Алоҳида нашрлар*

1. (123) Она тили. Дарслик (Шокиржон Раҳимий, Қайом Рамазон билан ҳаммуаллифликда)⁵². — Т.: 1918. — 57 б.

2. (124) Тилимиз // Иштирокиюн. — 1919. — 12 июл, 23 август; // ЎзАС. — 1990. — 4 май; Ёшлик. — 1990. — 5 сон. — Б. 65—67; / Фитна санъати — Т.: 1993 (нашр. Ҳ. Болтабоев).

3. (125) Сарф. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Биринчи китоб. — Самарқанд — Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1923, 1925, 1926, 1927. — 62 б.

4. (126) Наҳв. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Иккинчи китоб. — Самарқанд — Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1925, 1926, 1927, 1930 (сўнги нашри лотин ёзувида). — 55 б.

Мақола ва нутқлар

5. (127) Ўзбек тилининг сарфи тўғрисида // Қизил Ўзбекистон. — 1925. — 9 июль.

6. (128) Ўзбекча тил сабоқлиги. // Қизил Ўзбекистон. — 1926. — 30 апрель.

7. (129) Муқаддимату-л-адаб. // Маориф ва ўқитғучи. — 1925. — 7—8. — Б. 38—40.

8. (130) Имло конференцияси муносабати билан. // Маориф ва ўқитғучи. — 1928. — 3 сон. — Б. 6—7.

9. (131) Нутқ. / Ўзбек Тил ва имло қурулотойининг чиқарган қарорлари (1921, январь) — Т.: Туркистон жумҳуриятининг давлат нашриёти, 1922. — Б. 35—43.

(Форс-тожик тилига)

⁵¹ Қаранг: Гуламуродзода П. Фитрат ва масъалаҳои омўзиши мероси адабии тоҷик // Адибони ноқид. Муаммоҳои нақди нависанда. — Душанбе: Дониш, 1990. — Саҳ. 3—5.

⁵² Юқоридаги мақолада тилга олинган.

⁵³ Бу ҳақда қаранг: Биринчи она тили курси. / Иштирокиюн. — 1918. — 11 май.

Алоҳида нашрлар

10. (132) Сарфи забони тоҷики. — Самарқанд: — 1925. — Саҳ. 41.
 11. (133) Қойдаҳои забони тоҷики. — Тошкент: 1930. — Саҳ. 123
 (ба имлои лотин).

Мақолалар

12. (134) Лоихаи алифбои нави тоза. // Раҳбари дониш № 1927. — 3 сон. — Саҳ. 12—14.
 13. (135) Дар гирди алифбои тоза. // Раҳбари дониш. — 1928. — 4—5 сон. — Саҳ. 13—16.
 14. (136) Дар гирди алифбои нав. // Раҳбари дониш. — 1928. — 10 сон. — Саҳ. 8—10.

VI. АДАБИЁТШУНОСЛИК

Алоҳида нашрлар

1. (137) Ўқув. Ибтидоий ўқув мактабларининг сўнг синфлари учун. — Боку: 1917. — 128 б.; / — Бухоро: Маориф китобхонаси, 1917.
 2. (138) Инсоният ҳақида Навоийнинг фикри. — Т.: Мусулмон Иштирокиюн фирқаларининг ўлка бюроси ҳузурдаги нашриёт шўъбаси, 1919. — 19 б.; // Сирли олам. — 1991. — 2 сон. — Б. 6—8 (қисқа нашр. Ш. Турдиев).
 3. (139) Бедал (Бир мажлисда). — М.: Миллат ишлари Комиссарлиги қошидаги Марказий Шарқ нашриёти, 1923. — 42 б.; // [Бедал] Гулистон. — 1994. — 3—4 сон; — 1995, — 1 сон (нашр. С. Аҳмад); / — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996. — 41 б. (нашр. Ҳ. Болтабоев).
 4. (140) Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимлари ва ҳаваслилари учун қўланма. — Тошкент—Самарқанд: 1926; — Т.: Ўқитувчи, 1995. — 112 б. (нашр. Ҳ. Болтабоев).
 5. (141) Энг эски турк адабиёти намуналари. // Адабиётимизнинг тарихи учун материаллар. — Самарқанд: Ўзбекистон Давлат нашриётининг нашри, 1927. — 124 б.; / — Т.: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1927. — 116 б.
 6. (142) Энг эски мўғул тили лугати. — (нашр қилинмаган)¹¹.
 7. (143) Ўзбек адабиёти намуналари. 1 жилд. — Тошкент—Самарқанд: Ўзнашр, 1928. — 319 б.
 8. (144) Ўзбек адабиётига оид қироат китоби. — Т.: Давлат илмий шўроси, 1928. I — II².
 9. (145) Форс шоири Умар Хайём. — Тошкент—Самарқанд: "Қизил қалам" Ўзбекистон инқилоб ёзувчилари жамияти ўз нашри, 1929. — 86 б.; / Танланган асарлар. 2 жилд. — Б. 134—172 (нашр. Ҳ. Болтабоев).
 10. (146) Қадимги турк адабиёти изланишлари. — Самарқанд: 1930³.
 11. (147) Маҳмуд Қошғарий. Девону лугати-т-турк⁴.
 12. (148) Ўзбек адабиёти тарихи. Феодализм даври — Т.: 1934⁵.
 13. (149) Форс адабиётининг тарихи. — Т.: 1935⁶.
 14. (150) Аруз ҳақида (О. Ҳошим таҳрири остида). — Т.: ЎзССР Фанлар комитети нашриёти, 1936. — 79 б.; / — Т.: Ўқитувчи, 1997. — 80 б.

¹¹ Э. Олворт бўйича.
² Э. Олворт бўйича.
³ Э. Олворт бўйича.
⁴ Э. Олворт бўйича.
⁵ Э. Олворт бўйича.
⁶ Э. Олворт бўйича.

Мақолалар

15. (151) Шеър ва шоирлиқ. // Ишгирокиюн. — 1919. — 24—25 июль, 29—30 август. // Туркистон. — 1993. — 1 июль (қисқа нашр. Ж. Худойбердиев); // Мулоқот. — 1996. — 4 сон. — Б. 52—54 (нашр. Ҳ. Болтабоев).
16. (152) "Заҳдоки морон" муносабати ила. // Ишгирокиюн. — 1919. — 23 октябрь.
17. (153) "Ҳалима" операси ҳақида. // Ишгирокиюн. — 1920. — 29 ноябрь.
18. (154) Мирзо Бедил. // Тонг. — 1920. — 2 сон; // — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996. — Б. 38—41 б. (нашр. Ҳ. Болтабоев).
19. (155) Маориф ишлари. I маориф қурултойида ўртоқ Фитратнинг маърузаси. // Учқун. — 1923. — 2 сон.
20. (156) Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг бир форсий девони тўғрисида. // Маориф ва ўқитғучи. — 1925. — № 12. — Б. 38—41; // Шарқ машғали. — 1993. — 1—3 сон. — Б. 11—13 (нашр. Ҳ. Болтабоев).
21. (157) Қутадағу билиг. // Маориф ва ўқитғучи. — 1927. — 2 сон. — Б. 68—72;
22. (158) Аҳмад Яссавий. // Маориф ва ўқитғучи. — 1927. — 6 сон. — Б. 29—33, — № 7—8. — Б. 39—43; // Санъат. — 1991. — 8 сон (нашр. С. Аҳмедов); / Яссавий ким эди? — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1927. — Б. 11—17 (нашр. Б. Дўстқораев).
23. (159) Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар. // Маориф ва ўқитғучи. — 1928. — № 5,6. — Б. 49—52; // Қалб кўзи. — 1993. — № 12. — Б. 2—3 (нашр. Ҳ. Болтабоев).
24. (160) Ҳибату-л-ҳақойиқ. // Маориф ва ўқитғучи. — 1928. — 10 сон. — Б. 42—46; / Ўз АС. — 1997. — 19 декабрь (нашр. Ҳ. Болтабоев).
25. (161) Ўзбек шоири Турди. // Маориф ва ўқитғучи. — 1928. — 12 сон. — Б. 44—48.
26. (162) Умар Хаём // Қизил қалам. — Самарқанд: Ўзнашр, 1929. I китоб.
27. (163) Чигатой адабиёти. // Қизил қалам. — Т.: 1929. II китоб. — Б. 25—32.
28. (164) Адабий мерос ва чигатой адабиёти (О. Ҳошимов билан ҳаммуаллифликда) // Қизил Ўзбекистон. — 1929. — 16, 17 июль.
29. (165) Ёпишмаган гажаклар (Ж. Бойбўлатовга очиқ хат). // Қизил Ўзбекистон. — 1929. — 15, 16 сентябрь. — 215, 216 сон; // Ёшлик. — 1990. — 5 сон. — Б. 67—71 (нашр. Ҳ. Болтабоев); // XX аср ўзбек адабиёти. Мажмуа (нашр. Н. Каримов ва бошқ.) — Т.: Ўқитғучи, 1993. — Б. 48—53; / Чин севиш. — Б. 242—252; // Танланган асарлар. 3 жилд. — Б. 228—236.
30. (166) XVI асардан сўнгра ўзбек адабиётига умумий бир қараш. // Аланга. — 1929. — 8 / 9 сон. — Б. 6—8.
31. (167) Муҳаммад Солиҳ. // Аланга. — 1929. — № 10. — Б. 9—12.
32. (168) "Фарҳоду Ширин" достони тўғрисида. // Аланга. — 1930. — 1 сон. — Б. 14—17, — 2 сон. — Б. 9—14.
33. (169) Машраб. // Илмий фикр. — 1930. — 2 сон. — Б. 40—57; // Ёш лелинчи. — 1991. — 29 июнь, 23 июль (нашр. Б. Дўстқораев).
34. (170) Бошқармага очиқ хат. // Қизил Ўзбекистон. — 1931. — 4 май
35. (171) Ажойиб ўрталик. // Ўрта Осиё адабиёти. — 1933. 21 ноябрь⁹

⁹ Э. Олловорт буйича.

36. (172) Эртақлар ва ҳақиқатлар (Фирдавсий таваллудининг 1000 йиллиги муносабати билан) // Машғала. — 1934. — 1 сон. — Б. 5—19.
 37. (173) Абулқосим Фирдавсий. // Социалистик илм ва техника. — 1934. — 9 сон. — Б. 9—14.
 38. (174) Абулқосим Фирдавсий замони ва муҳити. // Ўзбек совет адабиёти. — 1936. — 10 сон.

*(Форс-тожик тилида)**Алоҳида рисолалар*

39. (175) Ҳожи Абдурауфи Фитрати Бухорий. Мавлуди шариф ёхуд Миръоти хайру-л-башар. — Т.: 1333/1914. — 36 саҳ; // — Душанбе: Сино, 1997. — 98 саҳ (нашр. Муҳаммадамин А. С.).
 40. (176) Раҳбари нажот. — Петроград: 1915; // Садои Шарқ. — 1992. — № 8—9; / Нажот йўли (Ш. Воҳид, Г. Музаффарзода тарж.). — Т.: Шарқ НМАК, 2001. — 176 б.
 41. (177) Ойила (вазифаи хонадори). — Боку: Мирзо Абдулвоҳид Муңзим нашр., 1916. // [Ойила] Шарқ юдаузи. — 1999. — 1 сон; / — Т.: Маънавият, 2000; / Танланган асарлар. 4 жилд. — Т.: Маънавият, 2006.

Мақолалар

42. (178) Таърихи адабиёти Эрон. // Раҳбари дониш. — 1928. — 3 сон.
 43. (179) Сайфи Исфранги. // Раҳбари дониш. — 1928. — 3 сон.
 44. (180) Фирдавсий. Замони ва муҳити ӯ. // Барои адабиёти социалистик. — 1934. — 5—6 сон; // Фирдавсий. — Душанбе: ТГУ, 1992. — Саҳ. 40—60.
 45. (181) Саргузашти тожик камбарал ёки Одина (Сарсухан). / Айни С. Одина. — Самарқанд—Душанбе: Нашриёти давлатии тожик, 1927. — С. 3—4.

*(Рус тилида)**Алоҳида нашр*

46. (182) Исследование о старой тюркской литературе. — Самарқанд: 1930⁸¹.

Мақолалар

47. (183) Цепь персидской литературы замкнута // Литература Средней Азии. — 1934. — 7 июня.
 48. (184) Абулкасым Фирдоуси. // Социалистическая наука и техника. — 1934. — № 10/11. — С. 2—19.
 49. (185) За чуткую среду! // Литература Средней Азии. — 1933. — 21 ноября.

VII. САНЪАТ*Алоҳида нашрлар*

1. (186) Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. Тошкент — Самарқанд: Ўзбекистон давлат нашриёти, 1927. — 80 б.; [парча] // ЎзАС. — 1991. — 22 март (нашр. Ҳ. Болтабоев); // — Т.: Фан, 1993. (нашр. К. Ҳасан). — 76 б.

Мақолалар

2. (187) Шашмақом. // Маориф ва ўқитғучи. — 1925. — 2 сон. — Б. 94.
 3. (188) Санъатнинг маншан (келиб чиқиши). // Маориф ва ўқитғучи. — 1927. — № 5. — Б. 31—34.
 4. (189) Ўзбек мусиқаси тўғрисида. // Аланга — 1928. — № 2. — Б. 14.
 5. (190) Шарқда шахмат. // Аланга. — 1928. — № 3—4. — Б. 15—16; // Шарқ юдаузи. — 1990. — 2 сон. — Б. 170—172. (нашр. М. Ҳасанов).

⁸¹ Бу ҳақда қаранг: Большая советская энциклопедия. — М.: 1936. Т. 57. — С. 656.

VIII. ТАРИХ

1. (191) Ислоҳот ва Бухоро. — Т.: 1917. / Ўзбекистон республикаси ХДП Марказий архиви: — Фонд 722. — Рўйхат 1. — Дело 1.; / Революция и национальный вопрос: Сборник документов в 4 т. Т. 3. — М.: 1930.

(Форс-тожик тилига)

2. (192) Мухтасари тарихи ислом. — Самарқанд; — 1333/1914. — 19 саҳ.; / — Душанбе: Ирфон, 1991; [Мухтасар ислом тарихи] — Т.: Нур, 1992. — 31 б. (Форсчадан Мухаммад Нодир ва Ҳамидуллоҳ Андижонли тарж.); // Сири олам. — 1992. — № 3—4, 5—6 (ўша тарж.); / — Т.: 2004.

3. (193) Даври ҳукмронии Амир Олимхон. — Тошкент—Сталинобод: 1930; / Душанбе: Палатаи давлатии китобҳо, 1991. — 63 саҳ.; [Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври] — Т.: Минҳож, 1992 (тожикчадан Ҳ. Қудратуллаев таржимаси). — 60 б.

(Рус тилига)

4. (194) Три документа по аграрному вопросу в Средней Азии. // Записки Института Востоковедения АН СССР. — Л.: — 1993. — С. 69—89.

5. (195) Казийские документы XVI века. Текст, перевод, указатель встречающихся терминов и премецания (в соавторстве с Б. Сергеевым). — Т.: Изд. Коммунистических наук УзССР, 1937.

6. (196) Материалы по истории земельных отношений в бывшем Бухарском ханстве (неопубликованы) // Центральный Государственный архив Республики Узбекистан. — Фонд 4. — Гл. 3. — Ед. хр. 408.

7. (197) О современном положении. / Постановления II съезда младобухарцев — коммунистов. / Центральный архив НДП Узб. — Фонд 275. — Опись 1. — Дело 13. — Листы 22, 23.

8. (198) Тактика / Постановления III съезда младобухарцев — коммунистов. — Центральный архив НДП Узб. — Фонд 275. — Опись 1. — Дело 14. — Лист 75.

9. (199) Телеграмма в ЦК большевистской партии от младобухарцев — коммунистов. / Центральный архив НДП Узб. — Фонд 275. — Опись 1. — Дело 14. — Лист 70.

10. (200) Телеграмма В. И. Ленину от III съезда младобухарцев — коммунистов¹¹.

11. (201) Телеграмма в Коминтерн от III съезда младобухарцев — коммунистов. Центральный архив НДП Узб. — Фонд 275. — Опись 1. — Дело 13. — Лист 70.

IX. ТАРЖИМАЛАР

1. (202) И. Гаспрали. "Дору-р-роҳат" (Крим туркчасида "Ғанимат дийр") романининг форс тилига таржимаси: Мусулмони дору-р-роҳат. Таълифи Исмоилбей Гаспрински. Мутаржим Абду-р-рауф Фитрати Бухорои. — Петроград: Кэтобхонаи маърифат, 1915

2. (203) Н. Наримонов. Ленин ва Шарқ. Рус тилидан ўзбек тилига таржима. — Самарқанд—Тошкент, 1925. — 32 б.

3. (204) Шамси Камол. Амалий ҳандаса. Араб тилидан ўзбекчага таржима. — Т.: 1925. — 56 б.

¹¹ Бу ҳақда қаранг: Указатель основных опубликованных произведений Абдурауфа Фитрата (Сост. В. Эргашев, И. Ганиев). / Навқирон Бухоро. — 1992. — 7 сон. — Б. 22.

Илова 2

**БУХОРО ТАЪМИМИ МАОРИФ ЖАМИЯТИ
ХАЙРИЯСИНИНГ НИЗОМНОМА ВА ХАТТИ ҲАРАКАТИ***

Қурилиш санаси: 11 шоввал, 1327.

Маркази: Дору-с-саодат.

Вазирхон матбаасинда чоп этилган, 1327

**Бухоро Таъмими маориф жамияти хайриясининг
асосий Низомномаси**

1 модала. Жамиятнинг доимий аъзоси ва мухобара номи билан аталувчи (мухбир аъзоси — Ҳ. Б.) икки хил аъзоси бўлиб, [улар] доимий аъзолар орасидан танлаб олинган ўн тўрт кишидан иборатдир, бошқа бир Кенгаш ҳайъати ҳам бор. Ва идора ҳайъати шу Кенгаш аъзолари орасидан танлаб олинади.

2 модала. Кенгаш ҳайъати биринчи йилга ва фақат бир мартага жамият муассислари томонидан сайланади. Бундан кейин Кенгаш аъзолиги ва доимий аъзолигидан истеъфо бериш ёхуд бошқа суратда ўрнини тарк этган шахсларнинг ўрнига янги аъзоларни танлаш Кенгаш ҳайъатига оиддир.

Идора ҳайъатига [тайинлашда] доимий аъзолар раъйи (тавсияси) инобатга олинади.

3 модала. Жамиятга доимий аъзо сифатида кирмоқчи бўлганлар музокара (суҳбат)дан сўнгра қабул ёки рад этиладилар. Қабул қилинганлар фақат бир марта ярим усмонли лираси ва ҳар ой тўлаб бериш шарти билан ўн қуриш (усмонли тангаси — Ҳ. Б.) беришга мажбурдирлар.

4 модала. Уч ой давомида мажбуриятини бажармаган аъзога бир огоҳлангирини юборилади, эътиборсиз қолдирилган тақдирда у аъзоликдан истеъфо берган деб ҳисобланади.

5 модала. Йиллик юз йигирма қуриш миқдордаги тўловни адо этган ҳар бир шахс аъзойи мухобара (мухбир аъзо) ўлароқ қабул қилинади.

6 модала. Ўз истаги билан ёхуд бошқа сабаблар билан ўрни бўшаган ёки ўзаро келишган ҳолда қайди ўчирилган аъзолар тўланган маблардан бир ақча бўлсин қайтиб олишга ҳақлари йўқдир.

7 модала. Жамиятнинг Низомига зид ҳаракат қилганлар [Кенгаш ҳайъати] қарори билан аъзоликдан ўчириладилар.

8 модала. Жамиятнинг назорати остида итмоми таҳсил қилган (ўқишни тамомлаган) талабанинг ҳаражатлари жамият томонидан таъмин этилган бўлса-да, [улар] йиллик даромадидан уч фоиз беришга мажбурдирлар. Бунга рози бўлмасалар йиллик юз йигирма қуришни нақд тўлайдилар.

9 модала. Идора ҳайъати: раис, умумий котиб, разнадор (хазиначи) ва котибдан таркиб топган бўлиб, йилда бир марта ўтказиладиган ижтимоий (йигилиш) фавқулодада 1 ва 2 моддага асосан яширин овоз бериш йўли билан тайинланадилар.

*Қайта нашри учун қаранг: "Маърифат". — 2003 —21 март.

**Ижтимоий фавқулода, ижтимоий умумий
ва ижтимоий оддий**

10 модада. Ижтимоий фавқулода йилда бир марта ўтказиладиган ижтимоий умумий фавқулода бўлиб, 9 модада тилга олинган Идора ҳайъатининг сайлови билан машғулдир.

Ижтимоий умумий ҳам уч ойда бир марта инъиҳод (шартлашиб) этилади ва жамиятнинг тақдири Кенгаш ҳайъати томонидан умумий ҳайъатга ҳавола қилинади.

11 модада. Доимий вакил бўлган зот яшаётган мамлакат ва қўл остидагилари орасидан мухбир аъзолар тайинланади ва аъзолик йиллик бадалини олиш ва марказга ўтказиш, шунингдек, моддий ёрдам тўлашга масъул бўлади.

12 модада. Жамиятнинг томонидан ўртага қўйилган талабига биноан доимий вакил тўпланган мавжуд маблағларни дарҳол [марказга] юборишга мажбурдир.

13 модада. Доимий вакил жамият билан доимий алоқада бўлиб, аҳволдан хабардор қилади ва хабарлашувда фақат раисга суҳбатдош бўла олади. Бинобарин, мухбир аъзо ва доимий вакил ўртасидаги хабарлашувдан раис масъулдир.

14 модада. Доимий вакил жамият томонидан билдирилган талабга мувофиқ талаба юборади. Юбориладиган талабани танлаш вақтида мухбир аъзолардан лоақал ўн киши билан истишора (маслаҳат) қилади ва аксарият аъзоларнинг юборилишини маъқул кўрганлиги инobatта олиниб тасдиқланади.

15 модада. Доимий вакил вазифасини фахрий (нисбатан тажрибали аъзо) ўлароқ ўз зиммасига олади.

16 модада. Жамият томонидан доимий вакил Истанбулга даъват қилинган тақдирда унинг сафар ҳаражатлари жамият ҳисобидан қопланади.

17 модада. Доимий вакилнинг хизмат муддати бир йилдир. Бу муддат тугагандан сўнг бошқа доимий вакил тайинланади. Доимий вакилни тайинлаш ҳайъат мушповарати (маслаҳат кенгаши)га оиддир.

**Жамият томонидан қабул қилинадиган
талабага оид шартлар**

1 модада. Бухоро ва Туркистондан олиб келинадиган талабалар сони маслаҳат кенгаши қарорини инobatта олган ҳолда мухбир аъзолари 2 модада мувофиқ ҳоиси низоб (шароити мавжуд) бўлганлар (ушбу мамлакатлар) ўлка ва қасаба (шаҳар)ларидан жалб этилади.

2 модада. Ўттиз аъзо берган бир қасаба бир талаба юбориш ҳуқуқига эгадир. Ўттиздан кам аъзо берган қасаба мутааддида (кўпчилик)нинг жами аъзоси ўттиздан ошган тақдирдагина аксарият аъзолар мансуб бўлган қасабадан бир талаба жалб этилиб, таҳсила тугагандан сўнг юборилади. Шундан кейинги қасабаларга навбати билан айни тартиб татбиқ этилади.

3 модада. Васият йўли билан жамиятга қолдирилган ёки тортиқ қилинган маблағлар мусий (васият қилувчи)нинг тавсиясига мувофиқ тасарруф қилинади.

4 модада. Вакили мўътамад (кўп сонли)лар юбораётган талабалар қуйидаги сифатларга эга бўлмоқлари лозим: биринчидан, камбағал

бўлишлари; иккинчидан, барча тана аъзолари мукаммал ва мустаҳкам сихатли (соғлом) бўлишлари; учинчидан, ёши на ўн ёшдан кичик ва ўн яшардан ўтган бўлмоғи шарт (ағниё — бойларнинг муҳодими бундан мустаснодир).

5 модала. Талабанинг валийси (ота-онаси) фарзандини унинг ўқиши тамом бўлмасдан бурун қайтариб оладиган бўлса ёхуд таҳсил якунлангач, жамият берадиган қарорга муҳолиф бир хизматта қўйдиган бўлса, жамият томонидан [талаба учун] сарф қилинган ҳаражатларни қайтаришга доир олдиндан бир тилхат беришлари лозим келади.

6 модала. Талабаларнинг ота-оналари исташса, сафар ҳаражатларини ўзлари тўлаш шarti билан уч йил давомида бир марта [уйларига] юбориладилар. Улар икки ой иқоматдан сўнг Дору-с-саодатга қайтишга мажбурдилар. Талабаларнинг қайтишлари [отаналари томонидан] таъминланишлари керак.

7 модала. Талабаларнинг паспорт ва бошқа расмий ҳужжатлари жамиятда сақланади.

Бухоро Таъмими маориф жамияти хайриясининг хатти-ҳаражатлари

1 модала. Бухоро Таъмими маориф жамияти Туркистонда ва, билхосса, Бухорода нашри улум (илм ёйиш) ва таъсиси макотиб (мактаблар очип) мақсадида қурилган бир хайрия жамияти бўлиб, ҳеч қандай сиёсий мақсад кўзлагани каби мавжуд жамият сиёсатига ҳам ҳеч бир муносабати йўқдир.

2 модала. Жамиятнинг кўзлаган ягона мақсади моддий имконлари доирасида Бухоро ва Туркистондан ҳар йили лозим кўрилгани қадар талаба келтириб, уларни Истанбул мактабларида ўқитмоқдир.

3 модала. Талаба жамиятнинг ҳимояси остида бўлиб, ахлоқи ва бошқа турли жиҳатлари назорат қилинади.

4 модала. Ўқишни тутатган талабанинг истиқболи ва маслаки отийси (келажақтаги иш ўрни) жамият томонидан ҳал этилади ва бу хусусда аксарият чиқариладиган қарорга ҳеч бир талаба хилоф иш тутмайди. Акс тақдирда у таҳсил учун сарфланган ҳаражатларни қайтаришга мажбурдир.

5 модала. Бухорода очиладиган мактабларнинг қурилишига ва олиб келинадиган талабаларнинг йиллик таҳсил ҳаражатларига кўмак бериш мақсадида Бухоронинг фидойи ғаний (бой)ларига мурожаат сўнгидида берилажак иона (эхсон)лар қабул қилинади.

6 модала. Таъсис этиладиган мактабларнинг идора ҳайъати ва таълимиясида фақат жамият томонидан тайинланадиган шахслар жамият қўядиган талабаларни қабул қилиш шarti билан фаолият юргизадилар.

7 модала. Таҳсил ҳаражатларидан бошқа жамиятта йиллик элик рубл беришни бўйнига олган ағниёнинг муҳодими (бойларнинг фарзандлари) жамиятнинг назорати ва ҳимоясида таҳсил ола биладилар.

8 модала. Мухбир аъзога ҳар уч ойда бир марта жамиятнинг чиқарилган қарорларини ўз ичига олган ҳужжат[лар тўплами] юборилади.

9 модала. Юборилган ҳужжатларнинг баъзи жиҳатига мухбир аъзолар томонидан билдирилган фикр-мулоҳазалар музокара сўнгидида

эйтиборга олинади.

10 молаа. Ҳозирча жамиятнинг шўъбалари йўқ, бироқ бир неча ишончли вакиллари мавжуддир.

11 молаа. Вакилларнинг жамият доктринаси (низоми)га хилоф ҳаракат қилганлари маълум бўлиб қолган тақдирда аъзойи мушовари (маслаҳат кенгаши аъзолари) қарори билан бир умумий баённома чиқарилиб, мазкур кишига берилган ишончнома ҳукми бекор қилинади.

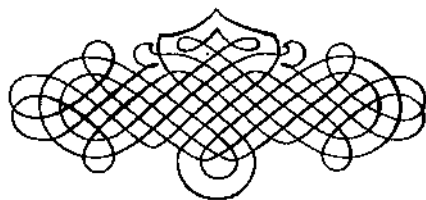
12 молаа. Жамиятнинг бир кутубхонаси бўлади ва арбоби ҳамъият (хайриясеварлар) томонидан армуғон этилган китоб ва рисолалар билан тўлғазилади.

13 молаа. Жамиятнинг ҳужжати расмий муҳр билан муҳрланади.

14 молаа. Жамият мақсад-ғояларини амалга ошириш (ривожлантириш) учун лозим бўлса, нашр ишларига ҳам мурожаат қилинади.

Ҳужжат ушбу манбадан олинди: Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 (Hazırlayan T. Kocaoglu). Birinci Baskı: 2001, Haarlem, Hollanda .- S.467-483.

(Усмонличадан А. Тилавов ўзбекчалаштирди).

Илова 3

БУХОРО ВАЗИРИ НАСРУЛЛОҲБЕЙ АФАНДИ
ҲАЗРАТЛАРИНА ОЧИҚ МАКТУБ*Эй Вазоратпаноҳ, биз тартиботи жадидага муҳтожмиз*

Аниқдирки, ҳеч қайси миллат ҳеч бир замонда бизда бўлганидек юрти хароблик, халқи фалокат, аёнлари пасткашлик, идора аҳли фасод, золимаарнинг қов сўриши, ажнабийлар калакалари, истиқболнинг мушкуллиги каби иллатларга мубтало бўлмаган! Бутун мамлакат ва миллатни шу аҳволга келтириб қўйдикки, дунёдаги энг қийин ва ташвишли кунларда яшаётган одамлар ҳам бизнинг аҳволимизга маънос тортиб қон йиғмаюқдалар. Ҳар қанча кўз ва қулоқларингизни беркитиб олсангиз ҳам, бу қадимги ислом миллатининг фарёди ва бу муқаддас мамлакатимизнинг хароблигига ачинмай тура олмаймиз. Лекин бу жимгина ачинишдан не фойда? Бу кетма-кет келаётган мусибатлараро Сиз каби комил шахснинг ҳаракатсиз ачиниши ва сукут ҳолати қачонгача давом этади? Бу кун мазлум ислом миллатининг энг ойдин фикрли зиёллари жаҳолат ва рафлатнинг икки отига миниб ўз камситилишининг пайини қирқиш учун чопмоқдалар. Муқаддас ва меҳрибон она ватанимизнинг ўз ҳақини таниган фарзандлари зулм темир панжасидан тортиб уни фано саҳроси томон тортмоқда. Бу кун залолат ва гумроҳлик занжирилинг асири бўлган бизнинг ҳолимизга Ҳазрати Рабъу-л-иззатнинг раҳми бўлиб юборилган Сизсиз ва бизнинг олий Ҳазрат тождор падали меҳрибонимизни ҳозирги ва келгуси мушкулликлардан Сизгина хабардор эта оласизки, (амир) бизнинг ишларимизнинг назоратига Сизни жалб этган. Яъни Ҳазрати Холиқнинг карами ва адолатпарвар подшоҳимизнинг лутфи Сизни нафақат бу умри паришон ва истибдодпеша бўриларга ўлжа бўлиб, қўрувчисиз қолган қўйларга меҳрибон чўпонликка эмас, балки уларнинг ишларини танзим қилиш ~ низомга солиш учун юборгандир. Биз Сизнинг ишга тайинланган кунингизни ўз ҳаётимизнинг муқаддимаси деб билдик ва ишга маъмур бўлиб киришган кунингизни ўз миллий байрамларимиздек нишонладик. Таассуфки, бугунга қадар ингизор кўзларимизни қанчалар тикмайлик истиқболимизнинг саодати учун ташаббус бўладиган бирор ишни Сиздан кўрмадик.

Эй, меҳрибон она-Ватаннинг баркамол фарзанди!

Эй, Бухоро эзилган миллатнинг бесабот тарафдори!

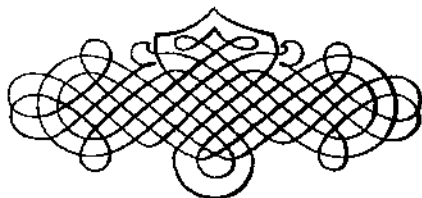
Сиз умр бўйи ўзининг ноз ва тантаналарга бой оғушида Сизни тарбиялаган азиз ва муқаддас ватанингни ишларини хароблик ва паришонликнинг қора кунларига улоқтириб қўйиб, унинг остидан ўт ёқиб келаётган болаларга мубтало қилиб, нега жим ўтирибсиз?! Ҳамиша Ҳақ динимиз ва шаръий Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг адолатлари соясида тинчлик ўрнатиб келинган ватанимиз кимсасизми ё хароб ҳолда қолдимиз?! Минг хил хавфу хатарларга дучор бўлдимиз?! Соатма-соат Сизга умидвор тикилган кўзларимиз юмилмоқда, Сиздан ёрдам ва нажот амалларини кутишдан толмоқда. Сиз нега жим ўтирибсиз? Шу мазлум ислом умматининг умиди, ҳаётимизнинг баракоти Сизнинг сайъ-ҳаракатингиз ва ҳимматингиздандир. Бу бахтсиз ислом миллатининг хизмати ва муқаддас шаръий динимизнинг мустаҳкамланиши, албатта, Сиздан лозимдир.

Бу муқаддас хизмат йўлида бир дам бўласин сусткашлик қилишга Сизнинг ҳаққингиз йўқ! Сўзингизнинг нуфузи ва улуғвор таъсири бўлгани ҳолда, бу куфрони неъмат хабаридан ожизлигингизнинг маъноси нима? Нима сабабдандирки, Сиз ўзингиздан лозим хизматларни ошқор, очиқ қилмайсиз? Турли фирқалар орасида улуғ ишларнинг ташаббускори бўлаётган ўша ҳиммат арбобларининг Сиздан не устуналиги бор? Не монъалик борки, тартиботи жадида воситаси билан миллий саодатимизнинг янги истиқболи йўлларини очиб, қадримиз ва тақдиримизни аъло даражада шарафлай олмаймиз? Бир зоти қомилининг ҳақи учун Ватанимиз ҳамдўст ва ҳамдин кишиларга тўла бўлса қанчалар савоб?! Бир милаатнинг ҳаёти учун қайғуриб, Аллоҳнинг фазлу карамига сабаб бўлмоқдан қайси шухрат ортиқроқдир? Райят орасида Сизга нисбатан ихлос ва муҳаббат бор, бу Яратганнинг карамидирки, Сизни фавқулодда нуфус соҳиби қилиб бошимизга юборди. Олий Ҳазрат, тождор падари бузрукворимиз, адолатпарвар подшоҳимиз бизни тарбият ва танзим этмак амрини Сизга берган. Не тўсиқки, Сизни бу муқаддас хизматдан қайтарсин?! Магар бошқалар рафлатда қолган бўлсалар, Сиз-да рафлат қилманг. Бошқалар рафлатининг ташвиши Сизнинг рафлатингизчалик бўлмайди. Наузубиллоҳ, бундай муқаддас вазифани бажаришда сусткашлик қилсангиз эртага интиқом олғучи Аллоҳнинг ҳузурида нима деб жавоб берасиз?!

Нуширавон намўрғ ки номи неку гўшост.
(Нуширавон ўлмади, чунки яхши ном қолдирди).

Бухороли Абдуррауф

*(Фарс тилидан Ҳ. Болтабоев таржимаси).
"ЎзАС". — 1996. — 9 май*

Илова 4

Эдвард Олворт,
Колумбия университети профессори

**"ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕКЛАР:
XIV АСРДАН ҲОЗИРГАЧА МАДАНИЙ ТАРИХ"**
китобидан Фитрат ҳақида қайтлар

Марказий Осиёнинг ҳамма тилларида бемалол гаплаша оладиган ёш жадиҳ Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат (1886–1938) Бухоро мадрасасини олий даражада тамомлагандан сўнг Бехбудийнинг шогирди бўлди. Фитрат дин мутаассибларининг ёмонликларига ва уларнинг Марказий Осиёдаги катта муаммоларининг ечилишига ҳафсаласизлик билан муносабатда бўлганига кўп қаршиликлар билдирди. Фитратнинг биринчи танилган асари "Мунозара" (1909) форс тилида ёзилган бўлиб, Истанбул шаҳрида босилиб тарқалди. Бухородаги жадиҳлар Фитратни Туркияга чуқурроқ таъсил олиш учун юборган эдилар. "Мунозара", асосан, бухороликлар учун мўлжалланган бўлиб, ўз халқининг сақланиб, яшаб қолиши учун қизиққан ҳар бир мусулмон тингловчисига фойдаси тегиши мумкин эди. Тез орада самарқандлик таниқли жадиҳ (Ҳожи Муъин Шукруллоҳ ўғли – тарж.) "Мунозара"ни турк тилига таржима қилди. Бу билан ҳамма туркий тилни билганлар учун унинг ўқилишига йўл очилди. Маъмуҳўжа Бехбудий рус подшосига тобеъ бўлган "Туркистон вилоятининг газети" орқали асар ҳақида ўз фикрини билдирди¹. Газетада Фитрат барча Марказий Осиё болаларига рус тилини ўрганишни тавсия қилмагани учун Маъмуҳўжа уни танқид қилди. Ушбу танқидий мақоланинг қисқартирилган нусхаси юқорида тилга олинган асарнинг туркча нашрига илова сифатида босиб чиқарилди. 1913 йилда Тошкентда пайдо бўлган бу таржима асарининг асл нусхаси Истанбул вариантыга ўхшамagan ҳолда тарқатилган эди.

Фитрат диний ва маданий фикрларни тушунтириш учун Марказий Осиё миллий услубини қўлаб Ҳиядистонда ҳаёлан саёҳатда бўлган оврўпалик мусофир билан Бухородан ҳажга кетатуриб у билан кўришган мударриснинг ўзаро мунозараси шаклида асар яратган эди. "Мунозара"нинг таркиби ва маъноси ақлли юмор ҳамда юқори адабий усул билан эмас, тиниқ сўз ва мантиқий тушунтириш билан суғорилган эди. Шунинг учун муаллиф адабий тимсоллар воситасида эмас, балки мантиқий далиллар билан ишонтиришга ҳаракат қилади. Шунга қарамадан бу ҳаёлий мубоҳаса одатдаги мунозаралардан кескин фарқ қилади. Марказий Осиё адабиётида одатдаги "мунозара"ларда От билан Эшак, Камон ва Ўқ, Наша билан Май баҳсга киришарди.

Фитрат Куръон ва Ҳадис китобларини нотўғри ўқиган бухороли мударриснинг хатоларини кўрсатиб ўтган. "Мунозара"да мударрис айтадики, ҳамма одамлар ҳам илмни қидирсалар, бошқа ишлар эгасиз қолиб, дунё вайрон бўлиши мумкин. Оврўпаликнинг айтишича, агар илм ва таълим тарқатиш дунёга хавф солса, *Пайгамбарингиз бундай демас эди* каби Ҳадиси шарифдан мисоллар келтириб, унинг жаҳолат чуқурига чўкканини исботлаб беради.

Фитратнинг китобидан маълум бўлишича, иккинчи гуноҳ коррупция (уюшган жиноят)дир. Фитрат "Мунозара"сида бухороли мударрис шундай тушунтирадики, Бухоро қози калони амир олдида

¹ Бехбудийнинг «Мунозара ҳақида» мақоласи назарда тутилди.

аълаам, мударрис ва муфти кабиларни ушбу вазифалар учун номзодликка тавсия қилади. Демак, қобилиятига қарамаздан ким қози калонни олқишласа, у кишини мударрис ё муфти қилиб тайинлашлари мумкин. Янги муфти омма билан ишга тушиши ҳаманоқ унинг маблағи кўпаяди. Кимда ислом қонуни билан муаммо туғилса, унга маслаҳат бериб ё мухр кўйиб, бунинг эвазига муфти икки тангадан беш оз тангагача (кумуш танга 15 тийинга тенг) пул олади. Бухороли мударриснинг тушунтиришича, пул олмасдан ҳужжатни муҳраш ислом қонунарига тўғри келмайди...

Фитратнинг бошқа бир китоби "Ҳинд саёҳати баёноти" илк бор форс тилида босилиб чиққан. Марказий Осиёдаги қатор маданий масалаларни русларга тушунтириш учун Маҳмудхўжа Бехбудий асарни рус тилига таржима қилдириди (Бехбудий китоб таржимони эмас, балки ноширидир — тарж.). Бу китобда Бухорога борган ҳинд сайёҳи ўз даврида вақф (инсонпарварлик жамғармалари) даромадларини нотўғри сарф қилаётганини очиқ исботлаб берди. Мударрис ва бошқа ходимлар талабаларга ажратилган пулларни ошқора ўғирлайди ва талабалардан ноҳақ равишда пул талаб қиладилар. Мадраса иморатлари ҳамон ёмон аҳволда, таълим бериш жараёни эса, тараққиётдан тўхтаб қолган.

Ҳинд сайёҳи исломий (шариат) судида ўз хотини билан урушган кишининг аҳволини кўрди. Хотин эрини айблади ва унинг айбини қайтариб сўра олди. Қози калон икки минг танга ундиргунча суд жараёнини тўхтатмади. Хотин ёлғизлиги ва эрсиз тирикчиликдан қийланиб қолмаслиги учун қози калонга пул берди. Шариат қонунарини нотўғри қўллаш Бухоро ҳаётига қандай таъсир этганини бу китоб тушунтириб берди. Мударрислар масъулияти, вазифалардан нотўғри фойдаланиш ҳамда жаҳолат Бухоро, Қарши ва бошқа жойларда иқтисодийётнинг пасайишига сабаб бўлганини кўрсатиб берган. Фитрат хурофотдаги тўрт камчиликни кўрсатар экан, улардан кейингиси фойиз олиш ва камбарааларга закот бермасликдир. Сўнгра эса зино қилиш, ароқ ичиш ва бошқа гуноҳ ишлар билан машғул бўлиш манъ қилинганлигини эслади. Бу билан ўқувчиларга замонавий гуноҳларнинг рўйхатини берди. Албатта, пора олиш гуноҳ ҳисобланган. Бироқ бу билан бир қаторда авлиёларнинг мўъжизасига ишониш ҳам ножоиз эканини кўрсатди. Баҳоуддин Нақшбанднинг зиёратига келганларнинг айрим бир "маддоҳ"ларнинг мўъжизасига ишонишлари уларнинг дангасалиги ва кўрқув оқибатлари эканини ҳам англатди. Бу ҳолат на қонунга, на илмга тўғри келар эди (шу воқеалар Тошкентдаги мударрисларни хафа қилган шекилли, туркча таржиманинг мана шу жойи олиб ташланган ёки ўзгартирилган). Асарда эслатилаган яна бир камчилик, мударрисларнинг замонавий фан, техниканинг рад этишидир. Агар бу нарсалар рад этилса, Бухоро ва Исломни келаётган дushmanлардан сақлаб қолиш мумкин бўлмай қолади...

Марказий Осиёда ислом классицисти сифатида профессор Абдурауф Фитрат Мир Алишер туғилган куннинг ҳижрий-қамарий йил ҳисоби билан 500 йиллигига бағишланган асосий асарни Ўзбекистонда ёзди. (1)1925 йили "Маориф ва ўқитғучи" журналида Фитратнинг "Навойининг форсий шoirлиги ва унинг форсий девони тўғрисида" кичик мақоласи нашр қилинди. Шу йили Мир Алишернинг мактабдоши ва темурий ҳукмдорлардан Ҳусайн Бойқаронинг девонидан ҳам баъзи асарлар танлаб олиниб, мажмуада ҳам босилди. 1926 йилнинг кузида СССР Фанлар академияси "Турк шoirи Мир Алишер Навоий" номи китоб нашр қилишга қарор қилди. Икки йилдан кейин рус тилида

В.В.Бартольд (1869 – 1930) таҳририда чиққан тўпламда Мир Алишернинг сиёсий фаолиятлари ҳақидаги мақолалар киритилди. Россиянинг ўз давридаги таниқли турколог ва ориенталистларидан А. Самойлович, Е.Бертельс ва А. Ромаскевич таҳрир ишларида қатнашдилар, бироқ Марказий Осиёдан ҳеч ким таҳрир ҳайъатига киритилмади. Ушбу илмий тўплам Мир Алишернинг адабий ва диний асарлари Марказий Осиё ва мусулмон Ўрта Шарқининг мероси бўлиб ҳисобланишини тан олди. А. Семёновнинг 1938 йилгача бўлган узоқ ва давомли изланишлари шунга исбот бўлдики, Марказий Осиёда бу китоб мафкура соҳасида янги бир мунозара туғилишига сабаб бўлди. Профессор Фитрат "Энг эски турк адабиёти намуналари" мажмуасида Маҳмуд Кошғарийнинг XI асрдаги машҳур луғати ва мажмуасига эътибор қаратгани учун бу китоб ҳам мафкура соҳасидаги жанжалга сабаб бўлди. Бу билан профессор Фитрат Марказий Осиёдаги маданий, оммавий ва этник бўлинишларга қарши чиқди. Профессор Фитратнинг кейинги асари "Ўзбек адабиёти намуналари" (1928) номи 319 саҳифали мажмуасининг кўп қисми Навоий ва бошқа чигатой (турк) муаллифларига ва теурий шoirларга ўрин бергани учун Марказий Осиёдаги мафкурачиларнинг танқидига сабаб бўлди. Шўро мафкурачилари ушбу матнларни танқид қилишларига сабаб, улар Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқаронинг ислом ва мўъжизавий рамз-гимсолларини қабул қила олмас эдилар. Бу "чигатойизм" номи билан қўйилган янги айб Фитрат ва унга ўхшаган зиёлилар учун катта зарба бўлди. Кейинги ўн йил ичида бундай ихтилофлар яна ҳам кучайди. Марксчи-мафкурачиларнинг тор ва аниқ йўлга қарши ўлароқ, "чигатой" ва бошқа сифатловчи сўзлари ҳақида эмас, балки маданий меросга эркин эгаллик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳақида эди. Зиёлилар Марказий Осиё цивилизациясини эркин таъқиқ қилишлари натижасида ўзларини яна ҳам хавфлироқ ҳолатга солиб қўйдилар. Марксчи-мафкурачилар маънавий билан ғалаба қила олмагач, куч билан ютишга ҳаракат қиладилар. 20-йиллар ана шундай номустаҳкам давр бўлди.

Профессор Фитрат Мир Алишер ўзбек адабиётининг асосчиси бўлишини баён қилганида, пролетар танқидчилари буни тушунмай, худди реакционерлардек жуда ҳам аччиғландилар. Улар Ўзбекистон шўро адабиётига теурий шoir, яъни Навоийнинг асос бўлишига чидай олмас эдилар...

1936 – 37 йилларда шўро мафкурачилари гўзал чигатой адабий мероси ҳақида гапиришни миллатчилик деб атаган эдилар. Россия авторитерияти ва Ўзбекистон шўро сиёсатчиларига мос келмайдиган фикрларни сақлаш ва баён қилиш уларнинг қамоққа юборишларига сабаб бўлди. 1938 – 39 йилларда Фитрат ва унинг маслақдошлари Марказий Осиё адабиёти ҳақидаги мулоҳазалари учун яширин полиция томонидан ўлдирилди. Бу йўл Фитратдан аввал ҳам бор эди, ундан кейин ҳам давом қилди. Коммунистик партия ва унинг яширин полицияси Фитрат ва ўзбек сиёсатчилари Файзуллоҳ Хўжа ва Акмал Икромовнинг ўлдирилишини коммунизм ғалабаси мисоли сифатида кўрсатдилар. Кейинроқ эса Сталин шахсига сифинишга бутун айбни тўнкадилар. Лекин асосий ўлдирувчилар Коммунистик тузумга содиқ кишилар бўлиб, 1938 йилда улар қаторида бошқа масъулиятли ўзбек зиёлилари ҳам қатл қилинган эди...

*Инглиз тилидан Элгер ТЕД ва
Ҳамидулла Болтабоев таржимаси.
"Туркистон". – 1997. – 15 октябрь*

Илова 5

Элен Каррер д'Энкаус,
Марказий Осиё тадқиқоти маркази (Париж)**ЯШИРИҲ ЖАМИЯТЛАР ДАВРИ (1910–1914 йиллар)¹**

Жағиғ мактаблари. Ўзлари махфий гуруҳ бўлганлари учун жаҳидлар таълимнинг 1910 йилдан кейинги айрим муваффақиятлари Русиянинг ёрдами туфайли бўлганлиги ҳақида кўп ёзилган эди. Маълум бўлишича, 1912–1913 йиллардан илгарийёқ Русия амалдорлари жаҳидларга чуқур ишончсизлик билан қараганлар, чунки улар жаҳидларни турклар таъсири остида Русия мусулмонлари орасида туркча ғояларнинг ташвиқотчилари деб ҳисобланганлар. Бу фикрлар асоссиз эмас эди: ёш турклар ҳаракатининг амирликка очиқ ёки яширин ҳолда кириб келиши, бухороли талабалар ва жаҳидларнинг эса Истанбулга кўлаб келаётгани бунинг далили эди. Истанбул ва Бухоро ташкилотлари орасидаги ҳаракат ва алоқалар махфий тусда иш олиб бораётган бўлса ҳам, сиёсий изқуварлар назаридан қочиб қутила олмаган эди. Бухороли либераллар (аслида махфий партия аъзолари) “Ёш усмонлилар” партиясининг вилоятлардаги бўлимларида ўрнашган эдилар. Шунинг учун ҳам, Русия ҳукуматининг сиёсий изқуварлари ёки Туркистон генерал-губернатори орқали жаҳидлар масаласида Бухоро амирига улар фойдасига бирон-бир таъсир ўтказганига ишониш қийин. Амир эса Бухоронинг Русияга қўшиб олиниши ҳақидаги ваҳима камайгани сари генерал-губернатордан ўзини узоқроқ олиб қочиш пайида юрар эди.

Афтидан, жаҳидларнинг 1911–1913 йилларда маърифат соҳасида эришган муваффақиятини уларнинг ўзигагина болаш мумкин, чунки уларнинг уринишлари ўша пайтдаги муҳит учун зарур экани аниқ сезилиб туради. 1911 йилнинг бошларида Мукамалиддин маҳдум Бухорода ўз уйида махфий мактаб очиб, унга кўпгина болаларни жалб қилган. Жаҳидлар бу махфий мактаб имкониятларини ва унинг ўша замон учун фойдали эканини яхши билар, сир сақлашни болалари шу мактабларда ўқийдиган оилалар ҳам тушунар эдилар. Бу мактабларга бошқаларнинг диққатини жалб қилмаслик учун, дарс жадвали ҳам, машғулотлар ҳам мунтазам бир вақтда ўтказилмас эди. Машғулот ўтказиладиган жой ҳам муаллимнинг уйдан талабаларнинг уйларига кўчиб турар эди. Талабалар сони кўшайгани сари мактаблар ҳам кўпая бошлади. И. Умняковнинг таяжидлашича², Мукамалиддин маҳдумнинг мактаблари 1912 йилга келиб 50 та етиб қолган. Айпан ўша пайтда Бухоро жаҳидларининг биринчи наشري “Турон”нинг муҳаррири ҳам Бухорода шунга ўхшаш мактаб очган; Усмон Хожа ҳам шундай қилган ва, айтилишларича, уларда кўпгина ўқувчилар бўлган. Ҳамид Хожа эшон ҳам шундай кишилар тоифасидан эди. Мактаблардаги машғулотлар форс тилида, асосан, сунний мазҳаби таълимоти асосида олиб борилар эди. Амирликдаги сунний руҳдаги ташкилотлар рўйхатига яна Мулла Вафо ташкил этган махфий мактабни ҳам қўшиш мумкин. Бу мактабнинг бошқалардан фарқи шуки, бунда рус тили ўқитишга кенгроқ аҳамият берилар, шу мақсадда Герменицкийнинг қўлланмасидан фойдаланилар эди. Олимхоннинг тахтга чиқиши билан

¹ Ислам ва Рус империяси. Урта Осиёда ислоҳот ва инқилоб (Лондон, 1988).

² Умняков И. К истории новометодной школы в Бухаре. // Бюллетень САГУ. Т. 16. – 1927. – С. 81–99.

бошланган жадидларнинг махфий ҳаракатлари давомида 1910 йилга келиб рақобатдаги оқимлар орасида яқинлашув ҳам кузатилади. Бу ҳаракатларда шиалар ҳам кўпчилиكنи ташкил қилади. Суннийларга ўхшаб улар ҳам махфий мактаблар очдилар. Пойтахтда иккита шундай мактаб бўлиб, уларга Шайх Абдул Козим ва Шайх Мирзо Ҳабиблар бошчилик қилдилар. Бу ҳаракат шаҳар ташқарисига ҳам ёйилган эди. 1912-йиллар атрофида Қори Йўлдош Пўлатов исми татар кишиси Каркида махфий мактаб очди. Шаҳрисабзда Исломқул Тўқсоба ўз уйида мактаб очиб, унга Тошкент ва Самарқанддан муаллимлар олиб келди. Исломқул Тўқсоба Бухоро ҳокимиятидаги манғитлар билан рақобатда бўлган Кенгаас уруғидан эди. Манғитлар ҳукмронлигини ёқтирмайдиган бу вилоятда эски душманлик ҳисси билан янги ислоҳ қилинган мактаблар очиш туйғуси аралшиб кетган эди. Шунинг учун бу мактабларни очиш ҳаракати анча муваффақият билан борар эди. Шу боис 1913 йилда унинг яна бир тармоғи очилган эди. Қорақўлда амалдор Фулом Қодирий ўзи бош бўлиб Қози Икром билан мактаб очди. Гиждубонда ҳам, ниҳоят, Муҳаммад Азим томонидан очилган янги мактабга маҳаллий амалдорлар ҳалақит бера бошлаганларида бу ишни бир татар йигити ўз қўлига олди.

Ислоҳ қилинган бу мактабларда ўқувчилар сони унчалик кўп эмас эди. Улар сони, И. Умняковнинг фикрича, 100—200 атрофида бўлса, С. Айнийнинг айтишича, Мулла Вафо мактабидаги талабаalar сони 80 атрофида бўлган. Бизнингча, бу рақам анча орттириб кўрсатилган. Шунга қарамасдан, 1910 йилнинг мазҳаблараро рақобат кучайган кунларида кишиларга нима заруру нима нозарур эканини тушунтириб берган ана шу мактабларнинг ривожланиши қонуний эди. Ҳар қолда, бу мактабларга болаларгина қатнаб қолмасдан, уларнинг ота-оналари ҳам келиб, муаллимлар билан суҳбатлашар ва бу суҳбатлар, кўпинча, сиёсий масалалар устида бўлар эди. 1913 йилларга келиб ислоҳ қилинган таълим оддий эрмақдан ички сиёсат томон юз тута бошлади. Бу пайтга келиб амир ва унинг атрофидагилар оммавий тазйиқ остига олина бошлаган эди. Мадрасаларда баҳс ва мунозаралар кескин тус олди. "Қадимчи"лар ўз рақибларига очикдан-очик ҳужум қилишдан ўзларини тийиб турардилар. 1910 йилда Бухоро руҳонийларига қарши қаратилган памфлет ёзгани учун Миёпкалга сургун қилинган Домла Икромнинг пойтахтга қайтиб келиши ислоҳчиларни янада дадилантирди. Ислоҳ қилинган мактабларнинг гўёки очик расмий тус ола бошлагани ва тез суръатларда кўпая бошлагани сезила бошлади. Лекин бу давр узоққа чўзилмади. 1914 йил июли бошларида жума намозига йиғилган қадимчилар Қози калон Бурҳониддин бошчилигида салавот айтилиши чоғида амирни катта масжид эшиги олдида кутиб туриб, янги ислоҳ қилинган мактабларни ёпиш ҳақидаги арзномани ўқиб, янги мактаблар даври тутагани, янги муаллимлар узоқ вилоятларга сургун қилинажаги, машҳур Мулла Вафо эса Шарқий Бухородаги уйида қамоққа олинганини эълон қилдилар. Бу ҳукмдан қочиб қутилганлар Фитрат, Ота Хожа (Хўжаев), Файзулла Хўжаев ва яна бир нечалар амирликнинг шарқий вилоятларидаги норозилик кайфиятидагилар ҳузуридан бошпана топдилар ва яна мактабларни қайта очдилар.

Бухороли бир гуруҳ савдогарлар янги мактабларнинг ҳеч бўлмаганда тўрт синфини очиш ҳақида сиёсий талаблар билан чиқа бошладилар. Бу мактабларнинг сарф-ҳаражатларини эса ўз зиммаларига олмоқчи бўлдилар. Уларнинг форс тилида ёзилган

талабномаси қуйидаги фикрларни ифодалаган эди: "Маълумки, бизнинг болаларимиз ўқиётган янги мактаблар бир гуруҳ мулаларнинг талабларига кўра ёпилади. Шундан буён бизнинг болаларимиз мактабга бориш ўрнига кўчаларда гайдиб юрибдилар. Бизнинг кўпчилигимиз савдогар ва ҳунармандлардан иборат. Орамизда маълумотли кишилар жуда оз. Шунинг учун ҳам бизнинг болаларимиз ўқиш ва ёзишни билишлари шарт. Шундагина биз ўзимизни уларга ишониб топшира оламиз. Мулалар бизга тақиштираётган мадрасаларда биз етти-саккиз йил вақт ўтказдик, лекин биз ҳеч нарсани билмаймиз. Шунинг учун биз сиздан янги мактабларни очиб беришингизни сўраймиз". Бу сиёсий талаб қўйилган пайтда уруш бошланиш (Биринчи жаҳон уруши — тарж.) арафасида турган ва Русиянинг асосий эътибори ана шу масалага қаратилган эдики, бу ҳол амирнинг ўз хоҳишича иш кўришига имкон берар эди. Илгари ёзилганидек, мактаб очишнинг охириг босқичларида жадидлар эришган муваффақиятларнинг руслар интервенциясига ҳеч қандай боғлиқлиги йўқ эди. Дума амирликнинг ўз ихтиёрига ўтказиш (босиб олиш) масаласини кўраётганда амир янги мактабларни таъқиқлаш ҳақида ҳукм чиқарган эди, шунинг учун амир ҳужум бошлаган эди.

Ислоҳ идораларига берилган зарбага қарши бухоролик савдогарлар томонидан кўтарилган сиёсий талаб ва унга қўшилган ҳаракат ижтимоий қўллаб-қувватлаш тусини олмақда эди. Бу ҳаракатни кимлар қувватлар эди? Ва бу мактабларнинг талабалигига қайси тоифалар жалб қилинган эди? Суннийлар доирасидаги ислоҳ тарафдорлари, асосан, шаҳар буржуазияси ва савдогарлардан иборат эди; қишлоқ аҳолиси эса, диний табақалар таъсиридан узоқда бўлганидек, ислоҳ ғоясидан ҳам анча узоқ эди. Шаҳарларда жадидларни қўллаб-қувватловчилар озчиликни ташкил қилар эдилар. Лекин яширин ташкилотлар фаолияти туфайли бу мактаблар ғояси ташвиқ қилиниб, унинг тарафдорлари сони кўпайиб борди.

Шу мазҳабдагилар билан боғлиқ вазиятни С. Айнийнинг янги мактаблар ҳақидаги асарларидан ўқиб, билиб олиш мумкин. Бу мактабларда таниқли кишиларнинг болалари деярли йўқ эди. Уларга, асосан, камбағал табақадаги оилаларнинг болалари жалб қилинганди. Бу мактабларнинг ҳаражатларини эса, оилалар эмас, балки "қадим" мактаб тарафдорлари бўлган суннийларнинг рақобатчилари бўлиши руҳоний уламолар ўз зиммасига олган эдилар. 1914 йилда Шарқий Бухорода шиалар кўпчиликни ташкил этгани туфайли, бу махфий мактаблар анча муваффақият билан иш кўрмоқда эдилар. Бу муваффақиятга кўврок шиалар ва жадидлар орасидаги ўта махфий муносабат ва мавжуд тузумга ярим ижтимоий ва ярим диний ақидаларга асосланган умумий нафрат туфайли эришилган эди. Шундай қилиб, мавжуд таъқиб ва таъқиқларга қарамасдан, янги мактаблар 1910 — 1914 йилларда анчагина муваффақият билан иш олиб бордилар. Ислохотчилар бошланғич мактаблар очиш билангина kiffoяланиб қолмай, ёшларни амирликнинг бўғиқ ва маънавий бўм-бўш оламида ташқарига юбориб ўқитиш ниятида эдилар. Ёш турклар инқилобидан сўнг ёшларнинг ўқув манзили сифатида Туркия танланган эди. Бу вазифа эса, Истанбулдаги жамиятга юклатилган бўлиб, бу борада муттасил иш олиб борилмоқда эди. 1911 йилда Истанбулда 15 бухороли талабалар бор эди; икки йилдан сўнг эса бу ерга яна 30 талабани олиб келишга эришилади³. Истанбулда ёш талабалар Русияга

³ Қаранг: А. Zeki Velidi Toğan. Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi. Cild 1. 2. Baskı. — İstanbul: 1981. — S. 354.

нисбатан нафрат ва янги ислоҳот руҳидаги вазиятда яшай бошлади. Бу ерда яшаш давомида уларда миллий гурур ва қисман таҳқирланиш ҳисси шакллана бошлади. Ёш усмонлилар даврасида Бухоро амирининг Русияга нисбатан ён бериши қаттиқ қораланад ва уйга қайтганлари эса, табиийки, русларга ўзларининг ҳимоячилари деб қарамас эди.

Маъбуот. 1912 йилнинг бошларига келиб ислоҳотчилар оммавий ҳаракатларни янада кучайтириш заруратини сеза бошладилар. Амирликда эса, биринчи бор газета ташкил этиш, техник сабабларга кўра осон иш эмас эди. Шунинг учун ҳам ислоҳотчиларда бу борада рус сиёсий арбобларини ёрдамга чақириш фикри туғилди. Ва шу йўл билан улар бу хийлага осонгина кўндирилди. Махфий ташкилотнинг икки аъзоси янги Бухородаги босмаҳонаси эгаси Левиц билан музокара олиб бориб, уни газетани босиб чиқаришга кўндирдилар. Бундан илҳомланган вакиллар Бухоронинг ўз газетасига эга бўлиши Русияни Бухоро халқига яқинроқ таништириш мумкинлигига рус сиёсий арбобларини ишонтирдилар ва ўзларини либераллар деб атадилар. Шу йўл билан ислоҳотчилар пантуркизм вакиллари орасида Русияга маъқул бўлган ғояларни тарғиб қилиш фикрини таклиф қилмоқчи эдилар. Бу ғояга қизиқиб қолган сиёсий арбоблар амрини бу фикрга анча қийинчилик билан кўндириб, газета босишга рухсат олдилар... Аввал-бошда форс тилида "Бухорои шариф" деб аталган газета таъсис этилиб, унга муҳаррир қилиб Божудан Мирза Жалол Юсуфзода таклиф этилди. 1912 йилнинг 11 мартидан бошлаб "Бухорои шариф" тўрт ойгача ҳар куни чиқиб турди. Ёзга чиқиб, ислоҳотчилар газетанинг ўзбек тилидаги нусхасини ҳам чиқаришга қарор қилдилар. Бу 1912 йилнинг 14 июлидан чиқа бошлаган "Турон" газетаси ҳам "Бухорои шариф" рукни остида чоп этила бошлади.

Бу газета қизиқиш билан ўқилса ҳам, тижорат нуқтаи назаридан даромадсиз эди. Обуначилар ҳам кўп эмас эди. Сиёсий арбоб ва ноширлар, яъни бююртмачилар айтганидек, ўзлари учун унчалик фойдали (даромадли) иш эмаслигига ишонч ҳосил қилгач, бу газеталарни ёпиб қўйиш хавфини сола бошладилар. Лекин жадидлар ўзлари эришган бу муваффақиятдан воз кеча олмас эдилар ва бунинг чорасини тоқдилар. Уларнинг ҳомийси, эҳтимол, Мансуров бўлса керак, бу иккала газета ҳаражатларини ҳам ўз зиммасига олди. Энди иккала газета ҳам бир ҳафтада икки марта чиқадиган бўлди. Истанбулда ўқиб келган Исомиддин маҳдум Ҳасаний¹ "Турон"нинг муҳаррири этиб тайинланди. "Бухорои шариф"нинг бош муҳаррирлигига эса Мирбадалов ўрнига Ҳусайн Ибрагимов Самарқанддан олиб келинди. Шундай қилиб Мансурхоннинг аралашуви билан молиявий масала ҳал қилиниб, газетанинг умри бир оз бўлса-да узайтирилди. Шунга қарамасдан, кўп ўтмай, газета яна тўхтади. 1913 йилнинг 2 январидан газета таъқиқланди ва уни қўлловчилар тоғилмади. "Бухорои шариф"нинг 153 сони, "Турон"нинг эса 49 та сони босиб чиқарилган эди.

Жадид тўғарақлари. Ислоҳотчилар ўзларининг яширин ташкилот сифатидаги йиғилишларини бир оз чеklangиб бўласалар ҳам, буздай ҳаракат мухлислари ва тарафдорлари билан анча кенг миқёсда учрашувлар ўтказиб турдилар. Бу йиғилишлар "Таълимни яхшилаш чоралари муҳокамаси" баҳонаси билан кўпинча мактабларда, дарс бериладиган хонадонларда ёхуд чойхоналарда ўтказилар эди. Жадидлар ҳаракати фаоллари чарчаш нима эканини билмас, уларнинг

¹ Ғиёсиддин Ҳасаний бўлиши керак (Х. Б.).

махфий учрашувлари кўпинча кечқурун ўтказилар ва унинг ихлосмандлари тобора ортиб борар эди. Бу йиғилишларда кимлар иштирок этарди? Маълумотлар сақланиб қолмаган бўлса ҳам, Галузо Туркистон губернияси полицияси томонидан тузилган рўйхатга ишора қилади: бу рўйхат полиция назорат қиладиган ҳудуддагина эмс, балки Бухорога ҳам тааллуқли маълумотларни ўз ичига олади⁵. Уша рўйхатдаги 170 "панисломист" деб аталган (1911–1913) кишидан 44 тасининг келиб чиқиши ва асосий машғулоти ҳақида аниқ маълумотлар келтирилган бўлиб, улар орасида 7 савдогар бўлиб, 3 руҳоний, 6 Бухоронинг таниқли аёллари, 3 зиёли, 2 майда амалдор, 4 қози, 4 туркистонли аёллар, бир закотчи, 2 рус майда амалдорлари (таржимонлар), бир заргар, бир амирнинг савдо агенти, бир уламо, 6 катта бой, бир чойхона эгаси, бир пахтафуруш ва бир мактаб муаллими бор эди. Бу учрашув (йиғин)ларга, биринчи навбатда, янги мактаб талабаларининг ота-оналари қатнашар ва улар орқали омманинг фикри ўрганиб борилар эди. Бу йиғинларнинг қатнашчилари таркибига кўра, улар мазмунини англаб олса бўлади, бу кичик-кичик йиғинлар бўлиб, унда ҳар ким ўзини қизиқтирган масала хусусида сўз юритар ва уларнинг саволларига жадидлар жавоб берар ёхуд газетхонлик ташкил қилинади. Бунда, кўпинча, хориждан келган газеталар, жумладан, Туркияда чиқадиган "Сироту-л-мустақим", Ҳиндистонда чиқадиган "Ҳаблу-л-матн" ва Биринчи жаҳон урушидан аввалроқ Афғонистонда нашр этилган "Сирожу-л-ахбор" газеталаридан намуналар ўқилар эди. "Сирожу-л-ахбор" газетасига (кейинчалик Афғонистон шоҳи Омонulloҳхон ҳузурда ташқи ишлар вазири вазифасида ишлаган) Маҳмуд Тарзий муҳаррирлик қиларди. Бу газета "Осиё осиеликларники" руқни билан нашр этилар ва амирликда зўр иштиёқ билан ўқилар эди. Ҳатто чекка қишлоқларда ҳам жадидлар худди "Қуръон"ни шарҳ қилгандек, чуқур таҳлил қилиб берар эдилар. "Бухорои шариф" ва "Турон" газеталари ҳам мана шундай йиғинларда ўқиб бериларди.

*Инглаз тилидан Ф. Сотимов ва Ҳ. Болтабоев таржимаси.
"Ўзбек тили ва адабиёти". — 1994. — 2 сон*

⁵ Галузо, Туркестан — колония. — Санктъ — Петербург.: 1889.
www.ziyouz.com kutubxonasi

Илова 6

ХИСАО КЎМАТСУ,

Токио университети профессори

**БУХОРОИ ШАРИФ ВА ИСТАНБУЛ:
«МУНОЗАРА» МОҲИЯТИНИ АНГЛАШ¹**

Фитратнинг 1911 йилда Истанбулда нашр қилинган «Мунозара» асари Бухоро ва Туркистондаги жадидчиларнинг замондошларига мувожаати эди. Бу асарнинг кейинроқ жадидчилик ҳаракати тараққиётидаги аҳамиятини таъкидлаш шарт эмас. Мен ушбу чиқишим орқали ёш адиб Фитратнинг «Мунозара» асарига аниқлик киритишни истардим. Бу асар Бухородаги жадидчилик моҳиятини ойдинлаштирувчи, шу билан бирга, Усмонли салтанати ва Россия империяси даврида Туркистонда ва мусулмон оламида тараққий этган ислом ислохотчилиги жараёнида жадидчиликнинг моҳиятини очиб беришга ҳам ёрдам беради.

1908 йил бошларида таниқли татар олими Абдурашид Иброҳим (1857 – 1944)нинг Бухорои шарифга қилган ташрифидида Туркистоннинг кўҳна маънавият марказида сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳаётдаги инқироз асоратларининг шоҳиди бўлгандай. Шундай бўлса-да, у Бухородаги йирик мадрасаларда таҳсил олаётган талабалар орасида уйғониш белгиларини пайқамай қолмади. Ўзининг саёҳат кундалиги «Ислом дунёси»да шундай ёзади: «Бухоролик талабалар билан ўтказган кўп муҳаддилик мулоқотларимда яширин истеъдодларнинг гувоҳи бўлдим. Тасодифан мен Бухоро талабаларининг бир қисми ўртосида уйғонишнинг баъзи йўларини тушуниб етишга муваффақ бўлдим². Айни пайтда машҳур Мирараб мадрасасида таҳсил олаётган Фитратни Иброҳим Иброҳимбек учратганим, йўқми билмаймиз. Шундай бўлса ҳам маълум вақт ўтиб Фитрат Бухорода усмонлилар газетаси «Сироту-л-мустақим» учун бир ўқув тўғараги ташкил этган эди. 1910 йилнинг бошларида Бухорода ушбу газета таҳририятига юборилган мактуб бухороли ислохотчилар томонидан катта қизиқиш билан ўқилган эди. «Сироту-л-мустақим» саҳифаларида танқид остига олинган Бухородаги инқироз ҳақида, шунингдек, зиёлилар орасида маъқул кўрилган ижтимоий ва маданий ислохот ҳамда маърифатга оид кўлаб мақолаларни учратамиз. «Мунозара»дан аввалроқ бу мавзуда яратилган айрим асосий мақолаларни эслаб ўтамиз. «Сироту-л-мустақим» 1908 йилда бўлиб ўтган ёш турklar инқилобидан сўнг усмонли тилидаги газеталар орасида энг илоррларидан бири бўлиб қолди. Исломчилик, ислом ислохотчилиги ҳамда ислом ақидапарастлиги билан шуҳрат қозонган газета ислом, фалсафа, илм-фан, қонунчилик, адабиёт ва тарих ҳамда сиёсатнинг мусулмон оламидаги вазифаларига оид турли соҳаларни акс эттираётган эди. Биринчи муҳаррир Меҳмед Акиф (1873 – 1936) ва бошқа усмонлилар юртидаги ўзга юртлардан келган донгдор маърифатпарварлар жиддий мақолалар ёза бошлаганларида, бу газета

¹ Кўматсу Хисао. Бухорои шариф ва Истанбул. «Мунозара» моҳиятини англаш. / Россия ва Марказий Осиёда Ислом ва сиёсат (XVII асрнинг бошлари – XX асрнинг охири). – Токио: Ничиэфутсикайкан (Япония ва Франция элчixonаси ҳомийлигидаги илмий анжуман материаллари), 1999. 13 – 14 октябрь.

² Abdürüşid İbrahim. İslam Dünyası ve Japonya’da İslamiyet. 1. cild. – İstanbul: 1987. - S. 21.

1905 йилдаги дастлабки рус инқилобидан кейин чоризм томонидан қабул қилинган аксилинқилобий сиёсат туфайли кўчиб келган мусулмон маърифатпарварларига ўзининг эшикларини катта очиб қўйди. Келиб қолганлар орасида Русиядаги мусулмонлар миллий ҳаракатларига жалб қилинган ҳамда жадиъчилик ҳаракатида танилган татар адиблари кўпчиликини ташкил қилар эди. Муҳожирликнинг дастлабки йилларида улар ўзларининг фаолиятларини намойиш қилиш учун «Сироту-л-мустақим» газетасига янги бир восита ишлаб чиқишди ва у русияли, бухороли ва туркистонли муштарийлар ўртасида тақсимланди.

Агар биз «Сироту-л-мустақим»нинг дастлабки уч йиллик фаолияти давомида ташкил этган манбаларни кўздан кечирадиган бўлсак, усмонлилар рўзнамаси ҳамда «Мунозара» ўртасидаги ёпиқ муносабатларни очишимиз мумкин бўлади. Биринчиси, «Мунозара»да эътироф этилган Муҳаммад Абдуҳ (1849—1905) томонидан тақлиф этилган ислом ислоҳотчилиги натижасидир. Унинг мақолалари 1909 йилдан то 1910 йилгача газетанинг деярли ҳар бир сониде учраб туради. Рашид Ризо (1865—1935) томонидан ёзилган мақолалар «Ал—Манар» газетасида босиб чиқарилаган бўлиб, уларга арабий мавзулар асос қилиб олинган. Абдуҳ расмий тақлиддан ҳоли тургани ҳолда ўзининг ислом қонунини англаштидаги *маслаҳат (ижтимоий қизиқув)* ҳамда *талфиҳ (кашфиёт)* каби икки ғояни илгари сурди. Унинг услубияти ва мантиқи қуйидаги ифодаларда кўриниши мумкин.

Машҳур Куръони каримда айтилишича, «*Бас, кимки Сизга адолатсизларча тажовуз қилган бўлса, Сиз ҳам у қилган адолатсизликка яраша жавоб қайтаринг (Валлоҳи аълам)*» ояти каримасининг мазмунича, бир оз мулоҳаза қилмай тўп, милтиқ, бўмба, динамит ва бошқалар ясашни ва илми низом таҳсилни ҳаром демаганингизда... ислом ҳеч қачон бутунгидек инқироз ҳолига тушмаган бўлур эди»³.

Фитрат Муҳаммад Абдуҳ ва француз нотиги М. Г. Ханатонг ўртасидаги мунозарадан ҳам таъсирланган эди. «Мунозара»да у шундай ёзади: «*Мулоҳаза қилинг, насронийлар бутун ҳимматларини ислом динини рад қилишга қаратган шу вақтда, шариати муҳаммадияга қарши кунига бир неча жилд китоб ижод ва нашр қилмоқдалар. Истанбул, Ҳинд, Миср уламоси соатма-соат уларнинг китобларига рағдия ёзишга кириштилар. Кунма-кун уларнинг тўпланган мулалари билан мунозаралар қилиб, мағлуб этмоқда. Бухоро уламосидан бирортаси насронийларни рад қилиш сифати билан ҳатто бирортасини махтаб ёзганини ҳалигча эшитмадик*»⁴.

Иккинчи хусусиятини 1909 йилдан то 1911 йилгача бўлган ораликда «Сироту-л-мустақим»да пайдо бўлган замонавий бухоролиларнинг вазифалари ҳақидаги баъзи мақолалардан топиш керак бўлади. Ушбу мақолалар татар муҳожирлари ҳамда бухоролилар томонидан чет элларда ва ўз юртларида ёзилгандир. Шубҳа йўқки, Фитрат ўша мақолаларга кўп диққатини жалб этди, исботи шуки, бу мақолалардаги асосий баҳслар унинг асарида ҳам ўз аксини топган. Рўзнамадаги Бухорога оид мақолаларни мавзу бўйича уч туркумга ажратиш мумкин.

³ Мунозарани мударрисси бухорои бо йак нафар фаранги дар Ҳиндистон дар бораи макотиби жадида. Ҳақиқат: натижаи тасодим афкор аст. Таъъ аввал. Асори Фитрати Бухорои. Аз тарафи соҳиби асор нашр хоҳад шуд. — Истанбул: Матбааи исломияи Ҳикмат, 1327. — Саҳ. 66.

⁴ Мунозарани мударрисси бухорои бо йак нафар фаранги дар Ҳиндистон дар бораи макотиби жадида. — Б. 41.

Биринчиси, ўқув тизимини зудлик билан ислоҳ қилиш, иккинчиси, 1910 йилнинг январида Бухорои шарифда фоживий равишда содир этилган хунрезликни келтириб чиқарган суннийлар ва шиалар ўртасидаги можаро бўлса, сўнггиси Русиянинг Бухорони ўз тасарруфига қаратишидаги таҳдиди эди.

Улар Олимжон Идрисий ва Аҳмад Тожиддин томонидан Бухорода маърифат оқсоқлиги танқид остига олинган ва ушбу жиддий муаммолар ечимига омма эътиборини қаратган татар маърифатчилари эдилар. Аҳмад Тожиддиннинг «Аянчи Бухоро» мақоласи Бухоронинг ислом маданиятидаги туган йўлини ва унинг заифлашувини кўрсатиб берган. Аҳмад Тожиддин уйғоқ халқ ва номашхур авом ўртасидаги ихтилофлар оқибатида инқилобнинг муқаррарлигини олдиндан башорат қиладди. Унинг башорати бухороли ёш исёнчиларнинг тараққий этиши орқали ўз исботини топади. Кейинчалик унинг «Бухороли талабалар билан дўстона гурунг» мақоласи 1910 йил сентябрь ойида усмониларнинг бошқа рўзномаси «Таъруфи муслимин»да босиб чиқарилган. Унда ақалли 25 бухороли талабанинг ҳар йили Истанбулга юборилиши таклиф қилинган, унинг таклифига жавоб тариқасида, ёш бухоролиларнинг яширин жамияти 1911 йилда 15, 1912 йилда эса 30 талабани Истанбулга таҳсил олиш учун юборади.

Истанбулга таҳсил учун борган бухороли талабалардан бири Фиёсиддин Ҳасаний ҳам «Сироту-л-мустақим»даги ислохотчилик жараёнида иштирок этди. 1910 йилнинг сентябрида форс тилида ёзилган «Бухороли уламоларга очиқ хат», «янги усул мактаби»ни таъқиқлаган бухороли уламоларга қарши очиқ-ойдин ёзилган раддиятлари диққатга сазовар. Бунинг тафсилотлари «Мунозара»да тўлиқлигича кўрсатилган. Кўриниб турибдики, Фиёсиддин Ҳасаний ва Фитрат жади́длар стратегиясида маслақдошлар бўлишган. Кўплаб мақолаларини «Сироту-л-мустақим»га ёзаверганидан кейин Ҳасаний 1912 йилда юзага келган Бухородаги илк туркий рўнома «Турон»га бош муҳаррир бўлиб қайтиб келди.

Фиёсиддин Ҳасаний Бухорода бўлиб ўтган сунний-шиа можаросининг сабаблари ҳамда кўринишларини аниқ далиллар билан мулоҳаза қилган шахс бўлиб, унинг ушбу фоживали можаро ҳақидаги мунозараси қуйидагича талқин қилинган: «Бу ҳодиса тарчи Бухоро ҳукуматидаги шиа ташкилотларининг ўта ёмон муносабати туфайли содир этилса-да, асосий масала шуки, Бухоро мусулмонлари ҳеч қачон шиа мазҳабидаги кишиларга Бухорога тобеъ эшитириш каби уринишлар йсмаган ҳамда шунинг мазҳаб ўртасидаги рақобат ҳиссини чуқуб олинишига йўл бермаганлар. *Нашижада, Иттиҳоди ислом (Ислом иттифоқи)га таҳдид солиб турган ганимларимиз завқланаётганларига, «20 асрда ислом мутаассиблиги» ҳақидаги хабар дунё бўйлаб тарқалди ва мусулмонларнинг аччиқ кўз ёшларига сабаб бўлди. Ислом ўтмишини мулоҳаза қилиш билан шунга амин бўламизки, биз аввал мусулмон давлатлари ва бутунги мусулмонлар аҳволининг ёмонлашишига олиб келган сабаб мазҳаблар ўртасидаги низодан бошқа нарса бўлмаганлигини биламиз. Ночор аҳволда қолган Бухоронинг мустақиллигини ҳимоя қилишимиз учун биз икки мазҳаб ўртасидаги сулҳ ўрнатилиш йўлини билишимиз керак»⁴.*

Ҳасаний мақоласида таъкидланганидек, бу ҳодиса рус шовинистлари Русиянинг мустамакачилик ҳаракатини Бухоронинг империяга бирлашиш суръатини оширишини муҳокама қилиш учун кўтарилаётган овозларга сабаб бўлди. «Сироту-л-мустақим» Бухоро

⁴ «Сироту-л-мустақим». Жилд 4. Адад, 91.

ҳақидаги воқеаларни мусулмон муштарийларига рус далиллари орқали маълум қиларкан, бу асар жанжаалли мунозарага қаратилган танқидий муносабатни тасдиқлайди. Айни вақтнинг ўзида таҳририят Бухоро мусулмонларини ислоҳ қилиш учун ўз саъй-ҳаракатларини талаб қилишни унутмади. 1910 йилнинг октябрида кўмак учун Бухородан келган мактуб ҳўлага теккандан сўнг, муҳаррир қисқа жавоб тарзида Қуръони каримдаги бир оятни юборади: «Агар инсонлар ўзларининг вазиятларини ўзгартирмайди» (Валлоҳи аълам). Бу ояти карима Жамолддин Афғоний мусулмонларни янгитдан руҳлантиришга ҳаракат қилгунга қадар мусулмон ислоҳотчилари орасида жуда оммавийлашиб кетди. «Мунозара»да келтирилган Фитратнинг қарашлари, яъни Бухородаги ватанпарварлик ва фаоли ҳақида гапиришнинг ҳожати бўлмас керак.

«Сироту-л-мустақим» нафақат ислом ислоҳотчиларининг асосларини ва услубларини ишлаб чиқди, балки Русия ва Туркистондан келган мусулмон маърифатпарварлари фаолиятини ҳамда Бухоронинг қайта туғилиш стратегияси ҳақида ўтказилган баҳсли анжуманининг юзага келишига туртки бўлди. Бу асарда биз Фитратнинг Истанбулда бўлган вақтдаги муҳим таъсирга эга бўлган машҳур татар маърифатчиларини ҳам учратишимиз мумкин. У 1907 – 1909 йиллар мобайнида Истанбулда ўз саёҳатига хотима ясаган, аввал Туркистон, Сибирь, Мўғулистон, Манчурия, Япония, Корея, Хитой, Жанубий Осиё, Ҳиндистон ва Арабистонга узоқ муддатлик саёҳат қилган, чоризмнинг жазо чорасига юзланган ҳамда Русиядаги мусулмонларнинг миллий ҳаракатларига бошчилик қилган раҳбарлардан бири Абдурашид Иброҳимбек бўлиб, у иттиҳоди исломни «Японияда исломнинг тарқалиши» асари орқали яхши аниқлишни мақсад қилган эди. Олим Русия ва Осиёдаги мусулмон қўмиталарининг тараққий этиши ва ўсиб бораётган озодлик ҳаракатини мусулмон ўлкаси ва Япония давлати ўртасида жорий қилиш учун ёпиқ муносабатлар ташкилоти тузишни режалаштирган эди. У олти ой мобайнида Японияда бўлганида ва ҳар бир японияликни учратганида, уларнинг урф-одатлари ва хатти-ҳаракатларини, маданий тизими, ижтимоий-сиёсий ва ҳарбий аҳволини тушуниб олиш учун қийинчиликларга учрамади. Баъзи бўрттиришлардан ташқари, умуман олганда, унинг кўрган-кечирганлари ҳақиқатдан йироқ эмас эди. Аллома Истанбулда ўша ердан олган таассуротларини 1910 ва 1913 йиллардаги маърузалари билан бирга икки жилд ҳолида нашр қилдирди.

Шуниси аниқки, Фитрат «Ислом дунёси» асарини мутолаа қилган, шунинг учун ҳам бу олим ҳақида «Мунозара»да қўйидагича ёзади: «Абдурашид Иброҳим Нўрай уйидан ўн шкк сўм ўрис пули билан чиқиб, ислом шитиҳодини талқис қилиш учун то Чин ва Японияга қадар борди. Япониянинг пойтахти Токиода бир қанча аёнларни мусулмон қилиб, бир ислом жамиятини тузди. Бунинг мақсади ислом динига фидойилик қилишдан бошқа нима эди? Ҳатто ҳайбатидан тоғлар ларзага келадиган баъзи япон вазирлари бўш вақтларини ўз раиятининг болаларига таълим беришга сарфлаб, яъни Сиз айтишингизча, мактабдорлик қилди ва бунинг учун ҳеч кимдан ҳеч нарса алмайди, балки ўз ҳаржларидан қолган қисминини бу йўлда сарф этади»⁶.

1910 йилнинг мартада Иброҳим ва унинг елкадоши биринчи япон

⁶ Мунозараи мударриси бухорон бо йак нафар фаранги дәр Ҳиндистон дәр бораи макотиби жадида. — Б. 15.

хожиси Йамаока Кўтаро (1880 – 1959) Русия мусулмон талабалари жамияти томонидан маърузалар ўқиш учун таклиф қилинди. Унда Абдурашид Иброҳимнинг «Азия Жикай» жамиятининг равнақи ҳақида сўзлаган нутқи кўплаб талабаларнинг олқишига сабаб бўлди. Шунини алоҳида таъкидлаш мумкинки, Фитрат ҳам ушбу йиғилишда қатнашган эди... «Мунозара»га хотима тарзида ушбу рубой битилган:

*Худосизлар жамиятининг борлиги бизнинг паришонлигимиздандир,
Бутхоналарнинг ободлиги бизнинг вайронлигимиздандир,
Зотан, ислом аслида қандай бўлса ҳозир ҳам шундайдир,
Ҳар бир айб (иллат) бўлса бизнинг мусулмонларимиздандир⁶.*

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Фитрат Истанбулда бўлган вақтда жадиdчилик стратегиясини янги ғоялар билан бойитди. «Мунозара» Фитратнинг жадиdчилик масаласига интеллектуал ёндашувнинг биринчи меваси бўлиб, бу асарда муаллиф мақсадга мувофиқ ҳолда иш кўришда ҳамда жадиdчилик стратегиясини моҳирона ва қатъий тарзда ёритишда муваффақиятга эришди.

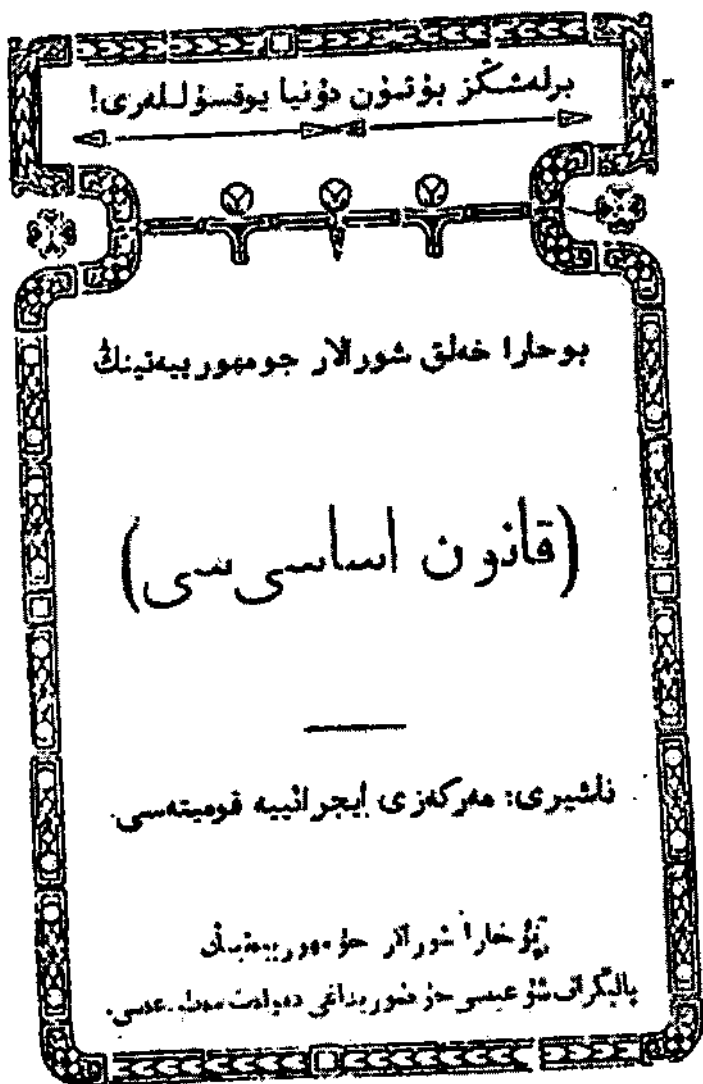
*Инглиз тилидан Қ. Исмоилов ва Ҳ. Болтабоев таржимаси.
«Россия ва Марказий Осиёда Ислам ва сиёсат». – Токио,
Ничифутсикайкан. – 1999. – 13–14 октябрь*

⁶ Мунозараи мудarrisин бухорон бо йак нафар фаранги дар Ҳиндистон дар бораи макотиби жадида. – Саҳ. 59.

Илова 7. Фитратнинг қамоқдаги сурати

1937 йил, июнь

1921 йил Фитрат тахриридан чиққан

Илова 9. Бухоро жумҳуриятининг давлат байроғи

1922 йили қабул қилинган

1923 йили ўзгартирилган

Илова 10. Бухоро жумҳуриятининг 3 қурултойи

1921 йил (Фитрат ўнган учинчи)

Илова 11. Бухоро жумҳуриятининг пул бирлиги

1922 йил

Илова 13. Фитратнинг "Мунозара" асари

«Турк يوردى» ادارەسىنىڭ خىزمىتىدە .
 ھۆدستاندە يۈرگىزىلىۋاتقان پىخاراۋى بىر مەدرىسنىڭ
 بىر نىچە مەسىلە ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچىلەر

مناظرە

بىر نىچە
 خىزمەتچىلەر

سى

تەرجىمى: فەلەرت

تەرجىمى: مەلىمە خاتىجى مەلىمە ئىبنى ئىبراھىم سەمەردى

ناشۇرى: تۈركىستان كىتابخانا سى

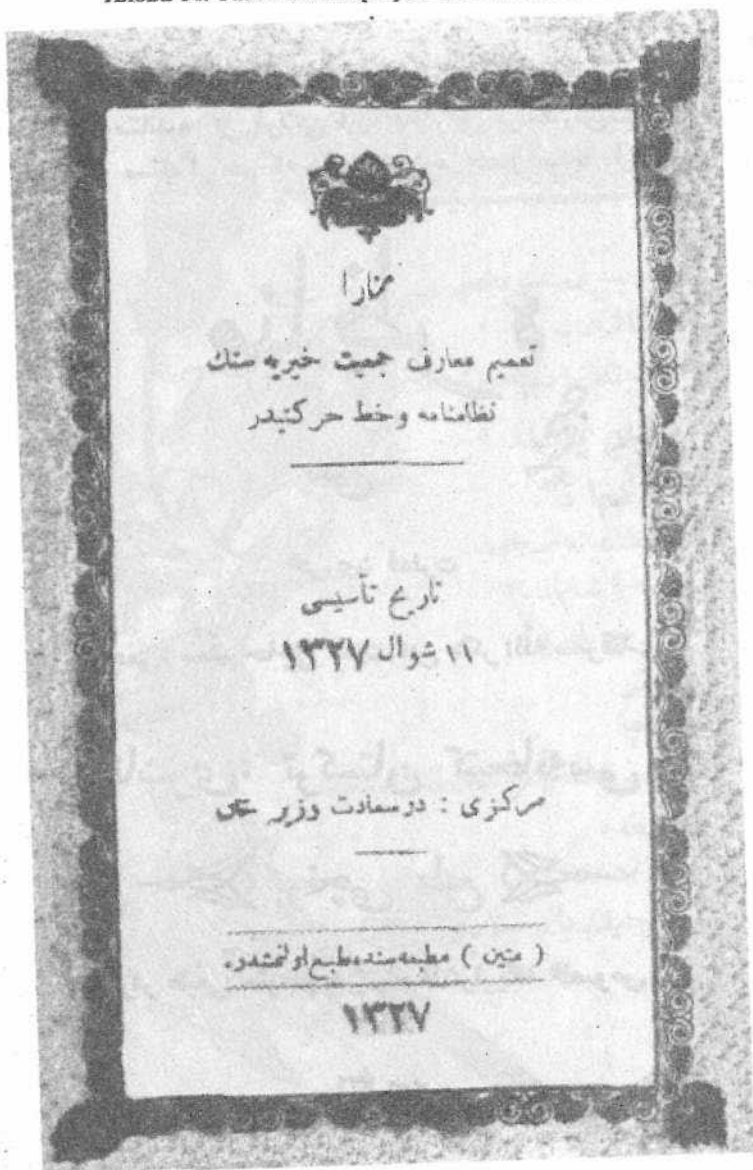
بىر نىچە خىزمەتچىلەر

تەكرار تەرجىمە شىركىتى، ئاشۇرلۇق، خىزمەتچىلەر

۱۹۱۲
 ۱۹۱۲

Тошкент, 1912

Илова 14. Таъмими маориф жамияти Низомномаси

Истанбул, 1909

Илова 15. Фитрат Истанбулда иштирок этган нашрлар.

مِيَاةُ الْمُتَّقِيْمِيْنَ
1326

«Сироту-л-мустақим», 1908

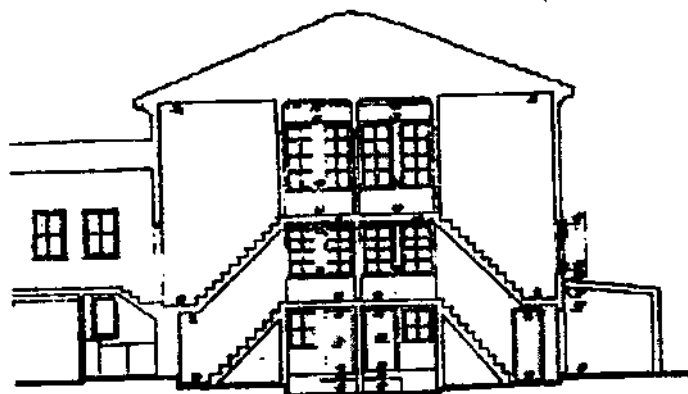
تَفْرِهِيْ مُسْلِمِيْنَ
1328

«Таъруфи муслимин», 1910

سِرْوَةُ الْاَخْبَرِيَّةِ الْاَفْيُونِيَّةِ
1329

«Сирожу-л-ахбори афғония», 1911

Илова 16. Султонтепадаги Ўзбеклар теккаси чизмаси

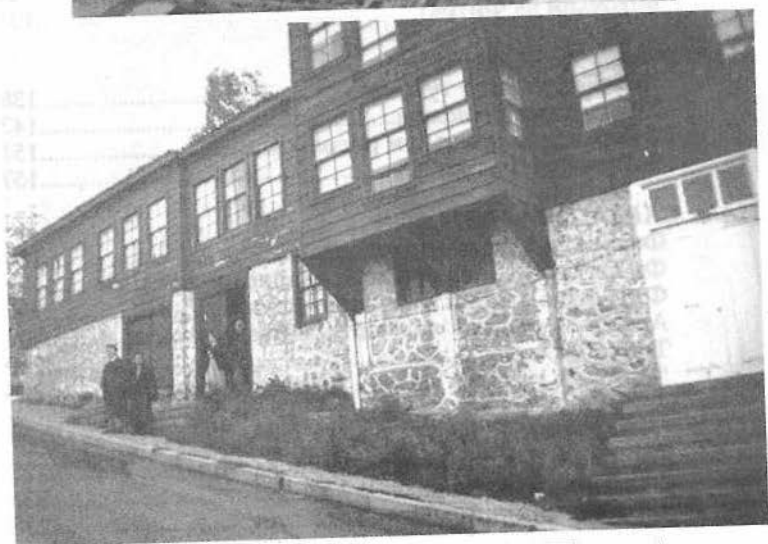

A-A KESIT
A-A CROSS SECTION

B-B KESIT
B-B CROSS SECTION

Фитрат 1909—1910 йилларда ушбу манзилда яшаган

Илова 17. Ўзбеклар теккаси*Ички хонақоҳ ва ташқи дарвоза*

МУНДАРИЖА

ЖАДИДЧИЛИК ЖАБҲАЛАРИ

Номаълум Фитрат.....	5
Фитратнинг Истанбул даврини тавсифловчи манбалар.....	15
Юрт қайғуси ёки Фитратнинг муҳаррирлик фаолияти.....	35
"Чигатой гурунги" тўгаракми ё ташкилот?.....	41
Талабни қондирмаган инқилоб.....	47
Жадиदчиликнинг маънавий илдизлари.....	68

ЖАДИД ШЕЪРИЯТИ ва КУНИМИЗ

"Сайҳа" қисматидан лавҳалар ёки шoir Фитрат ҳақида.....	71
"Кеча"ни соғиниш мумкинми?.....	76
"Темур саранаси"ни излаб.....	81
Шеър ва шoirлик.....	86
Имом Ғаззолий, Фитрат ва постмодернизм.....	92
"Қора тун кафан тутар..." (Абдурауф Фитрат ва Рауф Парфи).....	109

МАСЛАҚДОШЛАР

Исмоилбей Ғаспралӣ ва Фитрат.....	114
Фитрат ва Чўлпон.....	124
Беҳбудий ва Фитрат.....	134

МАЪРИФАТ ДАРСЛАРИ

"Мунозара"нинг туғилиши.....	138
Хонадорлик вазифаси.....	143
Фитратнинг номаълум рисоласи.....	151
Ясавий ва Фитрат.....	157

ИЛМ САРЧАШМАЛАРИ

Фитрат ва санъат назарияси.....	180
Фитрат ва XX аср бошлари адабиётшунослиги.....	187
Фитрат ва адабий тафаккур тадрижи.....	198
Арузшуносликни чалкаштираётган масала.....	206
Тил сабоқлари.....	210
"Чигатой гурунги" да тил, имло муаммолари.....	218

ХОРИЖИЙ ҲАМКАСБЛАР ТОРТИҒИ

Хорижий фитратшуносликдан лавҳалар.....	225
Фитратнинг америкалик дўсти.....	235
Япон олимнинг ўзбекча шижоати.....	238

ИЛОВАЛАР

1. Фитрат асарлари кўрсаткичи.....	243
2. Фитрат. Бухоро таъмили маориф жамияти хайриясининг Низомнома ва хатги ҳаракати.....	225
3. Фитрат. Бухоро вазири Насруллоҳбей Афанди ² Ҳазратларина очиқ мактуб.....	259
4. Э. Олворт. Замонавий ўзбеклар: XIV асрдан ҳозиргача маданий тарих.....	261
5. Э. Каррер д'Энкаус. Яширин жамиятлар даври (1910--1914 йиллар).....	264
6. Х. Кўматсу. Бухорои шариф ва Истанбул: "Мунозара" моҳиятини англаш.....	269
7. Фитратнинг қамоқдаги сурати.....	274
8. Бухоро жумҳурияти Конституцияси.....	275
9. Бухоро жумҳуриятининг давлат байроғи.....	282
10. Бухоро жумҳуриятининг 3 қурултойи.....	277
11. Бухоро жумҳуриятининг пул бирлиги.....	277
12. "Ўзбек ёш шoirлари".....	278
13. Фитратнинг "Мунозара" асари.....	279
14. Таъмили маориф жамияти Низомномаси.....	280
15. Фитрат Истанбулда иштирок этган нашрлар.....	281
16. Султонтепадаги Ўзбеклар теккаси чизмаси.....	282
17. Ўзбеклар теккаси	284

Адабий-илмий нашр

Ҳамидулла Болтабоев

Фитрат ва жадиdчилик

Нашриёт муҳаррири Шукур Қурбон

Мусахҳиҳ Муҳаррам Шобурхонова

Компьютерда саҳифаловчи Беҳзод Болтабоев

Теришга берилди: 10.01.2007. Босишга рухсат этилди
25.01.2007. Бичими 84x108 1/32. Офсет босма. Шартли босма
тобоғи 17,5. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 18,0. Адади 500 нусха.
№ 81 рақамли буюртма. Баҳоси келишилган нарҳда.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти. Ҳ.Сулаймонова кўчаси, 33-уй.

«YUNAKS-PRINT» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Қамарнисо кўчаси, 3-уй.
Тел: 396-15-86.